ديموكراسيى راوێژگەرى
لە فەلسەفەى سياسيى (يۆرگن هابرماس)دا

ئيدريس شێخ شەرەف

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **دیموکراسیی راوێژگەری لە فەلسەفەی سیاسیی (یۆرگن هابرماس)دا**
- **نووسینی: ئیدریس شێخ شەرەفی**
- **وەرگێڕانی:** گۆران جەمال رواندزی
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **بەرگ:** نادر خەیاتی
- **نرخ:** ٣٥٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم** ٢٠١٣
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- **چاپخانە:** موکریانی (هەولێر)
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی(٦١٠)ی ساڵی (٢٠١٢) پێدراوە.**

زنجیرەی کتێب (٧١٠)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێشەکی

دیموکراسی وەك چەمکێکی فەلسەفەی سیاسی و سیستەمێکی حوکمڕانی، پاش هەرەس هێنانی ئایدۆلۆژیا گەورە و هزرە تۆتالیتێرەکان کە وەك حەتمیەتی مێژوویی مژدەی رزگاری مرۆڤایەتیان دەدا، جارێکی تر لەسەردەمی بەجیهانی بوون دا گرنگی وبایەخی خۆی بەدەست دێنێتەوە. ئەمڕۆ، کەم سیستەمی سیاسی هەیە کە وەك پێوەرێك بۆ شەرعیەتی خۆی یان مەشروعیەتی بڕیار و سیاسەتەکانی لانیکەم ئەگەر لەڕووی شکلیشەوە بووبێت، بانگەشەی دیموکراتی بوون نەکات. دیموکراسی بەبەراورد لەگەڵ سیستەمە سیاسی و کلتورییەکانی تر توانیویەتی گرفتێکی جەوهەریی ژیانی مرۆڤایەتی واتە پەیوەندی نێوان دەسەلأتدار و ژێردەستە و شێوازی دابەشکردنەوەی سامان لە لایەك و بایەخدان بە بەها سەرەکیەکانی مرۆڤبوون، واتە کەرامەت و ماف و ئازادی و لەوێشەوە یەکسانی و دادپەروەری، وەك کۆمەڵێك ئایدیا بکات بە حەقیقەت و لەسەر ئەرزی واقع و لە شوێنکاتی جودا، تارادیەکی بەرچاو پیادەیان بکات، کە مرۆڤ لە رەوتی مێژوودا ویستویەتی بە بەکارهێنای میتۆدی جیاواز بەدیان بێنێت.

کلتوری دیموکراسی کە خۆی لە هـزری ناتوندوتیـژی و لێبـووردەیی وئـازادی و قبـوڵ کردنی جیاوازی دا دەبینێتەوە، وای کردووە ڕێگا چـارەی گونجـاو بـۆ کێشـەی سـەرەکی مرۆڤایەتی واتـە "کێشـەی دەسـەڵات" بدۆزێتـەوە، ئـاڵوویری ئاشـتیانەی دەسـەڵات و پاراستنی تاك لە هەموو هێزێکی ناچارکار بۆتە بەشێك لە رووکاری دیموکراسـی، بـەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە فەلسەفەی ئـەم بیرۆکـە و میکانیزمـە و بەتایبـەتی مـۆدێلی باڵادەستی لیبرال دیموکراسی بەدەرە لە کەموکوڕی.

هەربۆیە لەدرێژەی هەوڵدان بۆ ریفۆرم لەدیموکراسی و رزگاربوون لە هەنـدێ کێشـەی قوڵ کە بەرۆکی بەشێکی زۆری کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی گرتووە، ئاراستەیەکی نوێ لە هزری سیاسی سەری هەڵدا کە "***بەدیموکراسی راوێژگەری***"[1] ناوزەد دەکرێت و لەم نێوە دا فەیلەسوفی ئەڵمانی (***یورگن هابرماس***)[2] بە گەورەترین تیۆریسیەن دادەنرێت. لە روانگەی هابرماسەوە، مۆدێلی کارپێکراو و هەنووکەیی دیموکراسـی لیـبراڵ زیـاتر فۆرمالیەتـەی دیموکراسیە و پێویستە لە زۆر رووەوە ریفۆرمی سەرەکی تێدا ئەنجام بـدرێت، بەتایبـەتی سەبارەت بە پرسی دروست بوونی را و ئیرادەی هاووڵاتیان و جـۆر و رادەی بەشـداری لـە پرۆسسی سیاسی دا. بۆ ئەوەی تاکەکان تەنیا رۆڵی چەپڵەلێدان و هەڵهەلەیان پێ نەبڕێت، دەبێت خۆیان رۆڵی ئەکتیڤیان هەبێت لە دارشتنی یاسا بۆخۆیان و ئەمـەش لـە رێگـای کۆمەڵێك میتۆد و رێکاری (الأجراءات) پێشنیار کـراو کـە دەتوانێـت دیموکراسـی لـەم تەنگژەیە رزگار بکات. کەواتە بە شێوەیەکی سەرەکی دیموکراسی راوێژگـەرا لـە رێگـای راستکردنەوەی هـەردوو مـۆدێلی پاراسـتنگەرایی و گەشـەگەرایی کـە خۆیـان بنـەمای دیموکراسی لیبرالی و کۆمارییە و بە پشت بەستن بە فەلسەفەی نێوانخـودی و عەقڵانیـەتی پەیوەندیکاری و تیۆری رەخنەیی و پانتایی گشتی هابرماس و لەوێشەوە ئەخلاقی گفتوگۆ

---

١ . زاراوەی (راوێژگەری) مان لەجیاتی Deliberative ئینگلیزی و "التشاورية" و هەندێ جار "التداولية"عەرەبی بەکار هێناوە کە جیاوازە لە راوێژکاری کە لەرووی ناوەرۆك و فەلسەفەوە تەواو پێچەوانەی یەکترن.

٢ . Jürgen Habermas لە زمانی عەرەبی دا بە يورجين هابرماس، يورغن هابرماس، يورجن هبرماس و يورغن هابرماز دەنوسرێت، و لە زمانی فارسی و کوردیش دا یورگن هابرماس یان هابەرماس بەکاردێت.

و ڕێکاری یاسایی دێتە ئارا. بەم چەشنە دیموکراسی راوێژگەری لە ناو کۆمەڵگای مەدەنی و پانتایی گشتی دا وەك بوارێکی رەخنەیی- عەقلانی و بەشێکی سەربەخۆ لە دەوڵـەت، دەرفەت بە هەموو تاکە ئازاد و یەکسانەکان دەدات کە دەکەونە ژێر کاریگەری بڕیـار و سیاسەتەکانەوە ئەوا دەنگ و ئیرادەیان کاریگەری هـەبێت. لـە دیـدی هابرماسـەوە لـەم پرۆسسەی راوێژ و راگۆڕینەوەیە دا، تەنیا پێوەر بو دروستی بانگەشەی نۆرم یان بەهایەك ***باشترین ئەرگۆمێنتە*** و هەر ئەمە دەبێتە یەکێك لە بنچینەکانی دروست کردنی دەوڵەتی ماف و یاسای دیموکراتی کە هابرماس وەك بەشێك لە پـرۆژەی فەلسـەفی سیاسـی خـۆی داکۆکی لێدەکات، ئەمـەش دەشـێت جڤـاکێکی خـاڵی لـە هـەموو جـۆرە توندتیـژی و زۆرەملێیەکی لێ بکەوێتەوە، بە پشت بەستن بەتیۆری ***ئەخلاقیەتی گفتوگۆ*** وەك بەشێك لە ئەخلاقی سیاسەتی راوێژگەری کە پێویستە رۆڵی هەبێت لە هێنانەئارای رەوشی ئایدیالی قسە کە دۆخێکە بێ هیچ هەژموونێکی دەسەڵات و شـێواندنێك گفتوگۆکـاران دەتـوانن بەهۆی کارلێك و پەیوەندیکارییەوە بیرورا بگۆڕنەوە.

کەواتە دیموکراسی راوێژگەری وێنای کۆمەڵگایەك دەکات کە کردەی پەیوەنـدیکاری بە جیاواز لە مۆدێلەکانی تری کردەوە وەك، کردە ستراتیژی ئامانجدار کە تەنیا مەبەستی سـەرکەوتنە یـان کـردەی نمایشـی یـان کـردەی رێکخسـتنی نۆرمـاتیڤ، فـۆرمێکی دیموکراتیانەی پەیوەندیکاری دەخاتەڕوو کە لە هەڵی لێك تێگەیشتن و دەرك کردنی یەکتر و کۆدەنگی دایە و تاك لە رێگای کارلێك و داننان بە ئەویتر، رێز لە ماف و ئازادییەکانی بەرانبەر دەگرێت و ئەمە پرۆسسێکی تەواوکارییە لە پێناو دروسـت کردنـی شوناسـێکی ئەوتۆی جڤاکی کە دوور بێت لە دەمارگرژی ئەتنی و ئـایینی و کلتـوری و خزمـەت بـە یەکانگیری (الأنـدماج) وسۆلیدارێتی کۆمەڵایەتی بکـات و لـە چوارچـێوەی یاسـاکان دا رەنگ بداتەوە. هابرماس سەبارەت بەدەوڵەتی نەتەوە کـە فـۆرمی دەوڵـەتی مۆدێرنـە، پێیوایە ئەم مۆدێلە بەرەو لاوازی چـووە و کۆمـەڵێك کێشـە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئەخلاقی ئێستا لە ئارادایـە کـە سـنووری ئـەم یەکـە سیاسـی و کارگێڕییـە دەبڕێـت و رەهەندێکی گەردوونی وەرگرتووە، هەربۆیە پێشنیاری ئەفراندنی ئەخلاقیاتێکی یونیڤێرساڵ دەکات کە بێ ئەوەی بخزێتە ناو چوارچێوەی میتافیزیکی، بتوانێ خاوەن مسـداقیەتێکی

گشتگیر بێت، ئەمەش تەنیا لە ڕێگای گفتوگۆیەکی کراو و بەردەوام دەبێت کە باشترین بەڵگەکان بۆ چارەسەر بخرێنەڕوو، کە دواجار گوزارشت بێت لە ئەخلاقێکی گەردوونی کە بەرژەوەندی هەموو مرۆڤەکانی تێدا پارێزراو بێت. لە ڕووی سیاسیشەوە داوای دروست کردنی فۆرمێکی بان نەتەوەیی دەکات کە بەشێك لە شەرعیەتی خۆی لە پرەنسیپە گەردوونیەکانی مافی مرۆڤ وەربگرێت و لە ئاستی هەرێمایەتی یان جیهانی دا خاوەن سەڵاحیاتی کردەیی بێت.

بەشی یەکەم

چەمك و مۆدێلەکانی دیموکراسی

باسی یەكەم
چاوگ و چەمكی دیموكراسی

لە ناو ئایدیا و فۆرمە جیاوازەكانی حوكمڕانی دا، ئەگەر رای خەڵك و بەشداری و رەزامەندی زۆرینەی هاوولاٌتیان یان ئەوانەی دەكەونە ژێر كاریگەری پرۆسسی سیاسیەوە ئامانج و پێوەری فەرمانڕەوایی بێت، پێدەچێت دیموكراسی* شیاوترین و گونجاوترین فۆرمی حوكمڕانی بێت. بەلاٌم ئایا دەتوانین ئەرگۆمێنت و پاساوی عەقلاٌنی بۆ شەرعیەتی سیستەمی دیموكراتی بێنینەوە و «بەپشت بەستن بە بنەمای عەقلاٌنی ئەوە بسەلمێنین كە فۆرمی حكومەتی دیموكراتی لە فۆرمەكانی تری حوكمڕانی باشترە؟»[٣] دەتوانین بڵێین دیموكراسی دەریخستوە كە بە پێچەوانەی شێوازەكانی تری حوكمڕانی، یەكێكە لە سیستەمە سیاسییە كاریگەرەكان كە بێ توندوتیژی و بێ ئەوەی "نەزم" تێك بچێت و "سیستەم" بڕوخێت، دەتوانێ لە رێگای دەنگ و ئیرادەوە گۆڕانكاری هەنگاو بە هەنگاو بێنێتەئارا.

وەك فۆرمێكی سیاسی هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەم مۆدێلەی حوكمڕانییەوە، لە لایەن هەندێ لە تەوژم و فەیلوسەفەكان دژایەتی كراوە و رەخنە لە بونیاد و ئەرك و بەرەنجامەكانی گیراوە، هەڵبەتە بەشێكیان بە پشت بەستن بە رەخنەی لۆژیكی و ئەرگۆمێنت و بەشێكیشیان بەمەبەستی پاساوهێنانەوە بۆ سیستەمە تۆتالیتار و دەسەلاٌتخوازەكان. بەڕای (دەیڤید هێڵد) ئەمڕۆ دیموكراسی تەنیا رەگی لە رۆژئاوا دانەكوتاوە، بەڵكو بووە بە فۆرمێكی جیهانی و وەك

---

* دیموكراسی demokratia زاراوەیەكی یۆنانییە و لە دوو بەشی دیمۆس demos (گەل) و كراتۆس kratos (حوكمڕانی) پێك هاتووە، كەواتە لە بنەڕەت دا بەمانای سیستەمێكی سیاسیە كە تێیدا گەل حوكمڕانی دەكات، نەك پاشا و ئەرستۆكراتەكان. آنتونی گیدنز، جامعەشناسی ، ت: منوچهر صبوری، نشر نی ، چ ١٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل٣٤٢.

٣ . جون ر. بورر و میلتون جولدینجر (جمعها)، الفلسفة و قضایا العصر، ت: د.احمد حمدی محمود، الجزءالثاني،الهیئة المصریة العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠، ل٨.

مۆدێلێکی گونجاو بۆ حوکمڕانی و پێوەرێکی سەرەکی بۆ مەشروعیەتی سیاسی سەیر دەکرێت.[٤] کەواتە دەتوانیین بڵێین بەشی هەرەزۆری وڵاتانی جیهان بەبێ وەبەرچاوگرتنی روانگە سیاسی و ئابووری و ئایینیەکان بانگەشەی دیموکراسی دەکەن. لەم وڵاتانە دا دیموکراسی فەزایەکی ئەوتۆی لە شەرعیەت دروست کردووە کە دەتوانن هەموو سیاسەت و بڕیارەکانی خۆیان بە دادپەروەرانە و رەوا لەقەڵەم بدەن.[٥] بەم جۆرە ئێستا دیموکراسی وەك شێوازی حوکمڕانی و کلتووری سیاسی و کۆمەڵایەتی، مۆدێلێکی ئەوتۆیە کە تەنانەت حکومەتە دیکتاتۆرەکانیش ئەگەر لە رووی شکلیشەوە بێت خۆیانی پێدەناسێنن و لە راستی دا ئەمە «پەیوەندی بەجازبیەتی سروشتی ئایدیا دیموکراتیەکانەوە هەیە کە مژدەی دەرچوون لە هەموو کۆتوبەندێکی دەسەڵاتی ستەمکارانە دەدات»[٦] و فاکتەرێکە بۆ یەکانگیری و یەکیەتی ناو کۆمەڵگا پلۆرالەکان و لە چوارچێوی سیستەمی سیاسی دا بنەمایەك بۆ رەزامەندی زۆرینەی دانیشتوان و رێزگرتن لە کەمینە دێتەئارا. دەتوانین بڵێین ناوەرۆك وبایەخی بیرۆکەی دیموکراسی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە هەموو بڕیارێکی سیاسی کە پەیوەندی بە چارەنووسی هەموو تاکێکی کۆمەڵگاوە هەیە دەخرێتە بەردەم تاکەکان، سیستەمی دیموکراتی زیانەکانی سیاسەتی هەڵە و تاکڕەوی کەم دەکاتەوە و بوار بۆ زۆرترین بۆچوون دەڕەخسێنێت لە چوارچێوەی دەرفەتی یەکسان و یاسای دادپەروەرانە و بەشدارییەکی ئازاد دا و لە بنەڕەت دا فرەیی وەك سامانی نەتەوەیی و دەوڵەمەندی کلتوریی و ژیاریی لێك دەداتەوە. (ئالان تۆرین) پێیوایە «دیموکراسی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە و ئەمڕۆ وا خۆی دەسەپێنێ کە شکلی سروشتی رێکخستنی سیاسیە و سیمای سیاسی مۆدێرنیتەیە کە ئابووری بازاڕ فۆرمە ئابووریەکەی و عەلمانیەت تەعبیرە کلتورییەکەیەتی».[٧] وەك دیارە لە جیهانی ئەمڕۆ دا دیموکراسی وێڕای هەندێ چەمکی تری وەك مافەکانی مرۆڤ و دادپەروەری و یەکسانی و ئازادی کە ئەوانیش بە

---

٤. ديفيد هيلد، نماذج الديموقراطية، جزءان، ت: فاضل جتكر، معهد الدراسات الاستراتيجية،بيروت-بغداد، ٢٠٠٦،ل٥.

٥. نصرالدين نانسى و حسين هرسيج، پوپر و دموكراسى، انتشارات مهر قائم، اصفهان، ١٣٨٤(٢٠٠٥)،ص٢٥.

٦. آنتونى گيدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

٧. آلان تورين، ماالديمقراطية ؟، ت:عبود كاسوحة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٠، ل ١١.

جەوهەری دیموکراسی دادەنرێن، بووە بە پێداویستیەکی گەردوونی، بەڵام سەرەتا بە پێویستی دەزانین ئاورێك لە مێژووی دێرینی ئەم چەمکە بدەینەوە کە بێگومان یۆنان زێدەکەیەتی.

تەوەری یەکەم: سەرهەڵدانی دیموکراسی

بە پێی ژێدەرەکانی مێژوو و هزری سیاسی هەندێ لە سیاسەتمەدارە دیارەکانی ئەسینا رۆڵی گەورەیان هەبووە لە قوڵ کردنەوەی رۆحی یەکسانیخوازی و دادپەروەری کە لە سیستەمی دیموکراتی دا دەردەکەوێت و لەم نێوە دا (سۆلۆن) و(کلایزتنس) و(پرکلیس) و (دیموکراتیوس) و(سوکرات) بەرچاوترینیان بوون کە (کارل پۆپەر) بە ***"ئەوەی مەزن"*** [٨] ناوزەدیان دەکات.

ئەرستۆ ئاماژە بەوە دەکات کە پاش ئەوەی ریفۆرمەکانی (سۆلۆن)* لەساڵی ٥٩٤ پێش زایین بووە هۆی سەقامگیر کردنی دەزگا دیموکراتیەکانی دەوڵەت-شاری ئەسینا، سیستەمێکی حوکمڕانی نوێی دارشت و هەندێ یاسای دانا و خەڵکی شار *citoyen* ی بەسەر چوار چین دا دابەش کرد و بڕیاری دا هەموو فەرمانڕەواکان لە رێگای تیروپشکەوە هەڵبژێردرێن وکۆیلایەتی هەڵوەشاندەوە و رێگای دا بە کرێکار و کۆیلەکان بەشداری لە کۆبوونەوەی گشتی (ئاسامبلێ) و دادگا گەورەکان(تریبونالەکان) بکەن، یاسایەکیشی دژی ئەو کەسانە دانا کە هەوڵی رووخاندنی دیموکراسی دەدەن.[٩] پاش هەوڵەکانی سۆلۆن کە فۆرمێکی بەرچاوی شارنشینیە، چاکسازییەکانی سیاسەتمەدارێکی وەك کلایزتنس* وای کرد پانتایی دەسەلاتی سیاسی

---

٨. کارل پوپر، جامعه باز و دشمنان آن، ت: عزت الله فولادوند، انتشارات خوارزمی، چ٢، تهران،١٣٧٧(١٩٩٨) ، ل٦٧٥.

* . Solon(640پ.ز- ٥٦١پ.ز) یەکێك بووە لە حەکیمە گەورەکانی ئەسینا و لە ساڵی ٥٩٤پ.ز وەك داوەر Archon لە شەڕی نێوان ئەرستۆکرات و گوندنشینەکان لەسەر سامان، رۆڵی ناوبژیوانی گێڕاوە. منوچهر صالحی، دمکراسی و جامعه مدنی، انتشارات پژوهش ، هامبورگ،٢٠١٠، ل ٤٢١.

٩. ارسطو، اصول حکومت آتن، ٧-٢و ٣، ت:باستانی پاریزی، نشر علم، چ٤، تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤)،ل ٢٢تا٣٤.

* . kleisthenes (؟-؟) توانی لە ساڵی ٥١٠پ.ز هیپیاس بروخێنێ و لە ساڵی ٥٠٧پ.ز نەزمی فولۆن phylenordurung هێنایە ئارا کە بوو بە بناغەی دیموکراسی ئەسینای، هۆز بنەمای نەزمی فولون بوو کە بە پێی ئەمە هەموو هۆزێك دەبوایە خاوەن هەندێ مافی دیاریکراو بێت. منوچهر صالحی ، سەرچاوەی پێشوو،ل٤١٨.

ئەرستۆکراتەکان کەم بکرێتەوە کە سەرچاوەکەی بۆ سنووربەندی ڕەچەڵەك دەگەڕایەوە و بەم جۆرە بواری بۆ بەشداری ڕاستەوخۆی هاووڵاتیان لە ژیانی سیاسی دەوڵەت-شار دا فەراهەم کرد.[10] لە ریفۆرمەکەی سۆلۆن دا بازنەی بەشداری بەرفراوان کرایەوە و هەوڵی دا لەسەر بنەمای سیستەمێکی دیاریکراو مافەکان دیاری بکات، دیارە هەبوونی بڕی سامان و دارایی چینەکانی لە یەکتر جیا کردۆتەوە، بەڵام خاڵی گرنگ و بەرچاو ئەوەیە کە ئەمە بەیاسا ڕێکخراوە. ئەمانە زەمینەیەکی لەباریان ڕەخساند تا لە سەردەمی پرکلیس*دا دیموکراسی ڕاستەوخۆ دەستی پێکرد، کە پشتی بە ڕای زۆرینە و سەروەری یاسا دەبەست. پرکلیس بۆ داکۆکی لە دیموکراسی دەڵێت:

> **حکومەتی ئێمە لایەنگری گشتە نەك ژمارەکی کەم هەر بۆیە بە *دیموکراسی* ناوزەد دەکرێت... سەبارەت بە سکالاٌ تایبەتیەکان یاساکان هەمووومان وەکیەك لە دادپەروەریەکی یەکسان بەهرەمەند دەکەن ... هەرچەندە ڕەنگە ژمارەیەکی کەم داهێنەری سیاسەتێك بن بەڵام ئێمە هەمووومان دەتوانین حوکمی لەسەر بدەین.**[11]

بەم جۆرە سەرەتای یەکسان بوون لەبەردەم یاسایەك دا کە حکومەتی هەمووان دایدەڕێژێت و بەرفراوان کردنی چوارچێوەی بەشداری بە جۆرێك کە سنووری ڕەچەڵەك ببڕێت و حوکمدان و قسەکردن لەمەڕ سیاسەتی گشتی لە گرنگترین ریفۆرمەکانی پرکلیس بووە. بەرای (موشە فینلی) لە دیموکراسی ئەسینی دا چەمکی ئیزیگۆریا *Isegoria* واتە مافی قسەکردن بۆ هەموو هاووڵاتیان، پارێزراو بووە و لەم دیموکراسیە ڕاستەوخۆ و بێ نوێنەرایەتیە دا هەموو هاووڵاتیەك ئازاد بووە بەشداری لە کۆبوونەوەی گشتی دا بکات، ئیزیگۆریا هاوواتای دیموکراسی بووە.[12]

---

١٠. هەمان سەرچاوە، ل ١١٧- ١١٩.

* Perikles (500.پ.ز -٤٢٩ پ.ز) سەرکردەی باڵی دیموکراتی رادیکاڵ بووە و بۆ دابین کردنی مافە کۆمەلایەتیەکانی توێژە دەستکورتەکان خەباتی کردووە و سەرەنجام توانیویەتی ١٤ ساڵ سەرکردایەتی سیاسی ئەسینا بەدەستەوە بگرێت. هەمان سەرچاوە، ل ٤١٨.

١١ . کارل پوپر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٨-٣٩٩.

١٢. وەرگیراوە لە پەراوێزی: ژان ژاك روسو، قرارداد اجتماعی- متن و در زمینه متن ، ژرار شومین، اندره سنیك، کلود مورالی، ژوزه مدینا، ت: مرتضی کلانتریان، مؤسسة انتشارات آگه، چ ٤، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)،ل ٣٧٨.

هەروەك ئاشكرایە لەم كۆبوونەوە گشتیانەی مەیدانی شار یان ئاگۆرا *Agora* دا هەموو بابەتێك دەخرایەڕوو، بەلاّم خالّی سەرەكی لە كۆی هەموو گفتوگۆ و راوێـژەكان "چـاكە یـان بەرژەوەنـدی گشتی" بوو، هەربۆیە (هیلّد) پێیوایە «دیموكراسی ئەسینی نەخشێنرابوو بە جۆرێك لـە پابەنـدی (التزام) گشتی بۆ پرەنسیپی مەدەنی یان ئەهلی: وەلائی بۆ شارە دەولّـەتی كۆمـاری و ملكـەچ كردنی ژیانی تایبەتی بۆ پێداویستیەكانی كاروباری گشتی و چـاكەی هاوبـەش».[١٣] بـەم جـۆرە سەرەڕای ئازادی و لێبووردەیی لە ژیانی تایبەتی دا و لە بـواری گشـتی دا شـانازی كـردن بـە یاساكان وا دەكات كە بەردەوام ژیانی گشتی شار ئەفزەلیەتی بەسەر ژیانی تایبـەتی دا هـەبێت. بەلاّم بێگومان دیموكراسی چ وەك بیرۆكە و چ وەك سیتەم لە رەخنەی توند بەدوور نەبووە، لێرە دا بە كورتی ئاماژە بە روانگەی هەر دوو فەیلەسوفی گەورە (ئەفلاتون) و (ئەرسـتۆ) دەكـەین كـە هەولیّان داوە ئەم چەمكە بە بەراورد لەگەلّ مۆدێلی ئایدیالی خۆیان هەلّبسەنگێنن.

تەوەری دووەم: دیموكراسی لەژێر تیشكی رەخنەی ئەفلاتون و ئەرستۆ دا

١. ئەفلاتون *Plato*

ئەفلاتون بە یەكێك لە نەیارەكانی دیموكراسی دادەنرێت، چونكە پێیوایـە ئـەم سیسـتەمە رەسەنایەتی ناهێلێت و ئازادی دەكاتە بەهایەكی سەرەكی و وا لە تاكەكان دەكات خۆیـان لـە بەرپرسیارێتی و یاسا بنەڕەتیەكان بەدوور بگرن و ئـەم سیسـتەمە لـە داڕوخـانی سیسـتەمی ئۆلیگاریشیەوە سەرهەلّدەدات و لەناو ئازادی رەها دا بەرەوە سـتەمكاری دەچـێت، لای ئـەو یەكەمین تایبەمەندی دیموكراسی ئەوەیە كە لە ژێر سایەی دا هەموو خەلّك ئـازادن. دەولّـەت ئازادی كار و ئازادی گوفتـار بـۆ هـەمووان دابـین دەكـات و هـەموو كەسـێك مـافی هەیـە هەرچییەكی دەوێت ئەنجامی بدات. ئەفلاتون لە كتێبی (كۆمار) دا بـە توانجـەوە دیموكراسـی پەیوەست دەكات بە فرە حەزی و سەلیقەییەوە و هەربۆیە دەلّێت:[١٤]

یەكەم خسلّەتی دیموكراسی ئەوەیە كە جوانترین سیستەمی سیاسیە چونكە وەك جلی رەنگاوڕەنگ پڕە لە نەخش و نیگار كـە هـەموو خووخدەیـەكی

---

١٣. دیڤید هیلد، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٣.

١٤. افلاطون، دوره اثار افلاطون، جمهوری، كتاب پنجم، ٥٥٧-٥٥٨، ت: محمد حسن لطفی، جلد ٢، شركت سهامی انتشارات خوارزمی،چ٣، تهران،١٣٨٠(٢٠٠١)، ل ١١١٣ تا ١١١٥.

مرۆیی تێدا بەرچاو دەکەوێ. *دووەمین* تایبەتمەندی دیموکراسی ئەوەیە کە هەموو کەسێك بۆ هەموو کاری ئازادی رەهای هەیە و هەموو جۆرە حکومەتەکانی تێدا کۆکراوەتەوە. سێیەمین خەسڵەتی دیموکراسی، بەرەڵایی رەهایە، چونکە هیچ کەس ناچار نییە ئەرکی سیاسی بەئەستۆوە بگرێت و *دوایین* سیفەتی دیموکراسی ئازادگەراییە لە پەروەردە دا، کە گوێ بە پرنسیپە سەرەکییەکان نادات و بۆ پلە دەوڵەتیەکان بایەخ بە بژاردەکان نادەن و هەر ئەوەندە بەسە کە بانگەشەی ئەوە بکەن کە دۆستی جەماوەری خەڵکن.

لە روانگەی ئەفلاتونەوە لە سیستەمی دیموکراتی دا تاك هەوڵ دەدات بەدوای حەزەکانی دا بڕوات و هیچ بنەمایەك بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی عەقلانی بۆ ژیان بوونی نییە.[15] کەواتە لە دیدی ئەفلاتونەوە «دیموکراسی حکومەتێکە دڵگیر و ئەنارشی و رەنگاوڕەنگ کە یەکسانی هەم لە نێوان ئەوانەی کە یەکسانن و هەم لەنێوان ئەو کەسانەی کە یەکسان نین دەچەسپێنێ».[16] ئەفلاتون حکومەتی دیموکراسی لە ئەنارشیزم نزیك دەکاتەوە و پێیوایە تاکی دیموکرات نە لە دروونی دا هیچ نەزمێك فەرمانڕەوایە و نە لە ژیان دا پەیڕەوەی هیچ زەرورەتێك دەکات، واتە ناتوانێت جیاوازی بکات لە نێوان دۆخ و حاڵەتە گرنگ و بایەخدارەکان و شتە ناپێویستەکان. بە بڕوای ئەفلاتون «دیموکراسی بەهۆی زێدەرۆیی لەو شتەی کە لای خۆی بەنرخترین بەهای هەیە، واتە "ئازادی" بەرەو ستەمکاری و نەمان دەچێت».[17] کەواتە لە دیدی ئەفلاتونەوە گرفتی سەرەکی ئەم ئازادییە رەخساندنی یەکسانی رەهایە کە تاکەکانی کۆمەڵگا هیچ کۆتوبەندێك قبوڵ ناکەن و ملکەچی هیچ نەزمێك *Order* نابن و ئەمەش زەمینە گۆڕان بەرەو ستەمکاری دەڕەخسێنێت، چونکە هەموو کەسێك بێ جیاوازی ئازادە و بانگەشەی ئازادبوون دەکات و لەم نێوەش دا یاخیبوون لە یاسا وەك شتێکی شیاو و پەسند دەردەکەوێ.

---

١٥. ستيفن ديلو، التفكير السياسي و النظرية و المجتمع المدني ، ت: ربيع وهبة، مراجعة: علاء ابو زيد، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٣، ل ١١٧.

١٦. افلاطون، جمهوری، کتاب هشتم، ٥٥٨، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١١٥.

١٧. هەمان سەرچاوە، ٥٦٢، ل ١١٢١.

٢. ئەرستۆ *Aristoteles*

بە بەراورد لەگەڵ ئەفلاتون، ئەرستۆ کە حەقیقەتی لـە مامۆسـتاکەی خۆشـتر دەویسـت، روانگەی بۆ دیموکراسی جیاوازە، هەروەك ئاماژەی بۆ کرا لە تێڕوانینی ئەفلاتون سـەرهەڵدانی دیموکراسی لە ئەسڵ و چاوگێکی خراپەوە دێتـە ئـارا واتـە لـە ئۆلیگاریشـییەوە، بـەڵام لای ئەرستۆ ئەسڵ و بنەچەی دیموکراسی واتە حکومەتی کۆماری سەرچاوەیەکی رەسەن و دروستی حکومەت و مۆدێلی ئایدیالی ئەرستۆیە چونکە دەڵێت: «ئەو حکومەتەی کـە خێـر وچـاکەی هەمووانی دەوێت و بە دەستی زۆرینەوە بەڕێوە دەبرێت، خـاوەن ئـەو ناوەیـە کـە ناونیشـانی هاوبەشی هەموو جۆرە حکومەتەکان، واتە پۆلیتی (کۆماری)یە ».[١٨]

لای ئەرستۆ حکومەتی پاشایەتی و ئەریستۆکراسی و کۆماری چاکەی گشتییان لەبەر چاوە هەربۆیە دەکەونە ریزی سێ جۆری راستی حکومەتەوە. ئەم سێ جۆرە حکومەتە هەندێ جار لە سەر رێگای راسـت دەردەچـن و بـە لاڕێ دا دەڕۆن. حکومـەتی پاشـایەتی بـۆ سـتەمکاری *tyranny* ، ئەرستۆکراسی بۆ ئۆلیگاریشی و کۆماری بۆ دیموکراسـی دەگۆڕێـت. حکومـەتی تیرانی ئەوەیە کە بەرەو دابین کردنی بەرژەوەندی فەرمانڕواکان پەلکێش بکرێت، ئۆلیگاریشـی ئەوەیە کە تەنیا لە قازانجی دەوڵەمەندەکانە و دیموکراسی حکومەتێکـە کـە تـەنیا چـاوی لـە بەرژەوەندی هەژارەکانە و لەهیچ کام لەم جۆرە حکومەتانە دا هەوڵ نادرێت بـۆ دابـین کردنـی بەرژەوەندی گشتی.[١٩] بەم جۆرە ئەرستۆ پێنج جۆر دیموکراسی دەست نیشان دەکات:[٢٠]

> **<u>یەکەم</u> جۆری دیموکراسی بەناچار ئەوەیە کە لە هەموو جۆرەکانی دیکـە زیاتر لە [پرەنسیپی] یەکسانی نزیك بێت. لەم جۆرە دیموکراسـیە دا، یاسـا ئەفزەلێەت ناداتە هەژارەکان بەسەر دەوڵەمەندەکان دا و هیچ کامێکیان بەسەر ئەویتریان دا بالادەست نییە، بەڵکو هەموویان بە یەکسان و هاوتـا لەقەڵـەم دەدات...لە دیموکراسی جۆری <u>دووەم</u> دا، مەرجی هەبوونی رادەیـەکی دیـاری کراو لە سامان بۆ وەرگرتنی پلە وپایە لە ئارادایە... لە جـۆری <u>سـێیەم</u> دا،**

١٨. ارسطو، سیاست ، کتاب سوم ٣:٥، ١٢٧٩ب، ت: د. حمید عنایت، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چ٣، تهران، ١٣٥٨(١٩٧٩)،ل ١١٩.

١٩. سەرچاوەی پێشوو، کتاب سوم١٢٧٩،٥:٤ب، ل ١٢٠.

٢٠. هەمان سەرچاوە، کتاب چهارم٢:٤و٣و٤،(١٢٩٢٤) أ، ل ١٦٥-١٦٦.

هەموو ئەوانەی کە ناتوانرێت عەیب لە رەچەڵەکیان بگیرێت، دەتوانن بگەنە حکومەت، بەڵام یاسا بەرزترین داوەرە. لە جۆری *چوارەم* دا هەر کەسێك هاووڵاتی بێت مافی وەرگرتنی پلەوپایەی هەیە، بەڵام دیسان یاسا بەسەر هەموو کارەکان دا باڵادەستە. لە جۆری *پێنجەم* دا، هەمان رێوشوێنەکانی [جۆری چوارەم] مسداقیەتی هەیە، بەڵام لە جیاتی یاسا، عەوام فەرمانڕەوایە و ئەمە لەو حکومەتانە دایە کە بڕیارەکانی ئەنجوومەنی نەتەوەیی، یاساکان هەڵبوەشێنێتەوە. گوناهی ئەم دۆخە لە ملی دیماگۆجەکانە، بەڵام لە دیموکراسی ملکەچی یاسا دا دیماگۆجەکان لە هیچ شوێنێ دیار نین، چونکە لەوێ تەنیا باشترین هاووڵاتی ئەفزەڵیەتی بەسەر خەڵکانی تر دا هەیە.

بەم جۆرە سەیر دەکەین ئەرستۆ لە توێژینەوە قوڵەکەی خۆیدا توانیویەتی پۆلێن کردنێك بۆ دیموکراسی بکات کە تا ئێستاش بەشی هەرەزۆری مسداقیەتی هەیە و لە سیستەمە جیاوازە دیموکراتیەکان دا دەبینرێت، کە یان یەکسانیەکی تەواو بوونی هەیە لە نێوان هەمووان دا بە سیفەتی هاووڵاتی بوون یان سیستەم دان بەوە دا دەنێت کە دەرفەت لەبەر دەم هەموو تاکەکان دا وەکیەکە، بەڵام رەنگە هێزی سامان و رەچەڵەك یەکلاکەرەوە بێت. سەرەڕای ئەمانە گرفتی سەرەکی ئەرستۆ لەگەڵ دیموکراسی دا هەڵخەڵەتاندن و بەکارهێنانی جەماوەرە وەك هێزێکی گەورە لە لایەن کەسانی دیماگۆجەوە و پێیوایە یەکێك لە هۆکارەکانی لەناوچوونی دیموکراسی ئەسینی «رۆڵی دیماگۆجەکان بوو لە رەفتار و میتۆدی سیاسی کە بووە هۆی پشێوی لە نەزمی گشتی دا».[21] لای ئەرستۆ دیموکراسی حکومەتێکە کە تێیدا پیاوە ئازاد و هەژارەکان فەرمانڕەوان.[22] بەڵام بە بۆچوونی ئەو دەرفەتی راستکردنەوەی دیموکراسی وەك حکومەتێك کە تێیدا یاسا باڵادەستە و باشترین هاووڵاتی واتە تاکێك کە هەوڵ دەدات بۆ دابین کردنی بەرژەوەندی گشتی لە ئارادایە و رەهەندێکی ئابووری بەم پرسە دەبەخشێت، هەربۆیە پێیوایە «هەموو رۆڵەکانی گەڵ مافی ژیانیان هەیە و پێویستە بەرهەمی زەوی بۆ هەمووان خەرج بکرێت و ئەمەش لە سەر بنەمای رێککەوتن و لێك تێگەیشتنی نێوانیان

---

٢١. ارسطو، اصول حکومت آتن ، ٢٦-١، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣.

٢٢. ارسطو، سیاست، کتاب چهارم١٢٩٠،٣:٤ب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١-١٦٢.

دەبێت».[23] ئەرستۆ باس لە باشکردنی دیموکراسی دەکات لـە ڕێگـای «دابەشـکردنی زێـدەی سامان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی خۆشبژیویێ (الرخاء) هەژارەکان چـونکە بـەڕای ئـەو عـەیبی دیموکراسی هەژاریە».[24] دواجار ئەرسـتو داکۆکیـەکی مەرجـدار لـە حکومـەتی دیموکراسـی دەکات و پێیوایە ئـەو بیرۆکەیـە کـە حکومـەتی جـەماوەری خـەڵك باشـترە لـە حکومـەتی دەستەیەکی بچووك لەخاون فەزیلّەتەکان، پێدەچێت شیاوی پاساو و تەنانـەت ڕاسـتیش بێـت. چونکە جەماوەری خەڵك ئەگەرچی تاکە تاکە لە فەزیلّەت بێبەشـن، بـەڵام ئەگـەر لـە دەوری یەکتر کۆ ببنەوە، ئەوا بەیەکەوە لەو دەستەیە زیاتر دەبنە خاوەن فەزیلّەت.[25] سەرەڕای ئەوەی ئەرستۆ بە ڕاشکاوی ئاماژە بە سیستەمی حوکمڕانی ئایدیالی لە دەوڵـەت دا ناکـات، بـەڵام وەك دیـارە سیسـتەمی کۆمـاری یـان دیموکراسـی دروسـت کـە هـەموو هاووڵاتیـان لـە حوکمڕانیەکەی دا بەشدارن و لەسەر بنەمای فەزیلەت دامەزراوە، سیستەمێکی ئایدیالیە لای ئەو. بەم جۆرە ئەرستۆ بڕوای بـە جۆرێـك لـە ڕاوێـژ و ڕای زۆرینـە هەیـە بەمەبەسـتی لێـك تێگەیشتن و پێیوایە دەبێ لە سیستەمی دیمـوکراتی دا «زۆرینـە بـەرەنجامی شـتەکان دیـاری بکات چونکە ڕوانگەکەیان "گوزارشت لە دادپەروەری" دەکات و بڕیاری زۆرینـە لـە پرۆسـەی ڕاوێژی گشتی دا دەردەکەوێت»[26] و دادپەروەری لەسـەر بنـەمای مامەڵـەی یەکسـان لەگـەڵ هاوتاکان دادەمەزرێت و کۆلەگەکانی حکومەت تەنیا لەسەر دادپەروەری سەقامگیر دەبێت.[27] بەم جۆرە پێیوایە کۆ باشتر لە تاك حوکم دەدات، بەڵام دیـارە بێگومـان لای ئـەو ئـەم کۆیـە سنووردارە بەو کەسانەی کە بەسروشت یەکسان و ئازادن و بە هاووڵاتی لەقەڵەم دەدرێـن نـەك هەموو تاکێکی کۆمەڵگا، هەربۆیە بە ڕای هۆبز هەڵەی سەرەکی ئەرستۆ ئەوەیـە نـەیتوانیوە جیـاوازی بکـات لـە نێـوان دۆخـی سروشـتی و دۆخـی کۆمەڵایـەتی و ئەمـەش سەرچاوەی هەڵەکەیـەتی سـەبارەت بـە نایەکسـانی، چـونکە لای ئەرسـتۆ خـەڵك لـەڕووی سروشـتیەوە

---

٢٣. ماجد فخري، ارسطوطاليس المعلم الأول، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ١٩٥٨، ل١٣٥.

٢٤. ستيفن ديلو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٥٧.

٢٥. ارسطو ، كتاب سوم٤:٦، ١٢٨١ب، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٧.

٢٦. ستيفن ديلو ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

٢٧. ماجد فخري ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٦.

نایەکسانن، بەلاّم هۆبز پێیوایە یاسا مەدەنییەکان نایەکسانی هەنووکەییان خولّقاندووە.[28] بەم جۆرە سەرەتایەکی گرنگ بۆ داکۆکی کردن لە دیموکراسی لـە لایـەن یـەکێك لـە فەیلەسـووفە رەخنەگرەکانەوە دەردەکەوێت کە پێی وایە رای زۆرینە فەزیلەتی تێدایە و ئەمـەش بەرهـەمی کۆبوونەوەی تاکە ئازاد و هاوتاکانە کە سەرچاوەی دادپەروەریشە.

---

٢٨. بيتر فرانسوا مورو، هوبس- فلسفة، علم ، دين (فەلسەفە، زانست ، ئايين)، ت: اسامة حاج، المؤسسة الجامعية للدراسات و النشر و التوزيع، بيروت، ١٩٩٣، ل ٤١-٤٢.

باسی دووەم

دیموکراسی لیبراڵ و بیرۆکەی ئازادی و یەکسانی

دیموکراسی لیبراڵ سەرەڕای خاڵە چونیەکەکانی وەك جیهانبینیەکی گشتگیر، بەڵام لە رووی روانینی بۆ ئەرکی دەوڵەت سەبارەت بە هاووڵاتی و چەمکەکانی وەك ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری و رۆڵی تاك لە پرۆسسی سیاسی و رادەی بەشداری، جیاوازی لە نێو ئاراستەکانی دا بوونی هەیە و لەم نێو دا دوو رەوتی وەك "گەشەگەرایی *Evolutionism*"و "پاراستنگەرایی *Protectionism*" بەرچاوترین ئاراستەن.

تەوەری یەکەم: گەشەگەرایی و هاووڵاتی چالاك

بەشێوەیەکی گشتی لیبرال دیموکراسی گەشەگەرا جەخت لەسەر ئەم بیرۆکەیە دەکاتەوە کە هاووڵاتی وەك ئەندامی کۆمەڵگا دەبێ لە لایەن دەوڵەتەوە بایەخی پێ بدرێت بۆ ئەوەی توانا و بەهرەکانی گەشە بسێنێت و لە رووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و کلتووریەوە پەرەی پێ بدرێت و ئەمە لە ئەخلاق و عەقڵیەتیش دا رەنگ بداتەوە، لە دیدی ئەم رەوتەدا گەشەپێدان، دادپەروەری و یەکسانی زیاتر و ئازادی بۆ هەموو تاکەکان وەك کۆیەکی یەکگرتوو دابین دەکات، ئەمە بە پلەی یەکەم لە رێگا بەشدارییەکی کاریگەرەوە دەبێت، بەم جۆرە «دیموکراسی گەشەگەرا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە بەشداری سیاسی لە خودی خۆیدا ئامانجە و ئامرازی (ئەگەر نەڵێین تاکە ئامرازی) سەرەکی پێویستە بۆ پەرەپێدانی کوتلەیەك لە دانیشتوی چالاك و هوشیار وبەشدار».[٢٩]

جان جاك رۆسۆ بە یەکێك لە لایەنگرانی دیموکراسی گەشەگەرا دادەنرێت چونکە لای ئەو کۆمەڵگای سیاسی و سیستەمی دیموکراتی کە خۆی لە ئیرادەی گشتی دا بەیان دەکات، لەسەر بنەمای یەکسانی بۆ هەموان لە ناو کۆیەکی ئازاد دامەزراوە و ئاماژە بەوە دەکات کە:

> **هەموو تاکیك خۆی و هەموو مافەکانی بە گشت کۆمەڵگا دەسپێرێت، بە وەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە هەموو تاکێك بەتەواوی خۆی بە ئەوانیتردەسپێرێ،**

٢٩.دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٨.

ڕەوشەکە بۆ هەمووان یەکسان دەبێت، بە ڕەچاوکردنی یەکسان بوونی ڕەوش بۆ هەمووان، هیچ کەسێك بەرژەوەندی لەوەدا نییە ئەم ڕەوشە لەسەر ئەوانیتر دژوار بکات... هەموو تاکێك کەسی خۆی و هەموو مافەکانی خۆی بە هاوبەشی دەخاتە ژێر ڕێنمایی باڵای ئیرادەی گشتی و هەموو ئەندامێك وەك بەشێکی جیانەبۆوەی گشت لە شکلی کۆمەڵایەتی دا وەردەگیرێت.[30]

تاك و گشت تێکەڵ دەبێت بۆ خوڵقاندنی (موجود) هەبوویەکی نوێ و ئەم پرۆسەسەش لە کاتی دەست هەڵگرتن لە "خود" و "ماف" ڕوودەدات. بەم جۆرە هەمەکێك دێتە ئاراوە کە هەم گوزارشتە لە تاك وەك هەندەکێکی کۆمەڵایەتی و هەم بریتییە لە گشتێکی یەکگرتووی سیاسی خاوەن یەك ئیرادە. ئەم وێناکردنەی ویست (ئیرادە) وەك یەکەیەکی بێگەردی پێکهێنەری خودی تاك کە بریتییە لە توانای پەتی ئەنجامدانی کردەوەیەك لە چوارچێوەی کۆمەڵگا دا، هەروەك هیگڵ دایڕشتۆتەوە دواجار بە دیوە سیاسییەکەی دەکرێت بە بنەمای دروست کردنی دەوڵەت و پێیوایە "عەقڵ" و "ئیرادەی گشتی" بناغەی دەوڵەتە و عەقڵیش بەو سیفەتەی ئیرادەیە، لە ژیانی کۆمەڵگا دا خۆی دەنوێنێت.[31] بەبڕوای ڕۆسۆ دیموکراسی ئەو سیستەمەیە کە ئازادی و یەکسانی تێیدا بەدی دێت، وەك دوو چەمکی تەواوکەری یەکتر، یەکسانی واتە یەکسان بوونی ئازادی و واتە یەکسانی "ئۆتۆنۆمی" تاك و دروست کردنی کۆمەڵگایەك لەسەر بنەمای "ئازادی ئۆتۆنۆمی" ی هەمووان نەك تاك.[32] بەم جۆرە ئەم سەربەخۆییە دەبەستێتەوە بە سوود وەرگرتن لە ئازادی بۆ دروست کردنی ئیرادەی گشتی کە بریتیە کە کۆی تاك تاکی ئیرادەی هەموو تاکەکان و ئەمە شتێکی نوێ دروست دەکات کە «

---

٣٠. ژان ژاك ڕوسو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٣-١٠٤.

٣١. وەرگیراوە لە: میشل میتاس، هیجل و الديموقراطية، ت: د. امام عبدالفتاح امام، التنوير للطباعة و النشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٠، ل٤٢.

٣٢. د. منذر الشاوي، الدولة الديموقراطية في الفلسفة السياسية و القانونية ،شركة المطبوعات للتوزيع و النشر،بيروت، ٢٠٠٠،ل١٥٦.

ناگوێزرێتەوە و بەش بەش ناکرێت».[٣٣] لە روانگەی رۆسۆوە یەکسانی بەمانای ئازادییەکی وەکیەك دێت بۆ دروست کردنی ویستێك کە لە یەك کات دا هەم گوزارشتە لە تاك بەو سیفەتەی پێکهێنەریەتی و هەم تەعبیرە لە گشت چونکە بەرەنجامیەتی.

هیگڵ کۆکە لەگەڵ رۆسۆ کە بنەمای سەرەکی دەوڵەت نە غەریزەی کۆبوونەوەیە نە دەسەلاتی دەستەیەك، بەڵکو ئیرادەی گشتی گەلە و ئەم ئیرادەیەش وەك بناغەیەکی عەقڵی هەمەکی سەیری دەکرێت.[٣٤] واتە بنچینەی دەوڵەت پەیوەندی بە زەرورەتێکی رۆحییەوە هەیە کە لە فۆرمێکی هەمەکی دا خۆی دەنوێنێ وەك ژیانێکی ئەخلاقی کە دواجار لە کۆمەڵگای مەدەنی دا دەردەکەوێت، دەوڵەت وەك رۆحێکی زیندووی هەمەکێکی رێکخراوە کە دەزگاکان جومگەکانی دروست دەکەن. یەکسانی لە جوانترین فۆرمی خۆیدا لە ناو ئەو سیستەمانە دا دەردەکەوێ کە دەرفەت بە تاکەکان دەدات بەشداری بکەن لە چالاکی بەردەوامی ژیانی کۆمەلایەتی و حکومەتی خۆجێیی و دارشتنی ئامانج و مەبەستی جڤاك و حکومەتی خۆجێیی دا.[٣٥] کەواتە لە روانگە گەشەگەرایی بەشداری سیاسی لە پێناو بەهێزکردنی میکانیزمەکانی وەرگرتنی بریار و گەشەپێدانی کۆی هاوولاتیان گرنگی تایبەتی هەیە و ئەمەش مافی رادەربرین و ئازادی ویژدان دەگرێتەوە، بەلاّم تاك ئەگەر لە رووی عەقلیەوە گەشەی پێ نەدرێت، ئەوا دەوڵەت و کۆمەڵگای مەدەنی ناتوانێ بەرەو پێش بچێت و بگاتە ئاستێکی بەرز لە یەکسانی و ئازادی، هەربۆیە بەرای سپینۆزا « ئازادترین دەوڵەت ئەو دەوڵەتەیە کە یاساکانی پشت بە عەقڵی ساخلەم ببەستێ، لەم دەوڵەتە دا هەموو تاکێك- ئەگەر بیەوێت-دەتوانێت ئازاد بێت و بە پێی عەقڵ بە سەربەستی خۆی بژی».[٣٦]

---

٣٣. عبدالرحمن العالم، بنیادهای علم سیاست ، تهران، ١٣٧٣(١٩٩٤)، ل٢٠١.

٣٤. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٦٦.

٣٥. ئەلێکسی دو تۆکڤیل، دیموکراسی لە ئەمریکا، بڕوانە: ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١٥.

٣٦. سپینوزا، رسالة في اللاهوت والسیاسة ، ت: د.حسن حنفي، مراجعة: د. فؤاد زكريا، دار الطليعة، ط٤، بيروت،١٩٩٧، ل ٣٨٤.

رۆسـۆ سـەبارەت بـە داگـیر کردنـی دەسـەلاّت لـە لایـەن فـەرمانڕەواكان و حالّەتـە زیانبەخشەكان* وەك پاساوێك بۆ مانەوە لەسەر دەسەلاّت دەلّێت:

لەبەر ئەوەی بۆ حكومـەت كـارێكی زۆر ئاسـانە وا بنـوێنیّ كـە مافـە یاساییەكانی خۆی پیادە دەكات و لە ژێر ناوی چاكە و بەرژەوەندی گشتی دا ببێتە ڕێگر لەبەر دەم كۆڕو كۆبوونەوەكان كە ئامانجیان چەسـپاندنی نـەزمی گشتی سەقامگیرە، لەم حالّەتە دایە كە حكومەت بە پشت بەستن بە بێدەنگی كە خۆیّ پێشی شكاندنی دەگرێت و پشێوییەك كە بە فـەرمانی ئـەو ئـەنجام دەدرێت ، ترسی ئەوانەی بیدەنگن وەك لایەنگری لە خۆی لێـك دەداتـەوە و ئەوانەش سزا دەدات كە ئازایەتی قسەكردنیان هەیە.[٣٧]

كەواتە حكومەت یان دەسەلاّتی سیاسی كە بەرجەستەبووی بەكردەوەی ئیرادەی گشـتییە، ناشێت بە ناوی بەرژەوەندی گشتیەوە ئەم ئیرادەیە داگیر بكات و لە مانا ناوەكییـەكانی خـۆی بەتالّی بكاتەوە و ئیرادەی ئازاد بگۆڕێت بۆ ستەم، و بێدەنگی بۆ ڕەزامەندی. بەم جۆرە ئازادی لە تیۆروانینی گەشەگەرایی وەك ئۆتۆنۆمی یـان خـود-دیاریكـەری عـەقلانّی *rationa self-determination* دەرك دەكرێت. مرۆڤ بەو رادەیە كە لە ژێر عەقلّی كردەیی دایە ئـازادە، و نا ئازادە ئەگەر بە جۆرێكی تر خۆی دیاری بكات. بەلاّم لای لیبرالّـەكان مـرۆڤ ئـازادە (یـان نائازادە) كە كارێك ئەنجام بدات (یان ئەنجامی نەدات) هەر بۆیە لای لیبرالیزم ئـازادی بریتیـە لە بەرتەسك نەكردنەوە و دەسوەرنەدانی زۆرەملیّ و توندوتیژانە.[٣٨] چونكە دەسوەردان، گۆڕینی ئیرادەی تاكە و دیاری كردنی خیاراتە بۆ كۆمەلّگا و تاك، بـەبیّ بـوونی ئـیرادەی سـەربەخۆ و ناچاركردن و بەكارهێنانی توندوتیژی دژی تاكەكان زەمینەی ئازادی لە بەشـداری و پرۆسـێ سیاسی لەناو دەبات و ئەمەش زەمینەی هەرەسهێنانی سیاسـی و كۆمەلاّیـەتی دێنێتـە ئـارا

---

* Odieux (دزێو) لە حالّەتێك دا بەكار دێت كە پیادەكردنی ماف بە شتێكی مەترسیدار لەقەلّەم بدرێت و پشتی بەم ڕێسا رۆمانییە دەبەست: تا ئەو جیگایەی دەگونجێت دەبێت سنووری ئەو مافانەی زیانبەخشن بۆ ئەوانیتر بەرتەسك بكرێت و بە پێچەوانەوە تا ئەو شوێنەی دەگونجێت دەبیّ بازنەی مافە مەشروعەكان بەرفراوان بكرێت. روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٠.

٣٧. ژان ژاك روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠٠.

٣٨. اندرو لوین، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٢-٤٣.

چونکە هەروەك (سینکا)[٣٩] دەڵێت هیچ کەسێك ناتوانێ بۆ ماوەیەکی درێژ لە ڕێگای توندوتیژییەوە حوکم بکات، جگە لەم خاڵانەی لەسەرەوە ئاماژەمان بۆ کرد لای سپینۆزا بە شێوەیەکی تایبەتی ترس لە بڕیاری دژ و پێچەوانە لە سیستەمی حوکمی دیموکراتی دا کەمترە لەبەر دوو هۆکار: **یەکەم**، لەوانەیە ئەستەم بێت کە زۆرینەی خەڵك لەناو کۆمەڵگایەکی گەورە دا لەسەر شتێکی ڕێپێنەدراو[پێچەوانەی عەقڵ] ڕێك بکەون و **دووەم**، ئەوەی ئامانج و پرەنسیپی دیموکراسی لەسەر دامەزراوە بریتیە لە ڕزگارکردنی خەڵك لە زاڵ بوونی حەزی کوێر و هێشتنەوەیان لە سنووری عەقڵ بە پێی توانا بە جۆرێك کە لە ئاشتی و تەبایی دا بژین.[٤٠]

هەر بۆیە لە دیدگای دیموکراسی گەشەگەرا ئازادبوونی ویستی هاووڵاتیان تەبایە لەگەڵ عەقڵانیەت و لە سیستەمی ستەمکاری دایە کە ئەگەرەکانی خزانە نێو نەزانی و بەربەرییەت زۆر زیاترە. لای (جۆن ستیوارت میل) یەکێك لە باشترین سوودەکانی حکومەتی ئازاد، پەروەردەکردنی هۆش و هەستی هاووڵاتیانە، ئەم کارەش کاتێ دەتوانێ تا نزمترین توێژی جەماوەر کاری پێ بکرێت کە داوای هاوکاریان لێ بکرێت بۆ گێڕانی ڕۆڵێك کە ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسەر بەرژەوەندی گشتی وڵات هەیە[٤١] هەر بۆیە پێیوایە ئەوەی ئازادی مرۆڤ دەوڵەمەند دەکات و پەرەسەندنی خودی لێ دەکەوێتەوە ئەوەیە کە کۆمەڵگا ئازادی بە تاکەکان بدات بۆ ئەنجامدانی هەڵبژاردنی تایبەت بە خۆیان[٤٢]چونکە تاك بەردەوام لەناو ڕەوشی جودا مەیلی بۆ هەڵبژاردنی جیاواز هەیە. هەروەك تۆکڤیل ئاماژەی بۆ کردووە، کە «ڕەوشی کۆمەڵایەتی بەرهەمی دروستکارێك و هەندێ جاریش بەرهەمی یاساکانە بەڵام زۆربەی کاتەکان بەرهەمی هەر دوو هۆکارەکەیە، لێ پاش هاتنەئارای ڕەوشەکە دەتوانین بە هۆکاری یەکەمی یاسا و داب و نەریت و بیروبۆچوونەکانی لەقەڵەم بدەین کە حوکم بەسەر ڕەفتاری نەتەوەکان دا دەکات».[٤٣] ئاماژەی ئەم بیرمەندە بۆ ڕەوشی کۆمەڵایەتی بایەخێکی

---

٣٩. Lucius Anneaus Seneca(٤ پ.ز-٦٥ ز) سیاسەتمەدار، نووسەر و فەیلەسوفی ڕۆمانی.

٤٠. سپینوزا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٣.

٤١. جان ستیوارت میل، حکومت انتخابی ، ت:علی رامین، نشر نی، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧)،ل ١٨٨

٤٢ .ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢٢.

٤٣. الکسي دو توکفیل، عن الدیمقراطیة في امیرکا ، ت: بسام حجار، الجزء الثاني، معهد الدرسات الاستراتیجیة، بغداد-بیروت، ٢٠٠٧، ل ٩١.

زۆری هەیە لە فکری سیاسی و کۆمەڵایەتی دا، چونکە گەشە و بەرەوپێش چوون پەیوەست دەکات بەو بارودۆخەی کە تاك تێیدا دەژیت و ئەمەش کاریگەری لەسەر رادەی دیموکراسی دەبێت. (ج.س. میلّ) رای وایە دوو تێڕوانینی جیاواز لە ژێر ناوی دیموکراسی دا بەهەڵە تێکەڵ کراون. ***یەکەم*** وێنای پەتیی دیموکراسییە کە بریتیە لە حکومەتی هەموان و لەلایەن هەموان و بەبوونی دەرفەتی مافی نوێنەرایەتی یەکسان بۆ هەموان. ***دووەم*** وێنای ئاسایی و ئەو واقیعەی کە ئێستا هەیە، کە بریتیە لە حکومەتی هەموان کە لەلایەن زۆرینەیەك لە خەڵك و بە بوونی دەرفەتی قۆرغ کراوی مافی نوێنەرایەتی بۆ ئەم زۆرینەیە.[٤٤] یەکەمیان لەسەر یەکسانی و ئەویتریان لەسەر ئیمتیازات دامەزراوە. و رای وایە لێرە دا کەمینە لە مافی نوێنەرایەتی بێ بەش دەکرێت، ئەمەش جۆرێك لە دیموکراسی دێنێتە ئاراوە کە ناتەواو و ساختەیە. بەم جۆرە لای میلّ سیستەمی سیاسی ناتوانێ لە ژێرناوی دانایی هەندی کەس دا زەمینەی ستەمکاری و لەناو بردنی ئازادی ئەوانیتر خۆش بکات. بەم چەشنە لە دیدی گەشەگەراییەوە دەبێ هاووڵاتیان سوود لە یەکسانی سیاسی و ئابووری وەربگرن بۆ ئەوەی هیچ کەسێك نەتوانێ ببێتە سەرداری ئەویتر و هەموان بتوانن وەکیەك چێژ لە ئازادی و پەرەسەندن وەربگرن لە پرۆسەی دیاریکردنی چارەنووس و بەرژەوەندی و چاکەی گشتی.[٤٥] کەواتە لە هزری لیبرالی گەشەگەرا دا سەرەڕای پابەندبوون بە بەها و پرەنسیپە سەرەکیەکانی لیبرالیزمی کلاسیك کە تێیدا تاك دەکەوێتە چەقی پرۆسەی سیاسی، بەلاّم لە نێوان هاوکێشەی ئازادی و یەکسانی دا، زیاتر جەخت لەسەر بایەخی یەکسان بوون لە مافەکان دەکرێتەوە لە پێناو هێنانە ئارای رادەیەکی زیاتر لە دادپەروەری،ماف دەبێت بە بەهایەکی نەگۆڕی کۆمەڵایەتی و سیاسی و تەنانەت پەیوەست دەکرێ بە بوونی خودی کەسەکانەوە و لێرە دا ماف و ئازادی لە رۆح دا رەنگ دەداتەوە و هەر وەك هیگلّ دەڵێت:

> **پانتاییی رۆح مافە و خاڵی دەستپێك ئیرادەی ئازادە...ئیرادەی ئازاد لە بوونی راستەوخۆی ماف دا پێ دەگات. تاك لەبەرئەوەی مافی هەیە و**

٤٤. جان ستیوارت میل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٧-١٥٨.

٤٥. دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو،ل ١١٢.

مارەسەیان دەکات، کەسە. هەر بۆیە ئیلزامی ماف بریتیە لە : ببە بە کەس و ڕێزی ئەوانیتر بگرە چونکە ئەوانیش کەسن.[٤٦]

لێرەوە گۆڕانی ئیرادەی ئـازاد بـۆ مـاف لـە ڕوانگـەی (میـلّ)ەوە، دەزگـا سیاسـیەکانی لێدەکەوێتەوە و پێیوایە ئەم دامەزراوانە لە لایەن مرۆڤ و بە ئیرادەی ئەو دروست دەبێت و ئەم دەزگایانە نەك هەر پێویستیان بە ڕەزامەندی مرۆڤ هەیـە، بـەڵکو نیازمەنـدی بەشـدارییەکی چالاکی هاووڵاتیانیشە.[٤٧] بەلاّم بە کردەوە نوێنەرانی گەل ئەم دەزگایانە پڕ دەکەنەوە، هەربۆیە لای میلّ دوو مەترسی هەڕەشە لە دیموکراسی نوێنەرایەتی دەکات:[٤٨]

١. ئاستی نزمی ئاگایی لە نێو گروپی نوێنــەران و ڕای گشـتی کـە چـاودێری ئەمانـە دەکات.

٢. یاسادانەری چینایەتی کە لە لایەن زۆرینەیەکەوە پێـك هـاتووە کـە ئەنـدامی ئـەو چینەن.

لە تێڕوانینی(میلّ) دەردەکەوێت کە ئەگەر لەلایەکەوە پەرە بـە هۆشـیاری و ئاگـایی ڕای گشتی و تاکەکان نەدرێت بەتایبەتی ئەوانەی کە وەك نوێنەری ئیرادەی زۆرینە هەڵدەبـژێردرێن و لە لایەکی ترەوە ئەرکی گرنگی چاودێری چۆنیەتی پیادەکردنی ویستی تاکەکانی کۆمەڵگایە پشت گوێ بخرێت، ئەوا دیموکراسی دەکەوێتە بەردەم هەڕەشەوە. خاڵێکی تری ناو بیرکردنەوەی میلّ بایەخدانە بە مافی کەمینە بۆ ئەوەی لە ئاستی یاسایی دا پێشێل نـەکرێن. بـەم جـۆرە بەشداری لە ژیانی سیاسی شتێکی پێویستە نەك تەنیا بۆ دیاری کردنی بەرژەوەنـدی تاکـەکان بەڵکو بۆ دروست کردنی کوتلەیەك لە هاووڵاتی هوشیار و پابەند و پەرەسەندوو کە ئەمانە لە فۆرمی دەستوور دا خۆیان دەردەخەن، واتە بەبێ بوونی ئەم چوارچێوەیە ناشێت سنووری مـاف و ئەرك و ئازادیەکان بەڕوونی تەعبیر بێت لە سیستەمێکی دیموکراتی. لەم نێوەندە دا هیگـلّ دەڵێت: « بنەمای دەوڵەت، دەسـەلاّتی عەقڵـە کـە وەك ئـیرادە لـە ڕێگـای عەقڵـەوە خـۆی بـەدیهێناوە ... و ئامـانجی عـەقلّی ڕەهـا بـەدیهێنانی ئـازادی بەکردەوەیـە... بەشـێویەکی

---

٤٦. ڕینیە سرو، هیغل و الهیغلیة ، ت: د. ادونیس العکرە، دار الطلیعة للطباعة النشر ن بیروت، ١٩٩٣، ل٦٢.

٤٧. جان ستیوارت میل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١-٤٢.

٤٨. هەمان سەرچاوە، ل ١٧٥.

راستەوخۆ وەك دەوڵەتێکی تاك و بەو پێیەی لە خۆیدا هەبوویەکی زیندووی سەربەخۆیە ، لەدەستوور یان یاسای دەستووری دا بەدی دێت».[49] لای هیگڵ کۆمەڵگا دەگۆڕێت بۆ دەوڵەت کاتێ ئیرادە و حەز و ئایدیا باڵاکانی بەشێوەیەکی ئاگایانە لە دەستوور و ژیان لەدەوری ئەم دەستوورە دا رێکدەخات و بەم جۆرە دەوڵەت کاتێ بەکردەوە بوونی دەبێ کە هوشیارە لە یەکیەتی و شوناسی خۆی و دان بەوە دادەنێت کە ئەم شوناسە گوزارشت لە ئیرادە دەکات بەو پێیەی پرەنسیپێکی عەقڵیە.[50] واتە دەوڵەت بەرهەمی گەشەسەندنی ئیرادە و ئایدیایە بە ئاراستەی شوناسێکی یەکگرتوو کە رەزامەندی هەمووانی وەرگرتووە. لێرەوە دیسان هیگڵ پێیوایە بوونی کردەیی ئەبستراکت و جەوهەری دەوڵەت پشت بەو وتەیە دەبەستێت کە ئامانجەکەی بەرژەوەندی هەمەکیە و وێرای ئەویش پاراستنی بەرژەوەندییە هەندەکییەکانە، مادام بەرژەوەندی هەمەکی جەوهەری ئەم بەرژەوەندییانەیە.[51] کەواتە لە دیدی گەشەگەراکانەوە دەبێت یەکسانی باڵادەست بێ بەسەر ئازادی دا، چونکە ئەگەر یەکسانی لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگا دا لە ئارا دا نەبێت، ئەوا ئازادیش بەرەو نەمان دەچێت، هەربۆیە لای ئەوان ماف یان هەیە یان نییە، هەروەك تۆکڤیل دەڵێت:

> **من جگە لە دوو رێگا بۆ هەڵسەنگاندنی یەکسانی لە بواری سیاسی شتێکی تر نازانم: یان ماف بە هەموو هاووڵاتیان بدرێت یان بە هیچ کەسێك نەدرێت...لە راستی دا ئارەزوویەکی زاڵ و مەشروع بۆ یەکسانی هەیە کە هەموو مرۆڤەکان هان دەدات بۆ هەوڵدان لە پێناو ئەوەی رادەیەك لە هیز و شوێنگەیان هەبێت. و بە لەخۆبردوویەوە هانیان دەدات بۆ یەکسانی لە کۆیلایەتی دا نە نایەکسانی لە ئازادی دا و ئازادی مەبەستی یەکەم و هەمیشەیی خواستەکان نییە، ئەوەی لایان عەشقێکی سەرمەدیە بریتیە لە یەکسانی.**[52]

---

٤٩. هیجل، اصول فلسفة الحق،٢٥٨-٢٥٩، ت: د. امام عبدالفتاح امام، الجزء الثاني، التنویر للطباعة والنشر و التوزیع، بیروت، ٢٠١٠، ل١٤٠-١٤٩.

٥٠. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٠.

٥١. هیجل، سەرچاوەی پێشوو، ٢٧٠-١، ل١٥٧.

٥٢. الکسي دو توکفیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

بەم جۆرە بەرای تۆکڤیل بناغەی دیموکراسی لەسەر ئـازادی و یەکسـانی دامـەزراوە و پێیوایە کـە دیموکراسـی حەتمیـە و دیموکراسـی بـێ یەکسـانی بـوونی نییـە و هـەروەك چـۆن یەکسانیش بێ ئازادی، کۆمەڵگا بەرەو وێران بوون دەبات.[٥٣] لە ناو تیۆری لیـبرال دیموکراسـی دا هەبوونی مافەکانی مرۆڤ ئامرازی سەرەکی بەدەست هێنانی کەرامەتی مرۆییە و هەر بۆیە مافـەکانی مـرۆڤ بـە پێچـەوانەی داراییـەکانی تـر ئالۆویریـان پێناکرێـت و ناگوێزرێنـەوە، مامەڵەکردن و ئالۆێری مافەکانی مرۆڤ واتە کەمکردنەوەی گەوهەری مرۆڤایەتی و کەرامەتی مرۆیی و بچوك کردنەوەی مرۆڤ بۆ شت.[٥٤]

لای جۆن دیوی (١٨٥٩-١٩٥٢)دیموکراسی زۆر لـەوە بـەرفراوانترە کـە تـەنیا فـۆرمێکی سیاسی تایبەت و ڕێگەیـەك بێـت بـۆ بـەڕێوەبردنی حکومـەت و یاسـادانان و رایـی کردنـی کاروباری کارگێڕی دەوڵـەت بـە پشـت بەسـتن بـە بەشـداری جـەماوەر و هەڵبژاردەیـەك لـە کارمەندەکان، سەرەڕای گرنگی ئەمانە ئامرازێکـە بـۆ بـەدیهێنانی ئامانجـە پەنهانـەکان لـە مەیـدانێکی بـەرفراوانی پەیوەندییـە مرۆییـەکان دا و بەرزکردنـەوەی کەسـایەتی مرۆڤـە و شێوازێکی کۆمەڵایەتی و تاکەکەسی ژیانە.[٥٥]

هەڵبژاردنی گشتی و مافی دەنگدان و بەشداری لە دارشتنی سیاسـەت و یاسـادانان و هەڵبژاردنی دەسەڵاتدارە سیاسیەکان و سـەرجەم توخمـەکانی تـر کـە سیسـتەمی دیموکراسـی پێدەناسرێتەوە میکانیزمی کاریگەرن، بەڵام لای ئەو دیموکراسی بـە پلـەی یەکـەم خـۆی لـەو کلتورە کۆمەڵایەتیەدا دەبینێتەوە کە رەسمی سیاسەتی دیموکراتی دەکەن بۆ پێگەیاندنی مرۆڤ. لای (دیوی) یەکسانی ناوەرۆکێکی سیاسی و یاسایی هەیە واتە مافی هەمووان بـۆ بەدەسـت هێنانی یەکسانی لەبەر دەم یاسا دا بـۆ ئـەوەی بتـوانێ تواناکـانی خـۆی گەشـە پێبـدات.[٥٦]

---

٥٣. امام عبدالفتاح امام، الأخلاق و السياسة- دراسة في فلسفة الحكم ، المجلس الأعلى للثقافة،القاهرة،٢٠٠١، ل٢٨.

٥٤. اندرو لوين، طرح ونقد و نظريه ليبرال دمكراسی ، ت: د.سعيد زيبا كلام، سازمان مطالعة وتدوين كتب علوم انسانی دانشگاهها، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)،ل ١٦٨.

٥٥. جون ديوی، دفاع عن الديموقراطية، لە کتێبی 'جون ر. بورر و ميلتون جولدينجر '، سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣.

٥٦. جون ديوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦.

ئەمەش تەنیا کاتێ دێتە ئاراوە کە دەوڵەت تەنیا پشت بە بوونی کۆمەڵێك دەزگای دیموکراتی نەبەستێت کە لەسەر فۆرمی بازاڕ، بواری رکەبەرایەتی دەڕەخسێنێت، بەڵکو دەبێ هەوڵ بدات بواری گشتی لە پێناو بەرژەوەندی گشتی تاکەکان و خۆشگوزەرانیان بەکار بێنێت. هەر بۆیە لە کۆمەڵگایەکی دیموکراتی دا پێدەچێت دەوڵەت نەتوانێ واز لە کاری دووبارە دابەشکردنەوە[ی سامان] بێنێت، لە راستی دا شەرعیەتی دەسەڵاتی سیاسی لە خودی خۆیدا لەسەر توانای بۆ دابین کردنی یەکسانیەکی دیاری کراو لەمەڕ بارودۆخی هاووڵاتیان دامەزراوە،[٥٧] ئەمەش دەرفەتی دادپەروەری زیاتر دەڕەخسێنێ کە (میکایل والرز) هەوڵ دەدات ئەو مەرجانە دیاری بکات کە رێگە دەدات بە بەدیهاتنی دادپەروەری بێ ئەوەی سیستەمێکی ستەمکاری یەکگرتووی لێ بکەوێتەوە و ئەمەش بە راڤە کردنی "تێگەیشتنی هاوبەش". بیرۆکەکە دەڵێت چەندایەتیەك لە (مەیدانی دادپەروەری *Spheres of Justice*) بوونی هەیە هاوتەریبە لەگەڵ چەندایەتیە جۆراوجۆرەکانی کاڵا (السلع) کە پێوەری دابەشکردنی خۆیانیان هەیە و گروپە جیاوازەکان بەدوای دا دەگەڕێن. ئەوەی دادپەروەری دەیەوێت ئەوەیە کە نابێ هیچ کام لەم کاڵایانە وەك ئامرازی کۆنترۆڵ بەکار بهێنرێن.[٥٨] واتە لە پانتایی کۆمەڵگا و شوێنگە جیاوازەکان دا کاڵای جیاواز هەیە کە تاکەکان دەتوانن نەك بۆ ناچارکردنی یەکتر بەڵکو بۆ ئاڵوێر و تێرکردنی پێداویستی خۆیان بەکاری بێنن.

دیموکراسی لای دیوی پشت بەو بیرۆکەیە دەبەستێت کە هیچ مرۆڤێك یان کۆمەڵە مرۆڤێك بوونی نییە کە رادەیەکی تەواو لە حیکمەت و فەزیلەتیان هەبێت بۆ حوکمڕانی کردن بەسەر ئەوانیتر دا بەبێ رەزامەندی ئەمان و ئەمەش واتە پێویستی بەشداری هەموو ئەوانەی کە دەکەونە ژێر کاریگەری سیستەمێکی کۆمەڵایەتی بۆ بەرهەم هێنانی سیستەم و بەرێوەبردنی.[٥٩] ئەمەش هەم پێچەوانە بژاردەگەرایی کلاسیکە کە پێیان وایە هەندێ مرۆڤ بە سروشت داناترن، هەم دژی ئاڕاستەی دیموکراسی نوخبەوی نوێیە، لەم دیدەوە دەزگا و پرۆسسی دیموکراتی لەسەر ویستی هاووڵاتیان بۆ بەشداری و هاندانی دەوڵەت دروست دەبێت. کەواتە هاووڵاتی کەسێکە

---

٥٧. اريك كيسلاسي، الديمقراطية و المساواة ، ت: جهيدة لاوند، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت،٢٠٠٦،ل١١٩.

٥٨ . اريك كيسلاسي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢-١٣٣.

٥٩. جون ديوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

بەشداره لە کۆمەڵگای مەدەنی ، لەرێگای ئیرادە یان لە میانی میکانیزمەکانی نوێنەرایەتی و راوێژ و راگۆڕینەوەی بەردەوام. هاوولاّتی بوون ئامرازی چوونە ناو پرۆژەی هاوبەشە بۆ بەدیهێنانی چاکەی گشتی. کەواتە کۆی بەها و نۆرمەکانی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی گشتی دەبێ هاوولاّتیان ئازادانە و لە پرۆسسێکی رێککەوتن و کارلێك دا دانی پیابنێن و بەشدار بن لە دروست کردنی ئەخلاقیاتی کۆمەلاّیەتی و سیاسی دا کە هیچ هێزێکی بالاّدەست نەتوانێ فۆرمێك لە ئەخلاق و بەها بسەپێنێ، هەربۆیە دەبینین دەستوور وەك بەڵگەنامەی هێز و بەهاکان لای هیگڵ خەسڵەتێکی ئەخلاقی هەیە و دەڵێت: دەوڵەت بوونی بەکردەوەی بیرۆکەی ئەخلاقیە، رۆحی ئەخلاقییە بەو پێیەی ئیرادەییەکی جەوهەرییە لە خۆیدا دەردەکەوێ و خۆی دەنوێنێ و دەناسێ و بیردەکاتەوە، بەو رادەیە دەسکەوتی هەیە کە دەناسێت و دەوڵەت بە شێوەی راستەوخۆ لە داب و یاسا دا بوونی هەیە و بە شێوەیەکی ناراستەوخۆش لە ناخوئاگای تاك و مەعریفە و چالاکیەکانی دا.[٦٠] بەم جۆرە لەبەرئەوەی ئیرادەی تاك وەك هەبوویەکی بیرکەرەوە مەحەکە هەربۆیە لە راستی دا عەقلاّنیەت دواپێوەرە کە چاکەی دەستووری پێ هەڵدەسەنگێنرێت و بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت دەوڵەت بەو رادەیەی عەقلاّنییە، چاکەخواز ومەشروعیشە و ئەم دەوڵەتە جڤاکێکە لە بوونەوەرەکان کە خۆیان دیاری کەری خۆیانن.[٦١]کەواتە تاك لە پانتایی ژیانی کۆمەلاّیەتی و سیاسی دا دەگۆڕێ بۆ کەسی هاوولاّتی کە دەوڵەت بەرپرسە لە رەخساندنی دەرفەت بۆ دەرکەوتنی وزە و تواناکانی و دواجار بەگەڕخستنەوەی لە پێناو خۆشگوزەرانی کۆمەڵگا دا.

> **لەم چوارچێوەیەدا ئەوکەسانەی بە "هاوولاّتی" ناوزەد دەکرێن چ وەك ئەوانەی دەپارێزرێن یان تەنیا وەك کەسانێك کە هەڵبژاردنی سیاسی ئەنجام دەدەن...توانای بەشداریان هەیە لە کاروباری گشتی و هەڵبژاردنی عەقلاّنی. ئەم هەڵبژاردنەش بێ مەرج نییە و پەیوەستە بە پەیوەندی نێوان هاوولاّتی و کۆمەڵگا و بە ئاراستەی "بەرژەوەندی گشتی".[٦٢]**

---

٦٠. هیجل، سەرچاوەی پێشوو،٢٥٧، ل ١٣٩.

٦١. میشل متیاس، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤١.

٦٢. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، پست مدرنیتە و پست مدرنیزم ،ت: حسینعلی نوزری، انتشارات نقش جهان، چ ٢، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)،ل ٥٨٦.

کەواتە گەشەگەرایی، چالاکی کارای هاووڵاتیان و پەرەپێدان بە توانا و بەهرەی تاکەکان لە پێناو کۆمەڵگایەکی عەقلانی و یاسایی دا بە پێویست دەزانێ. ئەم رەوتە بانگەشە بۆ ئۆتۆنۆمی تاك و ئازادییە بنەڕەتیەکان دەکات لە پێناو بەرزکردنەوەی ئاگایی و عەقلانیەت لە هەمەکیەتی خۆیدا بۆ یەکسانی و دادپەروەرییەکی زیاتر.

تەوەری دووەم: پاراستنگەرایی و هاووڵاتی ئازاد

ئاراستەیەکی دیاری تری لیبرالیزم پشت بەم تێڕوانینە دەبەستێت کە ئەرکی دەوڵەت ئەوە نییە کە بە ناوی بەرژەوەندی گشتی یان رێکخستنی کۆمەلایەتی و دادپەروەری، دەسوەربداتە بوارەکانی ژیان و ئازادی تاك بەرتەسك بکاتەوە، بەڵکو ئەرکی سەرەکی دەوڵەت ئەوەیە تاك بپارێزێ، واتە پاراستنی لەو هێز و دەسەڵاتانەی کە سنووری ئازادییەکانی تاکەکان دەبەزێنن، بۆیە لە رەوتی مێژوودا ئەم مۆدێلەی لیبرالیزم هەوڵیداوە بۆ «کۆتوبەندکردنی دەسەڵاتی کەنیسە و دەوڵەت و دیاریکردنی بازنەیەکی دەگمەن بۆ تایبەتمەندییە سەربەخۆکانیان و لە ناوەندی ئەم پرۆژەیە دا ئامانجی رزگار کردنی کیانی سیاسی لە چنگی ئایین و ئازادکردنی کۆمەڵگای مەدەنی (ژیانی تاکەکەسی، خێزانی و کار) لە دەسوەردانی سیاسەت دەبینرێت».[٦٣] بەشێکی گەورەی باکگراوندی ئەم ئاراستە فکریە بۆ تێڕوانین و تیۆرەکانی بیرمەندانی وەك (تۆماس هۆبز) و(جۆن لوك) و (مۆنتسکیۆ) دەگەڕێتەوە. بەرای هۆبز « یەکەمین ئەولەویەتی دەوڵەت پاراستنی مافی هاووڵاتیانە».[٦٤]

بیرۆکەی "ترس"و"پاراستن" بەشێکی دیاری هزری هۆبز پێك دێنێ، چونکە هۆبز پێیوایە ئەگەر هێزێکی وەك دەوڵەت نەبێت ئەوا (مرۆڤ بۆ مرۆڤ گورگە) و هیچ کەسێك ناتوانێ لە ئاسایش دا بژیت و ترس هەموو شتێك دەتەنێت، هەربۆیە پێویستی یاسا سەرهەڵدەدات و لەم نێوەدا هۆبز بڕوای بەیاسا سروستیەکان هەیە وەك هەمەکێکی عەقلانی. لای ئەو یاسای سروشتی پەیڤی یەزدانە، مۆرکێکی دووانەیی هەیە کە بریتیە لە گشتگیری و سەربەخۆیی.[٦٥] بەلاّم (لوك) بە پشت بەستن بە مافە سروشتیەکان ئەولەویەتی سەرەکی دەدات بە هەندێ مافی

٦٣. دیفید هیلد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

٦٤. ستیفن دیلو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٧.

٦٥. بیتر فرانسوا مورو، سەرچاوەی پێشوو،ل ١١٤.

بنەڕەتی وەك مافی ژیان و ئازادی و خاوەندارێتی و لێرەدا دەتوانین ئاماژە بە دوو خاڵی گرنگ بکەین: **یەکەم**، بناغەی سەرهەڵدانی دەوڵەت و ڕێکخستنی سیاسی، بڕواهێنانە بەبوونی مافی پیرۆزی سروشتی بۆ مرۆڤ، **دووەم**، ڕێکخستنی سیاسی بریتییە لە بەرژەوەندی یان قازانج، واتە مافە سروشتییەکانی خەڵك و ڕەخساندنی دەرفەتی ئەمین لەبەردەمیان بۆ پیادەکردنی ئەم مافانە.[٦٦] لەم ڕوانگەیەوە ماف و ئازادییەکان ناکەونە پاش سەرهەڵدانی دەوڵەت، واتە ڕێکخستنی سیاسی خوڵقێنەری ئەو بەها و حەقیقەتانە نییە کە تاك دەتوانێ سوودیان لێ وەربگرێت، بەڵکو ئەمانە لە پێش بوونی دەوڵەتەوەن، لە پانتایی کۆمەڵگا دا ئەرکی دەوڵەت ڕەخساندنی دەرفەتی یەکسانی یاساییە. کەواتە «گریمانەی لوك ئەوەیە کە سیستەمی کۆمەڵایەتی پەیوەندییە سیاسییەکان دروست دەکات و دەیان پارێزێ».[٦٧] لێرەوە بیرمەندانی پاراستنگەرایی بایەخێکی زۆر بە پاراستنی ئامانج و مەبەستی هاووڵاتیان، واتە ئازادییە تاکەکەسیەکان دەدەن.

> **لە لیبرالیزم دا ئازادی بەهایەکە دەبێ دەزگا سیاسییەکان بیپارێزن و ئەمەش لە ڕێگای کەمترین ڕێوشوێنەوە دەبێت، هەر بۆیە دەبێ دەوڵەت یان دەرکەوتە دەزگاییەکەی واتە حکومەت لە ناو کۆمەڵگا دا، شتێك نەبێت زیاتر لە "پاسەوانی شەو" کە تەنیا گرانتی ڕەچاوکردنی ڕێساکانی ڕێکخستنی ڕکەبەرایەتی و هاوکاری بکات.**[٦٨]

بەم جۆرە دەردەکەوێت بە پێچەوانە تێڕوانینی گەشەگەرایی، ئەم ئاراستەیە جەخت لەسەر بەرفراوانی سنووری ئازادی تاك و بەرتەسك کردنەوەی پانتایی دەسەڵاتی دەوڵەت تا کەمترین رادە دەکاتەوە، گرێبەستی کۆمەڵایەتی کە پەیوەندی نێوان دەسەڵات و تاکی هاووڵاتی ڕێك خستووە، نابێت وەك چوارچێوەیەکی یاسایی بەکار بهێنرێ بۆ ئاستەنگ دروست کردن لەبەردەم ئازادی تاك دا، هەر بۆیە لە ڕوانگەی هۆبزەوە «هاووڵاتیان مافی خۆیانە تەنانەت لە بەرانبەر ئەو کەسانەش کە بە یاسایی هێرشیان دەکەنە سەر بەرگری لە خۆیان بکەن و ئەو میساقەی بۆ

---

٦٦. امام عبدالفتاح امام، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩١-٢٩٢.

٦٧. اندرو لوین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١.

٦٨. هەمان سەرچاوە، ل ٤٦.

پاراستن و داکۆکی کردن لـه خـودی تاکـەکان نـەبێت پوچـەڵە».[٦٩] بـەم جـۆرە هـۆبز چـەمکی دادپەروەری لە بیرۆکەیەکی میتافیزیکیەوە دەگۆڕێ بۆ چەمکێکی واقیعی و بەهاکەی پەیوەست دەکات بەئیرادە و رەزامەندی تاکەکان و پێیوایە «بەهای دادپەروەرانە هەمان ئەو بەهایەیـە کـە لایەنەکانی گرێبەست رەزامەندی لەسەر دەدەن»[٧٠] و لە بنەڕەت دا گرێبەست بۆ گونجانـدنی ئـەم ئیرادانە پێك دێت هەروەك هیگڵ پێیوایە « ناکۆکی نێـوان ئیرادەکـان بـە گرێبەسـت چارەسـەر دەکرێت».[٧١] لە دیدی لوکەوە سەرهەڵدانی دەزگاکانی حوکمڕانی و دەوڵەت لەپێناو حوکمدانێکی بێلایەنانەیە بە سەر ئەو ناکۆکیانەی کە دەکەوێتە نێوان ئیرادە و بەرژەوەنـدی تاکـەکان، چـونکە کاتیٚ هێزەکان هاوتا بن ئەوا چەمکی ماف و حەقیقەت دەکەوێتە بـەردەم مەترسـیەوە و ئیـدی پێوەرێك نییە دانی پێدا بنـێن، هەربۆیـە پێویسـتیان بـە دەزگایـەکی یەکلاکـەرەوە هەیـە کـە هـەموویان لەسـەری کـۆك بـن. جـۆن لـوك ئامـاژە بـەو مافانـە دەکـات کـە ناگوێزرێنـەوە *inalienable* و لەگەڵ گرێبەست دا ناچنە ژێر دەستی حاکمەوە. و رای وایـە بـەبیٚ دەوڵـەتیش خاوەن مافین ، بەلاٚم زۆر نادڵنیایین لە سوودمەندبوون لەم مافانە و بەردەوام دەکەونە ژێر دەست درێژی ئەوانیتر، بۆ رزگار بوون لەم رەوشـە نائـەمن و نادڵنیایـە تاکـەکان حەکـەمی *umpire* گشتی دروست دەکەن کە دەسەلاٚتی جێبەجیٚ کردنە.[٧٢] کەواتە بـە پێچـەوانە گەشـەگەرایی ئـەم ئاراستەیە لە جیاتی جەخت کردن لە سەر یەکسانی و دادپەروەری لە پێناو پەرەپێدان بە زەیـن و بەهرەی مرۆڤ لە لایەن دەوڵەتەوە، جەخت لە سـەر ئـازادی تاکـەکان دەکاتـەوە وەك بەهایـەکی نەگۆڕ، بە تایبەتی ئەو سنوورە دیاری دەکرێت کە نابیٚ دەوڵەت هەوڵ بدات ئـەم یەکسـانییە لـە سەر حسێبی ئازادی دروست بکات، بەلاٚم ئەمە بەمانای ئەوە نییە کـە چـەمکی یەکسـانی بـە تەواوی ونە، دەرفەتی یەکسانی دادپەروەرانە یەکێکە لە پرەنسیپە سەرەکییەکانی لیبرالیزم و لەم نێوەدا هۆبز ئاماژە بە دوو جۆر دادپەروەری دەکات:

دادپـــەروەری ئـــاڵوێری *commutative* و دادپـــەروەری دابەشـــی *distributive*. یەکەمیان بریتیە لە نسبەتی ژمارەیی و دووەمیـان نسـبەتی

---

٦٩. توماس هابز، لویاتان ، ت: حسین بشیریە، نشر نی، چ٣، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٢٢٣.

٧٠. هەمان سەرچاوە، ل١٧٥.

٧١. بیتر فرانسوا مورو، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

٧٢. اندرو لوین، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٥- ١٦٦.

هەندەسیە. دادپەروەری ئـاڵۆزی لـە یەکسـانی بـەهای بابـەتی گرێبەسـت و دادپەروەری دابەشی لە دابەشکردنی بەرژەوەندی یەکسانی نێوان ئەو کەسـانەی کە خاوەن توانا و بەهرەی یەکسانن.[٧٣]

واتە نابێت لە ژێر ناوی یەکسـانی دا نایەکسـانی و پێشـێل کردنـی ئـازادی و توانـای ئەوانیتر بێتە ئاراوە، چونکە یەکسانی رەهـا جۆرێکـە لـە نادادپـەروەری لەبـەر ئـەوەی توانـا و بەشداری و هەوڵی تاکەکان جیاوازە. هـەر بۆیـە (کـارل پۆپـەر) بـۆ چـارەکردنی ئـەم کێشـەیە رەهەندێکی مرۆڤگـەرایی بـە چـەمکی دادپـەروەری دەدات و پێیوایـە تیـۆری مرۆڤدۆسـتانەی دادپەروەری سێ خواست یان پێشنیاری سەرەکی هەیە:[٧٤]

« أ) پەیڕەوی کردن لـە پرەنسـیپی یەکسـانی، واتـە پێشـنیاری بـە لاوەنـانی ئیمتیـازاتی "سروشتی"، ب) پەیڕەوی کردن لە پرەنسیپی گشتی تاکگەرایی، ج) پەیڕەوەی کردن لەم پرنسیپە کە ئەرك و ئامانجی دەوڵەت دەبێت پاراستن و داکۆکی کردن بێت لە ئازادی هاووڵاتیان».

لێرەدا بیرمەندانی پاراستنگەرایی جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەرکی دەسەڵاتدار دابـین کردنی هەمان ئەو ئامانج و مەبەستەیە کە سپێردراوە بە دەسەڵاتی سـەروەر بـۆ بـەدیهێنانیان، واتە دابین کردنی ئاسایشی خەڵك و ئاسایشیش تەنیا پاراستنی گیان ناگرێتـەوە بـەڵکو هـەموو ئەو نیعمەتانە دەگرێتەوە کە مرۆڤەکان دەتوانن لەرێگای کار و هەوڵی یاسایی خۆیانەوە و بـەبێ دروست کردنی مەترسی و زیان بۆ دەوڵەت بەدەستی بێنن.[٧٥]

بەم جۆرە هەرچەندە لە بیری لیبرالی دا جیاکاری لە نێوان دەوڵەت و کۆمـەڵگای مـەدەنی دا هەیە، بەڵام ئەم جیاکارییە دابـڕان نییـە، بـەڵکو پەیوەندییـەکی ئۆرگانییـە، چـونکە ئەوانـەی دەسەڵاتی کارگێڕیان بەدەستەوەیە یان ئەوانەی نوێنەرایەتی ئـیرادەی هاووڵاتیـان دەکـەن لـە نـاو سیستەم و دەزگاکان دا، هەم چاودێری دەکرێن و هەم بەردەوام لەبەردەم بەرهەڵستی و گۆڕانکاری دان. هەربۆیە مێژووی دیموکراسی لیبرال دوو ئاراستە لەخۆ دەگرێت، لە «لایەکەوە جەخت لەسەر ئازادی تاکەکان دەکرێتەوە دژی دەسەڵاتی دەوڵەت و لە لایەکی ترەوە بەشداری تاك لە ئیـدارەی دەوڵەت دا بایەخی پێدەدرێت، هەربۆیە پشکداری ئازادانەی هـەموو تاکێـك لـە دەسـەڵات دا و

---

٧٣. توماس هابز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥.

٧٤. کارل پوپر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٧.

٧٥. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٠١.

ئازادی بەرهەڵستی ئەم دەسەڵاتە کرۆکی لیبرالیزم پێك دێنێ».[76] ئەمە بە پێی پێناسەی ئـەوەی کێ تاکە ماناکەی دەگۆڕێت بەڵاَم لە دیموکراسی دا جیاکردنەوەی پانتاییـەکان گرنگـی تایبـەتی هەیە، واتە هەمیشە پانتایی ئازادی و پانتایی دەسەڵات دەکەونە بەرانبەر یەکتر، پانتایی ئازادی بواری بەرگرییـە لـە بەرانبـەر دەسـەڵات کـە خـۆی لـە کـۆنترۆڵ و دیسـپلین دا دەبینێتـەوە، ئەکتەرەکانی ئەم هاوکێشەیە بەردەوام دەگۆڕێن بێ ئەوەی ڕێساکە گۆڕانی بەسەر دابێت. کەواتە جگە لەوەی هاووڵاتیان پێویستیان بە پاراستن هەیە لە دەسەڵاتداران و لە یەکتری، بـەڵاَم وێـڕای ئەمانە بوونی کۆمەڵگایەکی مەدەنی چـالاك و هەڵبـژاردنی ئـازاد و سـەروەری یاسـا و بـوونی دەنگی جیاواز و بەرهەڵست و نارازی بەشێکی گرنگی فەلسەفەی لیبرالیـزم پێـك دێنێـت. واتـە ئازادی تەنیا بەدوور بوون نییە لە دەسوەردانی دەوڵەت و هێزەکـانی تـر و سـەربەخۆیی و دوورە پەرێزی تاك، بەڵکو بریتیە لە مافی جیاواز بوون و نارەزایەتی مەدەنی و رادەربـڕین، حکومـەت ناتوانێ پاراستنی سیستەمی کۆمەڵگا و سەرهەڵنەدانی ئاژاوە بکاتـە پاسـاوێك بـۆ سـنووردار کردنی مافی ڕادەربڕین، لای سپینۆزا «ئاژەوەگێڕی راستەقینە ئەو کەسەیە کە لە دەوڵەتی ئازاد دا دەیەوێت ئازادی رادەربڕین نەهێڵێ کە ناشێت سەرکوت بکرێت».[77] تاکگەرایی لیبرالیـزم لـە سۆنگەی ئەم بەڵگەنەویستەوە دەست پێ دەکات کە تاك بەهایەکی رەهایـە وئەمـەش سەرچـاوە دێرینەکەی بۆ فەلسەفەی یۆنان و ئەم وتەیە دەگەڕێتەوە کە «مرۆڤ پێوەری هەموو شـتێکە».[78] کەواتە لیبرالیزم هەوڵێکی بەردەوامە بۆ داکۆکی کردن لە بـەهای ئـازادی هەڵبـژاردن، عـەقڵ و لێبووردەیی لەبەرانبەر ملهوڕی و سیستەمی ستەمکاری و دەمارگرژی دا، چونکە تـا بەربـژاری جیاواز لە ئارا دا نەبێت و سیستەمێکی مەدەنی و عـەقلانی ململانـێ و پەیوەندییـەکان ڕێـك نەخات، ئەوا تاك ناتوانێ بانگەشەی سەربەستی بکات.

لە سەدەی بیستەم و لە کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی ئاراسـتەیەکی رادیکـاڵ لـە هـزری لیبرال دا سەری هەڵدا کە (فردریش فۆن هایك *Fridricsh Von Hayk*) یەکێکە لـە نوێنـەرە سەرەکییەکانی. هایك بـە ئـەرگۆمێنتی نـوێ داکـۆکی لـە پرەنسـیپ و بـەها سـەرەکییەکانی لیبرالیزمی کلاسیك دەکات کە بریتین لـە «عـزەت و کەرامـەتی تـاك، ئەولەویـەتی ئـەخلاقیی

---

٧٦. د. منذر الشاوي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١.

٧٧. سپینۆزا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥٢.

٧٨. بەناوبانگترین رستەی پرۆتاگۆراسی سۆفیستی سەردەمی سوقراتە، ئەفلاتون، ل ٦٩٢.

بیرۆکـەی ئـازادی، ئەفزەلیـەتی سیسـتەمی بـازاڕی ئـازاد، زەروورەتـی حکومـەتی یاسـا و سنووردارکردنی دەسەلآتی دەوڵەت».[79] هایك هەر دوو چەمکی ئازادی تاك، بەشێوە رادیکاڵەکە و بازاڕی ئازاد لێك دەبەستێت و پێیوایە رێسای بازاڕ لە خودی خۆیدا دادپەروەرانەیە و دەوڵـەت بۆی نییە لە ژێرناوی یەکسانی و دادپەروەری و گەشەپێدان بە بەهرە وتوانستی مرۆڤ دەستکاریان بکات و هایك دەڵێت: «لیبرالیزم لە دۆزینەوەی ئەو سیستەمەوە سەرچاوە دەگرێـت کـە توانـای ئەوەی هەیە کە خۆی بە شێوەیەکی سەربەخۆ بئـافرێنیّ، سیسـتەمێك کـە دەتـوانیّ سـوود لـە مەعریفە و بەهرە و توانستی تاکەکانی وەربگرێت تا ئەو رادەیەی کە بەو سیستەمانە نەچێت کە خاوەن ئاراستەی ناوەندگەرایین».[80]

بەشێك لە تێڕوانیینە سیاسی و ئابووریەکانی هایك وەك پەرچەکردارێکی تیۆرییە لە بەرانبەر تەوژمی ئیشتراکی کە بۆ ماوەیەکی درێژ بـاڵی بەسـەر ئـابووری و سیاسـەت دا کێشـابوو. لـە روانگەی هایکەوە کۆنترۆڵ کردنی بازاڕ و پلان دانان بۆی جگە لە دروست کردنـی بیرۆکراسـیەت هیچی تری لیّ ناکەوێتەوە و تاکە رێگای پەرەپێدانی مرۆڤ، ئازاد بوونیەتی لە کۆتوبەندانەی کـە دەوڵەت دەیسەپێنیّ و رەخساندنی دەرفەت بۆ پەرەسەندن و پێشکەوتنێکی لەسەرخۆ و تلقـائی، هەر بۆیە دوو جۆر عەقلآنیەت جیا دەکاتەوە.

> **عەقلانیەتی بنیاتنانەوە** *Costructive Rationality* **کە لەسەر بنـەمای مەعریفەی تەواو و رێنمایی کردنی کۆمەڵگا دامەزراوە و بناغەی سۆشیالیزم و پلاندانانە و عەقلآنیەتی پەرەسـەندنگەرا** *Evolutionary Rationality* **کـە جەخت لەسەر بنەمای پەرەسەندنی لەسەرخۆ و تلقایی دەزگا کۆمەلآیەتیـەکان دەکاتەوە.**[81]

چەمکی لەخۆڕا (تلقائی) لە سیسـتەمی بیرکردنـەوەی هایـك دا چـەمکێکی سـەرەکییە و بەردەوام جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کـە پێشـکەوتن و هـەموو دەسـکەوتەکان لـە مێـژوو دا بەشێوەیەکی تلقائی هاتۆتە ئاراوە نەك بەپێی نەخشەیەکی پێشوەختە، دژی پلانرێژییـە چـونکە

---

٧٩. حسین بشیریه، لیبرالیسم و محافظه کاری ، جلد ٢، نشر نی،چ٧، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧)، ل ٨٠.

٨٠. انطوني دي كرسبني، اعلام الفلسفة السياسية المعاصرة، ت: د. نصار عبداللة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٨٨، ل٣٨.

٨١. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو،ل٨٤.

پێیوایه زەینی مرۆڤ ناتوانێ پێشبینی ئایینـد بکـات وردەکاریـەکانی ژیـان بزانـێ و رای وایـه هەرچەندە مرۆڤ دەزگا و دامەزراوەکان دروست دەکـات، بـەلاّم ئەمـە بـەرەنجامی نەخشـەیەکی ئیرادی و هوشیارانه نییه بەڵکو پەیوەندی راستەوخۆی هەیه بە ئازادی تاکەوە.

هایك جیاوازی دەکات له نێوان سێ مانای ئازادی دا: [٨٢] ١) ئازادی بـەمانای بەشـداری لـه هەڵبژاردنی حکومەت و دارشتنی یاسا و پرۆسسی بەرێوەبردن.(ئازادی سیاسی). ٢) ئازادی بـه مانای ئەو مەودایەی که مرۆڤ دەتوانێ بگات پێی بۆ ئەنجامدانی کردەیەکی دیاریکراو و به پێـی ئیرادەی تایبەتی خۆی (ئازادی ناوخۆیی) ٣)ئازادی به مانای رادە توانـای مـرۆڤ بـۆ تێرکردنـی حەزەکانی، یان ئەو چوارچێوەیەی که مرۆڤ دەتوانێت له نێوان خیاراته بەردەسـتەکان دا یـەکێك هەڵبژێرێت. (ئازادی وەك توانا).

لای هایك ئازادی وەك بەهایەکی جەوهەری بریتیه لەوەی «مرۆڤ ناچار نەبێت مل بۆ ئیرادەی ئەویتر بدات». [٨٣] ئەوە هەم دەوڵەت و هەم کۆمەڵگا دەگرێتەوە. سـەبارەت بـەبازاڕیش پێیوایـه «تەنیا شێوازێکه که بە بێ دەسوەردانی زۆرەملێ و سەرەڕۆیانەی دەوڵـەت، چـالاکیەکان تێیـدا هەماهەنگ دەبێت». [٨٤] بەلاّم ئەمە تێڕوانینێکی ئەبستراکته بۆ بازاڕ چـونکه سـەرەڕای بـوونی رێسای ناوەکی ئابووری بەلاّم هێشتا بازار له سیاسەت و کۆمەڵگا دانابڕێت، ئەوە جگـه لـەوەی ئەو پرسیارە دێته ئاراوە که ئایا ئەم هەماهەنگیە لەسەر بنەمای قازانجە یـان ئـازادی. بنیـامن باربر دەڵێت: «سیستەمی دیموکراسی ئەفزەلیەت دەداته بازاڕی ئازاد، بەلاّم بازاڕ ئەفزەلیەت بـه دیموکراسی نادات». [٨٥] کەواته به رای هایك ئەرکی دەوڵەت پاراستنی تاکـه لـه دەسـوەردانی دەرەکی و رەخساندنی بوارە بۆ پەرەسەندنی لـەخۆوە(تلقائی)، واتـه زامنکردنـی رێـڕەوەی ئـەم پەرەسەندنه، نەك پلانی پێشوەخته که ئاراستەی خواستەکانی تاك دیاری بکات.ئەمە بە کـورتی روانگەی دیموکراسی لیبرالی پاراستنگەرا بوو که له پاراسـتنی تاکـەوە دەسـت پێـدەکات و بـه پاراستنی بازاڕ کۆتایی دێت.

---

٨٢. انطوني دي كرسبني، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٦.

٨٣. هەمان سەرچاوە، ل ٣٦.

٨٤ . حسين بشيريه، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٥.

85 .Barber, Benjamin, Jihad vs. McWorld, New York. 1995 , p. 243.

باسی سێیەم
فرەیی مۆدێل و جیاوازی پێوەری دیموكراسی

ئاشكرایە دیموكراسی چەمكێكی فرە ڕەهەندە و بە درێژاییی مێژوویی فەلسەفە هەروەك پێشتر ئاماژەی بۆ كرا، ڕاڤە وخوێندنەوە و پۆلێنی جیاوازی بۆكراوە، بە پێی قۆناغی مێژوویی و پەرەسەندنی كۆمەڵگای مرۆیی دیدگاش لەمەڕ ئەرك و فەلسەفەی دیموكراسی گۆڕانی بەسەردا هاتووە و پێشكەوتنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەخۆیەوە بینیوە، هەربۆیە تێگەیشتن و ئاراستەی جیاواز سەری هەڵداوە. بۆ نموونە سامۆئیل هانتیگتۆن Samuel P. Huntington لە ڕوانگەیەكی مێژووییەوە سەیری دیموكراسی دەكات و بەسەر سێ شەپۆل دا دابەشی دەكات، كە لە شەپۆلی یەكەم و دووەمی دیموكراسی دا هاوكات ئاراستەیەكی پێچەوانە و دژە دیموكراسی و گەڕانەوە بۆ حوكمی تۆتالیتاری و دیكتاتۆری لە ئارادابووە.* بەڵام شەپۆلی سێیەم، بریتیە لە باڵادەستی هزری لیبرالیزم. لای ئەو «شەپۆلی وەرچەرخان بەرەو دیموكراسی بریتیە لە كۆمەڵێك بزاڤ بۆ پەڕینەوە لە سیستەمی نادیموكراتی بەرەو

---

* ١.شەپۆلی درێژی یەكەمی وەرچەرخان بەرەو دیموكراسی (١٨٢٨-١٩٢٦): ئەم شەپۆلە ڕەگەكانی بۆ هەردوو شۆڕشی فەرەنسی و ئەمریكی دەگەڕێتەوە، بەڵام بە بۆچوونی هانتیگتۆن سەرهەڵدانی ڕاستەقینەی دەزگا دیموكراتییە نەتەوەییەكان دیاردەیەكی تایبەتە بە سەدەی نۆزدە.- دژە شەپۆلی یەكەم (١٩٢٢-١٩٤٢): لە سەرەتای سیەكان دا دیموكراسی پاشەكشە دەكات و بەرەو حوكمی تۆتالیتاری دەگەڕێتەوە.٢. شەپۆلی كورتی دووەمی دیموكراسی (١٩٤٣-١٩٦٢) : لە جەنگی دووەمی جیهانیەوە دەست پێدەكات و ئەم قۆناغە سەرەتای كۆتایی كۆلۆنیالیزمی ڕۆژئاوایە.-دژە شەپۆلی دووەم (١٩٤٣-١٩٧٥): لە سەرەتای سیەكانەوە دیموكراسی وەزەی نەما و لە كۆتایی پەنجاكان دا پەرەسەندنی سیاسی و سەرهەڵدانی سیستەمە تۆتالیتاری بە ڕوونی دەركەوت بەتایبەتی لە ئەمریكای لاتین.٣. شەپۆلی سێیەمی دیموكراسی (١٩٧٤-): ئەم قۆناغە لەپاش كودەتای پورتوگال دەست پێدەكات و سەرەتا باشووری ئەوروپا و پاشان ئەمریكای لاتین و ئاسیا دواتر ڕووخانی سیستەمی كۆمۆنیستی لێ دەكەوێتەوە. صامویل هانتنجتون، الموجة الثالثة-التحول الديموقراطي في أواخر القرن العشرين، ت: د.عبدالوهاب علوب، مركز ابن خلدون للدراسات الأنمائية، القاهرة،١٩٩٣، ل ٧٤ودواتر.

سیستەمی دیموکراتی کە لە ماوەیەکی زەمەنی دیاریکراودا rووی داوە)).[٨٦] بەم جۆرە جەخت کردنی ئەو زیاتر لە سەر پرۆسسی بەدیموکراسی کردنە، لێرەوە شەپۆلی سێیەمی دیموکراسی کە پەیوەستە بە سەرکەوتنی لیبرال دیموکراسی رۆژئاوا و بەجیهانی بوونی بازاڕی ئازاد، لەبنەڕەت دا وەك مۆدێلێکی بێ رکابەر بۆ هەموو جیهان خۆی دەخاتەڕوو. وەك بیرمەندێك کە بە توندی داکۆکی لە لیبرال دیموکراسی دەکات و پێیوایە دوایین قۆناغی گەشەی عەقڵی مرۆڤە (فۆکۆ یاما) بە شێوەیەکی وروژێنەر و بە پێی نەریتی سمیسی و هیگڵی پێشوازی لەم وەرچەرخانە مێژوویە کردووە، چونکە [هیگڵ] پێیوابوو گۆڕانکاری بریتیە لە پێشکەوتنی عەقڵ لە مێژوو دا و لە وێشەوە رەوتی ئەم مێژووە بەرەو کۆتایی دەچێت و (ئادەم سمیس)یش بڕوای بە پێشکەوتنی بازاڕ هەبوو بەو پێیەی هێزێکی ئازادی یەکانگیرە.[٨٧] بەڵام لە جەوهەر دا ئەم رەوتە بێ دژبەر نییە و بەردەوام لەلایەن هێزی جیاوازەوە رووبەڕووی تەحەدا دەبێتەوە، بەتایبەتی ئەو مۆدێلەی کە لە لایەن بازاڕی بێ کۆتوبەندەوە پیادە دەکرێت، تووشی بەرهەڵستی دەبێت هەر لە دووبارە سەرهەڵدانەوەی سیاسەتی پاراستنی [کۆمەڵایەتی]ەوە تا دەمارگرژی ئەتنی و ئایینی.[٨٨] ئەوە جگە لەوەی کێشەی کلتور و شوناسە جیاوازەکان لەگەڵ ئەم شەپۆلەی دیموکراسی لە هەندێ حاڵەت دا کردەی توندوتیژ و نکۆڵی کردن لە بەرانبەر و تیرۆری بەرهەم هێناوە، چونکە بەشێك لە بەرکەوتەکانی ئەم شەپۆلە وەك کاڵای دەرەکی و هاوردە سەیری دیموکراسی دەکەن.

تەوەری یەکەم: مۆدێلەکانی دیموکراسی

لێرە دا بەکورتی ئاماژە بە روانگەی ومۆدێلی هەر یەك لە (گی ئیرمە) و (هێلینا گێت) و(ئەنتۆنی گیدنز) و(دەڤید هیلڈ) دەکەین، کە هەریەکەیان لە گۆشەنیگای جیاوازە، بەڵام لە چوارچێوەی نەریتی لیبرالیزم دا تیشکیان خستۆتە سەری و پۆلینیان بۆ کردووە.

---

٨٦. هەمان سەرچاوە، ل ٧٣.

٨٧ . فالح عبدالجبار، ما بعد ماركس ، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٠، ل٢٢٢.

٨٨ . كلاوس مولر، حاكميت ، دموكراسی و سياست جهانی(سەروەری، دیموکراسی و سیاستی جیهانی)،ت: لطفعلی سمینو، نشر اختران، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)،ل ٣٦-٣٧.

أ- (گی ئیرمە Guy Herment) و دوو جۆر دیموکراسی:

گی ئیرمە باسی دوو جۆر دیموکراسی دەکات، ***یەکەمیان*** "دیموکراسی میتۆدی"ە کە دیموکراسی تەنیا بە میکانیزمی فەرمانڕەوایی دەزانێت و بێ بەرییە لە هەموو جۆرە ئامانجێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و ئامانجەکەی بریتیە لە پاراستنی تاك و کۆمەڵگا لە هەڕەشەی ستەمکاری و ملهوڕی. ***دووەمیان*** "دیموکراسی بەهایی"ە، کە دیموکراسی کەمتر بە رێکخستنی دەزگایی دەزانێت و زیاتر وەك پلانێك بۆ کۆمەڵگا سەیری دەکات کە ئامانجەکەی بەرزکردنەوەی بەختەوەری تاکەکەسی و جەماعی هەموو هاوولاتیانە.[٨٩] ئەم مۆدێلە بە وەبەرچاوگرتنی مێژووی ستەمکاری پێیوایە ئەرکی یەکەمی سیستەمی دیموکراسی ئەوەیە هەندێ میکانیزمی یاسایی گونجاو دابرێژێت کە تاك لە ستەمی دەسەڵات بپارێزێ، بەڵام مۆدێلی دووەم پێیوایە دیموکراسی دەبێ خاوەن پەیام بێت و ئامانجە مرۆییەکان وەك بەها سەیر بکات نەك تەنیا بایەخ بە ئامرازەکان بدات.

ب- (هێلینا گێت Helena Gatt) و سێ مۆدێلی دیموکراسی:

گێت ئاماژە بە سێ مۆدێل دەکات:١) دیموکراسی بەشداریی، کە تێیدا خەڵك لە رێگای گفتوگۆی گشتیەوە سەبارەت بە کێشەو گرفتەکانیان و باشترین رێگاچارە رۆڵیان هەیە.٢) دیموکراسی راستەوخۆ، لەم حاڵەتەش دا خەڵك لە رێگای بڕیاردان سەبارەت بە بابەتێکی تایبەت بە چارەنووسی خۆیان لە نێوان چەند خەیارێك دا یەکێك هەڵدەبژێرن و ئەمە لە شێوەی ریفراندۆم دا دەردەکەوێت.٣) مۆدێلی نوێنەرایەتی یان لیبرال دیموکراسی کە تێیدا گروپێك لە نوخبەکان هەڵدەبژێردرێن و ئەرکی بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە خەڵك بەم گروپە دەسپێردرێت.[٩٠] مۆدێلی یەکەم ئێستا لە هەندێ هەرێمی بچوك دا کاری پێ دەکرێت، بەڵام لە کۆمەڵگا ئاڵۆزەکان دا تاقی نەکراوەتەوە، سەبارەت بە مۆدێلی دووەمیش دەتوانین بڵێین یەکێکە لە دەرکەوتەکانی دیموکراسی، چونکە ریفراندۆم حاڵەتە نەك دیاردە، بەڵام مۆدێلی سێیەم دیارترین مۆدێلە کە لە زۆربەی وڵاتە پێشکەوتووەکان دا بەرچاو دەکەوێت. لە بنەڕەت

---

٨٩. گی ارمە، فرهنگ و دیموکراسی، ت: مرتضی ثاقب، ققنوس، تهران، ١٣٧٦(١٩٩٧)، ل ٢٢-٢٦.

90. Helena Gatt , Democracy in Practice ,Routledge, USA and Canada, pp.125-148.

وەرگیراوە لە: سید محمد ناصر تقوی، الگوهای دمکراسی ، لەم سایتەی خوار وەوە لە رێکەوتی ٢٠١٠/٦/١

http://www.hawzah.net/Hawzah/Articles/Articles.aspx?LanguageID=1&id=88528

دا دیموکراسی نوێنەرایەتی بەو مانایەیە کە بڕیاری تایبەت بە کۆمەڵگا لە لایەن هەموو ئەندامان وەرناگیرێت بەڵکو لەلایەن ئەو کەسانەوە دەردەکرێن کە بۆ ئەم مەبەستە هەڵبژێردراون.[91]

بەڕای ڤەیبەر بۆ ئەوەی سیستەمێکی دیموکراتی تاڕادەیەك کاریگەری هەبێت، دەبێ دوو مەرج دەستەبەر بکرێت: **یەکەم،** دەبێ حزبەکان بوونیان هەبێت کە نوێنەرایەتی بەرژەوەندی جیاواز بکەن و تێڕوانینی جودایان هەبێت. **دووەم**، دەبێ سەرکردایەتی سیاسی بوونی هەبێت کە خاوەن خەیاڵ و چالاکی پێویست بن بۆ دەربەبازبوون لە قورسایی تاقەت پڕوکێن و بێ رۆحی بیرۆکراسی.[92] کەواتە تەنانەت ئەگەر حزبی زۆریش هەبێت، کە بەدەوری حزبی سەرکردە دا دەخولێنەوە بێ ئەوەی خاوەن ئیرادە و پرۆژەی سەربەخۆ بن و روانگە وئایدۆلۆژیای جیاوازیان هەبێت و نەتوانن رکەبەرایەتی لەگەڵ یەکتر بکەن، ئەوا بە سیستەمێکی دیموکراسی دانانرێت. هەروەك ئاشکرایە ڤیبەر بیرۆکراسیەت بە یەکێك لە خەسڵەتەکانی دەوڵەتی مۆدێرن سەیر دەکات، بەڵام بۆئەوەی ژیانی سیاسی رۆحی هەبێت دەبێ بژاردەیەکی کاریگەر و سەرکردە جڵەوی پرۆسەی سیاسی بگرنە دەست. « بەم جۆرە دیموکراسی هەر دوو رەهەندی رکەبەرایەتی و بەشداری لەخۆدەگرێت و روبرت دال ئاماژە بەوە دەکات کەئەم دووانە بۆ دیموکراسی راستەقینە یان حوکمڕانی جەماعی پێویستن».[93]

لێرە دایە کە ئاراستەی بژاردەگەرایی دیموکراتی *Democratic Elitism* جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دیموکراسی بەمانای بەشداری هەمووان نایەت لە پرۆسەی دروست کردنی بڕیار دا، بەڵکو نوخبە دەتوانێ بەوەبەرچاوگرتنی هەندێ پێوەر، بڕیارەکان دەربکات، بەتایبەتی لە کۆمەڵگا گەورەکان دا کە دیموکراسی بەشداری خوازانە نامکین دەبێت و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگایەکی ئاڵۆز پێویستی بە شارەزایی *Expertise* هەیە، لای ڤەیبەر گەشەسەندنی هاووڵاتی گشتگیر *Mass Citizenship* کە پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ چەمکی بەشداری گشتی دا هەیە، پێویستی بە کاربەدەستی بیرۆکراتی دێنێتە ئاراوە.[94]

---

٩١. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٣.

٩٢. هەمان سەرچاوە، ل ٣٤٧.

٩٣. صامویل هانتنجتون، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٦.

٩٤. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٦.

واتە لەگەڵ برفراوان بوونی مافی هاووڵاتیبوون و گشتگیربوونی بەجۆرێك کە هەموو ئەو چین و توێژ و نژادانە بگرێتەوە کە لەژێر سایەی ئوتوریتەی دەوڵەت دا دەژین و بەلاوەنانی هەلاّواردنی کۆمەلاّیەتی، بیرۆکراسیی و رێوشوێنی دەزگایی سەریهەلّدا. (شۆمپیتەر) پێیوایە «میتۆدی دیموکراسی بریتیە لە وەرگرتنی تەدابیری دەزگایی لە پێناو گەیشتن بە بڕیاری سیاسی کە لە میانیەوە تاکەکان دەسەلاّتی دەرکردنی بڕیار بەدەست دێنن لە رێگای رکەبەرایەتی لەسەر دەنگەکان».[٩٥] بە وتەی شومپیتەر کە یەکێکە لە بیرمەندای بژاردەگەرایی، دیموکراسی حکومەتی سیاسەتمەدارە نەك گەل. هەروەك چۆن دەلاّلەکان بازرگانی پشکن لە بازاڕی بۆرسە دا، سیاسەتمەدارەکانیش "دەلاّلی دەنگ"ن *dealer in votes*.[٩٦] بەلاّم بڕوای بەوە هەیە دەبێ سیاسەتمەدار تاڕادەیەك وەلاّمی خواست و بەرژەوەندیی دەنگدەران بداتەوە و چاوەدێری دەسەلاّتیش لە ئارادابێت، بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دیموکراتی بوونی هەموو پرۆسسەکە بکرێت.

لای هەندێ بیرمەندی وەك (جۆن دیوی) بژاردەگەرایی ناتوانێ پارێزگاری لە ماهییەتی دیموکراسی بکات، چونکە دوور خستنەوەی خەلّك لە بەشداریەکی چالاك بۆ دارِشتنی سیاسەت سەبارەت بە چارەنووسی خۆیان و کۆمەلّگا، دیموکراسی لە ناوەرۆکی خۆی بەتالّ دەکاتەوە هەر بۆیە ئاماژە بە مەترسی رەوتی تایبەتمەندبوون و بیرۆکراتیزە بوونی پاراستنی سیاسی دەکات: «حکومەتی شارەزاو پسپۆڕەکان کە جەماوەر نەتوانێ تێیدا خواستەکانی خۆیان بخەنەڕوو، هیچ نییە جگە لە سیستەمی ئولیگاریشی کە بە ئاراستەی بەرژەوەندی کەمینەیەکی دیاریکراو ئیدارە دەکرێت».[٩٧] بەشی گەورەی ناوەرۆکی پاراستنی سیاسی، دارِشتنی سیاسەت و بڕیارەکان بۆ جێبەجێ کردن، زۆربەی کاتەکان لە شوێن و لە لایەن گروپە پسپۆڕ و بیرۆکراتە تایبەتیەکانەوە ئەنجام دەدرێت، نەك لەو هۆلّە تایبەتیانەی کە بۆ کە بۆ گفتوگۆی کراوە و ئازاد دروست کراوە...ئەمەش بیرۆکەیەکی هێناوەیە ئاراوە کە سیستەمی خۆشگوزەرانی کۆمەلاّیەتی وەك دەزگایەکی حکومیی یاسایی _ ئیداری_دەرمانی، کە بابەتە سیاسیەکانی پەیوەست بە شرۆڤەی خواستەکانی خەلّك دەگۆڕێ بۆ بابەتی یاسایی، کارگێڕی و

95 .Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy,2nded, New York,1947,p.269.

٩٦. ئانتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٤٧.

٩٧. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو، ٥٩١.

یان دەرمانی، بە ئاراستەی لە سیاسەت خستن دەیانباتە پێش.[98] واتە سەرەڕای دەسوەردان لە کۆی بوارەکانی ژیان وەك نەخۆشی سەیری کێشە گرفتە سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتورییەکان دەکات. بەم جۆرە یەکێك لەو رەخنانەی ئاراستەی روانگەی بژاردەگەرایی دەکرێت ئەوەیە کە بە شێوەیەکی پاسیڤ سەیری هاووڵاتیان دەکات و پێیوایە کە جەماوەری ئاسایی کە کرۆکی پرۆسسی سیاسی پێك دێنێت و سەرچاوەی رەوایەتی بڕیارەکانە، توانای بڕیاردانیان نییە لەسەر کێشە و پرسە چارەنووس سازەکان.

ج- (ئەنتۆنی گیدنز Antony Giddens) و سێ مۆدێلی دیموکراسی:

١. دیموکراسی نوێنەرایەتی فرەحزبی. کە زۆربەی کاتەکان وەك دیموکراسی لیبرال ناوزەد دەکرێت.

٢. دیموکراسی نوێنەرایەتی یەك حزبی.

٣. دیموکراسی بەشداریخوازانە.[99]

مۆدێلی یەکەم پشت بە پلۆرالیزمی کلتوری و لێبووردەیی و بوونی کۆمەڵگای مەدەنی دەبەستێت کە رێز لە ئازادی و مافی هەموو تاکێك دەگرێت و چوارچێوەی پێکەوەژیان دەڕەخسێنێ، بەڵام لە سیستەمی دیموکراسی دا هەندێ کێشە سەرهەڵدەدات کە بەپارادۆکسی دیموکراسی ناسراوە، واتە رەخساندنی زەمینەی دیموکراسی بۆ ئەوانەی کە دژی دیموکراسین. بە پێچەوانەی مۆدێلی دووەم کە تەنیا پشت بە لایەنی فۆرمالی دیموکراسی دەبەستێ وەك رێگایەك بۆ شەرعیەت بەخشین بە دەسەڵات و سیستەم، لەم مۆدێلەدا دەستاودەست کردنی دەسەڵات لە چوارچێوەی ئایدۆلۆژیای رەسمی دا و لە نێو کەسەکانی یەك حزب دا دەبێت زیاتر لە بواری کارگێڕی دا کارایی هەیە وەك لە سیستەم تۆتالیتارەکان دەبینرێت. بۆ مۆدێلی سێیەمیش نموونەی یۆنانی کۆن و ئێستاش ریفراندۆم لەبەر دەست دایە.

د- (دەڤید هێڵد *David Held*) و مۆدێلەکانی دیموکراسی:

هێڵد لە کتێبی مۆدێلەکانی دیموکراسی *Models of Democracy*[100] دا ئاماژە بە یازدە مۆێل دەکات کە بەم جۆرە دابەشی کردووە: دیموکراسی کلاسیك، کۆماری،

٩٨. هەمان سەرچاوە، ل ١٥٤.

٩٩. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٣.

لیبرالی، راستەوخۆی مارکسی، بژاردەگەرایی ڕەکەبەرایەتی، فرەیی(پلۆرالیستی)، یاسایی، بەشداری ، ئۆتۆنۆمی، کۆسمۆپۆلیتی. ئەم دابەشکردنە بەرفراوانترین پۆلێنە بۆ دیموکراسی کە هەموو تەوژم و قوتابخانەکان دەگرێتەخۆ.

تەوەری دووەم: پێوەرەکانی ڕاڤەکردنی دیموکراسی

دیارە دیموکراسی دوای ئەو قۆناغە جیاوازانەی بڕیوەیەتی، بێگومان وەك بەشێك لەبەرهەمی عەقڵی مرۆڤ لەیەك ڕەهەند یان ڕووەوە ناپێورێت، ئەگەر هەر لەسەرەتاوە بتوانین دیموکراسی بپێوین وەك حاڵەتێکی جیاواز لەو واقیعەی تێیدا گەشە دەکات. بەڵام هەرچۆنێ بێت ئاماژە بەهەندێ ڕوانگە دەکەین کە بەبێ فەرامۆش کردنی کۆمەڵێك جیاوازی، بەرچاو ڕوونیمان پێ دەبەخشێت لەمەڕ خاڵە هاوبەشەکان.

أ.چوار تێگەیشتن بۆ دیموکراسی:

بەشێوەیەکی گشتی لە ڕووی ئەرك و خەسڵەتەوە (تیللی) چوار جۆر تێگەیشتن بۆ دیموکراسی دیاری دەکات:[101]

١. دەستووریی *Constitutional* کە تەرکیز لەسەر ئەو یاسایانە دەکاتەوە کە سیستەمی حوکمڕانی دایاندەڕێژێت سەبارەت بە چالاکی سیاسی. واتە پابەندبوون بەو چوارچێوە دیموکراتی و یاساییانەی کە لە دەستوور دا دیاری دەکرێت، ئەمە بەشێوەیەکی گشتی پشت بە فۆرمی دیموکراتی و ڕێکخستنی پەیوەندی نێوان هێز و دەسەڵاتەکان دەبەستێ.

٢. جەوهەریی *Substantive* کە جەخت لەسەر مافە بنەڕیەتیەکان دەکاتەوە لەسەر ڕەوشی ژیان و سیاسەت کە سیستەمێکی حوکمڕانی هەوڵی چەسپاندنیان دەدات. لە تێڕوانینی جەوهەری دا ئاماژە بەوە دەکرێت کە سەرەڕای جیاوازی سیستەمە دیموکراتیەکان، بەڵام دەبێ هەندێ بنەمای جەوهەری بە نەگۆڕ سەیر بکرێت کە خۆی لە ماف و ئازادییە سەرەکییەکان دەبینێتەوە.

---

100 .David Held Models of Democracy, Polity Press, Cambridge, UK, 1988.

١٠١. تشارلز تيللي، الديمقراطية (ديموكراسی)،ت: محمد فاضل طباخ، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠١٠، ل٢٢ تا ٢٦.

٣. ڕێکـــاری *Procedural* کۆمـــەڵێکی بەرتەســـك لـــە ممارســـەی دەســـەلاتیانەی هەڵدەبژێرن بۆ ئەوەی لەسایەی دا سیستەمێکی حوکمڕانی بە دیموکراسی وەسـف بکرێـت یان نا. ئەم ئاراســتەیە کـە (کـە یـورگن هابرماسـیش تەبـەنی دەکـات) بـوونی ڕێکـار (اجـراءات) و ڕێوشوێنی یاسایی لە پرۆسسی دیموکراتی بە پێویست دەزانێت کە لەلایـەن هەموانەوە دانی پیانرابێت و مەشروعیەتی هەبیت.

٤. ئاراستەی پرۆسسی *prossess-oreinted* کە لانی کەمی هەندێ پرۆسس دیاری دەکەن و دەبێ بەردەوام کار بکات بۆ ئـەوەی بـە دیموکراسـی وەسـف بکرێـت. لێـرە دا بەشێوەیەکی سەرەکی پشت بە پێنج پێوەرەکـەی (ڕۆبـرت دال)* دەبەسـترێت کـە بـریتین لە:[١٠٢]

١. بەشداری کاریگەر یان چالاك: بەدرێـژایی پرۆسسـی بڕیـاردانی سـەرەکی، دەبـێ هاووڵاتیان دەرفەتی یەکسان و گونجاویان بۆ بڕەخسێت بۆ خسـتنەڕووی ئەولەویەتـەکانی خۆیان.

٢. یەکسانی دەنگ لە پانتاییە چارەنووسسازەکاندا: دەبێ هاووڵاتیان بۆ دەربڕینی ڕا و هەڵبژاردن لە بوارە چارەنووسسازی بڕیاری جەماعی دا، خاوەن دەرفـەتی یەکسـان بـن بەجۆرێك کە لەگەڵ دەنگ و هەڵبژاردنی ئەوانیتر دا یەکسان بێت.

٣. تێگەیشتنی ڕۆشنگەرانە: هەمووهاووڵاتیەك دەبـێ لەسـەر بنـەمای بەرژەوەنـدی خۆی بۆ دۆزینەوە و ئەرگۆمێنت هێنانەوەبۆ هەڵبـژاردن و بڕیـار دەرفـەتی تـەواوی پـێ بدرێت.

---

*ڕۆبرت دال Robert Dahl لەساڵی ١٩١٥ لە دایك بووە، پرۆفیسۆری فەخری بەشی زانستە سیاسیەکانی زانکۆی ییلە، لە ساڵی ١٩٤٠ دکتۆرای وەرگرتووە و سەرۆکی پێشووی کۆمەڵەی زانستە سیاسیەکانی ئەمریکا بووە و بە "ڕاگری"زانایانی زانستە سیاسیەکانی ئەمریکا دادەنرێت و ئەم ناسناوەی وەك پێزانینێك لە بەرانبەر ئەو کتێبە زۆرانە پێبەخشراوە کە نوسیویەتی و زیاتر لە ٢٠ کتێبی هەیە.

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Dahl

١٠٢. Philip Green (ed), Democracy –Key Concepts in Critical Theory,NewJersey, Humanities Press, 1993,pp.58-64.

٤. کۆنترۆڵی ئەجندا: دەبێ خەڵك سەبارەت بە بڕیار وەرگرتن لە هەمبەر ئەوەی چۆن بابەتەکان بخرێنە بەرنامەی کارەوە بۆ ئەوەی لە پرۆسسی دیموکراتی دا بڕیاریان لەسەر بدرێت، خاوەن دەرفەتی گونجاو و گشتگیر بن.

٥. لەخۆگرتنی پێگەیشتووەکان (البالغين) : ئەمەش دووتایبەتمەندی هەیە، دەبێ هاووڵاتی بوون رێژەیەکی گەورە لە بەتەمەنەکان بگرێتەوە و مافی هاووڵاتی بوون دەرفەتی بەرهەڵستی و رادەربڕین لەبەرانبەر بەرزترین کاربەدەستی حکومەت بگرێتەخۆ.

دیارە بەردەوام لەگەڵ گەشەسەندنی بیرۆکەی دیموکراسی دا جەخت کردنەوە لەسەر یەکسانی و پارێزگاری کۆمەڵایەتی بوونی هەبووە، چونکە ئەگەر یەکانگیری کۆمەڵایەتی کەلێنی تێبکەوێت و لە هەندێ حاڵەت دا دەوڵەت هەوڵی پاراستنی چین و توێژەکانی کۆمەڵگا نەدات، ئەوا ئەگەری ئەوە هەیە کە دیموکراسی بکەوێتە بەردەم هەڕەشەوە. هەربۆیە یەکێك لە پێوەرەکانی تری دیموکراسی پاراستنی کۆمەڵایەتیە.

ب. پێوەری U:

بۆ بە هێز کردنی کۆڵەگەکانی پاراستنی کۆمەڵایەتی راپۆرتی بیڤریج[١٠٣] ئاماژەی بە سێ چەمك کردووە هەموویان بە پیتی U دەست پێدەکەن و هەربۆیە بە پێوەری *U* ناسراوە:

١-گشتیەت *Universality* : دەبێ سیستەمی پاراستنی کۆمەڵایەتی هەموو دانیشتوان داپۆشێت.

٢-وەکیەکی *Uniformity* : نابێت رێژەگەرایی پیادە بکرێت. نابێ داپۆشینی کۆمەڵایەتی پەیوەست بێت بە داهاتەوە، هەموو تاکێك بەپێی پێداویستیەکانی وەربگرێت نەك بەشدارییەکەی.

٣-یەکیەتی *Unity* : دەبێ سیستەمی پاراستنی کۆمەڵایەتی بە پێی پرەنسیپی سۆلیدارێتی و خۆشگوزەرانی هاوبەش لە لایەن خزمەتی گشتیەوە بەڕێوە بچێت.[١٠٤] هەرچەندە ئەمە بە پلەی یەکەم روانگەی سۆسیال دیموکراتەکانە بۆ دیموکراسی و

---

١٠٣. Beveridge 1942 وەزیری تەندروستی بەریتانیا.

١٠٤ . وەرگیراوە لە: اریك کیسلاسی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨.

بەردەوام لە ژێر رەخنەی توندی لیبرال دیموکراسی رادیکال دا بووه، بەلاّم توانیویەتی پارێزگاری لە هاوسەنگی نێوان بازاڕی ئازاد و پاراستنی کۆمەلاّیەتی بکاتەوە، چونکە هەروەك باربر دەلّێت:

بازاڕی ئازاد هەم بە قازانجی سیستەمی سەرمایەدارییە و هەم بە قازانجی منە وەك بەکاربەر (مستهلك)، بەلاّم من لە کۆمەلّگایەکی دیموکراتی دا تەنیا بەکاربەر نیم بەلّکو هاوولاّتیشم. وەك هاوولاّتی دەتوانم لەگەلّ ئەوانیتر دا کاریگەریم هەبێت لەسەر گۆڕینی ئاراستەی دەرەنجامە نەخوازراوەکانی بڕیارە تاکەکەسیەکانی خۆم لە پێناو بواری کۆمەلاّیەتی دا.[١٠٥]

واتە تاك دەشێت خاوەن ئیرادەیەکی عەقلاّنی بێت و تاکگەرایی لەجیاتی خۆپەرستی بگۆڕێت بۆ ئەویترخوازی و پێکەوە ژیان بەرهەم بێنێت.

ج. چوار رەهەندی دیاریکردنی دیموکراسی:

لەلایەکی ترەوە (تیللی) چوار رەهەندی سەربەخۆ بۆ دیاریکردنی سیستەمێکی حوکمڕانی دیموکراتی یان نەبوونی دیموکراتیەت پێشنیار دەکات:[١٠٦]

١. **بەرفراوانی:** واتە پێکهاتەکانی کۆمەلّگا چۆن سوود لە مافەکان وەردەگرن و رادەی بەرفراوانی ئەم مافانە چۆنە ؟ ئایا کەمینەیەك خاوەن زۆرترین مافە و زۆرینەی کۆمەلّگا تەنیا هاوولاّتین.

٢. **یەکسانی:** لە نەبوونی یەکسانیەوە دەست پێدەکات لە نێوان چینەکانی هاوولاّتیان تا یەکسانی گشتگیر.

٣. **پاراستن:** لەنێوان کەمترین پاراستن و زۆرترین پاراستن لە سیستەمی دەولّەتدا دەجولّێت.

٤. **راوێژی پابەندی دوولایەنە:** لە نێوان پابەندبوون و پابەند نەبوونی دوولایەنە دا خۆی دەبینێتەوە.

105 .Barber,op.cit., p.244.

١٠٦. تشارلز تیللي، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤- ٣٦ .

ئەگەر سیستەمێکی حوکمڕانی هەوڵ بدات بۆ دابین کردنی زۆرترین رادەی ئەم چوار رەهەندە ئەوا بە دیموکراتی وەسف دەکرێت، بەلاّم جوڵە بە ئاراستەی کەمترین رادە ئەوا بە لەدیموکراسی خستن ناوزەد دەکرێت.

ئەمانە سەرەڕای ئەوەی کە بەبێ سنووردار کردنی ممارسەی سەلاّحیاتی دەسەلاّتدارەکان لە رێگای جیاکردنەوە و چاودێری دەسەلاّتەکان و دامەزراندنی"دەوڵەتی دیموکراتی ماف ویاسا" کە گرانتی ئازادی تاك و گروپەکان دابین بکات، پایەکانی دیموکراسی لەرزۆك دەبێ. دیموکراسی بە بێ بوونی پلۆرالیزم وبوونی کۆمەڵگایەکی مەدەنی ئەکتیڤ و سەندیکا و یەکێتی کارا و بەگشتی دەزگای چالاکی دەرەوەی دەوڵەت ناتوانێ بوونی هەبێت و هەربۆیە پرۆسەیێکی درێژخایەنی سیاسی وکۆمەلاّیەتی و ئابووری و کلتووریە کە پێویستی بە هەندێ پێش مەرج هەیە لەوانە:[107]

١. بەدیهاتنی دیموکراسی پەیوەستە بە رێژەی هێزی ئەو چین و توێژە کۆمەلاّیەتیانەی کە پێویستیان بە دیموکراسی هەیە.

٢. دیموکراسی ناتوانێ بەبێ بوونی دەزگای دیموکراتی کە توانای ئەوەیان هەبێت بە شێوەیەکی کاریگەر هێزە چەکدارەکان کۆنترۆڵ بکەن، بەردەوامی هەبێت.

٣. دیموکراسی لیبراڵ تەنیا دەتوانێ لەو ولاّتانە بەدی بێت کە خاوەن بونیادی سیاسی و ئابووری و فرەیین.

٤. بوونی کۆمەڵگای چالاکی مەدەنی مەرجێکی تری بەدی هاتنی کۆمەڵگایەکی دیموکراتیە.

جگە لەمانە هەندێ خاڵی وەك میدیای ئازاد و دەسەلاّتی سەربەخۆی دادوەری و رێکخراوە ناحکومیەکان NGO، جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان کەهەم بتوانن یەکتر کۆنترۆڵ بکەن و هەم یەکتر تەواو بکەن، کە ئەمانە وا دەکات سیاسەتی گشتی شەفاف بێت و خەڵك متمانەیان بە حکومەت هەبێت، چونکە دیموکراسی سیستەمێکە خۆی لە بەرانبەر ئەگەرە جیاوازەکان دا رادەگرێت و پارێزگاری لە کۆڵەگە سەرەکیەکانی دەکات. هەربۆیە پێویستی بوونی ئاستێکی دیاریکراو لە متمانە (الثقة) بە مەرجێکی زەرووری دەزانرێت

١٠٧. منوچهر صالحی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٣تا١٨٧.

بۆ دیموکراسی و نەبوونی هەڕەشە لە دیموکراسی دەکات کە لەم خالآنەدا خۆیان دەنوێنن:[108]

أ. هاوکاری کردن لەگەڵ حکومەت لە سەر بنەمای پابەندبوون نەك زۆرەملێ و داپڵۆسین.

ب. دەبێ بەبەراورد لەگەڵ فۆرمەکانی تری حوکمڕانی سیستەمە دیموکراسیەکان ئاستێکی بەرزتر لە متمانە بە حکومەت داوا بکەن، چونکە بەخشینی دەسەلآت بە نوێنەر و بەرپرسەکان لەسەر بنەمای متمانەی رەها دەبێت.

ج. دەستاودەست کردنی دەسەلآت لەلایەن حزبەکان پشت بە متمانە دەبەستێ.

د. دیموکراسی سیستەمێکە لە خودی خۆیدا زیاتر لەبەر دەم موجازەفەیە، هەر بۆیە ئەوانەی متمانەیەکی گەورەیان بە سیاسەتی دیموکراتی هەیە هاوکاری سیستەم دەکەن. کەواتە بە شێوەیەکی گشتی لە سیستەمی دیموکراتی دا کە لەسەر بنەمای پرەنسیپی سەروەری گەل و مافی سیاسی یەکسان بۆ هەموو هاوولآتیان دامەزراوە نابێت پەیوەندی رەگەزیی و ئەتنی و ئایینی و... نابێت رۆڵیان هەبێت. دیموکراسی بە بوونی مافە بنەڕەتیەکانی هاوولآتی بوون و بەرخورداربوونی تاك لە پاراستنی دەوڵەتی یاسایی و پێش گرتن لە پێشێل کردنی مافی هاوولآتی بوون لە لایەن دەزگا حکومییەکان ممکین نییە. دیموکراسی بە بێ بوونی مافی بەشداری و دەرفەتی یەکسان بۆ تاك و پاراستنی کەمینە مانای نییە. واتە دیموکراسی چەندە رای زۆرینەیە هێندەش پاراستنی مافی کەمینەیە بە تایبەتی لە کاتێك دا کە پرسەکە پەیوەندی بە دادپەروەری ئالۆیرییەوە نەبێت بەڵکو پەیوەست بێت بە شوناس و کلتوری کەمینەوە، لێرە دا پێوەری (٤) رۆبەرت دال بایەخی خۆی دەردەخات.

د. چوارچێوەی رێکاریانەی دیموکراسی:

لە لایەکی ترەوە لە چوارچێوەی رێکاریشەوە دەتوانیین ئاماژە بە هەندی توخم بکەین کە بریتین لە:[109]

١٠٨. تشارلز تیللي، سەرچاوەی پێشوو، ١٦٢-١٦٣.

١٠٩. فالح عبدالجبار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥١-٢٥٢.

١ . كۆنترۆڵ كردنی بڕیارە سیاسیەكانی حكومەت كە بە شێوەیەكی دەستووری بە دەستە هەڵبژێردراوەكان دراوە.

٢ . بەرپرسە هەڵبژێردراوەكان لە هەڵبژاردنی دووبارە و دادپەروەرانە دا دیاری دەكرێن كە بە شێوەیەكی ڕێژەیی دوورە لە ناچارەكی.

٣ . لە رووی كردەییەوە هەموو پێگەیشتووەكان مافی هەڵبژاردنی بەرپرسەكانیان هەیە.

٤ . لەڕووی كردەییەوە هەموو پێگەیشتووەكان مافی وەرگرتنی پێگەیان هەیە لە حكومەت دا بە پێی هەڵبژاردن.

٥ . هاووڵاتیان مافی رادەربڕینیان هەیە بە بێ ترس لە سزایەكی دلڕقانەوە.

٦ . هاووڵاتیان مافی گەڕانیان هەیە بە دوای سەرچاوەی بەدیلی زانیاری دا سەرەڕای ئەوەی كە سەرچاوە بەدیلەكان لە لایەن یاساوە دەپارێزرێن.

٧ . هاووڵاتیان مافی دروست كردنی كۆمەڵە و رێكخراوی تاڕادەیەك سەربەخۆیان هەیە، بە حزبی سیاسی سەربەخۆ و كۆمەڵەی خێرخوازیشەوە.

سەرەڕای گرنگی هەموو ئەم توخمانە دیموكراسی كاریگەری لەسەر گەشەپێدانی ئابووری و مرۆیی هەیە و ئەویش بەهرە و توانای تاكەكان بەرز دەكاتەوە، هەربۆیە راپۆرتی بانكی نێودەوڵەتی ٢٠٠٦ باس لە گرنگی پەیوەندی نێوان دیموكراسی و گەشەپێدانی ئابووری دەكات و « تەنانەت دیموكراسیەت بە بنەمای گەشەپێدانی ئابووری ساخلەم و دادپەروەری و ئینساف لەقەڵەم دەدات». [١١٠] دواجار هەر وەك (تۆرین) دەڵێت ناوەرۆكی دیموكراسی ئەوەیە كە فێر ببین بەیەكەوە بژین، سەرەڕای جیاوازییەكانمان جیهانێك بنیات بنێین كە زۆرتر و زۆرتر كراوە بێت ، لەهەمان كاتدا زۆرترین هەمەرەنگیش(تنوع) لەخۆ بگرێت، ئەگەر پەیوەندیكاری بەبێ یەكیەتی(وحدة) ئاستەم بێت ئەوا بێ هەرەنگی مەرگ بالادەست دەبێت بەسەر ژیان دا، نابێت هیچ كام لەم دووانە بكەینە قوربانی یەكتر. [١١١]

---

١١٠. تشارلز تیللي، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣١٧.

١١١. آلان تورين ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦.

لە رووی بنەماوە دیموکراسی یەکێکە لە مۆدێلە گونجاوەکانی حوکمڕانی کە زەمینەیەکی لەبار بۆ فرەیی کلتوری و سیاسی دەڕەخسێنێت و تێیدا بە شێوازی جیاواز شوناسەکان گوزارشت لە خۆیان دەکەن و ئەمەش لە میانی دەزگا و دامەزراوەی یاسایی و دیموکراتی بەئەنجام دەگات کە هەم میکانیزمی دیموکراسین و هەم بەرەنجامی ئەم پرۆسەسەن، لەسەردەمی بە جیهانی بوون دا و پاش هەرەس هێنانی ئایدۆلۆژیا نەیارەکەی لە رووی سیاسیەوە واتە کۆمۆنیزم، دیموکراسی لیبراڵ وەك مۆدێلی باڵادەست و سەرکەوتوو، بەرەو ڕووی رەخنەی جدی بۆتەوە کە کە دەتوانین ناوی بنێن دوورکەوتنەوە لە ناوەڕۆك یان ماهییەتی دیموکراسی، کە بریتیە لەو کێشەیەی کە ئەو بڕیار وسیاسەتانەی کە بە ناوی ئیرادەی گەل یان خەڵکەوە دەردەچن لە پراکتیك دا پێداویستی ئایدۆلۆژی و چینایەتی بێ پڕ دەکرێتەوە و لە راستی دا میکانیکیەتی پرۆسسی دیموکراسی پێش ماهییەتی دیموکراسی کەوتووە.

ئەمە سەرەتایەکی کورتە بۆ توێژینەوە لەسەر فکری سیاسی (یورگن هابرماس) کە بەیەکێك لە فەیلەسوفەکانی هزری دیموکراسی هاوچەرخ لەقەڵەم دەدرێت کە کۆی سیستەمی فەلسەفیەکەی لەسەر بنەمای بڕوابوون بە دیموکراسی و لێك تێگەیشتن و پەیوەندیکاری و کارلێك دامەزاروە و مۆدێلێك پێشکەش دەکات کە بە دیموکراسی ڕێکاری یان راوێژگەری (الديمقراطية التشاورية) ناسراوە کە راستەوخۆ لەسەر بنەمای تیۆری رەخنەیی و لەمیانی هەڵسەنگاندن و رەخنەگرتن لە تێڕوانینی و جیهانبینی ئەم ئاراستە و تەوژمانە بە تایبەتی روانگەی هەر دوو مۆدێلی باڵادەستی دیموکراسی واتە رەوتی کۆماریخوازی و رەوتی لیبرالی بۆ ماف و هاووڵاتیبوون و پرۆسسی سیاسی، دامەزراوە.

بەشی دووەم

چوارچێوە ی تیۆریی فەلسەفەی یورگن هابرماس

باسی یەکەم

یورگن هابرماس و قوتابخانەی فرانکفۆرت

قوتابخانەی رەخنەیی فرانکفۆرت ناوەندێکی هزری مارکسیی و رێبازیکی نویٚ بوو لە بواری فەلسەفە و زانستی سیاسەت و کۆمەڵناسی دا، کە سەرچاوەکەی بۆ "ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەلاٚیەتی"* زانکۆی گۆتەی شاری فرانکفۆرتی ئەلمانیا دەگەرێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی تیۆری رەخنەیی بریتییە لەو بیروبۆچون و توێژینەوە ولێکۆڵنەوانەی کەبیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت خستویانەتەروو کە بنەماکانی پشت بەم سیٚ سەرچاوەیەی خوارەوە دەبەستێت: ١) فەلسەفەی عەقلانٚی لە رۆسۆوە بۆ هیگلٚ. ٢) ئابووری سیاسی کارل مارکس. ٣)دەروونشیکاری فرۆید.[١١٢] گرنگترین بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت بریتی بوون لە (ماکس هۆرکهایمەر، تیۆدۆر ئادۆرنۆ، هێربرت مارکۆزە، والتر بنیامین و لە نەوەی دووەمیش یورگن هابرماس و لە نەوەی سێیەمیش بیرمەندی ئەلمانی ئەکسلٚ هۆنیس)** کە لە بوارە جیاوازەکانی زانستی کۆمەلاٚیەتی و بەتایبەتی لە لەمەڕ

---

* یەکەمین دامەزراوەی توێژینەوەی مارکسی بووە لە رۆژئاوای سەرمایەداری دا کە لە ساڵی ١٩٢٣ بە پاڵپشتی و سەرمایەی (فلیکس ڤایل*Felix Weil*) سەرمایەداری خاوەن کۆمپانیا دامەزرێنراوە.لە ساڵی ١٩٣٠ (ماکس هۆرکهایمەر) سەرۆکایەتی ئەم ئەنیستیتیوتەی گرتۆتە ئەستۆ کە یەکێکە لە بیرمەندە دیارەکانی ئەلمانیا. هۆرکهایمەر بیرۆکەی سەرەکی و بەرایی ئەم پەیمانگایەی بە یارمەتی تیۆدۆر ئادۆرنۆ دارشت. ئەندامانی ئەم دامەزراوەیە لە شەردەمی هەژموون و دەسەلاٚداریٚتی نازی بە ناچاری روویان لە تاراوگە(مەنفا) کردوو و زۆربەیان بەرەو ئەمریکا کۆچیان کرد. لە سەرەتای ١٩٥٠ گەرانەوە بۆ ئەلمانیا. پاش مردنی ئادۆرنۆ لە ساڵی ١٩٦٩ پەیمانگاکە هەلۆەشایەوە و لەگەلٚ مردنی هۆرکهایمەر سەردەمی چالاکی قوتابخانەی فرانکفۆرت وەك دامەزراو کۆتایی پیٚ هات. (حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس ، نشر چشمە ، تهران، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ص١٠٥-١٠٦).

١١٢. د. شیرزاد احمد النجار، دراسات في علم السیاسة، مطبعة وزارة الثقافة، اربیل، ٢٠٠٤، ل٧٧.

** جگە لەم چوار بیرمەندە کە بەشێوەیەکی سەرەکی ناویان لەگەلٚ قوتابخانەی رەخنەیی و تیۆری رەخنەیی دادیٚت ، ئەم بیرمەندانەش لە بواری جیاواز دا لەم قوتابخانەیە کاریان کردووە. فردریش پۆلۆك ی ئابووریناس ،

پەیوەندی نێوان ئەم بەشە جیاوازانە و دیاردە سیاسیەکانی وەك فاشیزم و تۆتالیتاریزم و نەزعەی دەسەڵاتخوازی و دانپیانان لە کۆمەڵگای مۆدێرن دا لێکۆڵینەوەیان ئەنجام داوە.

تەوەری یەکەم: قوتابخانەی تیۆری رەخنەیی

بیروبۆچوونی ئەم قوتابخانەیە کە دواتر بە "تیۆری رەخنەیی"ش ناوبانگی دەرکرد، لە مناقشە و خۆیندنەوەی فیکری لەسەر فەلسەفەی ئایدیالیستی هیگڵ و رەخنەی مارکس لەمەڕ ئابووری سەرمایەداری و توێژینەوەکانی فرۆید لەسەر تێکچوونی دەروونی سەری هەڵدا. هۆرکهایمەر لە وتاری"تیۆری کلاسیکی و تیۆری ڕەخنەیی" دا کە دواتر بە مانفێستی قوتابخانەی فرانکفۆرت یان مانفێستی ١٩٣٧ ناوبانگی دەرکرد، ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە « وشەی ڕەخنە لێرەدا ئەوەندەی بە مانای ڕەخنە لە دیالێکتیکی ئابووری سیاسی بەکارهاتووە هێندە واتای ڕەخنەی ئایدیالیستانە نییە لە عەقڵی پەتی».[١١٣] پرۆسسی رەخنەش بە پشت بەستن بە عەقڵ بەمانات هیگڵیەکەی ئەنجام دەدرێت کە پیوەستە بەئازادییەوە و لێرەوە چەمکی"عەقڵ" وەك بیرۆکەیەکی فەلسەفی سەری هەڵدا بەو پێیەی ئەم عەقڵە توانای دۆزینەوەی جەوهەری دیاردەکانی هەیە، جەوهەرێك کە بەشێوەیەکی ریشەیی جیاوازە لە سیما رواڵەتیە ئەبستراکتەکان.[١١٤]

ئەریك فرۆم دەروونناس و دەروونشیکاری بەناوبانگ، ئۆتۆ کرشهایمەرفرانس نومان لە بواری ماف وسیاسەت دا، هنریك گروسمەن وئارکادی گرلند لە بواری ئابووری سیاسی دا، لیۆ لوڤینتال لە بواری ئەدەب دا،برونۆ بتلهایم و ناتان ئاکرمەن و ماری یەهودا لەبواری دەروونناسی دا. سەرچاوە: حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

١١٣. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت، مؤسسە انتشارات آگە ، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥) ص٢٤١.

١١٤. توم بوتومور، مدرسة فرانكفورت ، ت:سعد هجرس، مراجعة د. محمد حافظ دیاب، دار اویا، ط٣، بنغازي، ٢٠٠٤، ل ٥٨.

به گشتی له ڕوانگەی تیۆری ڕەخنەییەوە ، کۆمەڵگا بەشێوەی هیگڵی وەك سیستمێك سەیر دەکرێت کە تێیدا تاکەکان بە دوای بەرژەوەندی و حەزی تایبەتی خۆیانەوەن و حەتمەن بەرەو پەیوەندی دوولایەنە ، دابەشکردنی کار ، بەرهەم هێنانی کالاّ بەپێی سیستەمی ئالّوویر، کاری گرێگرتە، ناوەندێتی بیرۆکراسی و دەولّەتی وبەگشتی بەرەو عەقلّی ئامرازی ئاراستە دەکرێن، ئەم سیستەمە لە ڕوانگەی تیۆری ڕەخنەییەوە لە خودی خۆیدا بەرەوە قەیران دەچێت.[115]

گەڕانەوەی بیرمەندانی ئەم قوتابخانەیە بۆ فەلسەفەی هیگلّ چوارچێوەی بەشی زۆری بەرهەمەکانیان پێك دێنیّ و لە میانی ژمارەیەك لەو چەمك و زاراوانە دەردەکەوێت کە چاوگەکەیان بۆ فەلسەفەی هیگلّ دەگەڕێتەوە (بۆ نموونە چەمکی نامۆبوون- الأغتراب *Alienation*، ئەم چەمکە چوارچێوەی بیرکردنەوەی بەشێکی زۆر لە بیرمەندانی قوتابخانەی ڕەخنەیی پێك دێنیّ و ناوەرۆکەکەی بریتیە لەوەی کە مرۆڤ نامۆیە بە توانست و ماهیەتی خۆی چونکە خاوەنبەرهەمی کاری خۆی نییە، کۆمەڵگای پیشەسازی پێشکەوتوو بەشێوەی جیاواز و لە ئاستی کلتوری و ئابووری دەبێتە هۆی نامۆبوون و بەشتبوون *Reification* . «چەمکی بەشت بوون و نامۆبوون لە دەسەلاّتی سیستەمی بیرۆکراسی وئامرازەکانی سەرکوت کردنی ئیداری دا دەردەکەوێت، نامۆبوونی مرۆڤ لە پرۆسەی یەکخستنی پێداویستیە مرۆیەکان و بەیاسایی کردنی شێوازەکانی ڕەفتار دا خۆی دەنوێنیّ».[116] بەشێوەیەکی گشتی هەندیّ ئاراستەی جیاواز نوینەرایەتی قوتابخانەی فرانکفۆرتیان کردووە کە دەتوانین بەم جۆرە کورتیان بکەینەوە.

١- ئاراستەی (هۆرکهایمەر)** و(ئادۆرنۆ) کە نوێنەرایەتی میتۆدی ڕەخنەیی دیالیکتیکیان دەکرد کە ئامانجەکەی بریتی بوو لە یەکخستنی تیۆر و پراکتیك و پێشکەش

---

١١٥. حسين بشيريه، انديشه‌هاى ماركسيستى، جلد اول، نشر نى، تهران، چاپ ٧،١٣٨٦ (٢٠٠٧)،ل١٧٠.

١١٦. ابو النور حمدي ابوالنور حسن، يورجين هابرماس- الاخلاق و التواصل، دار التنوير، ل٢٩ و٤٤.

** *Max Horkheimer* ساڵی ١٨٩٥ لەدایك بووە، لە ساڵی ١٩١٧ بۆ ماوەیەکی کورت چۆتە ریزی سوپاوە دوو ساڵ پاشتر لە مونیخ دەستی کردووە بە خوێندنی سایکۆلۆژیا و فەلسەفە، لە ١٩٢٢ دکتۆرای فەلسەفەی وەرگرتووە .لە کۆتایی بیستەکان بووە بە سەرۆکی ئەنیستیتیوتی توێژینەوەی کۆمەلاّیەتی لە

کردنی تیۆرێکی ڕەخنەیی لەمەڕ کۆمەڵگا کە بتوانێ لەبەرانبەر بیرۆکەی دەسەڵاتخوازی و توندوتیژی دا بوەستێت وهەوڵ بدات بۆ دروست کردنی فکری ڕەخنەیی لە خودی خۆیدا بەلیبرالی و نالیبرالیەوە.

٢- ئاڕاستەی (هێبرت مارکۆزە)کە خۆی لە ڕەدکردنەوەی کۆمەڵگای داپلۆسێنەری هەنووکەیی و شۆڕش لەدژی دا دەبینێتەوە لە میانی جەخت کردن لەسەر ڕۆڵی یەکلاکەرەوە و شۆڕشگێڕانەی عەقڵ لە ژیانی مرۆڤ دا و سەیر نەکردنی کۆمەڵگا لە ڕوانگەیەکی تاك ڕەهەندەوە.

٣- ئاڕاستەی سایکۆلۆژی– شیکاری کە خۆی لە بیروبۆچوونی (ئەریك فرۆم)و فرۆیدییە نوێیەکان دا دەبینێتەوە.

٤-ئاڕاستەی (یورگن هابرماس) کە ئاراستەیەکی فەلسەفی ئەنترۆپۆلۆژیە و جەخت لە توێژینەوە لەسەر سەرمایەداری پێشکەوتوو دەکاتەوە وەك کۆمەڵگای پیشەسازی عەقلانی خاوەن ئایدۆلۆژیای تەکنۆکراتی.[١١٧]

٥- ئاڕاستەی ئەکسڵ هۆنیس[١١٨] کەلەسەر بنەمای دانپیانانی دوولایەنە دامەزراوە و پێیوایە داپیانانی کۆمەلاٌیەتی بەشێکی دانەبڕاوە لە بونیادی کردەی پەیوەندیکاری.[١١٩]

فرانکفۆرت.هەندێ لە بەرهەمەکانی بریتین لە **: عەقڵ گیران** *Eclipse of Reason*، ***تیۆری ڕەخنەیی و تیۆری نەریتی(کۆمەڵە وتار) ، ڕەخنە لە عەقڵی ئامرازی.*** (سەرچاوە: تئودور و. ادورنو – ماکس هورکهایمر،دیالکتیك روشنگری،ت:مراد فرهادپور و امید مهرگان،گام نو،چاپ ٣ ، تهران،١٣٨٧(٢٠٠٨).)

١١٧ . د.ابراهيم الحيدري ، مدرسة فرانكفورت... تأسيس نظرية نقدية للمجتمع ، لەم سایتەی خوارەوە: *http://www.bohothe.blogspot.com/2010/03/blog-post_27.html* .

١١٨. ئەکسڵ هۆنیس (1949 *Axel Honneth*-) نەوەی سێیەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت، بەرێوبەری ئێستای ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەلاٌیەتی لە فرانکفۆرت.

١١٩. د. كمال بومنير، النظرية النقدية من هوركهايمر الى اكسل هونيث ، دار العربية للعلوم ناشرون و منشورات الاختلاف، بيروت، ٢٠١٠، ل ١٦٣.

(هۆرکهایمەر) پاشوەرگرتنی پۆستی سەرۆکایەتی لە وتاری دەستبەکاربوونیدا کە لـە ژێـر ناونیشانی "ڕەوشی هەنووکەیی فەلسـەفەی کۆمەڵایـەتی و ئـەرکی ئەنسـتیوتی توێژینـەوەی کۆمەلاّیەتی "هێڵی فیکری خۆی ڕوونکـردەوە کـە پێچـەوانەی مارکسـیزمی ئـەرتۆدۆکس و گەڕایەوە بۆ ئیستعاب کردنـی پرەنسـیبەکانی مێـژووی فەلسـەفەی کۆمەلاّیـەتی وقوتابخانـە نوێیەکانی کۆمەڵناسی وکانتیزمی نوێ.[١٢٠] کەواتە دەتوانین بڵێین توێژینـەوەکانی قوتابخانـەی فرانکفۆرت تەنیا جەخت نەبووە لەسەر ژێرخانی ئابووری بەڵکو بایەخیان بە ڕۆڵی کلتـور دەدا لە دروست کردنی هۆشیاری ساختە بۆ مرۆڤ و بە شت کردنی تاکەکان لـە پرۆسـەی بەرهـەم هێنان بە پشت بەستن بە جۆرێك لە مەعریفە و لەم نێوەدا ڕەخنەیان ئاراسـتەی پـۆزەتیڤیزم و سـەرهەڵدانی هـزری فاشـیزم وعـەقڵی تۆتالیتـاری کـردووە وەك بـەرەنجامی رۆشـنگەری و عەقلاّنیەتی ئامرازی و تەکنیك و بالاّدەستی لە کۆمەڵگای مـۆدێرن دا کـە لـە خـوارەوە بـە کورتی ئاماژەیان پێ دەکەین:

١- ڕەخنە لە پۆزەتیڤیزم:

لەگەڵ بـەرفراوان بـوونی دژایـەتی نێـوان ئاراسـتەی نـەریتی و ئاراسـتەی ڕەخنـەیی لـە کۆمەڵناسی دا ، کاریگەرییەکانی لە پانتایی سیاسەت دا بەدیارکـەوت، بـەڕای هۆرکهایمـەر تیۆری نەریتی واتە پۆزەتیڤیزم (الوضعیة) «لە هەوڵدان دایە بۆ ڕوونکردنـەوەی یاسـاو ڕێسـا کۆمەلاّیەتییـەکان و خـۆی لـە تیـۆری ڕەخنـەیی جیادەکاتـەوە. ئامـانجی تیـۆری رەخنـەیی تێگەیشنە لەم خالّە کە چۆن دەکرێت ئاستەنگ و لەمپـەرە سیاسـی و کۆمەلاّییـەکانی سـەر ڕێگای تاك کەم بکرێنەوە وئەگەر کرا بە تەواوی نەهێڵرێن».[١٢١] ئەمەش لە پێناو رەخسـاندن و بەدیهێنانی ئازادییە واتە تیۆری رەخنەیی پێیوابوو لە توانای زانست دایە کە یارمەتی مـرۆڤ بدات بۆ رزگاربوون لە کۆتوبەندکان، هـەر بۆیـە ئـەم تیـۆرە تـەنیا وەسـفیی نییـە بـەڵکو معیارییە و ئامادەی تێدایە یارمەتی گۆڕانی کۆمەلاّیەتی و سیاسی بدات. لە روانگەی تیۆری

---

١٢٠. علاء طاهر، مدرسة فرانکفورت من هورکهایمر الی هابرماس، منشورات مرکز انماء القومی، بیروت، بلا تاریخ، ص ٤٤-٤٥.

١٢١. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

ڕەخنەییـــەوە «کێشـــەی ســـەرەکی پـــۆزەتیڤیزم بـــۆ ئەوجیاکارییـــە دەگەڕێتەوەکـــە لـــەنێوان "حەقیقـــەت" و"بـــەها" دا دەیکـــات، هۆرکهایمـــەر پێیوایـــە پـــۆزەتیڤیزم حەقیقەتـــە هەندەکییەکان(جزئـي) ناخاتە ناو چوارچێوەی هەمـەکی(کلـي) ».[١٢٢] واتـە هێنـدەی جـەخت لەسەر بەهاکان دەکاتەوە وەك دەرکەوتەی پەیوەندییە کۆمەلآیەتی و کلتوری و سیاسـییەکان، ئەوەندە بایەخ بە حەقیقەت نادات وەك خواست و ئایدیایەکی مرۆیی، بـەڵکو بـە شـێوەیەکی سەرەکی لە خزمەت وەسفکردن و پەسەند کردنـی ڕەوشـی هەنووکـەیی دایـە، بـەلآم تیـۆری ڕەخنەیی بیرکردنەوەیەکی ئایدیالی سەبارەت بە کۆمەڵگا دەخاتەڕوو، لەم تیۆرە دا پانتـایی و بەشی جۆراو جۆری زانستە مرۆیی وکۆمەلآیەتییەکانی وەك فەلسەفە، کۆمەڵناسـی، زانسـتی سیاسەت، ئابووری، دەروونناسی، ئـەدەبیات، هونـەر و ئیسـتاتیکا، فیمینـزم..... هتـد بـۆ شـیکردنەوەی پـرس وکێشـەکانی کۆمـەڵگای هاوچـەرخ و خسـتنە ڕووی ڕێگـا چـارە، بەکارهێنراون.[١٢٣] هۆرکهایمەر لە سێ خاڵ دا ڕەخنە لە پۆزەتیڤیزم دەگرێت:[١٢٤]

١. وەك حەقیقەت و شتی ئەبستراکت و لـە نـاو چوارچـێوەیەکی دیـاریکراو و پلانرێـژی حەتمیەتی میکانیکی دا مامەڵە لەگەڵ مرۆڤی تەژی لە زینوێتی و چالاکی دەکات.

٢. وەك پێدراوێکی ڕاستەوخۆ تەنیا لە ئەزموون دا وێنای جیهان دەکـات و بـە جۆرێـك ئەمەی بردە پێش کە تەنیا جیاکردنەوەی ڕواڵەت و جەوهەری نەگرتەوە.

٣. جیاکارییەکی ڕەها دەکات لـە نێـوان حەقیقـەت و بـەها دا و پاشـان مەعریفـە لـە بەرژەوەندی مرۆیی جیادەکاتەوە. کەواتـە تێگەیشـتنێکی گونجـاو سـەبارەت بـە کۆمـەڵگا ناخاتەڕوو، داکۆکی لە ڕەوشـی هەنووکـەیی دەکـات لـە بەرانبـەر گـۆڕان و یـان لانـی کـەم گۆڕانکاری بە ئەرکی زانست نـازانێ، پشـتگیری هـەژمون و بەرهـەم هێنانـەوەی دەسـەلآتی تەکنەلۆژیا دەکات.

---

١٢٢. توم بوتومور، سەرچاوەی پێشوو،ل ٦٥-٦٩.

١٢٣. مایکل پیوزی ، یورگن هابرماس ،ت:احمد تدین ، انتشارات هرمس ، تهران ، ١٣٧٩ -٢٠٠٠ ، ل ١٠٦.

-Michael Pusey ,Jurgen Habermas ,Routledge , New York and London , 2003 ,P. 106.

١٢٤. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤.

٢- شیكردنەوەی رەخنەیانەی فاشیزم و تۆتالیتاریزم:

سەركەوتنی بزووتنەوە نازی و فاشیستەكان لە ئەورووپا پاش جەنگی یەكـەمی جیهـان و تێكشكاندنی بزووتنەوە و رەوتە كرێكارییەكان، هەندێك لە بیرمەندە ماركسییەكانی رۆژئاوای خستە سەر ئەو رایەی كـە پێویسـتە لـە روانگەیـەكی رادیكـاڵ و رەخنەییـەوە جـارێكی تـر ماركسیزم بخوێندرێتەوە، چونكە حەتمییەت و دیالیكتیكی مێژوویی و سەركەوتنی پرۆلیتاریـا و رزگاربوون لە چەوسانەوە بوو بـە شـتێكی دوور لـە واقیـع، هەربۆیـە ئـەم بیرمەندانـە لـە ماركسیزمی ئەرتۆدۆكس وئابووری پاشەكشێیان كرد و جارێكی تر گەڕانەوە بۆ بەرهەمەكانی خودی هیگڵ چونكە لای ئەوان ماركس خوێندنەوەی هیگڵ بوو ئـەمان هـەوڵیان دا ڕاسـتەوخۆ تاوتوێی بەرهەمەكانی هیگڵ بكەن. «بەم جۆرە بەشێكی گەورەی هزری ماركسیی سەدەی بیسـتەم دەرئەنجامی گەڕانەوەیە بۆ نەریتی فەلسەفی هیگڵ. بیرۆكەی سەرەكی فەلسەفەی هیگڵ كە پێیوایـە دەبێت واقیع بە عەقلانی بكرێت بنچینەی ئـەم قۆناغـەی هـزری سیاسـی سـەدەی بیسـتەم پێـك دێنێت».[١٢٥]

بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی ئاماژە بە بوونی پەیوەندیەكی تۆكمە دەكەن لە نێوان سیسـتەمی سەرمایەداری و فاشیزم دا و لەم نێوە دا هۆركهایمەر جـەخت لەسـەر ئـەوە دەكاتـەوە كـە ئـەوەی نایەوێت قسە لەسەر سەرمایەداری بكات ئەوا راستگۆیە لەبەرانبەر فاشیزم دا.[١٢٦] بەم جۆرە لەسـەر ئەو رایە بوون كە لە كۆمەڵگای مۆدێرن و هاوچەرخی رۆژئاوادا بـەهۆی گەشـەكردنی تەكنـەلۆیا و سەرمایەداری مۆنۆپۆلیەوە یەك فۆرم بە ژیانی تاكەكان دەبەخشریت و لە هەموو لایەكەوە دەخرێنە ژێر چاوەدێریەوە و ئەمەش زەمینەی بـەرایی سـەرهەڵدانی تۆتالیتاریزمـە. لـە تێڕوانینـی ئـەوان پەیوەندیەكی تۆكمە لە نێوان ئابووری سەرمایەداری و تەكنەلۆژیاو دەسەڵات دا هـەبوو « بناغـەی بەرفراوان بوونی دەسەڵاتی تەكنەلۆژیا بەسەر كۆمەڵگادا، بۆ دەسەڵاتی ئەو كەسانە دەگەڕێتەوە كە باڵادەستی ئابووریان بە سەر كۆمەڵگا دا لە هەمووان زیاترە. ئەمڕۆ عـەقلانیەتی تەكنیكی بریتیـە لە عـەقلانیەتی دەسەڵات. ئەوە خەسڵەتی جەبریی ئەو كۆمەڵگایەیە كە نـامۆبووە بـە خـۆی».[١٢٧]

---

١٢٥. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٤.

١٢٦. ابو النور حمدي ابوالنور حسن ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

١٢٧. تیودور و. آدورنو و ماكس هوركهایمر ، دیالكتیك روشنگری ، نشر گام نو، چاپ ٣، تهران،١٣٨٧(٢٠٠٨)، ل٢١١.

به بڕوای بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی فاشیەت سیستەمێکی روخێنەر و دژە تاکە و هەڵ دەدات بۆ دروست کردنی زەینێکی تاکرەهەند و بەرتەسك بۆ ئەوەی بتوانرێت بە ئاسانی کۆنترۆڵ بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە هەوڵی دا کەلەپوور و کلتوری مێژوویی ئەوروپا لە رەگەوە هەڵکەنێت، لێرەوە بیرمەندانی تیۆری ڕەخنەیی ، بە قوڵی دەستیان کرد بە توێژینەوە سەبارەت بە ئازادی ، مافی تاك و بایەخی مرۆڤ وسەرجەم چەمکەکانی تر کە بە هۆی هێرشی ڕوو لە زیادی دەزگاو بیرو بۆچوونە تۆتالیتارییەکان و گەشەکردنی کلتوریکی سیاسی نادیموکراتی و بلاّوکردنەوەی هزری توندوتیژی و سڕینەوەی جیاوازیەکان بەرەو نەمان دەچوون، به بڕوای هۆرکهایمەر «سەربەخۆیی تاك لە فەردانیەتەکەی دایە».[128] لە پرۆسسی دروست کردنی کلتوری مۆدێرن دا کە بە بڕوای (ئادۆرنۆ) و (هۆرکهایمەر) زەمینە سازییەکی روونی تێدایە بۆ تۆتالیتاریزم « تاك دەبێتە جۆریك لە وەهم، ئەویش نەك لەبەر ستاندەربوون و وەکیەیەکی شێوازی بەرهەم هێنان، بەڵکو بوونی تاك تا کاتێ تەحەمول دەکرێت کە هیچ گومانێك نەبێت لە هاوتابوونی لەگەڵ گشت دا».[129] واتە بە یارمەتی دەسکەوتەکانی عەقڵی مۆدێرن و تەکنەلۆژیا و پێشکەوتنی پیشەسازی و لە رێگای ئایدۆلۆژیای هێزە تۆتالیتێرەکانەوە جۆرێك لە یەکرەنگی دروست بکرێت کە تاك وەك مۆرەیەکی دەستەمۆ و رامکراو بێ بیرکردنەوە و ملکەچانە لە خزمەت دەسەلاّت دابێت، لەم نێوە دا (هێربرت مارکۆزە) رای وایە کە:

دەتوانین رەگەکانی فاشیزم لە دژایەتی هەمیشەیی نێوان مۆنۆپۆلی پیشەسازی ڕوو لە گەشەو سیستەمی دیموکراتی دا بدۆزینەوە. لە ئەورووپای پاش جەنگی یەکەمی جیهانی دەزگا و ئامرازە پیشەسازییەکان کە زۆر بە عەقلاّنی کرابوون و بە خێراییەکی زۆر گەشەیان سەندبوو، لە بواری بەرهەمداری دا توشی دژواریەکی زۆر هاتبوون... لە سیستەمی سیاسی تازە دا بە بێ پیادەکردنی گوشارێکی بەردەوام بە ئاراستەی دابین کردنی پێداویستەکانی مرۆڤ، ناتوانرێت گەشە بە هێزەکانی بەرهەمهێنان بدرێت. ئەمەش پێویستی بە چاودێری تۆتالیتارانە هەیە بەسەر هەموو پەیوەندییە

---

١٢٨. بابك احمدی ، مدرنیته و اندیشەی انتقادی، نشر مرکز، چاپ ٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل ١٢٢.

١٢٩. تیودور و. آدورنو و ماکس هورکهایمر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٥.

کۆمەڵایەتی وتاکەکەسییەکان و لەناوبردنی ئازادییە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکان و یەکڕەنگ کردنی جەماوەری لە ڕێگای بەکارهێنانی ئامرازی ترس و تۆقاندن، کۆمەڵگا بوو بە مەعەسکەرێکی چەکدار لە خزمەت ئەم ئامانجە مەزنانە دا توانی لە بەرانبەر ململانێی ئابووری دا خۆی ڕابگرێت.[130]

ئەم قۆناغەی مێژووی ئەوروپا بەدەرکەوتنی قەیرانی لیبرالیەت وسەرهەڵدانی سیستەمە دەسەڵاتخوازەکان و سەقامگیربوونیان جیادەکرێتەوە. گرنگترین بەشداری بیرمەندانی ئەم قوتابخانەیە لە بواری زانستی سیاسەت دا قووڵبوونەوەیە لە پرسی دەسەڵاتخوازی وشیکردنەوەی شێوازەکانی پەرەسەندنی یاسایی وکارگێڕی لە دەوڵەتە بۆرژوازییەکاندا وبەتایبەتی توێژینەوە لەسەر ئەو قۆناغەی بە پەڕینەوە لە سیستەمی پەرلەمانی بەرەو سیستمی دیکتاتۆری تۆتالیتاریستی جیادەکرێتەوە لە ئەڵمانیا.[131] بەم جۆرە سیستەمی سیاسی و ئابووری تەواو ئاوێتەی یەکتر دەبن. (فرانس نویمان) ڕژێمی ناسونالیستی ئەڵمانی بە "سیستەمێکی ئابووری تۆتالیتار" لە قەڵەم دەدات کە لە لوتکەی دا دەوڵەتێکی تۆتالیتار بوونی هەیە کە بەسەر هەموو بوارەکانی ژیانی تاکەکەسی وکۆمەڵایەتی وپانتایی سیاسی وئابووری و کۆمەڵایەتی وئەخلاقی وهونەری دا باڵادەستە، نویمان ئاماژە بەوە دەکات کە ئابووری ئێستای ئەڵمانیا، ئابووری مۆنۆپۆل و ئابووری دەسەڵاتە، وئابووری سەرمایەداری ملکەچی دەوڵەتی تۆتالیتارییە و پێشنیاری ناوی"سەرمایەداری مۆنۆپۆلی تۆتالیتاری"دەکات.[132] ئەم بیرمەندانە لە خوێندنەوەکانیاندا جەختیان لەسەر ئەوە دەکردەوە کە فاشیزم نیشانەی دوایین قۆناغی سەرمایەدارییە کە تێیدا توشی قەیران دەبێت. لەم قۆناغەی سەرمایەداری مۆنۆپۆلی دا دەوڵەت دەست بەسەر هەموو بوارەکانی ژیان وئامرازەکانی بەرهەم هێنانی ماددی و کۆمەڵایەتی وکلتووری وسیاسی دادەگرێت و هەموو جیاوازییەکان لەناو

---

١٣٠. هربرت ماركوزه، العقل و الثورة ، ت: الدكتور فؤاد زكريا، الهيئة المصرية العامة لتأليف و النشر، ١٩٧٠، ل٣٩٤.

١٣١. د. شيرزاد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.

١٣٢. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤، ل ٥٥.

دەبات. بە رای مارکۆزە «سێکۆشەی هیگڵی خێزان و کۆمەڵگا و دەوڵەت، ون بوو و لەجیاتی ئەمە یەکیەتیەك سەری هەڵدا کە هەموو شتێ کەوتە ژێریەوە».[133]

(پۆلۆك) ئاماژە بە پەیوەندی بەرژەوەندی نێوان دەسەڵاتدارو گروپەکانی بەرژەوەندی ئابووری دەکات کە چۆن لە ئابووری و سیاسەت دا یەکانگیر دەبن، بەبۆچوونی ئەو لە سەرمایەداری دەوڵەتی ولە شێوە تۆتالیتارییەکەیدا ، دەوڵەت ئامرازی دەسەڵاتی گروپێك حاکمی نوێیە کە لە ئاکامی ئاوێتەکردنی بەهێزترین گروپی خاوەن بەرژەوەندی و قازانج و کاربەدەست وکارمەندە پلەبەرزەکانی بەشی کارگێڕی پیشەسازی وبازرگانی ، توێژە خاوەن ئیمتیازەکانی بیرۆکراسی دەوڵەت و کەسایەتیەکانی حزبی سەرکەوتوو سەری هەڵداوە، هەرکەسێ سەر بەم گروپانە نەبێت تەنها شتێکی ژێردەستەیە .[134] کەواتە لە روانگەی بیرمەندانی تیۆری رەخنەیەوە سیستەمی لیبرال دیموکراسی رۆژئاوا نەك هەر ماف و ئازادی تاکەکان ناپارێزێت بەڵکو تەنیا ئامرازێکە بۆ سەرکوت و باڵادەستی گروپە ئابووریەکان.

٣- رەخنەگرتن لە سەرکوت و باڵادەستی لە کۆمەڵگا پیشەسازیەکان دا:

بیرمەندانی قوتابخانەی رەخنەیی، بەتایبەتی (هۆرکهایمەر) و (ئادۆرنۆ) رەخنەی قوڵ و جدیان ئاراستەی هزری رۆشنگەری *Enlightenment* کرد وەك بنەمای باڵادەستی عەقلانیەتی ئامرازی و سەرەتای قوڵ کردنەوەی هزری تۆتالیتاری، هەرچەندە رۆشنگەری بە ئایدیای ئازادی و پێشکەوتن و بەختەوەری مرۆڤ دەستی پێکردبوو، بەلاّم بە بڕوای ئادۆرنۆ و هۆرکهایمەر « ئایدیاکانی رۆشنگەری نەك هەر بەدی نەهاتن بەڵکو کۆیلایەتی مرۆڤی لێ کەوتەوە لە بەرانبەر گەشەی فاشیزم و سەرمایە و ژیان لە کۆمەڵگایەکی تۆتالیتێر دا».[135] بەم جۆرە لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە رۆشنگەری سەرەڕای هەوڵدانی بۆ رزگارکردنی مرۆڤ لە دەسەڵاتی هێزە خورافیەکان و چەسپاندنی عەقلانیەت، ئەمرۆ « لە خزمەت سەردەمی ئێستا دا، خۆی گۆڕاوە بۆ هەڵخەڵەتاندنی بێ ئەملاو ئەولای جەماوەر».[136] زۆربەی بەرهەمی

---

١٣٣. هربرت مارکوزە، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٩٧

١٣٤. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت، سەرچاوەی پێشوو، ١٠٧.

١٣٥. بابك احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠.

١٣٦. تیودور و. آدورنو و ماکس هورکهایمر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

بیرمەندانی قوتابخانەی رەخنەیی بریتیە لە رەخنەگرتن لە توخم و رەهەندە جیاوازەکانی کۆمەڵگای مۆدێرن ، بە بڕوای ئەوان ناوەندی دەسەلاٌت لە دونیای مۆدێرن دا لە پانتایی ئابووریەوە بەرەو پانتایی کلتور چووە و جەختیان لە سەر کاریگەری دوولایەنەی بیروبۆچوونی (مارکس) و (ڤیبەر) دەکردەوە سەبارەت بە عەقلاٌنیەت، وەك سەرەکیترین سیمای جیاکەرەوەی پرۆسسی پەرەسەندن لە جیهانی مۆدێرن دا. ڤیبەر هەوڵی داوە دوو جۆر عەقلاٌنیەت لەیەکتری جیابکاتەوە، واتە "عەقلاٌنیەتی شکلی *Formal*"و "عەقلاٌنیەتی جەوهەری *Substantive Rationality*".[١٣٧] هەڵبەتە کاتێ ڤیبەر باسی پرۆسسی بە عەقلاٌنی بوون دەکات لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە لەگەڵ سەرهەڵدانی عەقڵی ئامرازی (و سەرهەڵدانی کردەی عەقلاٌنیەتی ئامرازی) و لە ناوچوونی کردەی نەریتی لە کۆمەڵگاکانی رۆژئاوا دا ، ئەم پرۆسسە لایەنێکی زۆر بەرفراوانی ژیانی کۆمەلاٌیەتی ئەم کۆمەڵگایانە دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی حسابات و تێبینی ئامراز و ئامانج . بەبڕوای بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت کۆمەڵگای پیشەسازی دەرفەتی ئازادی لەبەردەم تاکەکان دا بەرتەسك دەکاتەوە و ئیرادەی سەربەخۆیان کۆنترۆڵ دەکات، عەقڵ لە بەرانبەر ناعەقلاٌنیەت دا تەنازول دەکات.

لای تیۆری رەخنەیی کۆنترۆل سێ رەهەند لەخۆ دەگرێت:[١٣٨]

١- کۆنترۆڵ کردنی ژینگەی فیزیکی.

٢- کۆنترۆلی مرۆڤ بەسەر ئەویتر دا.

٣- کۆنترۆڵ کردنی ژینگەی مرۆیی.

هۆرکهایمەر پێیوابوو « بەو رادەیەی کە مەعریفەی زانستی گەشە دەکات- کە خەسڵەتێکی ئامرازی وەرگرتووە- بەهەمان رادە ئاسۆی ئازادی و بەختەوەری مرۆڤ و ئۆتۆنۆمییەکەی وەك تاك تاریك دەبێت».[١٣٩] بە رای بیرمەندانی تیۆری رەخنەیی "عەقلاٌنیەتی روالٌەتی"تەنیا لە بیری بەدەست هێنانی کاریگەرترین ئامراز دایە بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاری کراو بە بێ ئەوەی لە ماهیەتی ئامرازەکە رابمێنێ و ئەمە بە "بیرکردنەوەی تەکنۆکراتی" ناوزەد دەکەن و لەسەر ئەم بڕوایەن کە ئامانجەکەی خزمەتکردنە بە هێزە

---

١٣٧. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣و٢٢٤.

١٣٨. ابوالنور حمدی ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩-٦٠.

١٣٩. د. کمال بومنیر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠.

دەسەڵاتخوازەکان نەك رزگارکردنی جەماوەر لە کۆتی دەسەڵات. نووسەرانی دیالیکتیکی رۆشنگەری بەشێوەیەکی تایبەتی لە بەرانبەر دروست بوونی ئاراستە سڕینەوەی کلتور و زاڵ کردنی کلتوری ئیستهلاکی دا هەستیار بوون و ئەوەیان پێشان دەدا کە لە "پانتایی گشتی"دا واتە دەزگا سەربەخۆکانی دەرەوەی دەوڵەت و پانتایی تایبەتی و بە یارمەتی میدیای گشتی، مرۆڤ دەرفەتی جیا کردنەوەی شتی عەقلانی و ناعەقلانی لەدەست دەدات [١٤٠] و بە پشتبەستن بە ڕوانینی (ڤیبەر) بۆ دوو جۆرەکەی عەقلانییەت واتا عەقلانییەتی ڕواڵەتی و عەقلانییەتی جەوهەری ، پێیانوایە کە عەقلانییەتی جەوهەری کە لە بەرامبەر عەقلانییەتی ڕواڵەتی دایە، بە پێی هەندێ بەهای باڵای مرۆیی وەك دادپەروەری و ئاشتی وبەختەوەری ئامرازەکان هەڵدەسەنگێنێ. ڕەخنەگرانی تیۆری ڕەخنەیی نازیەت بەگشتی و ئۆردوگای کاری زۆرەملێ بەتایبەتی، وەك نمونەیەکی بەرجەستەی عەقلانییەتی ڕواڵەتی لە دژی عەقلانییەتی جەوهەری لێکدەدەنەوە، هەروەك (جۆرج فریسەن) وتوویەتی « ئاوشوڤیتس شوێنێکی عەقلانی *Rational* بوو بەڵام مەعقول *Reasonable* نەبوو».[١٤١]

کەواتە بیرمەندانی قوتابخانەی ڕەخنەیی بەتایبەتی لەژێر کاریگەری کارەسات و وێرانکارییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی گەیشتنە ئەو دەرەنجامەی کە عەقلانییەتی ڕۆژئاوا بەتایبەتی لە شێوە ئامرازییەکەی دا هۆکاری سەرەکی کاولکارییەکانە ، چونکە ئەم جۆرە لە عەقلانییەت کەلتور و تاکێك دروستدەکات کە لە ماهییەتی خۆی دایدەماڵێت و لەناو پرۆسەی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری دا دەیتوێنێتەوە کە دواجار وەك تاکێکی نامۆ وبێگانە بەرەو خەمساردی وپاسیڤی دەچێت و یان هەر وەك مارکوزە دەڵێت مرۆڤ و کۆمەڵگای "تاك ڕەهەند" بەرهەم دێت، هەربۆیە ئەمانە بەتایبەتی مارکۆزە بانگەشەی شۆڕشیان دەکرد دژی بەها و دەسەڵاتی زاڵ بەسەر کۆمەڵگای مۆدێرن. بەم جۆرە بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت لە توێژینەوەکانی خۆیان دا سەبارەت بە هەندێ چەمکی وەك بەکاڵایی بوونی پەیوەندییەکان، بەشت بوونی پەیوەندی مرۆیی و خودئاگایی ساختە و توخمەکانی مرۆڤی دەسەڵاتخواز و تاکرەهەند و زاڵبوون و پەرەسەندنی ئایدۆلۆژیا شمولییەکان لە کۆمەڵگا سەرمایەدارییە پێشکەوتووەکان، بەشێوەیەکی سەرەکی سوودیان لە بیروبۆچونی هیگڵ و مارکس و فرۆید وەرگرت.

---

١٤٠. بابك احمدی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١.

١٤١. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٥.

٤. تیۆری ڕەخنەیی و پیشەسازی کلتور *culture industry*:

هەر وەك ئاماژەی بۆ کرا بەشێوەیەکی گشتی تیۆری رەخنەیی توێژینـەوەی مارکسـیزمی ئەرتەدۆکس هەڵوەشاندەوە سەبارەت بە باڵادەستی ئابووری بەسەر کـۆی بوارەکـانی ژیـان دا. (هۆرکهایمەر) رای وایە کە کلتور و ئایدۆلۆژیا تـەنیا ڕەنگدانـەوەی ژێرخـانی ئـابووری نـین ، بەڵکو پانتـایی تـا ڕادەیـەك سـەربەخۆن. کلتـور وئایـدۆلۆژیا ڕۆڵێکـی گـرنگ دەگێـڕن بـۆ سەقامگیرکردن و تۆکمەکردنی سیستمی هەنوکەیی.

بیرمەنـدانی قوتابخانـەی ڕەخنـەیی بەشـێوەیەکی نێگـەتیفی سـەیری کلتـور وپرۆسیسـی کلتورسازی دەکـەن، بـەجۆرێك کـە پێیـان وایـە تـەنیا لەخزمـەت چـڕکردنەوەی دەسـەڵاتی سەرمایەداری وکۆتکردنی مـرۆڤ دایـە و ئاسـۆی ئـازادی لەبـەردەم مـرۆڤ دادەخـات ولـەناو سیستمی بیرۆکراتیدا دەیکات بەشت وتوخمێك کە تەنیا ئەرکی ئابووری لەسەر شانە وخزمەتی سیستەمی بەکاربەری (ئیستهلاکی) و مانەوەی ئەم سیستەمە دەکات. (ئادرنۆ)و(هۆرکهایمەر) بەم جۆرە پێناسەی "پیشەسازی کلتوور" دەکەن:

ئەو پیشەسازییە کە پەنا بۆ ڕەوشی پاشکۆیەتی، ناچـاری ولاوازی خـۆی دەبات و لە هەناوی ئەم بارودۆخەوە سەرهەڵدەدات و هەوڵدەدات سەقامگیرو بەهێزی بکات. ئەو پەیامەی کە ئـەم پیشەسـازییە ڕادەگەیـەنێت بـە زۆری پەیامی "جێبەجێکردن وتەسلیم بوون"ە. ئەم پیشەسازییە دەبێتە ئاستەنگ لە بەردەم گەشەسەندنی تاکە سەربەخۆکان بۆ ئەوەی بەشـێوەیەکی ئاگایانـە و یەکسەر خۆیان بڕیار و حوکم نەدەن.[١٤٢]

بەرای ئەم بیرمەندانە دووری و بۆشاییەکی گەورە هەیە لـە نێـوان واقعـی کۆمەڵایـەتی و سیاسی لەلایەك و بەرهەم هێنانەوەی کلتور لەلایەکی ترەوە کە جگـە لـە بـەکاڵاکردنی بـەها کلتوریەکان و ئاگایی ساختە شتێکی تر بەرهەم ناهێنێت، هەربۆیە رایان وایە کە «پیشەسازی کلتور ئاماژەیە بۆ پەیوەندی دوو واقعی تەواو دژ بەیەك: پانتـایی مـاددی بەرهـەم هێنـان و پانتایی زەین. شێوازێك بۆ دەربڕینی پرۆسسی بە مۆدێرن بوونی کلتور لە چوارچێوەی سپاردنی

142.Adorno & Horkheimer, Dialectic of Enlightenment, N.Y, the Seabury Press,1972, pp.137-154.

کالاّ کلتوریەکان بە لۆژیکێکی تەواو بازرگانی».[143] بەم جۆرە بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرت، ڕەخنەی توندیان لە پیشەسازی کلتور ، واتا بونیادە بەعقلاّنی کراو وبیرۆکراتیزەکراوەکان گرت، کە کلتوری مۆدێرنی خستۆتە ژێر چاودێری خۆیەوە. ئادۆرنۆ سەبارەت بە پیشەسازی کلتور پێیوایە « خودی تەکنەلۆژیا و ئاگایی تەکنەلۆژی دیاردەیەکی نوێی لە فۆرمی کلتوری جەماوەری دا *mass culture* دەقیپۆەگرتوو و داروخاوی بەرهەم هێناوە نەزعەی ڕەخنەی لە ناو دەبات و بێدەنگی دەکات».[144]واتە کلتورێك کە یەك فۆرم یان چەند فۆرمێکی دیاریکراو بەردەوام کۆپی دەکاتەوە و وەك شتێکی جیهانی دەیخاتەڕوو، بەم جۆرە لە لۆژیکی بەکاربەری دا کلتوری دەبێت بە کالاّیەکی بازرگانی و لە ڕۆحە ئیستاتیکییەکەی دایدەبڕێت و فۆرمێك لە زەوقێکی نزم و سادەی ڕەشۆکی بەرهەم دێت کە ئەرکەکە بریتییە لە سەپاندنی ئایدۆلۆژیای ئیستهلاکیی سەرمایەداری کە وێنەیەکی ناڕاست یان وێنەیەکی زالّ لە پەیوەندییە کۆمەلاّیەتیەکان دەخولّقێنیّ و دەیکات بە مۆدێل. ئەوان بە پێچەوانەی گەشبینی مارکس بە ئایندەو پێشکەوتن بە شێوەیەکی ڕەشبینانە سەیری سیستەمی سیاسی وئابووری وکلتوریان دەکرد، کێشەی دونیای مۆدێرن لای ئەوان تەنیا تایبەت نەبوو بە سیستەمی سەرمایەداری بەڵکو لەسەر ئەو ڕایە بوون کە ئەمە پەیوەستە بە دونیای بەعەقلاّنی کراو و سیستەمە سۆسیالیستیەکان یان سەرمایەداری دەولّەتیش دەگرێتەوە« هەر وەك ڤیبەر ئایندەیان وەك"قەفەسی ئاسنین" ی بونیادە عەقلاّنییەکان سەیر دەکرد کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ دەرفەتی ڕزگاربوون کەمتر دەکاتەوە. لە سەر ئەو ڕایە بوون کە تاك ئەسیری جیهانێك بووە کە سەرمایە تێیدا لە ڕادەبەدەر چەقی بەستووە و کەلّەکە بووە و ئابووری وسیاسەت بەشێوەیەکی ڕوو لەزیاد چڕژاونەتە ناو یەکەوە».[145] ئیدی کێشەی جەوهەری ئەوە بوو کە هزر ناتوانێت دونیا بگۆڕێت و سیستەم هێندە بنەماکانی خۆی پتەو کردووە کە هەموو ئایدیایەکی گۆڕان شکست دەخوات و ئەمەش پێچەوانەی تێزی یازدەهەمی مارکس سەبارەت بە (فیورباخ) بوو کە دەلّێت: «فەیلەسوفەکان تەنیا لە ڕێگای جیاوازەوە

---

١٤٣. ایو کوسة و استفن آبه، واژگان مکتب فرانکفورت ، ت: افشین جهاندیده، نشر نی، چاپ ٢، تهران، ١٣٨٩(٢٠١٠)، ل ٦٢.

١٤٤. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠.

١٤٥. هەمان سەرچاوە، ل٢٦٥.

جیهانیان راڤە كردووە لە كاتێك دا پرسەكە گۆڕانە».[146] دواجا هـونیس پێیوایـە دانپیانـانی دوولایەنە وەك میتۆد دەتوانێت رادەیەك بۆ ئەو ململانێ كۆمەڵایەتیە هەنووكەییەكان دابنێت كە لەسەر بنەمای كۆنترۆڵ و هەژموون و ستەمی كۆمەڵایەتی دامەزراوە. و پاشـان تاكـەكان دەتوانن خود و شونای خۆیان لە پەیوەندی نێوانخودی بەدی بێنن كە لە گـرەوی سـێ مـۆدێلی نۆرماتیڤی دانپیانان دایە، كە بریتیە لە خۆشەویستی و مـاف و سـۆلیدارێتی.[147] بـەم جـۆرە لەمیانی ئەم سێ مۆدێلە، مەرجە شكلیەكانی پەیوەندی كارلێك دیاری دەكرێت كە تێیدا تاك گرانتی "كەرامەتی خۆی" و"هەمەكییەتی خۆی" بەدەست دێنێ. لە كۆتـایی دا بیرمەنـدانی قوتابخانەی فرانكفۆرت ڕەخنەی ڕادیكاڵی لە پیشەسازی كلتور دەگرن. ئایـدیای پـەنهانی نـاو ئەم ڕەخنانـە تـاكێكی سـەربەخۆیە كـە دەتوانێـت خـۆی كـەم تـا زۆری عـەقلانی بكـات و سیسـتەمێكی دیمـوكراتی راسـتەقینە و گشـتی دابـین بكـات.[148] دەتوانێـت ئـەو گوتـارە ئایدۆلۆژییە جیاوازانە شی بكاتـەوەو ڕەخنـەیان ئاڕاسـتە بكـات كـە بەسـەریدا سـەپێنراون، هەروەها توانای ئەوەی هەیە لە بەرامبەر گروپ و كۆمەڵ بوەستێت و ڕای سەربەخۆی هـەبێت ولەگەڵ ئەوانیتردا گفتوگۆ بكات، مانای ناڕاستەوخۆی ئەم بابەتە ئەوەیە كـە كەسـایەتییەكی ئەوتۆ دەتوانێت بنەمای سیستەمێكی دیموكراتی ڕاستەقینە وگشتی دابین بكات.

تەوەری دووەم : یورگن هابرماس و بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی

توێژینەوەكانی هابرماس سەبارەت بە تیۆری رەخنەیی بەشێوەیەكی بەرفراوان جیاوازە لـە نـەوەی یەكـەم و لـە بنـەڕەت دا بیروبۆچـونەكانی خـۆی لـە چوارچـێوەی تیـۆری رەخنـەیی (هۆركهایمەر) خستۆتەڕوو سەبارەت بە زەرورەتی پەیوەندی نێوان زانسـتە كۆمەڵایەتیـەكان و ئایدیای رزگاربوونی مرۆڤ. وەك بیرمەندێكی رەخنەیی بەدیدێكی رەخنەییەوە سەیری بەرهەمی نەوەی یەكەمی قوتابخانەی فرانكفۆرت دەكات و هـەوڵ دەدات لـە هەنـدێ بنبەسـتی فكـری

---

١٤٦. بابك احمدی ، ماركس و سیاست مدرن(ماركس و سیاسەتی مۆدێرن)، نشر مركز،چاپی٣، تهران،١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٧٨١.

١٤٧. د. كمال بومنیر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٨.

١٤٨. تد بنتون و یان كرایب، فلسفەی علوم اجتماعی(فەلسەفەی زانستە كۆمەڵایەتیەكان)، ت: شهناز مسمی و محمود متحد، مؤسسەی انتشارات آگە، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥)، ل٢١١- ٢١٢.

رزگاری بکات کە ئەم قوتابخانەیەیان توشی وەستان کرد. لەلایەکی ترەوە کۆمەڵێك فاکتەری جیاواز کاریگەریان لەسەر بیری هابرماس هەبوو، روانگە و بیروبۆچوونی لەلایەکەوە لەسەردەمی کارەساتی نازیزم دا گەلاڵە بوو ، لە لایەکی ترەوە پاش رووخانی نازیزم و سەرهەڵدانی سیستەمێکی سەقامگیری یاساگەرا و دیموکراتی لە ئەڵمانیای رۆژئاوا لە شکلی کۆماری فیدراڵ کاریگەریەکی زۆری لەسەر دروست بوونی دیدگای هابرماس هەبووە.[١٤٩]

١. هابرماس و مارکسیزم:

هابرماس وەك بیرمەندێکی گەشبین بە ئایندەی کۆمەڵگای مرۆیی و چالاك لە بواری گشتی، داکۆکی لە بەها دیموکراتیەکان دەکات. هەروەك پێشتر ئاماژەی پێ کرا گەڕانەوە بۆ دەقە فەلسەفیەکانی هیگڵ و خۆ دوورخستنەوە لە مارکسیەتی ئەرتەدۆکس و گرنگیدان بە رەهەندی رەخنەیی لە بەرهەمەکانی مارکس دا، رەوتێکی نوێی مارکسی هیگڵی دروست کرد. بەشێکی زۆر لە توێژەران لە سەر ئەوە کۆکن کە هابرماس نوێنەرایەتی نەوەی دووەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت دەکات ، ئەو نەوەیە کە تیۆری رەخنەیی بەرەو قۆناغێکی پێشکەوتوو و بەرفراوان برد کە وای لێکرد زیاتر بکرێتەوە بەرووی زانستەکانی تر داو زۆرتر بچێتە ناو دەستکەوتە تیۆری ومیتۆدییەکان.[١٥٠] هابرماس هەوڵی دا بە دورخستنەوەی تیۆری رەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت لەو رەشبینیە قوڵەی کە لە دەیەی کۆتایی تەمەنی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت دا یەخەی بیرمەندەکانی گرتبوو ، پرۆژەی رزگاریخوازی لە تیۆری رەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت دا سەرلەنوێ بنیاتی بنێتەوە و بەردەوامی پێبدات و هەوڵی دۆزینەوەی پاساوێکی نوێ بدات بۆ تێپەڕین لە رەوشی بەشتبوون لە سەرمایەداری و سیما نیگەتیڤەکانی پرۆسەی عەقلانیەت و پێشکەوتن و ماهیەت و لۆژیکی زانستە کۆمەلایەتیەکان و خەسڵەتە ناعەقلانیەکانی لە دارشتنی سیاسەت دا.[١٥١] هابرماس روانگەیەکی رەخنەیی بۆ خودی مارکسییەت خستەروو ، مارکسییەت لای ئەو تەنیا ئایدۆلۆژیا یان بیروباوەڕێکی سیاسی نیە بەڵکو هەروەك (پۆل ریکۆر) دەڵێت: « لای هابرماس

---

١٤٩. حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٧.

١٥٠. علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٧.

١٥١. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٢.

ماركسیەت نە زانستێكی ئەزموونییە نە زانستێكی تەئەمولییە، بەڵكو رەخنەیە».[١٥٢] بە هۆی ماركسییەتەوە دەتوانین بە شێوازێكی ماددیانە بیر بكەینەوە و هەروەها دەتوانین تیۆر و پر اكتیك بە گشتی لێك جیا بكەینەوە یان ئاوێتەی یەكتریان بكەین . دواجار ماركسییەت لای هابرماس بانگەشەی بیركردنەوە و شیكردنەوە دەكات بە دوو ئاڕاستەدا. ***یەكەم***، تیۆرییە كە هەلومەرجە بابەتییەكان شی دەكاتەوە و هەوڵدەدات لە تەركیبی سەرهەڵدانە تایبەتییەكەی و دروست بوونی لە ناو مێژوو دا تێ بكات واتا بە ئاڕاستەی ئەزموونی كۆمەڵایەتی واقیعی. ***دووەم***، تواناكەیەتی لە سەر كرانەوەیەكی واقیعانەی دەرفەتە بۆ پراكتیكی سیاسی.[١٥٣] تیۆری ڕەخنەیی هەروەك ئاماژەی پێكرا جەخت لەسەر ڕەهەندی هیگڵی هزری ماركسی دەكاتەوە ئەم تیۆرە نمونەی ئابووریانەی ماركسییەت رەد دەكاتەوە كە تێیدا كەلتوور وئایدۆلۆژیا و سیاسەت وەك سەرخان لە لایەنی ژێرخانی ئابورییەوە دیاری دەكرێت. هابرماس لە بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی هەرگیز خۆی نەبەستەوە بە شیكردنەوەی سادە و رووكەشانەی و بە پێچەوانەی ماركسییە ئەرتەدۆكسەكان، فاشیزمی تەنیا وەك سیمایەكی گۆڕاوی سەرمایەداری مۆنۆپۆلی لێك نەدایەوە یان بە پێچەوانەی بیرمەندانی پاش جەنگی دووەم دیاردە كۆمەڵایەتیەكانی تەنیا لە چوارچێوەی تۆتالیناریزم دا شی نەكردەوە. شیكردنەوەی چەمكی "دەسەڵات" لەو بابەتە گرنگ و ژێرخانیانەن كە هابرماس لە بنیاتنانەوەی تیۆری رەخنەیی دا بایەخی پێداوە و بەرفراوانی كردووە. بەبڕوای هابرماس دیاردەی "دەسەڵات"ئەگەر لەهەمووان زیاتر لە فاشیەت دا خۆی دەرخستووە، بەڵاّم لە هەمان كات دا پرەنسیپی كۆمەڵگا لیبرالەكانیشە.

٢. هابرماس و مەعریفەی ئازادیخوازانە:

هابرماس لە توێژینەوەكانی دا هەندێ پرسیار دەوروژێنێت سەبارەت بەرەوشی رزگاربوون لە رەوشی باڵادەستی هەنووكەیی و هەوڵی چالاك كردنی و زیندووكردنەوەی تیۆری رەخنەیی دەدات . لای ئەو پرسیارەكە ئەوەیە كە وێنەی رەوشێكی پێویست بۆ دروست كردنی تیۆرێكی

---

١٥٢. بول ريكور، محاضرات في الأيدولوجيا و اليوتوپيا ، تحرير وتقديم: جورج ه. تيلور، ت: فلاح رحيم، دارالكتاب الجديد المتحدة، بيروت،٢٠٠٢،ل ٣٠٢.

١٥٣. علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٩٥.

کۆمەڵایەتی عەقلانی چییە کە بتوانرێت پیادە بکرێت کە هەڵدەستێ بە بانگەشەکردن بۆ ئیرادە و ئاگایی مرۆڤی هاوچەرخ بە جۆرێك کە بکرێت رێگایەکی گونجاو و مەشروع بدۆزرێتەوە بۆ رزگاربوونی هەموو مرۆڤایەتی.[154] لە رووی فەلسەفەی سیاسیەوە تیۆری رەخنەیی پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ ئایدیاکانی تیۆری لیبرال کلاسیك وتیۆرە دیموکراتیەکان دا هەیە و لە هەمان کات دا رەخنەی مارکسیی سەبارەت بە دیموکراسی لیبرال پەرە پێدەدات. بیرۆکەی سەرەکی هابرماس ئەوەیە کە لەبەر ئەوەی لیبرالیزم پەیوەندیەکی تۆکمەی لەگەڵ سەرمایەداری دا هەیە و لێرەشەوە رۆڵی هەیە لە توندوتۆڵ کردنی دەسەڵاتی "عەقلانیەتی ئامرازی"هەربۆیە هەرگیز ناتوانێت ئایدیاکانی خۆی بپارێزێت و بەهێزیان بکات ئەو ئایدیا و بیرۆکانەی کە بنچینەکەیان بۆ رۆشنگەری دەگەرێتەوە وەك پێشکەوتن و ئازادی و یەکسانی و کۆمەڵك چەمکی تر.

بەبڕوای هابرماس تیۆریسیەنی رەخنەیی لە جیاتی گرنگیدان یان نیگەران بوون لەمەڕ پرۆلیتاریای جیهانی دەبێ مرۆڤ وەك "هەمەك" وەبەرچاو بگرێت...و ئایدیای "یەکیەتی مرۆڤ" تەنیا لەسەدەمی ئێستا دایە کە ئەم بیرۆکەیە تاڕادەیەك بووە بە "حەقیقەت"و دەبێ بیرمەندی رەخنەیی داکۆکی لێ بکات، هەرچەندە هیچ گرنتیەك لە ئارادانییە کە ئەم یەکیەتیە بەدی بێت و بە ئاکام و سەرەنجامی خۆی بگات.[155]

کارە هزرییە فەلسەفیەکانی هابرماس دەلالەت لەسەر هەولێك دەکات بۆ داهێنانی تیۆرێك کە زانستە مرۆڤایەتیەکان کۆ بکاتەوە لە ژێر سایەی سیستەمێکی هەمەکی دا و بە پشتیوانی فەلسەفە جیاکردنەوەی نێوان زانستەکان نەهێڵێت و دەتوانین بڵێین « گرنگترین پەرەپێدان کە هابرماس بە تیۆری رەخنەیی داوە دروست کردنی کارلێکە لە نێوان فەلسەفە و کۆمەڵناسی و زانستی سیاسەت پێیوایە دەشێ تیۆری زانست بە پێی هێرمنیوتیك و فەلسەفەی هاوچەرخی زمان ئاوێتە بکرێت لە هەمەکێکی تەواو دا ».[156] واتە بڕوای بە دابەش بوون و جیاکردنەوەی زانستەکان نییە و دەبێ هەموویان لە کۆمەڵگا دا رۆڵی رزگاریخوازانە بگێڕن و لێرەوە بیرۆکەی سەرەکی هابرماس ئەوەیە کە کۆمەڵگای ئایدیالی ئەو کۆمەڵگایەیە کە هەموو شتێك بە عەقلانی

---

١٥٤. سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٧.

١٥٥. حسینعلی نوزری، نظریەی انتقادی مکتب فرانکفورت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٦ و ٣٩٨.

١٥٦. د. شیرزاد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠.

بکرێت و لەم چوارچێوەیەدا داوای شێوازێکی نوێی مەعریفە دەکات واتە: زانستە رەخنەییەکان.[157]
هابرماس گومان لەوە دەکات کە زانست بەمانا پۆزەتیڤیستیەکەی بتوانێ ئەو جیهانە تاوتوێ بکات کە خەڵك بەرهەمی دێنێت، رێك وەك ئەوەی بەسەرکەوتوویەوە زانستە سروشتیەکان تاوتوێی دەکەن و دەڵێت دەتوانین بەڵگە بۆ پەیوەندی جۆرایەتی نێوان رێسا لۆژیکی- میتۆدیەکان و بەرژەوەندی مەعریفە لەهەمبەر سێ کردەی توێژینەوە بێنینەوە، واتەسێ جۆر بەرەژەوەندی لە مەعریفە یان هۆگریی مرۆیی جیادەکاتەوە.

١- لە زانستە ئەزموونی- شیکارییەکان دا بەرژەوەندی مەعریفەی تەکنیکی دێتە ئاراوە.
٢- لە زانستە مێژوویی- راڤەییەکان(هێرمنیوتیك) دا بەرژەوەندی مەعریفەی پراکتیکی.
٣- لە زانستی رەخنەیی دا مەعریفەی رزگاریخوازانە.[158]

کەواتە بە بڕوای هابرماس هەر کام لەم سێ نەریتە لەسەر بنەمای جۆرێك بەرژەوەندی مەعریفەساز *Knowledge-constitutive interest* ی تایبەت بنیات نراوە:
کۆمەڵناسی یان رێبازی پۆزەتیڤیستی لەگەڵ جۆرێك لە بەرژەوەندی تەکنیکی بۆ چاودێری کردنی رەفتاری کۆمەلایەتی دا هاورێیە. شیکردنەوەی راڤەیی دەربڕی بەرژەوەندی کرداریە (عملي) بۆ پاراستنی سۆلیدارێتی کۆمەلایەتی. لە بەرانبەر دا تیۆری رەخنەیی تیۆرێکی کردەیی و ممکینە ،چونکە تاکەکان حەز دەکەن لە سنووری توانای "خود-بڕیاردان" زیاتر بچنە پێش.
بەرای هابرماس مەعریفەی ئازادیخوازانە حاڵەتێکی ئیستنباتی هەیە و پەیوەندی نێوان مەعریفەی تیۆری و پراکسسی ژیان واتە بواری ئەو بابەتانەی لە سەرەتادا تێیدا سەرهەڵدەدات وێرای پەیوەندیکاری شێواوی سیستەماتیك و رەوشی داپلۆسینی بەشەرعی کراو دەگرێتەخۆ.[159]
بەم جۆرە تیۆری رەخنەیی لەسەر بنەمای جۆرێك لە "بەرژەوەندی مەعریفەی رزگاریخوازانە *Emancipator cognitive interest* دامەزراوە بە ئاراستەی تێگەیشتن لە دەرفەتی ئازادکردنی بکەرە کۆمەلایەتیەکان لە کۆتوبەندی ئاستەنگی ناپێویست و شێوازە بەدەزگایی

---

١٥٧. هەمان سەرچاوە، ل ٧٧.

١٥٨. يورغين هابرماس ، التقنيه والعلم كأيدولوجيا— داسة علمية ، ت: د.الياس حاجوج ، منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٩، ل ١٦٧.

١٥٩. يورغن هابرماس ، المعرفة والمصلحة ، ت:حسن صقر، مراجعة: ابراهيم الحيدري، منشورات الجمل، كولونيا- المانيا ،٢٠٠١، ل ٣٧٩.

کراوەکانی بیرکردنەوەو چەمکە شێوێنراوەکان.[١٦٠] بە بڕوای هابرماس مەعریفەی جۆری یەکەم بابەتی کارکردن لەسەر سروشت و کۆنترۆل ودەستکاری کردنی سروشت دەخاتەڕوو، ئەمەش دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی زانستە سروشتیەکان و تەکنەلۆژیا. مەعریفەی جۆری دووەم دەرفەتی راڤە و لێك تیگەیشتن دەخولقێنیٚ و توانای ئەوەمان پیٚ دەبەخشێت پەیوەندی لەگەڵ ئەوانیتر داببەستین لە پێناو بەرژەوەندی هاوبەش دا. بەلاٌم مەعریفەی سێیەم بریتییە لە رامان لەمەڕ خۆمان و شێوازی بیرکردنەوەمان سەبارەت بە جیهان بە شێوەیەکی سەربەخۆیانە و دەیەوێت جۆرێك لە ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری بێنێتە ئاراوە. لێرەوەیە کە تیۆری پەیوەندیکاری هابرماس سەرهەڵدەدات چونکە مرۆڤەکان جگە لە سروشت لەگەڵ یەکتریش دا پەیوەندیان هەیە. بەلاٌم (کولاکۆفسکی) رەخنەی لە مەعریفەی ئازادیخوازانە گرتووە وەك ئەوەی « هیچ نەبێت جگە لە هەولێکی تری ناسەرکەوتوو لە نەریتی ئایدیالیزمی ئەڵمانی دا بۆ تەجاوزکردنی دژایەتی نێوان عەقڵی کردەیی و عەقڵی تیۆری واتە لە نێوان مەعریفە و ئیرادە دا ».[١٦١] بە کورتی لە روانگەی هابرماسەوە تیۆری رەخنەیی پێویستی بە بنیاتنانەوەیەکی تەواو هەیە کە بتوانیٚ لە بنبەستەکانی "فەلسەفەی ئاگایی" رزگاری بکات و لە عەقلاٌنیەتی نیگەتیڤەوە بەرەو عەقلاٌنیەتی پۆزەتیڤی ببات، واتە ئامانجی تیۆری رەخنەیی بنیاتنانەوەی کێشەی سەرەکی بەعەقلاٌنی بوونی ئامرازییە کە بەمانای نەمانی مانا و ئازادییە. هابرماس ئەرکی بنیاتنانەوەی سەرچاوە رەخنەیە زیندووەکانی ناو کلتورە دیموکراتییەکان دەگرێت ئەستۆ. بە گەشبینیەکی تایبەتییەوە دەست بەکارەکە دەکاتەوە و لای ئەو کلتوری کۆمەڵگا مۆدێرن و پێشکەوتووەکان پێکهاتەیەکی سەرەکی بونیادی **جیهانی ژین** *world-life* لەقەڵەم دەدات، پێکهاتەیەکی زیندووە کە بنەمای هەڵسوکەوتی ئێمەیە و دەتوانێت بەرهەڵستی دەسەلاٌتی پیشەسازی بکات.[١٦٢] دواجار هابرماس پرسی مۆدێرنە دەگەڕێنێتەوە بۆ پەیامەکانی رۆشنگەری « ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە پرۆژەی مۆدێرنە کە رەگی لە سیاقی عەقڵیەتی سەردەمی رۆشنگەری دایە بە تەواو نەکراوی ماوەتەوە و پێویستە تەواو بکرێت»[١٦٣] بە

---

١٦٠. حسينعلی نوزری، نظريەی انتقادی مكتب فرانكفورت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨٤.

١٦١. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٩.

١٦٢. ايو كوسة و استفن آبە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

١٦٣. ليندا هتشيون، سياسة مابعد الحداثية ، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠٠٩، ص ١٠٣.

پێچەوانەی (لیوتار) کە پێیوایە مێژوو کۆتایی بە مۆدێرنە هێناوە و سەردەمی حەکایەتە مەزنەکان بەسەرچووە. ئەو میتاگێڕانەوانەی *metanarrative* کە کاریگەرییەکی سەیریان لەسەر مۆدێرنە هەبووە: وەك رزگاربوونی هێدی هێدی عەقڵ و ئازادی، بایەخداربوونی شێتانە و ترسێنەری کارو دەوڵەمەندبوونی مرۆڤایەتی بەهۆی زانست وتەکنیکی سیستەمی سەرمایەداری.[١٦٤] بەڕای لیوتار ئەمانە شکستی مۆدێرنەیان سەلماند، بەلاّم لە لایەکی ترەوە هربرت مارکیوز لە شەستەکان دا بڕوای بەم بیرۆکەیە بوو کە هەموو بزوتنەوە کۆمەلاّیەتیەکان لە نێوان قوتابیان و کەمینە ئەتنیەکان و جیهانی سێیەم دا توخمی نوێی شۆڕشگێڕیان بۆ مێژوو دروست کردووە.[١٦٥]

بەم چەشنە سەبارەت بە زانستە کۆمەلاّیەتی و مرۆڤایەتیەکان هابرماس پێیوایە پۆزەتیڤیزم کە زانستی بالاّدەستە و بانگەشەی ئەوە دەکات کە گەیشتن بە حەقیقەت لە رێگای ئەزموون و بە شێوەی ئەمپریکی بە دەست دێت و زانست دەتوانێ بێلایەن بێت، ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە پەیوەندی نێوان خود/ بابەت لە زانستە مرۆڤایەتیەکان دا ناتوانێ لاسایی زانستە سروشتیەکان بکاتەوە، چونکە لەم زانستەدا مەعریفە لەسەر بنەمای خود/ خود دادەمەزرێت و هەربۆیە مەعریفە بە بەرژەوەندی یان هۆگریی مرۆیی دەبەستێتەوە کە زانستەکە دەیەوێت بەدی بێنێت، لە بەرانبەر مەعریفەی ئەزموونی شیکاری و مەعریفەی مێژوویی_هیرمینیوتیکی دا، ئەلتەناتیڤی خۆی، واتە زانستی رەخنەیی یان مەعریفەی ئازادیخوازانە دەخاتەڕوو کە یارمەتی مرۆڤ دەدات بۆ دروست بوونی ئاگاییەکی راستەقینە لەمەڕخۆی. سەرەڕای ئەو هەموو کۆتوبەند و سانسۆرەی لەسەر ئەم زانستانە هەبووە یان ئەوهەوڵە بەردەوامەی کە بۆ هێشتنەوەی لە چوارچێوەی پۆزەتیڤیزم دراوە،دەتوانین بۆ پشتگیری لە تێڕوانینی هابرماس ئاماژە بە شۆڕشەکانی ئێستای رۆژهەلاّتی ناوەڕاست و باکووری ئەفریقا بکەین کە بەشێکی ئەم بزووتنەوانە لە ژێرکاریگەری زانستە کۆمەلاّیەتیەکان بە دیوە رزگاریخوازییەکەی دا گەشەی کردووە.

بەم جۆرە دەتوانین بلێین تیۆری هابرماس بۆ دیموکراسی سەرچاوەکەی بۆ تیۆری رەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت دەگەڕێتەوە، نەوەیەی یەکەمی ئەم قوتابخانەیە، مۆدێرنە و کلتوری رۆژئاوایان لە عەقلاّنیەتی ئامرازی دا کورت کردبۆوە و لای ئەوان سیستەمی مۆدێرن، کۆمەلّگای

---

١٦٤. ژان فرانسوا لیوتارن پسامدرن برای بچەها، ت: آذین حسین زادە، نشر ثالث، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل٤١-٤٢.

١٦٥. توم بوتومور ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

سەرکوت و زۆرەملێی و تۆتالیتاریزمی بەرهەم هێناوە و لە چوارچێوەی ئەم سیستەمە دا مرۆڤ تووشی نامۆبوون و بەشتبوون دەبێت و ئاسۆکانی ئازادی لەناودەچن، بەلاّم هابرماس بە خستنەڕووی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری بەشێکی گەورەی ئەم پرسە چارەسەر دەکات و پێیوایە لە هەناوی کلتوری پەیوەندیکاری دیموکراتی دا دەتوانیین پانتاییەکانی ئازادی بەرفراوان بکەین و ئەمەش بە یەکێك لە بنەماکانی دیموکراسی دادەنێت. لێرەوە وەك ئەرگۆمێنت بۆ ئەو زانستەی هابرماس بە مەعریفەی ئازادیخوازانە ناوزەدی دەکات دەشێت هەندێ دەرکەوتەکانی لە پەیوەندی نێوان زانستە کۆمەلاّیەتی و مرۆییەکان و بزووتنە رزگاریخوازییەکانی جیهانی خۆمان بدۆزینەوە، بە تایبەتی ئەم شەپۆلە بەهێزەی ئێستا دژی داپلۆسین و سەرکوتکاری سیستەم لە جیهانی عەرەبی و بەتایبەتی لەتونس و میسر و لیبیا و سوریا و پێشتریش لە ئێران سەری هەلّدا. تیۆری رەخنەیی سەرەتایەکی پتەوە بۆ رەخنەیەکی گشتگیر لە بالاّدەستی و ئاگایی ساختە و هزری دەسەلاّتخوازانەو تۆتالیتێر و هەولّدان بۆ دارشتنی تیۆریکی بە هێز بۆ دیموکراسی کە لای هابرماس سیمایەکی رادیکالّ وەردەگرێت و بە دیموکراسی راوێژگەری ناسراوە کە بنچینەکەی لەسەر کلتوری لێك تێگەیشتن و دیالۆگ دامەزراوە کە تەنیا وەك بانگەشەیەکی سیاسی خۆی دەرناخات بەلّکو لە ئاستی فەلسەفی دا بناغەیەکی تۆکمەی بۆ بنیات دەنێت.

باسی دووەم

لە فەلسەفەی ئاگاییەوە بۆ فەلسەفەی نێوانخودی
Intersubjectivity

هابرماس لە چاوخشانەوەیدا بەو وانەوتارانەی(محاضـرات) کە هیگڵ کە لە زانکـۆی یـەنا Iena پێشکەشی کردبوو، لە کتێبی ***تەکنیك و زانست وەك ئایدۆلۆژیا -وتاری کار و کارلێك، تێبینی لەسەر "فەلسەفەی روح"ی یەنایی هیگڵ***، هەوڵی داوە چەمکی پەیوەندیکاری خـۆی لەگەڵ پەیوەندی نێوان کار و کارلێك و (من *ego*)و(ئەویتر *other*)ی هیگڵ لێك گرێ بدات. بەپێی بەڵگەخوازی هابرماس ، یەکەمین وانەوتارەکانی هیگڵ لـە زانکـۆی یـەنا مـۆدێلێکی بەهاداری پەیوەندی دوولایەنەی کار و *کارلێکی* لەخۆ گرتبوو کە لە بەرهەمەکانی تری دا بـەر چاو ناکەوێت. هیگڵ دەڵێت: «ئەوە رۆح نییە کـە لـە جوڵـەی رەهـای رامان(تأمـل) لەمـەڕ خۆیەوە ، خۆی لە زمان و کار و پەیوەندییە ئەخلاقیەکان دا دەردەخات، بەڵکو بەپێچەوانەوە، پەیوەندی دیالیکتیکی سیمۆلە زمانیەکان، کار و کارلێکە کـە چـەمکی رۆح دیـاری دەکـات ».[١٦٦] بەم جۆرە هیگڵ دان بە کاریگەری واقیع لەسەر زەین دادەنێت و پێیوایە رۆح بەرهـەمی کارلێکی ئەمانەیە، ئەمە پێچەوانەی ئەو فەلسەفەیە کە دواتر بەرهەمی هێناوە.

تەوەری یەکەم: دوالیزمی کار و کارلێك Labor and interaction

بە رای هابرماس دیاری کردنی چـەمکەکانی"زمان"، "ئـامرازی کـار" و"خێـزان" سـێ مۆدێلی هاوتان لە ڕووی بەهاوە لە پەیوەندی دیالیکتیکی دا : وێنەی سیمبۆلی - پرسی کـار — کارلێك لە سەر بنەمای کاریگەری دوولایەنە ، هەرکامێکیان بە ڕێگـای خـۆی نێوەنـدێتی

---

١٦٦ .ویلیام اوث وایت ، هابرماس- معرفی انتقادی ،ت: لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان، نشر اختران، تهران ،ص ٣٠.   هەروەها بڕوانە ئەم سەرچاوەیە:

- *Jurgen Habermas ,Theory and Practice ,Translated by Jhon Viertel ,Beacon press, Boston, p.147.*

(توسط) خودو بابەت دەکات و هەریەك لە دیالیکتیکی کار و دیالیکتیکی پەیوەندی ئـەخلاقی وەك شێوازێکی تایبـەتی نێوەنـدێتی دەردەکـەوێت[١٦٧] . واتـە ئـەم دووانـە لـە پانتاییـەك دا کاریگەری لەسەر یەکتر دادەنێن و بەهیچ جۆرێك لەیەکتر داناماڵرێن و ئەمـەش لـە چـەمکی "مـــن" دا خـــۆی دەردەخـــات. هیگـــڵ لـــە پێشـــەکی"لۆژیکی خـــودی"دا ئاماژە بـــۆ چەمکی"من"دەکات:

"من" .... ئەوە یەکە (وحدە) بەراییە بێگەردەیە ، لە پەیوەندی لەگـەڵ خۆیدا و ئەمەش بە شێوەیەکی ڕاستەخۆ نا ، بەڵکو بە داماڵینی (تجـرد) لـە هەموو دیاریکردن یان ناوەرۆکێك و گەڕاندنەوەی بۆ ئازادیەکەی، ئازادی یەکسان بوونی لەگەڵ خۆیدا و بۆ خۆی، بە بێ کۆت و بێ سنوور. بەم جۆرە لەلایەکەوە "من" گشتییە، واتە ئەو یەکەیەیە کە یەك نییە لەگەڵ خۆیدا تەنیا لە میانی ڕەفتارە نیگەتیڤەکەیەوە نەبێت، کەوەك تجـەرود دەردەکـەوێت و بـەم چەشـنە هەموو بوونی دیاریکراوی هەڵوەشاو لە نـاو خۆیـدا دەگرێتـەوە، لـە لایـەکی ترەوە،"من" بەو پێیەی نێگەتیفە لە پەیوەندی لەگەڵ خۆیدا، هەر بۆیە تاکە ، بوونی دیاری کراو و ڕەها روبەڕوی ئەویتر دەبێتەوە و دووری دەخاتەوە،... ئەم گشتیە ڕەهایە ، کە لە هەمان کاتدا بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ تەنیای ڕەهاشە و بوونێکە لە خۆیدا بۆ خۆی بەجۆرێك کـە بـوونی بابەتەکەیـە، بوونێـك نابێـت لەخۆیدا و بۆخۆی تەنیا لە میانی یەکبوون نەبێت لەگەڵ بوونی بابەتەکەدا).[١٦٨]

کار و کارلێك دوو پرۆسسی پەیوستن بەیەکترەوە کە لە رێگایەوە مرۆڤەکان لەگەڵ سروشتی دەرەکی و سروشتی ناوەکی یان خەسڵەتی مرۆیی خۆیان دا دەگونجێن.لە کاتێك دا کـە کـردەی ئەخلاقی (کانت) پرنسیپێکە کە خودێکی مرۆیی دەتوانێت بەتەنیا یـان هـەر وەك هابرمـاس دەڵێت بە شێوازی "مۆنۆلۆگ" هەڵیبژێرێت، لە روانگەی هیگڵەوە ئەخلاقیات پێویسـتی بـە سـەرلەنوێ دانپێنـانی دوولایەنـەی مرۆڤـە بەکۆمەڵایـەتی بووەکـان هەیـە. ئـەم دانپیانانـە سەرچاوەی راستەقینەی نۆرمە ئەخلاقییەکانە نەك "عـەقڵی کردەکی"ئەبستراکت.[١٦٩] هیگـڵ

١٦٧ . یورغین هابرماس ، التقنية والعلم كأيدولوجيا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥- ٤٦ .

١٦٨ .سەرچاوەی پێشوو ، ص٤٧ .

١٦٩ .ویلیام وایت ،سەرچاوەی پێشوو ، ص ٣٠.

پشت بەو چەمکەی "من" دەبەستێت کە (کانت) دایڕشتووە، واتە وەك (یەکەیەکی بێگەرد لە پەیوەندی لەگەڵ خۆی دا) وەك یەکەیەکی سەنتێزی (ترکیبی) بەرایی بۆ دەرکردنی ئاگاییان. [١٧٠] منego لەرێگای قسە و وتەوە و- ئەویتر *Other* کە هەڵوێست لە بەرانبەر ئەم کردەی وتنە وەردەگرێ- پەیوەندیەکی نێوان کەسی *Interpersonally Relation* لەگەڵ یەکتر دەبەستن. [١٧١] ئیتر دامەزراندنی "من"لە سەر تەئەمول و ڕامانی* "من"ی تاك وتەنیا لە مەڕ خۆیەوە دەرك ناکرێت، بەڵکو لە ڕێگای کۆمەڵێك پرۆسسی دروستکەرەوە ڕوو دەدات کە لەم پرۆسسەدا نێوەندی نێوانخودی ئەولەویەتی هەیە کە تێیدا خودی تاك فۆرمۆلە دەبێت. [١٧٢] ئەمە ئەو دەستپێکەیە کە هابرماس پێیوایە دەشێت فەلسەفەی نێوان خودی تێدا دەستنیشان بکرێت، کە "من" وەك بکەری ناسکاری (الذات العارفة) تاك و تەنیا لە تێڕامان و بیرکردنەوە دا، هەوڵدەدات بۆ ناسین و گفتوگۆ پەیوەندی لە گەڵ "من"ی تردا ببەستێت و بەم جۆرە دان بەفرەی "من" و لەوێشەوە "خود" دادەنرێت و ئەمەش لە پەیوەندی لەگەڵ ئەویتردا دەردەکەوێت. لێرە دا ئاگایی خود دروست نابێت ئەگەر پەیوەندیەکی دوولایەنە ودانپیانانێکی دوولایەنە لەگەڵ ئەویتردا بوونی نەبێت.

بەبۆچوونی هیگڵ ڕوح بنەمایەك نییە کە خودیەتی خۆی لە سەر بنیات نراوە بۆ خودئاگایی، بەڵکو ئەو نێوەندەیە کە تێیدا "من" و منی "ئەویتر" پەیوەندی بە یەکەوە دەکەن بەوپێیەی نێوەندیکی رەهایە و هەردووکیان بە شێوەیەکی دوولایەنە دەبن بە دوو خود و

---

١٧٠ . یورغین هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ،ص ٤٧.

١٧١. هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ،ت: د.فاطمة الجيوشي ، منشوات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق ، ١٩٩٥ ، ص٤٥٥.

* ڕامان(تأمل) ئەو ئەزمونەی کە ڕۆشنگەری دەیوروژێنیّ، ڕێك ئەو کردەوەیەیە کە لە ڕێگایەوە خود (*subject*) خۆی لە رەوشێك رزگار دەکات کە تێیدا بووە بە بابەتی(*object*)ئەم چالاکیە تایبەتیەی دەبێت خود ئەنجامی بدات. (پیتر میلر ،ل ٩١)

١٧٢. پيتر ميلر ، سوژه ، استیلا و قدرت ، ت: نیکو سرخوش و افشين جهانديده ، نشر نی ،چ ٢، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥) ، ل٨٩.

بەم جۆرە ئاگاییەك بــوونی هەیــە کــە نێوەندێکــە هــەردوو خودەکــە تێیــدا بەیــەك دەگــەن، بەچەشنێك ناتوانن ببن بە خود ئەگەر بە یەکتر نەگەن.[173]

ئەمە سەرەتایەکی گرنگی فەلســەفییە بــۆ پەیوەنــدی نێوانخــودی کــە تێیــدا دانپیانــان و بەیەککگەیشتن دەبێتە نێوەندی هاتنەبوون، واتە خود تونیــا لــەم پانتاییــە دا دەتــوانێ بگاتــە ئاگایی لەمەڕخۆی. ئەم گۆڕانکاریەی کە لە فەلسەفە هیگڵدا ڕووی داوە و مارکس ئاگــاداری نەبووە وای لێکردووە ئاماژە بە دوالیزمی هیگڵی بکات و بــەمجۆرە بــەبێ ئاگــادار بــوون لــە دەستنووسەکانی یەنا مارکس پەیوەندی نێوان کار وکارلێکی لــە دیــالیکتیکی نێــوان هێــزی بەرهەم هێنان و پەیوەندیەکانی بەرهەم هێنان دا دارِشتۆتەوە ... مارکس لــە ڕەخنــەگرتن لــە بەشی کۆتایی "*فینۆمینۆلۆژیای ڕوح* " دا جەختی لە سەر ئەوە کردۆتەوە کە هیگــڵ پشــتی ئابووری نیشتمانی دەگرێت چونکە تێگەیشتوە لەوەی کە "کار" جەوهــەری مرۆڤــە.[174] «بــە دیاریکراوی، کار سەیرورەی نێوان مرۆڤ و سروشــتە ، ســەیرورەیەك کــە مــرۆڤ تێیــدا دەبێتــە نێوەندێك (نێوبژێك) لە نێوان سروشت و گۆڕانی ماددە بە هــۆی کــردەی تایبــەتی مرۆڤــەوە، هەربۆیە [مرۆڤ] ڕێکدەخات و حوکم دەکات. ئەو خۆشی وەك هێزێکی سروشتی لــە بەرانبــەر ماددەیەکی سروشتی دەردەکەوێت».[175] هەرلە سەرەتاوە هیگڵ "من"ی وەك شوناسی گشتی و تاکەکەسی دەرك کردووە. مــن گشــتی و تاکەکەســییە لــە یــەك کاتــدا و ڕوح دۆزینــەوەی دیالیکتیکی ئەم یەکێتیەیە، واتە هەمەکیەتێکی (کلیە) ئەخلاقییە، هیگــڵ بــە شــێوەیەکی ڕەمەکی ئەم زاراوەیە هەڵنابژێرێت، کەواتە ئەو ڕوحــەی لــە زمــانی ڕۆژانــەمان دا بــە کــاری دەهێنین وەك ڕوحی گەل ، ڕوحی سەردەم، ڕوحی گروپ وجڤــات (جماعــە) هەمیشــە ســنوری خودێتی ئاگایی خودی تەنیا و دوورەپەرێز دەبەزێنێت.[176] بەم جــۆرە هابرمــاس دەیــەوێت لــە فەلسەفەی هیگڵ دا ئەوە روون دەکاتەوە کە (من) یان خود یەکە لە کۆ دا دەردەکەوێت، واتە بــە بــێ بــوونی هەمەکیــەت ئــەم هەندەکــە بــوونی نییــە. دیــالێکتیکی خودئاگــای -*self*

---

١٧٣ . یورغین هابرماس ، التقنیه والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.

١٧٤. محمد الأشهب ، مذهب التواصل في الفلسفة النقدیة لیورغن هابرماس ،رسالة نیل شهادة الدکتوراه ، جامعة سیدي محمد بن عبدالله، فاس، ٢٠٠٦-٢٠٠٧ ،ص١٠٥ .

١٧٥. یورغین هابرماس ، المعرفة والمصلحة ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦.

١٧٦ . یورغین هابرماس ، التقنیه والعلم کأیدولوجیا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩-٥٠ .

consciousness هیگڵ پەیوەندی تەواوکارانەی (مکمل) ئەو تاکانەی یەکتر دەناسن دەخاتە شوێنی پەیوەندی ڕامانی (تأمل) تاکە تەنیاکان، ئیتر ئەزموونی خودئاگایی وەك ئەزموونێکی ڕەسەن و بەرایی لە قەڵەم نادرێت ، بەڵکوو بۆ هیگڵ ، ئەم ئەزموونە دەرەنجامی ئـەزموونی کارلێك کردنە .[177] لە بەر ئەوەی هیگل دروستبوونی "مـن" نابەسـتێتەوە بـە بیرکردنـەوەی "من"ی تەنیای گۆشەگیر بە سەرخۆیدا، بەڵکو لەپرۆسسی فۆرمۆلەبوونـدا دەرکـی دەکـات ، واتە لـە یـەکبوونی پەیوەندیکارانـەی خـودە دژبـەرەکان دا، ئـەوەی لێـرەدا یەکلاکەرەوەیـە بیرکردنەوە نییە لەوەی هەیـە ، بـەڵکو ئـەو نێوەندەیـە *medium* کـە شوناسـی گشـتی و تاکەکەسی تێدا سەر هەڵدەدات. هیگڵ باسی ئەو نێوەندە دەکات کـە ئاگـایی لـە میانیـەوە بوونێکی کردەکی بە دەسـت دێنێـت.[178]هیگـڵ تەسـلیمی دیـالیکتیکی "مـن" دەبێـت لـە چوارچێوەی نێوانخودێتی *Intersubjectivity* ئەو روحـە دا کـە"من" پەیوەنـدی بەخۆیـەوە ناکات بە پێیەی "ئەویتر-الآخر" خۆیەتی، بەڵکو "من" لەگەڵ "من"ێکـی تـردا پەیوەنـدی دەبەستێ بەو پێیەی ئەویتریەتی.[179]

هابرماس پێیوایە لێرەوەیە هیگڵ ئاماژە بە بـوونی کـردەی پەیوەندیکارانـە دەکـات لـە نێوەندێك دا کە خۆی گرنگی پێدەدات ئەویش (خێزان)ە وەك نێوەندێك لە ژیانی هاوبەشی کـە کارلێکی تێدا ئەنجام دەدرێت وکاریگەری لە سەر ڕەفتاری دوولایەنەکە دادەنێت، هـەروەك لـە سەرەتاوە ئاماژەی بۆ کرا جگە لە خێزان هیگڵ ئاماژە بە دوو نێوەندی گرنگی تریش دەکـات کە ئەوانیش زمان و کارە. بە بڕوای هابرماس ئەگەر بوونی ئامراز (یان وەسیلەی) گەیشتن بە لێك تێگەیشتن لەرێگای زمانەوە تایبەتمەندییەکی بەرجەستەی ژیانی مـرۆڤ بێـت، ئـەوا لـەم حاڵەتە دا ناتوانین بەرهەم هێنانـەوەی کۆمەڵایـەتی تـەنیا لـە"کار" دا کـورت بکەینـەوە ، هەروەك مارکس لە بەرهەمەکانی خۆیدا ئـەنجامی دابـوو، بـەڵکو بـە پێچـەوانەوە سـەرەڕای چالاکی تایبەت بە دەسەڵاتگرتن بەسەر سروشـت دا، بـەکارهێنانی پەیوەسـت بـە کـارلێکی زمانیش رویەکی تری پەرەسەندنی مێژوویيە.[180] لێـك تێگەیشـتن و پەیوەنـدی ئـالۆوێری بـە

177 .پیتر میلر ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨. هەروەها لە کتێبی

- *Jurgen Habermas ,Theory and Practice ,op.cit.,pp.144-145.*

178 . یورغین هابرماس ، التقنيه والعلم كأيدولوجيا ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

179 . سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.

180 .حسینعلی نوزری ، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٤.

نێوبەندی زمان هەل بۆ خودەکان دەڕەخسێنێ تەعبیر لە بوونی خۆیان بکەن «لەم کاتەدا من دەچێتەناو پەیوەندیەکی نێوان کەسێتی بەو رادەیەی کە بەشداری لە کارلێك دا دەکات ، دەرفەتی ئەوەی پێ دەدرێت گوێ لە خۆی بگرێت بە لەبەچاو گرتنی روانگەی "ئەویتر"».[181] چەمکی دیالیکتیك بەو جۆرەی هابرماس بەکاری دەهێنێت دەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی نمونەی پەیوەندیکاری پراگماتیکی (تداولي) بە دوور لە هەژموون و زۆرە ملێی وتوندوتیژی. ئەم نمونەیە کە پرۆژەی کۆمەلآیەنی و سیاسی لەسەر دادەمەزرێت لە سەر بنەمای پەیوەندیکاریەکی نە شێواوا (**غیر المشوه**)بونیات دەنرێت. لێرەوە زەرورەتی گەڕان بە دوای هەندێ رێگای دڵنیا بۆ ئەوەی اعتراف بەخود بکرێت لە لایەن ئەویترەوە دێتە ئاراوە بە بێ پەنابردن بۆ پەیوەندیەك کە لەسەر بنچینەی ململانێی پڕ لە زەبروزەنگ دامەزرابێت، بۆ ئەوەی خود لەگۆشەگیری دەربچێت . هابرماس بە بەکارهێنانی ئەم بیرۆکەیە تەنیا ڕەخنە لە وتەزای دیالیکتیکی مارکس ناگرێت کە تەنیا لە سەر بنەمای ململانێ(الصراع) دامەزراوە ، بەڵکو هاوکات دەیەوێت ڕەخنە ئاڕاستەی فەلسەفەی خود یان فەلسەفەی ئاگایی(**الوعي**) بکات چونکە ئەم فەلسەفەیە کە کانتگەرایی و دیکارتگەرایی نوێنەرایەتی دەکەن هەوڵ دەدات بۆ سەلماندنی بوونی "من" و "ئاگابوون" لە خۆی بەبێ پێوست بوونی خودێکی تر.[182]

مارکس لەسەر ئەو بڕوایەیە کار «مەرجی بوونی مرۆیانەی سەربەخۆییە لە هەموو فۆرمە کۆمەلآیەتییەکان دا، نەك هەر ئەمە بەڵکو زەرورەتێکی سروشتی ئەبەدییە و ئەمەش لەپێناو نێوەندی ئاڵوگۆڕی ماددەیە لە نێوان مرۆڤ و سروشت دا و لەوێشەوە گۆڕانکاریە لە ژیانی مرۆیی دا، لە سەر ئاستی ئەنترۆپۆلۆژی، سروشتی خودێتی(الذاتية) مرۆڤ جیاوازە لە سروشتی بابەتیەتی (الموضوعية) ژینگە و لە هەمان کات دا خودی مرۆڤ نێوەندێتی سەیرورەی بەرهەم هێنانی کاری کۆمەلآیەتی دەکات».[183]

بەبۆچوونی هابرماس تەنیا مارکس لەگرنگی زۆری سەیرورەی کار تێ گەیشتووە، بەجۆرێك مارکس پێیوایە شتێکی نامەعقولە ئەگەر بەشێوەیەکی سەربەخۆ سەیری بکرێت [واتە بە جیا] لەهەر فۆرمێکی کۆمەلآیەتی دیاریکراو وەك زەمینەی دامەزراندنی بونیادی

181 . هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥٦.

182 .محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ص١٠٦ .

183 . یورغن هابرماس ، المعرفه والمصلحه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.

مانای نەگۆڕی ژیانی کۆمەڵایەتی ممکین. کاری کۆمەڵایەتی تەنیا بناغەیەك پێك دێنێت وەك وتەزا(مقولە) بۆ نێوبەندی لە نێوان سروشتی بابەتی و خودی دا ...نە سروشت بە شێوەیەکی بابەتی و نە سروشت بەشێوەیەکی خودی راستەوخۆ هاوتای کائینی مرۆیی نیین[١٨٤] واتە یەکسان نییە بە جەوهەری مرۆڤ، بەڵکو مرۆڤ بەرهەمی واقعی کۆمەڵایەتی و ئاستی کارلێکە. تۆماس مك کارتی *Tomas McCarthy* رەخنەگر و وەرگێڕی بەرهەمەکانی هابرماس بەم جۆرە جیاوازی لە نێوان کار و کارلێك دادەنێت:

سووربوون لە سەر "ناچوونیەکی " کار و کارلێك لە پێناو خۆپاراستن لە تێکەڵاوکردنی تەخنە *techne* و پراکسیس یان پێشکەوتنی تەکنیکی و رێنمایی عەقلانی ژیان ئەنجام دەدرێت . گەشەی هێزە بەرهەم هێنەرەکان لەخودی خۆیدا بە مانای جێگرتنەوەی رێکخستنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی ئەوتۆ نییە کە لەسەر بنەمای پەیوەندی بەری لە دەسەڵات دامەزرابێت لە جیاتی ئەو دەزگایانەی کە لەسەر بناغەی زۆرەملێ و هێز بنیات نراون.[١٨٥]

هەربۆیە توێژینەوەی هابرماس لەمەڕ کۆمەڵگا گرنگیەکی زۆری هەیە کە رەهەندە جیاوازەکانی کردەی کۆمەڵایەتی بە روونی لەیەکتری دەکاتەوە، تەنیا لەم حاڵەتەدایە کە دەتوانین لە پەیوەندی دوولایەنە و کارلێك تێبگەین.

تەوەری دووەم: (ئەویتر) و ئاگایی نێوانخودی

رەخنەی سەرەکی یورگن هابرماس لە فەلسەفەی رۆژئاوا لەوەدا چڕ دەبێتەوە کە لە جیاتی ئەوەی بریتی بێت لەمەعریفەیەکی نێوانخودی کە لە رێگای دیالۆگ و باشترین ئەرگۆمێنتەوە بەرهەم هاتبێت، بەرهەمی خودی تەنیا و گۆشەگیرە کە لەنێو بیرکردنەوەی خۆیدا نغرۆ بووە و لە دونیا رادەمێنێت، هەر بۆیە بەردەوام لە قەیرانێکەوە توشی تەنگژەیەك بووە و بە رای هابرماس هیچ کام لە پرۆژە فەلسەفیەکان هەر لە ئەفلاتونەوە تا دریدا* نەیانتوانیوە گرفتی

---

١٨٤. هەمان سەرچاوە ، ل٣٨.

١٨٥. ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٣٤.

* جاك دریدا (١٩٣٠-٢٠٠٤) فەیلەسوفی فەرەنسی و دامەزرێنەری میتۆدی هەڵوەشاندنەوەگەرایی لە فەلسەفە و ئەدەب و زانستە مرۆڤایەتیەکان دا.

فەلسەفە کە کێشەی ئاگایی و خود-سەنتەرییە چارەسەر بکەن و لە هەندی پرۆژەی فیکریش دا کاتێ هەوڵی دەربازبوون درابێت ئەوا سەر لەنوێ بەپشت بەستن بە فەلسەفەی ئاگایی ویستویانە لە کێشەکە رزگاریان بێت. ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە رەگە قوڵەکانی بۆ رینێ دیکارت* دەگەرێتەوە. دیکارت پێیوایە «ئەگەر ئێمە گومان لە هەموو شتێك بکەین، ئەوا ناتوانین گومان لەوە بکەین کە هەین. رستەی "من هەم- أنا موجود"لە راستی دا رستەیەکی جەبریە».[186] دیکارت پێیوایە ئەگەر نکۆڵی لە هەموو ئەو شتانە بکەین کە نایەقینین وەك بوونی جیهانی دەرەکی و بوونی ئەوانیتر و بەتایبەتی بوونی جەستە و تەنانەت کاری سروشتی عەقڵ، لەناکاو ئەوە کەشف دەکەین کە ئەم نکۆڵی کردنە هەمیشە پێویستی بە سەلماندنی بوونی کائینێك هەیە کە بیردەکاتەوە.[187] جگە لەم بنەما فەلسەفییەی دیکارت بەلاّم لە روانگەی هابرماسەوە ئەمە رامانی تاکێکە و نەخراوەتە بەردەم ئەرگۆمێنت خوازییەوە. دیکارت رای وایە «بیرکردنەوە سیفەتێکە تایبەیە بە"من"و تاکە شتێکە کە وابەستەیە پێیەوە...[دیکارت دەڵێت] ئەگەر لە بیرکردنەوە دابرێم،رەنگە بەتەواوی لە بوونم دابرێم».[188] هێزی (من بیردەکەمەوە_انا افکر) هێزیکە لە دۆزینەوەی پەیوەندی جێگیری نێوان بیرکردنەوە و بوون دا پەنهانە.[189] لێرەدا من وەك منێکی بیرکەرەوە پشت بە تێرامانی خۆی دەبەستێت بۆ ناسین وزانین و پەیوەندی لەگەڵ خودی خۆیدا هەیە بەو پێیەی کە بوونێکی ئەبستراکتی هەیە، هابرماس پێیوایە لەم جۆرە بیرکردنەوەیە یەکیەتی خود سەر هەڵدەدات وەك ئاگاییەکی

---

* رینە دیکارت 1596-1650)Renĕ Descartes) فەیلەسوف و ماتماتیکزانی فەرەنسی، داهێنەری هەندەسەی شیکاریە و هەوڵی دا میتۆدی ماتماتیك بەسەر فەلسەفە دا پیادە بکات و پاشان فەلسەفەی خۆی لەسەر بنەمای گومانی میتۆدی دامەزراند. سەرچاوە: د.عبدالوهاب کیالی، **الموسوعة السیاسیة**، الجزء الثاني، المؤسسة العربیة للدراسات و النشر، دار الهدی للدراسات و النشر، بیروت، ١٩٧٩ص ٧٤٧.

١٨٦. رینه دیکارت، تأملات میتافیزیقیة في الفلسفة الاولی، ت:کمال الحاج ،منشورات عویدات، ط٤، بیروت -باریس، ١٩٨٨، ل ٣٨.

١٨٧. جنفیاف رودیس لویس ، دیکارت و العقلانیة ، ت: عبدة الحلو ، منشورات عویدات ، بیروت- باریس ،ط٤، ١٩٨٨، ص ٣٧.

١٨٨ . رینە دیکارت، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

١٨٩ . جنفیاف رودیس لویس ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٨.

(وعي) خودی. کەواتە "من"ی بیرکەرەوەی دیکارتی بە پشت بەستن بە تێڕامانی خۆی دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی کە بوونی هەیە واتە بە رای دیکارت بنەمایەکی جێگیری نەگۆڕە بۆئەوەی بوون بناسین و ناتوانین گومانی لێبکەین، بەلاّم فردریش نیچە* لە رەخنە کاریگەرەکانی خۆی لە کوگیتۆی دیکارت(***واتە من بیردەکەمەوە کەواتە من هەم***) ئاماژە بە زەرورەتی نێوەند و بابەتی بیرکردنەوە دەکات و بیرکردنەوەی منی ئەبستراکت بە خورافە وەسف دەکات.

بە رای (نیچە) "هێشتا خەڵکی تەئەمولانی ساویلکە هەن کە پێیانوایە "یەقینی بێ نێوەند" ی وەك "*من بیردەکەمەوە*" یان خورافەی شۆپنهاوەری* واتە "*من دەمەوێت*"بوونیان هەیە. وەك ئەوەی لێرەدا مەعریفە بابەتەکەی خۆی بە روت و پاکی وەك"شت لە خۆید_شیء في ذاتە" بەدەست بێنێت، واتە نە "خود" دەبزوێت نە"بابەتەکە". بەلاّم دستەواژەی "یەقینی بێ نێوبەند" هەر وەك "مەعریفەی رەها" و "شت لە خۆیدا" دژایەتی ناو و وئاوەڵناوەی لە خۆیدا هەڵگرتوە."[190]* کەواتە نیچە ئەوە پشت راست دەکاتەوە کە هەموو پرۆسێکی بیرکردنەوە لە بوون و تەنانەت بوون بۆخۆشی دەبێ لە نێوەندێك دا بێتە دی کە شوێنی بەریەککەوتنی خودەکانی تریشە. (نیچە) دەڵێت من لە شیکردنەوەی ئەو روداوەی کە لە دەستەواژەی "من بیردەکەمەوە" دەربڕدراوە توشی کۆمەڵێك بۆچوونی هەڵنەسەنگێنراو دەبم کە گرانە و رەنگە محاڵ بێت پاساویان بۆ بهێنیتەوە. مەبەستی ئەوەیە کە ئەوە کێیە کە بیردەکاتەوە و بیر لە چی دەکاتەوە و بابەتی بیرکردنەوە کە کار و کردەوەی کائینێکە چۆن هەڵدەسێنگێنرێت و چۆن دەزانرێت ئەمە بیرکردنەوەیە و شتێکی تر نییە. هەربۆیە لەسەر ئەو

---

* فردریش نیچە(١٨٤٤-١٩٠٠)فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەڵمانی، رەخنەگری فەلسەفە و شارستانیەتی مۆدێرنی رۆژئاوایە.

* ئارتور شوپنهاوەر(١٧٨٨-١٨٣٢): فەیلەسوفی ئەڵمانی کە ئیرادە لای ئەو شوێنێکی گەورەی هەیە لە بوون دا.

١٩٠. فردریش نیچە، فراسوی نیك و بد، ت: داریوش اشوری ، شرکت سهامی خوارزمی، چاپ٣ ، تهران،١٣٧٩(٢٠٠٠) ، ل ٤٦ . هەروەها — فردریش نیتشە ، ماوراو الخیر و الشر ،ت: موسی وهبە ، الفارابی ، بیروت ، بدون سنە، ص ٣٩- ٤٠.

* contradication in adjecto وەك ئەوەی بڵێین "چوارگۆشەی بازنەیی"کە دژایەتی هەیە لە نێوان ناو و ئاوەڵناوەکە.

بڕوایە «بیرۆکە کاتێ دێت کە "ئەو"دەیەوێت نەك ئەو کاتەی کە"من" دەمەوێت».[191] ئـەوە خاڵێکە (نیچە) لە فەیلەسوفەکانی تر جیا دەکاتەوە، واتە دانپیانان و بـوونی "ئـەو" بـوونی "من" دەستنیشان دەکات نەك مەعریفە و ئاگایی "من" لە خودی خۆیدا. کێشەی سـەرەکی فەلسەفەی ئاگایی یان خودی تەنیا لەوەدا چڕنابێتەوە کە خودی ناسـکار (ذات العارفة) بـە پشت بەستن بە ئاگایی خۆی زانیاری بە دەست دێنێت، بەڵکو لە پەیوەندی نێوان خود(الـذات) و بابەتدا(الموضوع) دەردەکەوێت واتە هەموو ئەو شتانەی دەکەونـە دەرەوەی خـود بـە بابـەت دادەنرێت، تەنانەت خودەکانی تریش بابەتی جێگەی تێڕامان و دەستکاری خـودن، هابرمـاس ئەم پەیوەندیەی نێـوان خودەکـان هەڵدەوەشـێنێتەوە و لـە پەیوەنـدی نێـوان خـود/ بابەتـەوە *subject/object* دەیگۆڕێت بۆ پەیوەندی نێوان خود/ خود *subject/subject*. بە بۆچوونی هابرماس تیۆری ڕوحی هیگڵ لە سەر بنـەمای بیرۆکـەی نێوەنـد *medium* دامـەزراوە کـە لەناویدا خودێك لەگەڵ خودێکی تردا پەیوەنـدی دەبەسـتێت و لـەم ڕێگایـەوە دوو بکـەر بـە شێوەیەکی دوولایەنە وەك خود یەکتر دروست دەکەن. ئاگایی پانتاییەکی نێوەندە کە لـە سـەر بنەمای ئەمە خودەکان لەگەڵ یەکتردا هەڵسوکەوت دەکـەن ، ئـەم ئاگاییـە بناغەیەکـە بـۆ خۆپاراستن لە بیرۆکەی ئایدیالیی خودگەرایی ئیرادە و سـوژە، وەك هەبوویـەکی خـۆ لـەخۆگر *self-contained-entity*. بەم جـۆرە دەتـوانین دروسـت بـوون و پەرەسـەندنی ئـەخلاق لـە تانوپۆی پەیوەندی نێـوان خودەکـان دەرك بکـەین، ئـەو خودانـەی کـە "لـە سـەر بنچـینەی بونیادێکی بەردەوام ناپایەداری مەعریفـەی دوولایەنـە" دروسـت دەبـن.[192] سـەرەڕای ئەمـە هابرماس ڕای وایە کە فەلسەفەی ئاگایی، فەلسەفەیەکی مۆنۆلۆگی و تاکبێژانەیە کە ڕێگـای لە هەموو جۆرە ئاڕاستەیەکی نێوان خودی مەعریفە یان کردەی پەیوەندیکارانـە دەبەسـتێت، چونکە کردەی پەیوەندیکارانە دا لە سەر بنەمای دیالۆگ دامەزراوە.[193] ئەمەش جیاوازیـەکی گەورەیە کە هابرماس لە کۆی فەلسەفەی ڕۆژئاوا هەر لە ئەفلاتونەوە تا دریدا کەشفی دەکات و بنەمایەکی پتەوە بۆ پرۆژەی فەلسەفی خۆی کە هەموو چەمکەکانی تری نـاو بیرکردنـەوەی

---

١٩١ .فردریش نیچە ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٤٧ . هەروەها — فردریش نیتشە ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٤١.

١٩٢ .پیتر میلر ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٨٨-٨٩. هەروەها بڕوانە: - *Jurgen Habermas,lbid.,p 151.*

١٩٣. د.منصور انصاری، دموکراسی گفتوگویی - امکانات دمکراتیك اندیشەهای میخائیل باختین و یورگن هابرماس ، نشرمرکز، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥) ، ل ٢٨٤.

خۆی لەسەر بونیات دەنێت و توێژینەوەی لەسەر مەعریفە و زانستیش هەر پەیوەندی بەتێروانینی بۆ پرسی فەلسەفەی خودی و نێوان خودیەوە هەیە کە دواتر بە درێژی باسی دەکەین. گۆڕینی مۆدێلی فەلسەفەی ئاگایی و پەڕینەوە لە عەقڵی خود-سەنتەرەوە بەرەو عەقڵی پەیوەندیکاری و دەرچوون لە فەلسەفەی خود بەرەو فەلسەفەی نێوان خودی لە ڕێڕەوی (ئەویتر)ەوە دەبێت. بە بڕوای هابرماس « ئەم مۆدێلە هێزەکەی کەم ناکات تەنیا بەو رادەیە نەبێت کە (ئەیتر) نەفی دەکات. بەشێوەیەکی "دیاریکراو "واتە بەو رادەیەی کە ئەویتر هەڵدەستێ بە کەمکردنەوە لێی».[١٩٤] لەروانگەی هابرماسەوە مۆدێلی فەلسەفەی ئاگایی لەناو ناچێت تەنیا ئەوکاتە نەبێت کە لەجیاتی مۆدێلی مەرجەعی خود بۆ خود کە لە تەنیایی دا کار دەکات و دەزانێت ، مۆدێلێکی دیکە دابنرێت واتە مۆدێلی لێك تێگەیشتن، واتە پەیوەندی نێوان خودەکان و نێوان ئەو تاکانەی کە بەشێوەیەکی کۆمەڵایەتی ئاوێزانی(دمج) یەکتر بوونە و لە ڕێگەی پەیوەندیەوە هەموویان دان بەیەکتر دادەنێن.[١٩٥]

لایەنی دیاری ئیشی هابرماس ئەوەیە کە پرۆسسی زانین*knowing* و تێگەیشتن *understanding* لەسەر بنەمای فەلسەفەی گوماناوی منێکی ترانسێندێنتاڵ دانەمەزراوە، بەڵکو لەسەر بناغەی نموونەی هاوبەشی ئێمە لە بەکارهێنانی ئاسایی زمان و کارلێکی پەیوەندیکاری رۆژانە بنیات نراوە.[١٩٦] هەروەك لەم خشتەی خوارەوە دا پەیوەندی نێوان خود و بابەتی مەعریفە و کردەی زانین خراوەتەڕوو.

---

١٩٤. هبرماس ، القول الفلسفي للحداثة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧٥.

١٩٥. سەرچاوەی پێشوو ، ص٤٧٥.

١٩٦. مایکل پیوزی ،یورگن هابرماس ،ت:احمد تدین ، انتشارات هرمس ، تهران ، ١٣٧٩ -٢٠٠٠، ل ٢٣.
Michael Pusey ,op.cit., ,PP.,22-23.

خود Subject		بابەت Object		کردە Action	
من		لەوە		بیردەکەمەوە	think
من	جیهانی نێوان خودی	ئەوە	جیهانی بابەتی	دەزانم	know
من	the objective	ئەوە	the Objective	دەرك دەکەم	perceive
من	World	ئەوە	World	تێدەگەم	understand
من		ئەوە		لێك دەدەمەوە	interpret
من		ئەوە		وادادەنێم	posit

خشتەی پەیوەندی مەعریفی بکەری ناسکار و جیهان سەرچاوە:*Michael Pusey*, *P.21*

کەواتە لەبەر ئەوەی ئەم پەیوەندیە لەسەر بنەمای لێك تێگەیشتنی خودەکان لە ناو واقعێکی دیاریکراو دا دامەزراوە هەربۆیە خودەکان دەتوانن لە نۆرم و بەها و ماناکان تێبگەن و لەپێناو گەیشتن بە ڕێککەوتن و کۆدەنگی سەرلەنوێ بەکاریان بێننەوە. هابرماس لە بەرهەمەکانی خۆیدا زۆربەی کات « فەلسەفەی ئاگایی کە بەرهەمی خودێکی تاك و تەرایە کە بیر لە جیهان دەکاتەوە لە بەرانبەر چەمکی کارلێکی نێوانخودی دادەنێت. لەم چەمکەدا مانا، فۆرم و بەها هاوبەشەکان بالادەستن».[197] بە بۆچونی هابرماس پرۆسسی (بەرهەم هێنانی مانا) شتێکی زیاتر لە مۆدێلی تاکە بکەرێکی ناسکار لە خۆدەگرێت کە بەربژارەکانی (خیارات)تر ڕەت دەکاتەوە یان بەلاوەیان دەنێت بۆئەوەی یەك بەربژار ڕۆشن و ئاشکرا ببێت، واتا پێویستی بە لایەنێکی دیکەی گفتوگۆ ودیالۆگ هەیە. شوناس و هاوتا بونی مانا ئاماژە نیە بۆ نەرێ لێکردن بەڵکو ئاماژەیە بۆ فاکتەری دڵنیا کەری دروستی و بەهای نێوان خودی.[198]

ئەمە نەك هەر بۆ بەرهەم هێنان و دووبارە بەرهەم هێناناوەی ماناو بەهاکان ڕاستە بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی بۆ بەرهەم هێنانەی حەقیقەتیش ڕاستە. بەپێی فەلسەفەی ئاگایی حەقیقەت بەرهەمی خودی بیرکەرەوەیە کە پێویستی بە داپێنان و بوونی ئەویتر(

---

١٩٧ .رابرت هولاب، یورگن هابرماس – نقد در حوزە عمومی ت:د.حسین بشیریە ،نشر نی ، چاپ ٤،تهران ،١٣٨٦-٢٠٠٧،ل ٣٩-٤٠ .

١٩٨ .سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٤.

الآخر) نییە، بەڵکو لەخودی خۆیدا دەتوانێ حەقیقەت بەرهەم بێنێ. لێرە دا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە نەك هەر بەرهەم هێنانی حەقیقەت و مانا و بەهاکان لە خودی خۆیاندا ناکرێ کێشەسازن بەڵکو کاتێ ئەمە لەناو واقعی سیاسی و کۆمەلاٚیەتی دا وەك تاکە مەرجوع و نوێنەری کۆی بیرکردنەوەو تێڕوانینی کۆمەڵگا دروستی هەبێت و مەشروعیەتی پێ بدرێت و لە لایەن دەسەلاٚتەوە پاساوی بۆ بهێنرێتەوە، ئەوا قەیران و ئاستەنگی گەورە لەبەر دەم گەشە و پەرەسەندنی خودە جیاوازەکان دروست دەکات.

بەبڕوای هابرماس دەبێ «مۆدێلی بکەری ئاراستەدار بەرەو لێك تێگەیشتن لە جیاتی خودی ناسکار دابنێین، بۆ ئەوەی ئاراستەی بەبابەتیکراو(*objectivant*- الموضع) بوەستێت. بەو جۆرەی کە خودی ناسکار بەهەمان شێوەی گەڕانەوە بۆ شتە ماددیە هەبووەکانی جیهان بۆخۆی دەگەڕێتەوە... ئەوانەی لەرێگەی رێککەوتن لە نێوان خۆیان دا لەسەر ئەو شتەی لە جیهان دا بوونی هەیە ، پرۆژەکانیان هەماهەنگ دەکەن».[199]

هابرماس پێیوایە خودی ناسکار هەم کۆمەلاٚیەتیە و هەم دینامیکیە. لێرەدا لە کانت و نەریتی فەلسەفەی کلاسیك زۆر دوور دەکەوێتەوە، ئەو نەریتەی کە وەك نیگەرانی و پەرۆشی تاکێکی تەنیا لە روبەڕوبوونەوەی لەگەڵ لوغزی گەردوون مامەڵە لەتەك پرسیارە ئەپستمۆلۆژیەکان دا دەکات. بەڕای هابرماس زانین و مەعریفە لە رووی کۆمەلاٚیەتیەوە هەماهەنگ دەکرێن و لە هەموو ساتێك دا ئەزموونی مێژووی ئێمە فاکتەری مەرجدارکردن و نێوەندەکیەتی...هیچ زانیارێك *knower* بێ کلتور بوونی نیە، مەعریفە بە نێوەندی ئەزمونی کۆمەلاٚیەتی بەدەست دێت.[200]

هابرماس بە رەخنەگرتن و توێژینەوە لە فەلسەفەی رۆژئاوا و بەتایبەتی فەلسەفەی هیگڵ و مارکس جیاکاری دەکات لە نێوان چەمکی"کار" و "کارلێك – تفاعل" دا و لە ناو پرۆژەکەی خۆیدا تەوزیفی دەکاتەوە ، چەمکی کار دەچێتە ژێر چەمکی کردەی ئامرازییەوە و چەمکی کارلێك لە ژێر مەفهومی کردەی پەیوەندیکارانە دا جێ دەگرێت،

---

١٩٩ .هبرماس ، القول الفلسفي ، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥٥.

٢٠٠ . مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢٣. . - *Michael Pusey ,pp.23*

لە ژێر چەمکی کار یان کردەی عـەقلانی ئامانجـدار *Zweckrationales Handelns* دا، یان کردەیەکی ئامرازی یان هەڵبژاردنێکی عەقلانی یان ئاوێتەیەك لـە هـەردووکیان دەبینرێت . بەڵام لە کارلێك یان کردەی پەیوەندیکاری دا کارلێکی سـیمبۆلی دەبینرێـت کە بەپێی نۆرمە دروستە ئیلزامیەکان دێنەئاراوە کە تەنیا لە ڕێگای بەشداری لـە لێـك تێگەیشتن سەبارەت بە ئامانجەکان دروست دەبن.[٢٠١] بەمانەیەکی تر ئەوە لە کاتێك دایـە کە کردەی ئامرازی، ڕێکخەری ئەو ئامراز و کەرستانەیە کـە بـە پێـی کـۆنترۆل کردنـی کاریگەری واقعیەت ڕەنگە گونجاو بن یان نا. کردەی ستراتیژی تـەنیا لـە سـەر بنـەمای هەڵسەنگاندنی فـەراغ و بۆشـاییەکان ئەگـەری هاتنـە ئـارای هەیـە.[٢٠٢] بـەڵام زاراوەی "کارلێـــك" بـــەمانای کـــردەی پەیوەنـــدیکاری یـــان کـــارلێکی ســـیمبۆلیك بـــەکار دەهێنێت.کردەیەکی دوولایەنە لە نێوان دوو خود یان زیـاتر کـە پێشـتر لەسـەر نـۆرم و بەهاکان پێك هاتوون. ئەمە توخمێکی گرنگی دیکەی پرۆژەی فەلسـەفەفی هابرماسـە، لەبەرئـەوەی دەیـەوێت ئـەوە بخاتـە ڕوو کـە ئاگـایی نێوانخـودی و کارلێـك کـە بناغـە فەلسـەفیەکەی لای هیگـڵ و مـارکس بەرچـاو دەکـەوێت، دەشـێت وەك بنەمایـەك بـۆ فەلسەفەی نێوانخودی بەکار بهێنرێت، چونکە کارلێك زیاتر لـە لایـەن و خودێـك لـەخۆ دەگرێت کە لە ناو پرۆسسی بە یەك گەیشتن و لێك تێگەیشتن و دیـالۆگ، دان بـە یـەکتر دادەنێن وباشترین و دروستترین ئەرگۆمێنت هەڵدەبژێرن.

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین هابرماس چەمکی "کار" وەك توانای عەقڵی ئەفراندنی خود و بەرهەمی مرۆڤ بۆ کاریگەری دانان لەسەر سروشت و ئەوانیتر دەگۆڕێت بۆ "کارلێك". لە پرۆسسی کارلێك دایە کە زمان و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و بـەها ئەخلاقییـەکان مانا وەردەگرن و دەشێ بخرێنە بەردەم هەڵسەنگاندنەوە و بەمەش پەیوەندییـەکی نێـوان کەسی *interpersonality* دروست دەبێت، بەم جۆرە "مـن" و "ئـەویتر" کارلێـك لەگەڵ یەکتردا دەکەن و لێـرە دا "مـن" پەیوەنـدی لەگـەڵ خۆیـدا نابەسـتێ بەوپێیـەی "ئەویتری" خۆیەتی و لە خۆی رادەمێنێ ، بـەڵکو لەگـەڵ "منێکـی" تـر دا پەیوەنـدی

٢٠١. محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٥ .

٢٠٢. یورگن هابرماس، علم و تکنولوژی در مقام ایدئولوژی ، مجله ارغنون ، شماره ١، ص ٧٠-٧١.

دەبەستێ بەو پێیەی "ئەویتریەتی". هابرماس فەلسەفەی ئاگایی و خودیی *subjectivity* کە نەریتی باڵادەستی فەلسەفەی رۆژئاوایە و لە (ئەفلاتون)ەوە تا (دریدا) درێژ دەبێتەوە، کە تێیدا مەعریفە لەمەڕ خۆ و دەورووبەر لە میانی رامانی خودەوە بەدەست دێت دەگۆڕێ بۆ فەلسەفەی نێوانخودی *Intersubjectivity* . بەم جۆرە جیهان و راڤەکانی بەرهەمی بیرکردنەوەی بکەر و خودێکی ناسکار نییە کە بەشێوەیەکی ئەبستراکت گەڵاڵەبوونی مەعریفە وێنا دەکات بە بێ بوونی نێوەند، بەڵکو لە هەناوی پرۆسسی راگۆڕینەوەی نێوانخودی ئەنجام دەدرێت و لێرەوە فەلسەفە لە مۆنۆلۆگەوە دەگۆڕێ بۆ دیالۆگ و ئەمەش دیسان لە سەر بنەمای پەیوەندیکاری دیموکراتی دادەمەزرێت و یەکێکە لە زەمینە فەلسەفییەکانی دیموکراسی راوێژگەری.

باسی سێیەم
عەقلانییەت و مۆدێلەکانی کردەوە

لە کلتور و هزری ڕۆژئاوادا چەمکی عەقلانیەت لەگەڵ ناوی ماکس ڤیبەر*، کۆمەڵناسی بەناوبانگی ئەڵمانیا لەسەرەتای سەدەی بیستەم گەشەیەکی بەرچاو بەخۆوە دەبینێت. ڤیبەر ناوەرۆکی مێژووی هاوچەرخی ڕۆژئاوا و کرۆکی مۆدێرنیەتە وەك بەعەقلانی بوون لێك دەداتەوە. ڤیبەر دەیەوێت «بە پشت بەستن بە چەمکی عەقلانیەت، کاریگەری پێشکەوتنی زانستی و تەکنیکی لەسەر دەزگای ئەو کۆمەڵگایانە ڕوون بکاتەوە کە لە حاڵەتی بەمۆدێرن کردن *modernization* دابوون».[٢٠٣] ماکس ڤیبەر لە میانی ڕێرەوی بەعەقلانی بوون هەوڵی دا بۆ بلاوکردنەوە و قوڵکردنەوەی عەقلانیەت و ئەمەش ئەو عەقلانیەتەیە کە ماکس هۆرکهایمەر بە عەقلانیەتی ئامرازی (العقلانیة الأداتیة) ناوزەدی کردووە و مەبەست لەم چەمکە کۆی ئەو کەرەستە یان ڕێسا تەکنیکیانەیە بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکراو.[٢٠٤] هەروەك پێشتر باسمان کرد بە ڕای هۆرکهایمەر «عەقڵی ئامرازی ، عەقڵی بالادەستە بەسەر کۆمەڵگا سەرمایەدارییە نوێیەکان دا ، بە جۆرێك عەقڵ ڕۆڵی خۆی وەك توانستی هزریی

---

* ماکس ڤەیبەر Max Weber1864-1920 گەورە کۆمەڵناس و بیرمەندی سیاسی ئەڵمانی، لە ئەیرفۆرت Erfurt لە دایك بووە، لە زانکۆکانی بەرلین و هایدلبرگ مێژوو، ئابووری و یاسای خوێندووە. ڤیبەر کۆمەڵێك توێژینەوە و بەرهەمی گرنگی تیۆری لە بواری کۆمەڵناسی سیاسی پێشکەش کردووە و کتێبەکانی بریتین لە: - زانا و سیاسەتمەدار ، - ئابووری و کۆمەڵگا، - توێژینەوەیەك لەسەر تیۆری زانستی، - ئەخلاقی پرۆتستان و ڕۆحی سەرمایەداری. سەرچاوە: عبدالوهاب الکیالی، ج ٤، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥٦.

٢٠٣. یورگن هابرماس، علم و تکنو لوژی در مقام ایدئولوژی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩.

٢٠٤. د. عمر مهیبل، اشکالیة التواصل في الفلسفة الغربیة المعاصرة، منشورات الاختلاف-المرکز الثقافي العربي، بیروت ، ٢٠٠٥، ل ٣٤٧.

لەدەست داوە و تەنیا کورت بۆتەوە بۆ ئامرازێك بۆ بەدیهێنانی ئامانجە دیاریکراوەکـان».[٢٠٥] هۆرکهایمەر مەبەستی لە عەقلانیەتی ئامرازی ئەوەیە کۆمەڵێك کەرەستە و ڕێسای تـەکنیکی زامنکەری بەدیهینانی مەبەستێکی دیاریکراوە کـە پەیوەسـتە پێیـەوە و هـەوڵێکی تاقـەت پروکێنی دەوێت بۆ بەدیهێنانی.[٢٠٦] پێ بە پێی ئەمە عـەقڵ توانـای خـۆی لەدەسـت داوە بـۆ دەرکردنی حەقیقەتەکان لە خودی خۆیان دا و هەموو شـتێ تـەنیا کەرەسـتەیە. هـەر لێـرەوە هابرماس جۆرەکانی عەقلانیەت کە بریتین لە عەقلانیەتی مەعریفی -ئامرازی و نۆرمـاتیڤی تەعبیری و پەیوەندیکاری لێك جیا دەکاتەوە و لەم نێوەش دا ئاماژە بە چوار مۆدێلی کـردەوە واتە کردەی ئامانجدار و ڕێکخستنی نۆرماتیڤ و نمایشی و پەیوەندیکاری.

تەوەری یەکەم: عەقلانیەت لە دیدی (یورگن هابرماس)ەوە

هابرماس جەخت لەسەر ئـەوە دەکاتـەوە کـە سـەرەڕای ئـەو ڕەخنەیـەی کـە دەکـرێ ئاراسـتەی عەقلانیەت و مۆدێرنیتە بکرێت و سەرەڕای هەندێ دەرەنجامی تراژیدی(وەك هەر دوو جەنگی جیهـانی و هۆلۆکۆست) کە لە عەقلانیەتی تەکنیکیەوە سەرچاوەیان گرتووە، بـەڵام نـاتوانین بـە هـیچ جۆرێـك دەست لە عـەقڵ هـەڵبگرین[٢٠٧] . لـە پێناسـەیەکی گشـتگیردا دەتـوانین بڵـێین عەقلانیـەتی بـاوەڕو کردەوەکان ئەو بابەتانەن کە زۆربەی کات فەلسەفە خۆیان پێوە خەریك دەکات، تەنانەت دەتوانین بڵـێین هزری فەلسەفی بە شێوەیەکی گشتی لە تێڕامان لەمەڕ عەقڵ بەو جۆرەی کە لە مەعریفە و ئاخاوتن و کردەوەدا بەرجەستە بووە، سەرچاوە دەگرێت و عەقڵ بابەتی سەرەکی هزری فەلسەفیە. فەلسەفە هـەر لەسـەرەتاوە هەوڵیـداوە جیهـان وەك هەمـەکێك (کـل) ڕوون بکاتـەوە، وەك یـەکێتی(وحدة) لـە فرەیی(تعددیة) دیاردەکان دا، ئەو جیهانەی کە دەبێ بنەماکانی لە عـەقڵ دا بدۆزرێتـەوە.[٢٠٨] تیـۆری

---

٢٠٥. ابو النور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣. وەرگیراوە لە

- H. Horkheimer,the Eclipse of Reason ,Continun , New York, 1974, p.7.

٢٠٦ . د. عمر مهيبل ، من النسق الى الذات، منشورات الاختلاف ، الجزائر،٢٠٠٧، ل ١٤٧.

٢٠٧ . محمد نورالدين افاية ، الحداثة و التواصل في الفلسفة النقدية المعاصرة- نموذج هابرماس، افريقيا الشرق، ط٢ ، بيروت ، ١٩٩٨ ،ل١٣٣.

٢٠٨. یورگن هابرماس ، نظريه كنش ارتباطی-عقل و عقلانيت جامعه - جلد ١، ت: كمال پولادی ، انتشارات مؤسسه ايران ، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥)، ل ٥٣. (تێبینی: بۆ ڕێکخستنی زاراوە و زانیاری زیاتر بەراوردمان کردووە بە دەقە ئینگلیزییەکان:

عەقلاّنیەت لای ماکس ڤیبەر سەرچاوەیەکی سەرەکی پرۆژەی فەلسەفی هابرماس و ئەو باکگراوندەیە کە پرۆژەکەی لەسەری بونیات نراو. ماکس ڤیبەر لە سێ ڕوانگەوە سەیری عەقلانیەت دەکات: بەکار هێنانی ئامرازەکان، دانانی ئامانجەکان و چوون بەرەو بەهاکان. عەقلاّنیەتی ئامرازی کردەیەك، بەو پلانە چالاکە دەپێورێ کە دادەڕێژرێ بۆ پیادە کردنی ئامرازەکان لە پێناو گەیشتن بە ئامانجێکی دیاری کراو دا، عەقلاّنیەتی هەڵبژاردنی کردەوەش(عقلانية اختيار) بە تەقدیرکردنی دروستی ئامانج و مەبەستەکان دەپێورێ لە ژێر سایەی بەهای دیاریکراو و ئامرازی شیاو و ڕەوشێکی دیاریکراودا، هەروەها عەقلانیەتی نۆرماتیڤی (معياري) کردەوە، بە توانای یەکخستن و ڕێکخستنی میتۆدی و بە نفوزی ئەو کردەوانە دەپێورێ کە مەرجی عەقلاّنیەتی ئامرازەکان دەستەبەر دەکەن و ئەمەی بە " عەقلاّنیەتی ئامانجدار" ناوزەد کردووە و هەروەها ئەو کردەوانەی کە مەرجی نۆرماتیڤی عەقڵی دەستەبەر دەکەن ناوی " عەقڵیەتی بەها"ی لێناوە و دەشێ ئەم دووانە لە یەکتری جیاواز بن.[209] لێرە دا تەنیا لە ڕوانگەی هابرماسەوە چەمکی عەقلاّنیەت شرۆڤە دەکەین و خۆ بەدوور دەگرین لەو میراتە دەوڵەمەندەی کە فەلسەفە بە درێژایی مێژووی خۆی پێشکەشی کردووە. هابرماس هەر لەسەرەتادا دەیەوێت وێنایەکی تارادەیەك ڕوون و گشتی لەسەر عەقلاّنیەت بخاتە ڕوو و واز لە بەکارهێنانە ئەبستراکتەکانی عەقڵ دەهێنێ کە بەشێکی گەورەی هەزری فەلسەفی داگیر کردووە. چەمکی عەقڵ لای هابرماس «لە هەموو پرسێکی جەوهەری دوور دەکەوێتەوە، یان بە جۆرێکی تر عەقڵ لای ئەو جەوهەر نییە، جا ئەم جەوهەرە چ بابەتیبێت یان خودی، بەڵکو دەبێتە بارگر (محمول) لێرەوە بایەخ بە عەقلاّنیەت دەدات لەجیاتی جەخت کردن لە سەر عەقڵ لە شێوە ئە بستراکەکەی دا».[210]

هەر بۆیە هابرماس دەڵێت: کاتێ تەعبیری "عەقلاّنی" بەکار دەهێنین، گریمانەکەمان ئەوەیە کە پەیوەندییەکی نزیك لە نێوان عەقلاّنیەت و مەعریفە دا بوونی هەیە. مەعریفەکەمان خاوەن بوونیادێکی دەستەواژەییە، دەتوانین

- Jurgen Habermas, the Theory of Communicative Action -Reason and the Rationalization of society ,Volume1,Translated by Thomas McCarthy, Beacon Press, Boston,1984,p.1.

٢٠٩ . د.عطيات ابو السعود، الحصاد الفلسفي للقرن العشرين ،منشاة المعارف، الاسكندرية،٢٠٠٢،ل٩٧ .

٢١٠ . د. عمر مهيبل، اشكالية التواصل في الفلسفة الغربية المعاصرة ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠-٣٦١.

بیرو باوەڕی خۆمان لە قاڵبی ڕەستەدا دەربڕین دەتوانین بەهۆی متمانەدار نەبوونەوە ڕەخنە لە مەعریفە بگرین. پەیوەندی نزیکی نێوان مەعریفە و عەقلانیەت دەربڕی ئەوەیە کە عەقلانیەتی تەعبیرێك پشت بە متمانەدار بوونی مەعریفەی ناو ئەم تەعبیرە دەبەستێ .[211]

بەم جۆرە لای هابرماس «هیچ عەقڵێکی پەتی لە ئارا دانییە کە بەشێوەیەکی لاوەکی خەسڵەتی زمانی هەبێت. عەقڵ بە پێی ماهییەتی خۆی لە پانتایی کردەی پەیوەندیکاری و بونیادەکانی جیهانی ژین دا بەرجەستە دەبێت».[212] و عەقلانیەتی هەر تەعبیرێك *expression* لەسەر بنەمای ڕەخنە خوازی و بەڵگەخوازی دامەزراوە. تەعبیرێك پێش مەرجەکانی عەقلانیەت لە کاتێك و تا ئەو جێگەیە دابین دەکات کە بەرجەستەکاری مەعریفەیەکی بۆ هەڵەشیاو بێت و هەر بۆیە لەگەڵ جیهانی بابەتی (واتە فاکتەکان) دا پەیوەندی هەبێت و خوازیاری داوەری و حوکمی بابەتیانە بێت. حوکمێك بەمەرجێك دەتوانێت بابەتی بێت کە لەسەر بنەمای بانگەشەی مسداقیەتی نێوانخودی *intersubjectiv*دامەزرابێت بەجۆرێك کە بۆ بینەر و بەشدارەکان هەمان ئەو مانایەی هەبێت کە بۆ خودی بکەرەکە (فاعل) هەیەتی. ڕاستگۆیی و کارایی لەم جۆرە بانگەشانەن. کەواتە هەرچەندە بانگەشەی پەیوەست بە حوکم یان کردەوە ئامانجدارەکان (بانگەشەیی ڕاستگۆیی گوتە یان کارای کردەوە) باشتر لە بەرانبەر ڕەخنە دا بتوانێ داکۆکی لە خۆی بکات ئەوا بە عەقلانی تر لەقەڵەم دەدرێت.[213] ئەمە زەمینەیەکی هاوبەشە بۆ نۆرم و بەهاکان کە دەبێتە بەستێنی دروست کردنی مانا و لە دەرەوەی ئەم بوارەدا پەیوەندیکاری ئەستەم دەبێت.

أ- عەقلانیەتی مەعریفی- ئامرازی:

ئەگەر لە بەکار هێنانی ناپەیوەندیکارانەی مەعریفە لە کردەی ئامانجدارەوە دەست پێ بکەین بەر لە هەموو شتێ دەگەین بە چەمکی عەقلانیەتی مەعریفی_ئامرازی. بەم مانایە

---

٢١١ . یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦١. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.8.

٢١٢. یورگن هابرماس، راه برون رفتنی از فلسفەی سوژە، لە کتێبی لارنس کهون، متنهای برگزیدە از مدرنیسم تا پست مدرنیسم، ویراستار: عبدالکریم رشیدیان، نشر نی، چ ٤، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٦٣١.

٢١٣. یورگن هابرماس، نظریەی کنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦٣. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.9.

چەمکی عەقڵی ئامرازی بەرتەسکەو توانای هەڵسەنگاندنی پەیوەندی و دەزگا و سیستەمە کۆمەڵایەتیەکانی نییە.[214] «ئەم چەمکەی عەقلانیەت ناوەرۆکی هەوڵێکی سەرکەوتوو بۆ پاراستنی خۆی دەگرێتەوە کە لە رێگەی هەڵسوکەوتێکەوە کە لەسەر بنەمای مەعریفە لەمەڕ ژینگەی دەورووبەری و هاوجووتی (تطابق) هۆشیارانە لەگەڵیدا بەدەست دێت».[215] کردەیەکی ئاراستەدار بەرەو ئامانج تەنیا کاتێ دەتوانێ عەقلانی بێت کە بکەر(فاعل) مەرجە پێویستەکانی ئەنجامدانی نیەتی خۆی بە ئاراستەی دەستێوەردانێکی سەرکەوتووانە لە جیهاندا دابین بکات. ڕەنگە هەردوو هەوڵەکە شکست بخۆن، ڕەنگە کۆدەنگی(اجماع) بەدەست نەیەت، لەوانەیە دەرەنجامی خوازراو نەیەتە ئاراوە، بەڵام تەنانەت خودی ئەوشکستانە نیشانەی عەقلانیەتی ئەم تەعبیرانەن دەتوانرێت شکستەکان ڕوون بکرێنەوە.[216]

بە پێی بۆچوونی هابرماس لەم مۆدێلەی عەقلانیەت دا پەیوەندیەك لە نێوان بکەر و جیهان کە لە "فاکتەکان" پێکهاتووە دەخرێتە ڕوو کە یان ئێستا بوونی هەیە یان لە رێگای کردەوە دەشێ دابین بکرێت. بکەر بە شێوەیەکی مەعریفی لە میانی بیروباوەڕەکانی سەبارەت بە جیهان و بە شێوەیەکی ئیرادی لە رێگای مەبەستەکانیەوەو و بەهۆی دەستێوەردان لە کاری جیهان، پەیوەندی پێوە دەکات.[217]

عەقلانیەتی ئامرازی و عەقلانیەتی ستراتیژیی پیوەستن بە مۆدێلی کردەی ئامانجدارەوە. کەواتە بۆچارەسەرکردنی گرفت و کێشە تەکنیکیەکان ودۆزینەوەی رێگەچارەی کردەکی بە بێ گرنگی دان بە بەهای پەیوەندی نێوان تاکەکان. کەواتە عەقلانیەتی مەعریفی_ئامرازی چالاکیەکە بە ئاراستەی ئامانج و بەدەست هێنانی قازانج و مەعریفەی تێدا دەخرێتە خزمەت سەرکەوتن و مرۆڤ ئەم جۆرە چالاکیە بۆ ناسینی ژینگەی دەوروبەری خۆی بەکار دەهێنێت. هابرماس پەیوەندی نێوان عەقلانیەت و مەعریفە بەم جۆرە دیاری دەکات کە «عەقلانیەت گرنگیەکی زۆر بە هەبوونی مەعریفە نادات هێندەی گرنگی بە ڕێگاکانی بەکار هێنانی ئەو

---

٢١٤. شاهروخ حقیقی، گذار از مدرنیته، مؤسسة انتشارات آگه،چ٣،تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤)، ل ٢٤.

٢١٥. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.-Ibid.,10.

٢١٦. هەمان سەرچاوە، ل ٦٥.-Ibid.,11.

٢١٧. استیون وایت، خرد، عدالت و نوگرایی- نوشتەهای اخیر یورگن هابرماس ، ت: محمد حریری اکبری ، نشر قطره ،تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١) ،ل ٨٨.

مەعریفەیە دەدات کە لەلایەن ئەو خودانــە(ذات) بــەکاردێت کــە توانــای گوتــە و کــردەوە و چۆنیەتی پیادە کردنیان هەیە».[218]لە عەقلانێیەتی ئامرازی دا، جیهانی بابەتی نەك هەر شــتە فیزیکی و ئەو ڕووداوانەی بەشێوەیەکی سروشتی ڕوودەدەن لەخۆدەگرێت، بــەڵکو مەبەســت ، ستراتیژ ، بڕیار و سەرجەم تاکەکانی تریش- دەگرێتەوە کە بکەر وەك "شــت " پەیوەنــدییان پێوە دەکات . واتە تەنیا بەهۆی کاریگەرییان لەسەر سەرکەوتن یان ســەرنەکەوتنی بکــەر لــە بەڕێوەبردنی دۆخەکان دا حسێبیان بۆ دەکرێت.[219] « عەقلانێیەتی مەعریفی- ئامرازی یان لــە پێوەرە پراگماتیە تایبەتیەکانی سەرکەوتن دا خۆی دەنوێنێ، یان لە چۆنیەتی کۆنترۆل کردنــی تەکنیکەکانی دۆخێکی دیاریکراو، کەواتە ئەم شێوازە، گەڕان بەدوای کەرەستەی بــەدیهێنانی عەقلانێیەتی واقعی بەرجەستە دەکات».[220] واتە بە پێی حساباتێکی عەقلانی هەوڵ دەدرێــت بۆ ئەوەی ئامرازی گونجاو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکە هەڵبــژێردرێت، بــەلام ئاســتی پەیوەنــدی و ڕادەی کاریگەری لەسەر لێك تێگەیشتن و پەیوەندی نێوان ئامراز و ئامــانج و بەرەنجامــەکانی لێك نادرێتەوە.

ب- عەقلانیەتی نۆرماتیف و تەعبیری:

بێگومان ڕادەربڕین بــەپێ بەڵگــە و کــردەوەی کــارا نیشــانەی عەقلانێیەتــە، ئێمــە ئــەو ئەکتەرانەی وەك قسەکەرو بکەر دەردەکەون بە عاقڵ وەسف دەکەین کە تا ئەو شوێنەی بۆیــان دەلوێت، لە پەیوەندی لەگەڵ فاکت و لە پەیوەندی لەگەڵ ئامانج_ئــامرازدا خۆیــان لــە هەڵــە بەدوور دەگرن، بەلام بێگومان جۆری تری تەعبیرمان هەیە کە بەڵگەی باشمــان بۆیــان هەیــە ، هەرچەندە پەیوەندیان بە بانگەشەی ڕاستگۆیی(ادعاء الصدق) یان سەرکەوتنەوە نیە.[221] ئەمە سەبارەت بەو بکەرانە ڕاستە کە دەتوانن لە نێو جیهانی بابەتی دا و بە پشت بەستن بە زمانی هاوبەش و لە پەیوەندی لەگەڵ ئەوانیتردا لە ڕێگەی بەڵگەو بەپشت بەستن و پەیڕەوی کردن لــە نۆرمەکان ڕاستی گوتە یان کردەوەکەی بسەلمێنێ.

---

٢١٨. د.عطيات ابو السعود، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢٠.

٢١٩. استيون وايت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨.

٢٢٠. د. عمر مهيبل، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٦١.

٢٢١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٩- ٧٠. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p. 15.

هابرماس دەڵێت بەڵام ئێمە تەنانەت کاری ئەو کەسانەش کە ئارەزوو یان نیەتێکیش ئاشکرا دەکەن، هەست یان حاڵەتێك دەردەبڕن و نهێنیەك بە کەسێك دەڵێن و دان بە کارێك دادەنێن و شتی لەم جۆرە و پاشان دەتوانن بە وەرگرتنی دەرەنجامی کرداری و ئەنجامدانی رەفتار گونجاو لەگەڵیدا وەڵامی ڕازیکەر بە ڕەخنەگرەکانی بداتەوە، ئەوا ئەو کەسانەش بە عەقلانی لەقەڵەم دەدەین.[222]

لێرەش دا ئەگەرچی ئەم جۆرە لە کردەوە پەیوەستە بە جیهانی خودی و زەینی بکەرەوە بەڵام لە دوو ئاست دا لە یەکتر جیا دەکرێتەوە کە یەکیان بە هۆی ئاستی بەرزی داهێنان کە لە بواری ئیستاتیکی کاری هونەری دا خۆی دەردەخات بەهایەکی بەرزی هەیە و هەندێکیشیان وەك نەخۆشی تایبەتی دەردەکەون. لەم مۆدیلە دا بکەر نەك هەر پەیوەندی لەگەڵ شتەکان بەڵکو لەگەڵ جیهانی کۆمەڵایەتیش دا هەیە. « جیهانی کۆمەڵایەتی زەمینەی ئەو نۆرمانە لەخۆدەگرێت کە ئەمە دیار دەکەن کام کردەوە لە بەرانبەر هیکەلی پەیوەندی نێوان تاکی *interindividual* دەشێ پاساویان بۆ بهێنرێتەوە. تا ئەو کاتە کە بکەرەکان لەم زەمینەیە دا شەریك بن، لە جیهانی کۆمەڵایەتیش دا شەریك دەبن».[223] عەقڵانیەتی نێو ئەم کردارانە لەم ڕاستیەدا دەبینرێت کە دەبێ ڕێککەوتنێکی بەرهەم هاتوو بە شێوازی پەیوەندیکارانە دواجار لەسەر بنەمای بەڵگە بەدەست بێت . «عەقڵانیەتی ئەو کەسانەی کە لەم جۆرە کردارە پەیوەندیکارانەیەدا بەشدارن پشت بەوە دەبەستێ کە ئایا لە کاتی پێوست دا، دەتوانن لە ڕەوشێکی گونجاودابەڵگە بۆ تەعبیرێك بخەنە ڕوو.»[224] بەمانایەکی تر کردەی عەقڵانی لە میانی زمان و تەعبیر و بانگەشەی دروستی (الصلاحية) جا چ پەیوەندی بە شتەکانەوە هەبێت یان بە نۆرمەکان بۆ پشت پێ بەستن و خستنە ڕوو هەمیشە پێویستی بە پرۆسسی ئەرگۆمێنت خوازی هەیە لە نێو کردەی پەیوەندیکاری دا وەك کردەوەیەك کە دەتوانێ داکۆکی لە بانگەشەکانی خۆی بکات و وەڵامی هەموو شێوازەکانی ڕەخنە بداتەوە کە ڕەنگە ئاراستەی بکرێن[225].

---

٢٢٢. هەمان سەرچاوە ،ل٧٠. -Ibid.,p. 15.

٢٢٣. استيون وايت ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨.

٢٢٤. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٢-٧٣ - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.17.

٢٢٥. محمد نورالدين افايه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٥.

هەر کەسێك کە لە ئەرگۆمێنت خوازیە (المحاججە) دا بەشداری دەکات عەقلانیەت یان کەمی عەقلانیەتەکەی لەو شێوازە دەردەکەوێت کە لەمەڕ خستنە ڕووی بەڵگەی رازی بوون یان دژایەتی کردنی بانگەشەیەك پێشانی دەدات. ئەگەر ئەو لایەنێکی "قبوولکاری بەڵگە خوازی" بێت یان بەڵگەکان قبوولْ دەکات یان هەولْ دەدات وەلامیان بداتەوە و لە هەردوو حاڵەتەکەدا بە شێوازێکی "لۆژیکی" مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات. لەبەرانبەردا، ئەگەر" لەمەڕ بەڵگەکان گوێی دانخات" یان لەوانەیە ئەو بەڵگانە لەبەرچاو نەگرێت کە پێچەوانەی بۆچوونی ئەون یان ئەگەر وەڵامێکی دۆگمایان بداتەوە ئەوا لە هەردوو حاڵەتەکەدا ئەم کەسە بە شێوازێکی ناعەقلانی لەتەك پرسەکان دا هەڵسووکەوتی کردووە[٢٢٦].

کەواتە هەم چۆنەیتی چوونە ناو دیالۆگ و هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەویتر و هەم هەولْدان بە شێوەی بەڵگەخوازی و بەپشت بەستن بە بانگەشەی دروستی و ڕازی کردنی بەرانبەر لە گفتوگۆیەکی کراوەدا نیشانەی عەقلانی بوونی ئەو کەسە پێشان دەدەن و بە پێچەوانەوە نەچوونە ناو پرۆسسی ئەرگۆمێنت خوازی و لەبەرچاو نەگرتنی بەرانبەرلە ژێر هەر بیانویەك بێت بە کارێکی ناعەقلانی لەقەلەم دەدرێت، لێرەدا دەردەکەوێت کە هابرماس پشت بە ڕوانگەیەکی ئیجرائی دەبەستێ سەبارەت بە عەقلانیەت، واتە عەقلانیەت و ناعەقلانیەت لە ناو پرۆسسی سیاسی وکۆمەڵایەتی و لە چوارچێوەی تێگەیشتن و تێگەیاندن دا خۆی دەردەخات، نەك لەبەر ئەوەی لە خودی خۆیدا خاوەن ماهییەتێکی نەگۆڕ بێت. بەبۆچوونی هابرماس «چەمکی "بەڵگە *grounding*" پەیوەندییەکی ناوەکی لەگەڵ چەمکی " فێربوون *learning*" دا هەیە»[٢٢٧]. هەر بۆیە پێیوایە ئەو کەسەی خۆی لەمەڕ خۆیەوە بە شێوەیەکی سیستماتیك هەڵبخەڵەتێنێ ئەوا کارێکی ناعەقلانی کردووە، بەلاّم ئەو کەسەی ئامادەیە دان بە کارە ناعەقلانیەکانی خۆی دا بنێت ئەوا نەك هەر خودان عەقلانیەتی بکەرێکی ناسکارە کە سەلاحیاتی حوکمدانی هەیە لەسەر واقیع، بەڵکو کەسێکە کە بە شێوازێکی عەقلانی_ئامانجدار دەجوولێتەوە، کەسێکە کە لە ڕووی ئەخلاقییەوە عەقلانی و لە ڕووی کردەییەوە جێگەی متمانەیە، کەسێکە کە بە تیژبینیەوە پرۆسەکان هەڵدەسەنگێنێ و لە ڕووی ئیستاتیکەوە خاوەن زەینێکی کراوەیە، «سەرەڕای ئەمانە خاوەن ئەم توانستەیە کە دەتوانێت

---

٢٢٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٧٣.   Ibid.,p.18-

٢٢٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٤ .   Ibid.,p.18-.

سەبارەت بە زهنیەتی خۆی بە شێوەیەکی تەئەمولی *Reflexive* بجولێتەوە و ئەو ئاستەنگە ناعەقلانیانە دەست نیشان بکات کە کاریگەری لەسەر تەعبیرە ئەخلاقی و ئیستاتیکیەکان دادەنێت)).[228]

ج- عەقلانیەتی پەیوەندیکاری و تیۆری ئەرگۆمێنت خوازی

بەم جۆرە بۆ دارشتنی مۆدێلێکی دیموکراتیانەی عەقلانیەت کە پشت بە فەلسەفەی نێوانخودی ببەستێت و بۆ دەرچوون لە عەقلانیەتی تەکنیکی و ئامانجدار مۆدێلی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری دەخاتەروو و ئەمە ((لە لایەکەوە تەجاوزی ئەو عەقڵە دەکات کە بە دەوری خۆیدا چەقیبەستووە و لە لایەکی تریشەوە ئەو عەقڵە گشتگیر و داخراوەی کە بانگەشەی ئەوە دەکات هەموو شتێ لە خۆدەگرێت)).[229] هەر بۆیە ئەمە پەیوەست دەکات بە پرۆسەی ئەرگۆمێنت خوازی لای تاکەکان و دەڵێت: ((چەمکی عەقلانیەت کە من بە شێوازێکی حەدسی خستوومەتە ڕوو پەیوەستە بە سیستەمێك لە بانگەشەی دروستی و دەبێ لە ڕێگوزەری تیۆری ئەرگۆمێنت خوازیەوە ڕۆشن بکرێتەوە)).[230] تیۆری ئەرگۆمێنت خوازی گرنگیەکی تایبەتی هەیە، ئەگەر نەڵێین شتێکی میحوەرییە، چونکە ئەرکەکەی لەبنەڕت دا بەدەوری بنیاتنانەوەی ئەو گریمانە و مەرجە پراگماتی و شکلیانە دا دەسورێتەوە کە پەیوەستن بە رەفتاری دیاردەیەکی دیاری کراو.[231] بە رای هابرماس لە ئەرگۆمێنت خوازی دا هەوڵ بۆ ئەوە دەدرێت شتێك کە لە ڕوانگەی دەستەجەمعیەوە جێگەی مشتومڕە بۆ شتێ بگۆڕدرێت کە لە روانگەی دەستەجەمعیەوە دروستە. دەتوانین لە گوتاری ئەرگۆمێنت خوازی دا سێ رەهەند یان سێ لایەن لە یەکتر جیا بکەینەوە. ***یەکەم***، لە ئاخاوتنی ئەرگۆمێنت خوازی دا ئێمە وەك پرۆسێسێك بە ناچار لەگەڵ جۆرێك لە پەیوەندی سەروکارمان هەیە. تەنیا تا ئەو شوێنە دەتوانین حوکمێك بە عەقلانی لەقەڵەم بدەین کە قسەکەر مەرجی پێویست بۆ گەیشتن بە ئامانجی پەیوەندیکارانەی بەدەست هێنانی ڕێککەوتن لانیکەم لەگەڵ بەشداربوویەکی تردا

---

٢٢٨. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٧. -Ibid., p.21.

٢٢٩. ابوالنورحمدي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٥.

٢٣٠. هەمان سەرچاوە ، ل ٧٩. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.22.

٢٣١. د. عمر مهيبل ، من النسق الى الذات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩.

سەبارەت بە شتێك دەستەبەر بكات. بەشدارانی ناو ئەرگۆمێنت خوازیـەك ناچـارن بـە شـێوەیەكی گشتی وەك پێش گریمانە سەیری ئەمە بكەن كە بونیادی پەیوەندییەكەیان بە هۆی هەنـدێ سـیماوە كە تەنیا فۆرمالین دەشێ شی بكرێنەوە و هەموو هێز و تووندوتیژییـەك لـە پانتـایی كارەكـە دوور دەخاتەوە_ جا چ ئەم هێزە لە هەناوی پرۆسسی بەدەستهێنانی رێككەوتن سەرچـاوەی گـرتبێ یـان لەدەرەوە كاریگەری لەسەر دانابێت، جگە لە هێزی باشترین بەڵگە خوازی (و ئەمە بەمانای بـەلاوە نانی هەموو هاندەرێكە جگە لە هاوكـاریكردن لـە پێنـاو حەقیقـەت دا) لـەم ڕوانگەیـەوەدەتوانین ئەرگۆمێنت خوازیوەك بەردەوام تاملی كردەی ئاراستەكراو بەرەو بەدەسـت هێنـانی كـۆدەنگی بـە كەرەستەی جیاوازەوەسەیر بكەین[٢٣٢]. ***دووەم***، كاتێ وەك كارنامەیەك سەیری ئەرگۆمێنت خوازییەك دەكەین بەناچار سەروكارمان لەگەڵ قالبێك لە كارلێك *interaction* دا هەیە كە پاشكۆی ڕێسـای تایبەتە، پرۆسسی گەیشتن بە كۆدەنگی بە شێوەی دابەشكردنی كـاری هاوكارانـە لـە نێـوان یـار و نەیارەكان دا. ***سێیەم***، سەرەنجام ئامانج لە ئەرگۆمێنت خوازی بریتیە لـە خسـتنە ڕووی بەڵگـەی بەهێز كە لە ڕووی تایبەتمەندی ناوەكی خۆی ڕازیكەر بێت و بەهۆیەوە دەشـێ بانگەشـەی دروسـتی پشت ڕاست یـان ڕەد بكرێتـەوە.[٢٣٣] بـەم جـۆرە عەقلانییـەتی پەیوەنـدیكاری بریتیـە لـە شـرۆڤ و بنیاتنانەوەی چەمكی نائامرازی عەقڵ و شیكردنەوەی ئەو ئاراستە و دەزگایانەی كە لە كۆمەڵگای هاوچەرخ دەربڕی عەقلانییەتی سـتراتیژین لـە پێنـاو گەشـەدان بـە دەزگـا دیموكراتیـەكان و سـوود وەرگرتن لە میكانیزمی بڕیاری جـەماعی.[٢٣٤] كەواتـە دواجـار ئـەم فۆرمانـەی عەقلانیـەت لـەم پانتاییانەی خوارەوە دەردەكەون: عەقلانیەتی مـەعریفی –ئـامرازی لـە زانسـت دا، عەقلانیـەتی نۆرماتیڤ-تەعبیری لە ئەخلاق و عەقلانیەتی نمایشی لە هونەر دا.[٢٣٥] و عەقلانیەتی پەیوەندیكاری لە جیهانی ژین دا، چونكە ئەم جۆرە عەقلانیەتە عەقلانیەتی هەڵبژاردنیشە، ئەمـەش بـە دەست نیشان كردنی دروسترین وتە یان كردەوە لەناو كۆی ئەلتەرناتیڤە جیاوازەكان دا. هـەموو ئەمانـەش پەیوەستە بە بوارێكی هاوبەش كە دەسپێكەكەی لانیكەمی لەیـەك گەیشـتنی تێـدا بێـت و هـیچ لایەنێك هەوڵ نەدات هێز و زەبروزەنگ بەكار بێنێت و تەنیا باشترین بەڵگە حوكم بكات.

---

٢٣٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٨١-٨٢. -Ibid.,p.25.

٢٣٣ .هەمان سەرچاوە، ل ٨٢.-Ibid.,p.25.

٢٣٤. شاهروخ حقیقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٢٨.

٢٣٥. رابرت هولاب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٤.

تەوەری دووەم: مۆدێلەکانی کردەوە

بەڕای هابرماس لەسەردەمی ئەرستۆوە کردەی ئامانجدار لە ناوەنـدی تیـۆری فەلسـەفی کـردەوەدا جێگای گرتووە.بنەمای ئـەم چـەمکەی کـردەوە هەوڵـدانی بکەرێکـە بـۆ گەیشـتن بـەئامانجێك یـان ڕەخساندنی حاڵەتێکی گونجاوە بە سوود وەرگرتن لە ئامرازێك کە لە ڕەوشـێکی دیـاریکراودا کارایـە. چەمکی ناوەندی و سەرەکی لەم جۆرە تێگەیشتنە دا بریتیە لە بڕیار، واتـە هەڵبـژاردنی ڕێرەوێـك لـە نێـوان ڕێـڕەوە جیاوازەکـان دا بـە وەبەرچـاوگرتنی سـازگارییەکەی بـۆ بـەدیهێنانی ئامانجـە دیـاری کراوەکە.[٢٣٦] هابرماس هەوڵدەدات چوار جۆر کردەوە لە یەکتری جیا بکاتەوە کە بـریتین لـە : کـردەی ئامانجدار (الفعل الغائی) کردەی ڕێکخستنی نورماتیڤ و کردەی نمایشی (دراماتیـك) *dramatic* و کـردەی پەیونـدیکاری *communicative action* کـە هـەر کامێکیـان لـە لایـەن بیرمەنـدێکی دیاریکراوەوە ئیشی لەسەر کراو(وەك مید و پارسۆنز و...). هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێکـرا کـردەی ئەمانجدار پەیوەستە بە دیاریکردنی ئامرازی عەقلانی بۆ وەدەست هێنـانی مەبەسـتێکی دیـاریکراو، بەلاّم ئەگەر لانی کەم ئەکتەرێکی تری ئامانجدار لە سەرکەوتن یان شکست دا هاتـە نێـو کردەوەکـە، ئەوا لەم حاڵەتـەدا مـۆدێلی کـردەی ئەنجامـدار دەگۆڕێـت بـۆ مـۆدێلی کـردەی سـتراتیژی. کـردەی ڕێکخستنی نۆرماتیڤ لە بنەڕەتدا پەیوەست نییە بە بکەری تاك وتـەراوە کـە لـە ژینگـەی خۆیانـدا لەگەڵ بکەری تردا سەروکاریان هەیە بەڵکو پەیوەندی بە ئەندامانی گروپێکی کۆمەلاّیەتیەوە هەیە کـە کردەوەکانی خۆیان بەرەو بەهایەکی دیاریکراو ئاراستە دەکەن و بەیەکەوە ڕێز لە نۆرمـە گشـتییەکان* دەگرن و هەندێك کردە ئەنجام دەدەن و هەندێکی تر ئەنجام نادەن، بەلاّم کـردەی نمایشـی (درامـاتیکی) نە ئاماژەیە بۆ بکەرێکی تاك وتـەرا و نـە ئەنـدامی گروپێکـی کۆمەلاّیـەتی بـەڵکو پەیوەسـتە بـە بکەرێکەوە کە ئامادەیە بۆ کارلێکی دوو بکەر یان زیاتر کە لە ڕێگای توانستی ئاخاوتن یان کـردارەوە دەتوانن پەیوەندیەکی نێوان کەسـایەتی *Interpersonality* یـان نێـوان خـودی لـە نێـوان خۆیانـدا دروست بکەن و دواجار کردەی پەیوەندیکاری دێت کە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن دەڕواتەپێش.

---

٢٣٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٥. -Ibid.,p.85.

* نۆرمەکان (المعاییر) دەربڕی ئەو ڕێککەوتنەیە کە لە گروپێکی کۆمەلاّیەتی دا هاتۆتە ئاراوە. (هەمان سەرچاوە، ل ١٥٦. Ibid.,p.85.)

١- كردەی ئامانجدار: Purposive Action

عەقلانیەتی کردەی ئامانجدار لە ڕاستیدا کردەیەکە مەبەست لێی گەیشتن بە ئامانجە و زۆربەی کاتەکان ئەم کارە لە ڕێگای هەڵبژاردنی ئامرازی گونجاو بە ئەنجام دەگات. هابرماس لە پێناسەیەکی تری خۆیدا سەبارەت بە کردەی ئامرازی یان ئامانجدار بەم جۆرە ئاماژەی بۆ دەکات کردەی ئامرازی و دەڵێت:

> **کردەی ئامرازیی پاشکۆی ئەو ڕێسا تەکنیکیانەیە کە لەسەر بنەمای مەعریفەی ئەزموونی دامەزراوە و ئەم ڕێسایانەش لە هەردوو حاڵەتەکەدا پێشبینی مەرجدار سەبارەت بە ڕووداوە بۆ بینین شیاوەکان لەخۆ دەگرن...کردەی ئامرازی ڕێکخەری ئەو ئامراز و کەرستانەیە کە بە پێی پێوەری کۆنترۆڵی کاریگەری واقیعییەت ڕەنگە گونجاو بن یان نا.**[٢٣٧]

هابرماس پێیوایە کە کردەی ئامانجدار پێش گریمانەی پەیوەندی نێوان بکەرێك و جیهانی فاکتەکان لە خۆدەگرێت، ئەم جیهانە بابەتیە وەك هەمەکییەتی ئەو بوارانە پێناسە دەکرێت کە بە هۆی دەست تێوەردانی مەبەستدار دەتوانرێت بە دەست بهێنرێت یان دروست بکرێت.[٢٣٨] لەم کردەیە پێویستە هەڵبژاردن و حسێب کردنی کەرەستە و ئامانجەکانی لەو ڕووەوە بێت کە زۆرترین قازانج دەستەبەر بکات.[٢٣٩] بەلاّم هەر لە کردەی ئامانجدار دا ئەگەر هاتوو زیاتر لە بکەرێك لە سەر ئەنجامێکی دیاریکراو بۆ مەبەستێك هەوڵی وەدەست هێنانی سەرکەوتنیان دا ئەوا لەم حاڵەتەدا کردەی ئامانجدار دەگۆڕێت بۆ (کردەی ستراتیژی - *Strategic Action*). مۆدێلی کردەی ئامانجدار دەگۆڕێت بۆ مۆدێلی کردەی ستراتیژی ، کاتێ بکەرێك لانیکەم-بە پێی حساباتی بردنەوە و دۆڕاندن — بڕیارەکانی ئەکتەرێکی دیکە وەبەرچاو بگرێت کە لەپێناو ئامانجێکی دیاریکراو دا کار دەکەن. ئەم مۆدێلەی کردەوە رۆربەی کاتەکان راڤەیەکی قازانجگەرایانەی بۆ دەکرێت.[٢٤٠]

---

٢٣٧. یورگن هابرماس ، علم وتکنولوژی در مقام ایدولوژی ، ت: علی مرتچویان، مجله ارغنون ، شماره ١، بهار ١٣٧٣(١٩٩٤)، ل ٧٠.

٢٣٨. یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی ،هەمان سەرچاوە ، ل ١٥٨. - Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.87.

٢٣٩. د.عطیات ابو السعود، ل ٣٢٦.

٢٤٠. د. عمر مهیبل ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٤.

هەروەك ئاماژەی بۆكرا لە كردەی ستراتیژی دا ئێمە لانیكەم دوو بكەرمان هەیە كە بە دوای مەبەستێك دا دەگەڕێن كە ئامانجەكانی خۆیان لە ڕێگای ئاڕاستە بڕی لە هەمبەر بكەرەكانی تر و بەمەبەستی دروستكردنی كاریگەری لەسەریان بەرەو پێش دەبەن.[٢٤١] مانای ناڕاستەوخۆی وتەی هابرماس ئەوەیە كە لە كردەی ستراتیژیدا بكەر تەنیا بە ئاڕاستەی گەیشتن بە ئامانجەكەی بەرەو پێش دەچێت و هەر بۆیە هەموو كەرەستەیەك بەكار دەهێنێت لە پێناو ئەم مەبەستەدا، هابرماس پێیوایە سەركەوتن لەم كردەیەدا پەیوەستە بە سەرجەم بكەرەكانەوە كە هەر یەكێكیان بە ئاڕاستەی سەركەوتنی خۆی هەوڵدەدات تەنیا بەو ڕادەیە هاوكاری یەكتر دەكەن كە لەگەڵ حیساباتی خۆ پەرستانەی خۆیان سەبارەت بە سوودمەندی دا بگونجێت.[٢٤٢] لە بەر ئەوەی پەیوەندی نێوان بكەرەكان لە پێناو ئامانجدا ڕێكناخرێت تەنیا لە میانی ئالوویر و دەسەڵات نەبێت ،هەربۆیە كۆمەڵگا وەك سیستەمێكی ئامرازی دەردەكەوێت، واتە ئەم سیستەمە ڕێنماییە كرداریيەكانی گفتوگۆ كورت دەكاتەوە بۆ پارە ولە پێناو دەسەلاّت دا بەكاری دەهێنێت و بەپشت بەستن بە پەیوەندی تایبەتی بازاڕ و كۆنترۆڵ، بڕیارەكان هەماهەنگ دەكات.[٢٤٣] كەواتە لەم سیستەمە دا و لە كردەی ئامانجدار و ستراتیژی دا پارە و دەسەلاّت وەك ئامانجی بالاّ سەیر دەكرێن و تاكەكانی كۆمەڵگا وەك ئامراز لە پێناو ئەم مەبەستانە دەخرێنە گەڕ وئیدی وەك خودێكی ئۆتۆنۆم سەیریان ناكرێت كە خاوەن ئاگایی وئیرادەن.

٢- كردەی ڕێكخستنی نۆرماتیڤ: Normatively Regulated Action

بە پێچەوانەی كردەی ئامانجدار، كردەی ڕێكخستنی نۆرماتیڤ پەیوەندی نێوان بكەرێك و دوو جیهان لە خۆدەگرێت سەرەڕای جیهانی بابەتی فاكتەكان، جیهانێكی كۆمەلاّیەتیش بوونی هەیە كە بكەرەكان وەك ڕۆڵگێڕ پەیوەستن پێیەوە، هەروەها ئەكتەرەكانی تریش كە بەشدارن لە كارلێكی كۆمەلاّیەتییەكان دا سەربەم جیهانەن، «هەموو ئەو بكەرانەی سەر بەیەك جیهانن كە نۆرمێكی هاوشێوە بۆ هەموویان ڕەوایەتی هەیە و وەك نۆرمی دروست قبوڵیان كردووە».[٢٤٤] ئەم مۆدێلە

٢٤١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٨ .Ibid.,p87.

٢٤٢. د.منصور انصاری ،سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٠١.

٢٤٣. محمد نورالدین افایە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٧.

٢٤٤. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٩. – Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.88.

ئاماژە نییە بۆ ڕەفتاری تاکە گۆشەگیر و دووره پەرێزەکان کە بە شێوەی ڕێکەوت لە ژینگەی خۆیاندا بە تاکەکانی تر دەگەن، بەڵکو ئاماژەیە بۆ ڕەفتاری ئەندامانی گروپێکی کۆمەڵایەتی کردەوەکانی خۆیان بەرەو بەهایەکی هاوبەش ئاڕاستە دەکەن . بکەر بە پێی نۆرمە دیاریکراوەکان دەجولێتەوە و هەموو ئەندامانی ئەو گروپەی بڕوایان بە دروستی نۆرمە دیاریکراوەکان هەیە ، چاوەڕوانی ئەوەیان لێ دەکرێت کە کردەوە خوازراوەکان ئەنجامبدەن یان خۆیان لە هەندێ کردار ببوێرن کاتێك هەلۆیستێکی دیاریکراو حوکمی کرد.[٢٤٥] هابرماس پێیوایە کاتێك نۆرمێك بە شێوەیەکی ئایدیالی دروستی خۆی سەلماند ئەوا مانای وایە کە شایستەی ڕەزامەندی هەموو ئەو کەسانەیە کە دەکەونە ژێر کاریگەریەکەیەوە چونکە ئەم نۆرمە پرسەکانی کردوە لە پێناو سوودی هاوبەش ڕێکدەخات. لەم کردەوەیە دا بکەرەکان بەشێوازێکی عەقلانی ئامرازەکان (بۆگەیشتن بە ئامانجێك) لەگەڵ یەکتری دا هەڵدەسەنگێنن، واتە کام ئامراز یان کەرەستە بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکە باشترە.[٢٤٦] بەلاّم ئیشیان بە خودی ئامانجەکە نییە و ئامانجەکە بەشێوەیەکی بێ ئەملاوئەولا پەسند و قبوڵ کراوە لە لایەن هەموانەوە، گومانیان لێی نییە و وەك ئامانجێکی بەڵگەنەویست و ئیلزامی و بنبڕ و رەها قبولیانە.

٣- کردەی نمایشی(درامی) : Dramaturgical Action

لەڕوانگەی کردەی نمایشەوە، ئێمە کردەی کومەڵایەتی وەك ڕووبەڕووبوونەوەیەك دەرك دەکەین کە تێیدا بەشدارەکان دەبن بە گوێگری یەکتری و کردەی درامی بۆ یەکتری ئەنجام دەدەن. بەڕای هابرماس چەمکەکانی (ڕووبەڕوو)و (نمایش) لێرەدا چەمکی سەرەکین. نمایشی گروپێك لە بەرامبەر کەسی سێیەمدا حاڵەتێکی تایبەتە. نمایش ئەو دەرفەتە بە بکەر دەدات کە بە شێوەیەکی دیاریکراو خۆی بۆ گوێگرەکان بخاتە ڕوو، ئەو لە زەینیەتی خۆیدا حەزدەکات لە لایەن گوێگرێکەوە بە شێوەیەکی تایبەتی ببینرێت.[٢٤٧] لێرەدا عەقلانیەت بەپێی "ڕاستگۆیی" یان "دووڕوویی" تاکەکەسەکە لەهەمبەر تاکەکانی دیکە دا هەڵسەنگاندنی بۆ دەکرێت....واتە ئایە ئەو هەستو سۆز و نیازانەی کە دەردەبڕدرێن هەمان ئەو سۆز و نیازانەن کە بەڕاستی تاکەکە هەیەتی[٢٤٨].

---

٢٤٥. د.عطیات ابو السعود ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٧.

٢٤٦. حسینعلی نوزری ، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥١.

٢٤٧. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٢. -Ibid.,p.90.

٢٤٨. استیون وایت ،سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

چەمکی کردەی درامی بە پلەی یەکەم ئاماژە نییە بۆ بکەرێکی تاك یان ئەندامێك لە گرووپێکی کۆمەڵایەتی دا، بەڵکو ئاماژەیە بۆ کردەیەکی هاوبەش کە لە بەرامبەر جەماوەر دا خۆیان نمایش بکەن، بکەر لێرەدا وێنە یان هەستێکی دیاریکراو لای جەماوەر دەورووژێنێ و ئەمەش بە کەشفکردنی بە ئەنقەست یان نائەنقەست خودییەتی (الذاتية) خۆی. لە کردەی درامی دا بەشداربووان ئەم دەرفەتە دەقۆزنەوە بۆ ئەوەی لە ڕێگای کردەوە هاوبەشەکەیان جیهانی خودی خۆیان بناسێنن.[٢٤٩]

لە کردەی نمایشدا بکەر ناچارە بۆ خستنەڕووی خۆی پەیوەندی بە جیهانی خودی (الذاتي) خۆیەوە بکات. هابرماس ئەم جیهانە وەك هەمەکیەتی ئەزموونی خودی (زینی) پێناسە دەکات کە بکەر بۆ دەست پێڕاگەیشتن پێی بە بەراورد لەگەڵ ئەوانی تردا خاوەن پێگەیەکی تایبەتیە. هابرماس دەڵێت «بێگومان کاتێك پانتایی زەینیەت شایانی ئەوەیە وەك جیهان حسێبی بۆ بکرێت کە بتوانین گرنگی دونیایی خودی بە هەمان ئەو ڕێگایە ڕوون بکەینەوە کە لە گرنگی جیهانی کۆمەڵایەتی دا ئاماژەمان بۆ کردن واتە بوونی نۆرمی هاوشێوە و بوونی فاکت لە جیهانی بابەتی دا».[٢٥٠] خاڵی سەرەکی لێرەدا لە سەر ئەوە نیە کە تاك چۆن پەیڕەوی لە ستراتیژێك دەکات یان بەدوای کۆمەڵێك نۆرم دا دەچێت، بەڵکو قسە لەسەر ئەوەیە کە ئەنجامدانی هەر کردەوەیەك چۆن هەندێ شت سەبارەت بە تاکایەتی (الفردانية) بکەرەکە ئاشکرا دەکات.[٢٥١] بە شێوەیەکی ڕوونتر، لە ئەنجامی کردەوەکان، بکەر جیهانی تاکەکەسی خۆی بەشێوەیەکی تایبەت بۆ بینەر و سەرجەم بکەرەکانی دیکە نمایش دەکات و ئەمەش لە بەرهەمە هونەری و ستاتیکیەکان و هەندێجاریش لە تێکچوونی دەروونی دا دەردەکەوێت.

٤- کردەی پەیوەندیکاری: Communicative Action

هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هەر کاتێك کردەی ئەکتەرەکان نەك لە ڕێگای خۆپەرستانە و لە پێناو سەرکەوتن بەڵکو لەڕێگای کرداری بەدەست هێنانی لێك تێگەیشتن هەماهەنگ بکرێت ئەوا باسی کردەی پەیوەندیکاری دەکەین. لە کردەی پەیوەندیکاری بەشدارەکان بە پلەی یەکەم بە ئاڕاستەی سەرکەوتنە تاکەکەسیەکانی خۆیان هەنگاو هەڵناهێنن بەڵکو بەدوای

---

٢٤٩. د.عطيات ابو السعود ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨ .

٢٥٠.یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٣. -Ibid.,p.91.

٢٥١. استيون وايت ، سەرچاوەی پێشوو ،ل٩٠ .

شوناسی هاوبەش دا دەگەڕێن لە پێناو ڕێکخستنی ئامانجەکانیان دا هەر بۆیە پێیوایە تاکەکان لە ژێر سایەی هەلومەرجێك دا بە دوای ئامانجە تاکەکسییەکانی خۆیانادا دەگەڕێن کە بتوانن نەخشەکانی کردەی خۆیان لە سەر بنەمای پێناسەی هاوبەش لەبارەی ڕەوشەکە هەماهەنگ بکەن، لەم ڕووەوە دانوسان سەبارەت بە پێناسەی بارودۆخ و ڕەوشەکان توخمی سەرەکی ئیشی تەئویلی پێك دەهێنێت کە بۆ کردەی کۆمەلاَیەتی پێویستە.[٢٥٢]

لێرەوە دەردەکەوێت کە کردەی پەیوەندیکاری لانیکەم ئاماژەیە بۆ هەلسوکەوتی دوو ئەکتەر کە توانای قسە کردنیان هەیە ... و پەیوەندی تاکە کەسی دروست دەکەن ... بکەرەکان لە هەولی دەرك کردنی ڕەوشی کردەوە و نەخشەی کردەوەکانی خۆیان دان، بۆ ئەوەی کارەکانیان لە سەربنەمای کۆدەنگی هەمامەنگ بکەن.[٢٥٣]

چەمکی کۆدەنگی کە لە فەلسەفەی سیاسی هابرماس دا بە چەمکێکی سەرەکی لەقەلەم دەدرێت و بە داوا ئامانجی هەموو کردەیەکی عەقلانی و پەیوەندیکاری دادەنرێت، لە لایەن هەندێ لە بیرمەندەکانەوە دراوەتە بەر ڕەخنە. یەکێك لەو فەیلەسوفانە ژان فرانسوا لیوتار ، ئەو پێیوایە « کۆدەنگی تەنیا حالەتێکی تایبەتی گفتوگۆیە، نەك ئامانجی گفتوگۆ و بە پێچەوانەوە ئامانجەکەی هەلەسازییە (مغالطة) » ئەگەر ئەمە پەیوەست بکرێت بە دادپەروەرییەوە کە یەکێك لە ئایدیا سەرەکییەکانی هابرماسە ئەوا لیوتار پێیوایە «کۆدەنگی فۆرمێکی بەهایی لەمۆدێل کەوتوو و گومانەاوییە، بەلاَم دادپەروەری وەك بەهایەك نە لە مۆدێل کەوتوە ونە گومانەاوییە، هەربۆیە دەبێ بگەین بە تیۆر و پراکتیکێك بۆ دادپەروەری کە پەیوەست نەبێت بە تیۆر و پراکتیکی کۆدەنگی».[٢٥٤]

بەلاَم هابرماس بە شێوەیەکی سەرەکی پرسی دادپەروەری تەنیا نا بەستێتەوە بە کۆدەنگی بەلکو دەبێ ئەمە لە ڕێکاری ئەخلاقی یونیڤێرسالَ دا بەدی بێت. دەبێ ئەم کردەوەیە لەسەر بنەمای لێك تێگەیشتنی نێوانخودی بەدەر لە هێز، واتە لەسەر بناغەی ڕادەی بەرفراوانبوونی پانتایی کردەوەیەك کە کۆدەنگی لە سەر دروست بووە و هاوکات بەهۆی بەستنی پەیوەندی لێك تێگەیشتنی

---

٢٥٢. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٩٠. Ibid.,p285-286-.

٢٥٣. مایکل لسناف، فیلسوفان سیاسی قرن بیستم ، ت: خشایار دیهیمی، نشر کوچك، تهران، ١٣٧١(١٩٩٢)، ل٤٤١ .

٢٥٤. ژان فرانسوا لیوتار، وضعیت پست مدرن – گزارشی دەربارە دانش ، ت: حسینعلی نوزری، گام نو ، چ٢، تهران، ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ١٧٦.

بەدەرلەفرتوفێڵ بپێورێت.[٢٥٥] هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوەکە بەدەستهێنانی لێك تێگەیشتن بریتییە لە پرۆسسی گەیشتن بە ڕێککەوتن لە نێوان بکەرەکاندا لە ئاستی قسەکەرو ئەنجامدەری کار دا.... پرۆسسی بەدەستهێنانی لێکتێگەیشتن بە ئاراستەی ڕێککەوتنێك دەڕواتە پێش کە مەرجەکانی قبوڵکردنی ناوەڕۆکی گوتەیەك لە خۆدەگرێت کە هاندەری عەقلانی لە پشتیەوەیە. ئەو کۆدەنگیەی کە بە شێوازی پەیوەندیکاری بەدەست دێت بونیادێکی عەقلانی هەیە، هیچ لە لایەنەکانی ناتوانن، چ بەشێوەی ئامرازی لە ڕێگای دەستێوەردانی ڕاستەوخۆ لە بارودۆخەکان و چ بە شێوەی ستراتیژی بە کاریگەری دانان لە سەر نەیارەکان بیسەپێنن.[٢٥٦]

لە مۆدیلی پەیوەندیکاری دا بکەرەکان وەك گەیەنەری بەتوانای هەر سێ جیهانی(بابەتی و کۆمەلآیەتی و تاکەکەسی) لەیەك کات دا وێنا دەکرێن. سەرەڕای ئەمە، بکەرەکان هەوڵدەدەن پەیوەندی بەم سێ جیهانەوە بکەن و یەکێکیان وەك گونجاوترین مەوقعیەتی تایبەتی هەڵبژێرن و بۆ گەیشتن بە کۆدەنگی(اجماع) لەهەمبەر پێناسەیەکی هاوبەش.[٢٥٧] بە رای هابرماس « دەشێت لە ڕووی بابەتییەوە ڕێککەوتن لە ڕێگای هێزەوەبەدەست بهێنرێت، بەلآم ئەوەی لە ڕێگای کاریگەری دەرەکی یان بەکارهێنانی هێزەوە وەك ڕێککەوتن بە دەست دێت، لە ڕووی خودییەوە بە ڕککەوتن ناژمێردرێت ».[٢٥٨] بە بۆچوونی هابرماس تەنیا ئەو کردەوانەی کە لە ڕێگای زمانەوە ئەنجام دەدرێن یان هەموو بەشداربووەکان بە هۆی کردەوەکانیان تەنیا بە دوای مەبەستی پەیوەندیکارانەوە پلانە تاکە کەسیەکانی خۆیان بە بێ هیچ کۆت و بەندێك لە سەر بنەمای ڕێککەوتن و کۆدەنگی بەدەستی دێنن بە کردەی پەیوەندیکارانە لە قەڵەم دەدرێن و ئەمەش مۆدێلی ئایدیالی هابرماسە بنچینەیەکی فەلسەفی دیموکراتی بونیادی بۆ دامەزراندنی یاسا و دەزگاکان و پرۆسسی سیاسی سەبارەت بە چارەنووسی هاوولآتیان بنیات دەنێت. بەلآم لای (لیوتار) بنچینەی کۆدەنگی وەك پێوەرێك بۆ دروستی (الصلاحیة) بنچینەیەکی نەشیاوە، چونکە خاوەن دوو فورمۆلبەندییە: یەکەم، کۆدەنگی ڕێککەوتنێکە لە نێوان مرۆڤەکان، بەمانای خودە ناسکار و زانیار و ئیرادە ئازادەکان کە لە ڕێگای گفتوگۆ و دیالۆگەوە دێتەدی. دووەم، کۆدەنگی بە بەشی پێکهێنەری سیستەم لەقەڵەم دەدرێت، کە

---

٢٥٥. رابرت هولاب ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٧ .

٢٥٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوول ٣٩١-٣٩٢. Jurgen Habermas ,op. Cit.,p.286-287.

٢٥٧. استیون وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢.

٢٥٨. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٢.Ibid.,p. 287. -

لــە پێنــاو پاراســتن و چــاککردنی کــردەی جێبەجێکارانــەی سیســتەم خــەریکی بــەڕێوەبردنی کاروبارەکانیانە.[٢٥٩] واتە لێرەدا کۆدەنگی تەنیا وەك ئامرازێك بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی واقیعــی واتــە بەدەست هێنانی دەسەڵات و شەرعیەتی سیســتەم بــەکاردێت. لێرەدایــە چــەمکێکی ســەرەکی تــری سیستەمی فەلسەفی هابرماس دەردەکەوێت کە ئەویش جیهــانی ژیــن *World-life*ە کــە دەکەوێتــە بەرانبەر چەمکی سیستەم *System* و هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە کۆمەڵگا هاوکات لەم دووانــە پێك هاتووە.[٢٦٠]

جیهانی ژین ئەو شوێنەیە کە کــردەی پەیوەنــدیکاری تێــدا ئــەنجام دەدرێــت و بەبۆچوونی ئەو ئەمە لە پشت ئاگایی بەشدارەکان و لە گوتار دا دەمێنێتەوە... لــە هەموو کلتورێکی تایبەتی وەك بەڵگەنەویست سەیر دەکرێت و تاکە بەشدارەکان لە هەڵسوکەوتی پەیوەنــدیکاری و لــە هەوڵــەکانی خۆیــان بــۆ لێکدانــەوەی شــتەکان نموونەیەکی لێ هەڵدێنجن بۆ لێکدانەوەی ڕێککەوتنی خۆیان.[٢٦١]

لە ڕوانگەی ناوەکی جیهانی ژینەوە کۆمەڵگا وێڕای بوونی هەندێ پچڕان، وەك تۆڕێك لــەهاوکاری دەردەکەوێت کە لەسەر بنەما نێوبەندی پەیوەنــدیکاری دامــەزراوە، واتــە ئــەوەی تاکــەکان یــەکانگیر دەکات تۆڕێکی پەیوەندیکارییە کە تەنیا لــە ژێــر ســایەی نەریتــە کلتورییــەکان دا گەشــە دەکــات و هەموو پرۆسسەکان لەســایەی پرۆســـی ســۆلیدارێتی ڕاڤــە دەکــرێن و ئەمــەش دەبێتــە هــۆی: ١) ئۆتۆنۆمی بکەرەکان ٢) سەربەخۆیی کلتور ٣) ڕۆشنی پەیوەندییەکان.[٢٦٢] بــەم جــۆرە لای هابرمــاس جیهانی ژین، جیهانی ئاگایی و کردەی پەیوەندیکارییە کە بونیادەکەی بریتیە لە زمــان و پەیوەنــدی و ئاگایی ئەخلاقی و لەسەر بنەمای بایەخدان بە ئازادی و ڕزگاری دامەزراوە، چونکە ئــازادی بنچــینەی ژیانی کۆمەڵایەتیە.[٢٦٣] هەرەوك ئاماژەمان بۆ کرد جیهانی ژیــن Life-World دەکەوێتــە بەرانبــەر

---

٢٥٩. ژان فرانسوا لیوتار، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧.

٢٦٠ . یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی - جهان زیست و نظام ، جلد ٢، بەرگی ٢، ت: کمال، انتشارات موسسە ایران ، تهران ،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ١٧٠.

٢٦١. یورگن هابرماس، راه برون رفتنی از فلسفەی سوژە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٢.

٢٦٢. یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی - جهان زیست و نظام ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٨-

٢٦٣. جون لیشتە ، خمسون مفكراً اساسياً معاصراً- من البنيوية الى مابعدالحداثية ،ت: د. فاتن البستاني، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٨، ل ٣٧٩.

سیستەم کە بەبروای هابرماس شوێنی کردەی ئامرازی ئامانجدارە و تۆخمە سەرەکییەکانی برتین لە دەسەڵات و پارە و بۆتە هۆی لاوازکردنی کلتور. سیستەم « لەخۆیدا رێککارە کە فەرمانی ناچارەکی بەسەر ئاگایی ئەندامە یەکگرتووەکانی دا دەسەپێنێت». [٢٦٤] و پێیوایە میکانیزمەکانی سیستەم فۆرمەکانی یەکانگیری کۆمەڵایەتی تەنانەت لەو پانتاییەش دا سەرکوت دەکات کە سۆلیدارێتی پشتی بە کۆدەنگی بەستووە و بەدیلی نییە، واتە لەو شوێنەی کە بەرهەم هێنانەوەی سیبولیکی جیهانی ژین لەئارادایە و لەم پانتاییە دا بە نێوەندکردنی جیهانی ژین فۆرمی "بەکۆلۆنی کراو" وەردەگرێت. [٢٦٥]

رەخنەگرانی هابرماس پێیانوایە عەقلانێیەت و کردەی پەیوەندیکاری روانگەیەکی یۆتۆپیە و پشت بەست بە کۆدەنگی لەمەڕ حەقیقەت راست نییە، چونکە دەشێ لە دەرەوەی رێککەوتن و کۆدەنگیش حەقیقەت بوونی هەبێت و پاشان فەلسەفەی نێوانخودی ناتوانێ لە چوارچێوەی فەلسەفەی خودی دەربچێت، بەڵام لە دیدی هابرماس حەقیقەت وەك هەبوویەکی رەهای میتافیزیکی جیاوازە لە پرۆسسی دروست کردنی حەقیقەت، کە پرۆژە فەلسەفیەکەی جەخت لەسەر دووەمیان دەکاتەوە و پێیوایە لەدووتوێی رێکاری دیموکراتی و لە میانی دیالۆگێکی بەردەوام و عەقلانی دەشێت بە دەست بێت.

بەم جۆرە بەرای هابرماس بۆ ئەوەی تاکەکان وەك بکەری چالاك بتوانن لە کردەی پەیوەندیکاری دا و بەمەبەستی لێك تێگەیشتن و هێنانەئارای فەزایەکی ئازاد بۆ یەکانگیری کۆببنەوە، پێویستە جیهانی ژین لە هەژموونی دەسەڵاتی زۆرەملێ رزگار بکرێت و تەنیا سەرکەوتن و بەدەست هێنانی ئامانج نەبێتە پێوەری درست کردنی پەیوەندی مرۆیی بەڵکو گەشەدان بە کلتور و بەها ئەخلاقیەکان لە چوارچێوەی کۆدەنگی بەشداران و لە پرۆسسی گفتوگۆ دا ئامانجی کۆمەڵگایەکی دیموکراتی بێت.

---

٢٦٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٢٦٥. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٣ .

باسی چوارەم

"پانتایی گشتی"
وەك بوارێك بۆ گفتوگۆی رەخنەیی- عەقلآنی

لێکۆڵینەوەی هابرماس سەبارەت بە پانتایی گشتی *public sphere*[*] بریتیە لە«شیکردنەوەی بونیاد، ئەرك، سەرهەڵدان و گۆڕانی مۆدێلی لیبرالی پانتایی گشتی بۆرژوازی » کە بوو بە بەدیلی مۆدێلی "پانتایی گشتی عامەپەسەند-*plebeian public sphere* کە بۆ ماوەیەك لە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسی دا باڵادەست بووە و زیاتر لە خەڵکی نەخوێندەوار و نارۆشنبیر پێك هاتبوو. کەواتە ئەم توێژینەوەیە قۆناغیکی مێژوویی دیاریکراو دەکاتە بابەتی خۆی وەروەك هابرماس دەڵێت پانتایی گشتی *Öffentlichkeit* «چەمکێکی تەواو مێژووییە».[٢٦٦] باسی سەرهەڵدانی ئەم پانتاییە دەکات لەسەدەی حەڤدە و هەژدە لە ئەوروپا وەك قۆناغێکی مێژوویی و ئەم توێژینەوەیە لە یەك کاتدا رەهەندی تیۆری ئەبستراکت و ئەزموونی لەخۆگرتووە کە لە نێوان فەلسەفە و زانستە کۆمەڵایەتییەکان دا،

---

* کتێبی (گۆڕانی بونیادیی پانتایی گشتی – توێژینەوەیەك لەسەر کۆمەڵگای بۆرژوازی)، لە بنەڕەت دا بریتیە لە تێزی دووەمی یورگن هابرماس کە لە کۆلێژی ماف بەسەرپەرشتی ئەبندروس Abendroth ئامادە کراوە بۆ بە دەست هێنانی ئەهلیە لە زانکۆی ماربۆرگ لە سالی ١٩٦٢. ئەمە دەقە ئەڵمانی و ئینگلیزیەکەیەتی:

- Jürgen Habermas, Strukturwandel der Offentlichkeit,F /M ,1990.
- Jürgen Habermas ,The Structural Transformation of the Public Sphere ,translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence ,MIT Press ,Fifth printing ,Massachusetts, USA ,1992.

٢٦٦ . یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی - کاوشی در باب جامعه بوژوایی ، ت: جمال محمدی، نشر افکار، چاپ ٣، تهران، ١٣٨٨(٢٠١٠)، ل١٠.

- Jürgen Habermas, op.Cit., p.xviii.

بەتایبەتی سۆسیۆلۆژیا و ئابووری و زانستی سیاسەت و یاسای گشتی و مێژووی کۆمەلایەتی ومێژووی ئایدۆلۆژیاکان.[٢٦٧] ئەمەش کۆکە لەگەڵ پرۆژەی فەلسەفی هابرماس کە هەوڵدەدات بۆ نەهێشتنی سنووری نێوان زانستەکان.

تەوەری یەکەم: سەرهەڵدان، بونیاد و ئەرکەکانی پانتایی گشتی

هابرماس بۆ گەڕان بەدوای ڕەگەکانی چەمکی "تایبەتی و گشتی"دا بۆ یونان دەگەڕێتەوە و بەبۆچوونی ئەو لە نەریتی یۆنانی دا خاڵی بەرانبەری پانتایی *oikos*(خێزان) بریتی بوو لە پانتایی گشتی کە پانتایی ئازادی و تەنیا لێرەدا بوو کە کاروبارەکان دەخرانەڕوو و هەموو شتێ بۆ خەڵك ئاشکرا دەکرا، لەم پانتایە دا هاووڵاتیان سەبارەت بە بابەتی جۆراوجۆر دەدوان و شتەکانیان ڕێکدەخست.

پانتایی گشتی *police* وەك فەزای کراوەی چالاکی هاووڵاتیان حسێب دەکرا: ئەوان لەم پانتایە دا لە لایەکەوە وەك تاکی یەکسان *homoioi* هەڵسوکەوتیان لەگەڵ یەکتر دەکرد و لە لایەکی ترەوە هەموو هاووڵاتیەك* هەوڵی دەدا پێش ئەویتر بکەوێت.[٢٦٨]

بەلأم ئەمە لە قۆناغێکی تری مێژوویی دا گۆڕانکاری بەسەر دا دێت و بەبڕوای هابرماس بەدرێژایی سەدەکانی ناوەراست چەمکەکانی گشتی، تایبەتی و پانتایی گشتی لە ژێر زاراوەی *res publica* (بواری گشتی، کۆماری) دا دەخرانەڕوو. ئەم پانتاییە بەمانای دەوڵەت و دەوڵەتی بووە واتە هەموو ئەوەی لە سنووری دەوڵەت دابوو بە بە گشتی و ئەوەی دەرەوە بە

---

٢٦٧ . علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٩.

* لە شارە- دەوڵەتە پەرەسەندووەکانی یۆنان دا پانتایی پۆلیس police کە لە نێوان هاووڵاتیە ئازادەکان دا هاوبەش بوو بە تەواوی لە پانتایی oikos جیا بوو. لەم پانتاییە دا هەموو تاکێك سنووری تایبەت idia بە خۆی هەبوو، ژیانی گشتی (bios politikos) لە بازاڕ agora ڕووی دەدا و ئەمە بەو مانایە نییە کە تەنیا لە سنووری ئەم بوارە دا بەرتەسك دەبۆوە، پانتایی گشتی لە سەربنەمای گفتوگۆ lexis دامەزرابوو کە جۆرەها راوێژ ، دانوسان لە مەڕ یاساکان و کردەی بەکۆمەڵ praxi — وەك خەرجیە گشتیەکان و ڕکەبەرایەتی لە یارییە پاڵەوانیەکانی لەخۆدەگرت. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨-١٩. -Jürgen Habermas, op Cit.,PP.3-4.

٢٦٨. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩. Ibid., p- ٤.

تایبەتی ناودێر دەکرا.[٢٦٩] بەڵام ئەم جیاکارییە هیچ جۆرە بەکارهێنانێکی ڕێك و پێك نەبووە ، هەر بۆیە هابرماس پێی وایە لە قۆناغی فیۆدالی ئەوروپا دا ناتوانین باس لە جیاکردنەوەی پانتایی گشتی وتایبەتی بکەین و « لۆژیکی تره ئەگەر بڵێین، دەسەڵاتی "گشتی" و"تایبەتی"بەجۆرێك تێکچڕژابوون کە هەر دووکیان یەك دەسەڵاتبوون ولە ڕاستی دا دەشێت ئەم قۆناغە بە قۆناغی مافی تایبەتی شەرعی لەقەڵەم بدرێت».[٢٧٠] لەم قۆناغەدا پاشاکان لەرێگای بەخشینی زەویی بە کەسانی دەربارى (حاشیە) خۆیان جۆرە بوارێکی تایبەتی دەبەخشی بەڵام هەمیشە لەژێر سایەی خۆیدا بوو. بەم جۆرە لەسەدەکانی ناوەڕاستدا پاشا دەبێتە (نوێنەری گشتییەت *Publicity*) و کۆی هەموو هێز و ئیرادەکان لە خۆیدا گرد دەکاتەوە و بۆنەو مەراسیمەکان کە بەردەوام لە کەرنەڤاڵی گەورەی جەماوەری دا نمایش دەکران هەموویان تەعبیریان لە گشتیەتێك دەکرد کە پاشا نوێنەراتی دەکرد. بە رای هابرماس «گشتیەتی نوێنەرانە بریتی بوو لە پلەوپایە -نەك بوارێك - کە دەسەڵاتدارەکان ئەم پلەوپایەیان لەبەر دیدی گشت دەنواندەوە».[٢٧١] بەڵام لە کۆتاییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست ئاهەنگ وجەژنەکان خەسڵەتی گشتی خۆیان لەدەست دا و لە شوێنە گشتیەکانی دەرەوە بەرەو ناو پارکی کۆشك چوون، بەم جۆرە دوایین شێوازی " گشتییەتی نوێنەرانە *representative publicness*" کە بەتەواوی لە دەرباری پاشادا سنووردار بوو، گۆڕا بۆ پانتایەکی داخراوی ناو کۆمەڵگا کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر لە دەوڵەت جیا دەبۆوە . لەم سەردەمەدا بوو کە بۆ یەکەمین جار پانتایەکی گشتی و پانتایی تایبەتی بەمانای مۆدێرنی وشە لە یەکتر جیا بوونەوە. ئەو پانتایەی کە لەو سەردەمە دا لەژێر ناوی دەوڵەتی ڕەهادا بوونێکی سەربەخۆی بەدەست هێنابوو، لە کەسی دەسەڵاتدار جیا و سەربەخۆ بوو.[٢٧٢] هابرماس پێیوایە سەردەمی ڕۆشنگەری و ڕووداوەکانی کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە بووە هۆی ئەوەی ئەو توێژانەی لەگەڵ پاشا دا هەڵگری گشتیەتی نوێنەرانە بوون لەبەر یەك هەڵوەشێت، بەشێکیان بۆ هێزی تایبەتی

---

٢٦٩. عوضعلي سعادت، هابرماس در دگرگونی حوزه عمومی، ل ٢ لە ١٣. لەم سایتەی خوارەوەلە ڕێکەوتی ٢٠١٠/٧/٢٢ وەرگیراوە:http://www.sociogroup.parsiblog.com/-315834.htm

٢٧٠ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.. ٦ -Ibid., p.

٢٧١ . عوضعلي سعادت، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

٢٧٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩. . ١١Jürgen Habermas, op. Cit- p.,

وبەشەکەی تریان بۆ هێزی گشتی دابەش بوون و بۆ نموونە ئـاین بـوو بـە شـتێکی تایبـەتی و تاکەکەسی. دەزگاکانی دەسەڵاتی گشتی وێڕای بیرۆکراسی وسـوپا ولەهەنـدێ حاڵـەدا وێـڕای دەزگا یاسایییەکان جەختیان لەسەر سەربەخۆیی خۆیان لـە پانتـایی تایبـەتی دەربـارەی پاشـا دەکردووە، پاشان توێژە فیوداڵەکانیش بەهەمان شێوە گۆڕان: خانەدانەکان بوون بەبەشـێك لـە ئۆرگانی دەسەڵاتی گشتی واتە پەرلەمان ودەزگا یاسایییەکان و ئەوانەی خـەریکی بازرگـانی و پیشەسازی بوون تا ئەو جێگەیەی توانیان ئەنجوومەنی شاری و ڕێکخراوی لۆکـاڵی دابمـەزرێنن وسەقامگیری بکەن گۆڕانیان بەسەرداهات و وەك بوارێکی پوخـت لـە سـەربەخۆیی تایبـەتی، بوون بە پانتایەك لە کۆمـەڵگای بـۆرژوازی و لـە دەوڵـەت جیابوونـەوە.[٢٧٣] هاوکـات لەگـەڵ سەرهەڵدانی سـەرمایەداری بازرگـانی، بنـەمای شـێوازی سیسـتەمێکی کۆمەڵایـەتی نـوێ دروستبوو. بەش وتوخمەکانی پەیوەندی بازرگانی نوێ بریتی بوو لە: ئـاڵوێری کـاڵا و هـەواڵ. لەگەڵ فراوانبوونی ئـاڵوێری کاڵاکـان، ئـاڵوێری هـەواڵیش بـەرفراوان دەبـوو وهـەردووکیان پەیڕەویان لە مۆدێلێکی یەکسان دەکرد.[٢٧٤]

> **سەرهەڵدانی ئەم سیستەمە نوێیە ئابووریە ڕاستەوخۆ کاریگەری لەسـەر سیستەمی کۆمەڵایەتی و سیاسیش دانا و جۆرێك لەسەربەخۆیی دروست کرد. هەرلەم سەردەمەدا لاواز بوونی "گشتیەتی نوێنەرانە" هاوکات بـوو لەگـەڵ لەناوچوونی دەسەڵاتە فیوداڵیەکان بەدەستی سەروەری نەتـەوەیی و دروسـت بوونی دەوڵەتی مۆدێرن، ئەم وەرچەرخانە بووە هۆی سەرهەڵدانی پانتایەکی تر کـە بـەمانای مـۆدێرنی وشـە پانتـایی گشـتی بـوو: پانتـایی ئۆتوریـەتی دەوڵەت*.[٢٧٥]**

---

٢٧٣ . یورگن هابرماس، سیطره عمومی ، ت: هاله لاجوردی، فلنامه فلسفی، ادبی، فرهنگی ارغنون، شماره ٢٠، تهران، تابستان ١٣٨١(٢٠٠٢)، ل ٢٦٨.

٢٧٤ . یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی ، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦. Ibid., p. 16-.

* ئەم پانتایە لە دوو شوێندا دەرکەوت، یەکیان لە فەرمانگە هەمیشەییەکانی دەوڵەت وئەویتریان لە سوپای هەمیشەییدا بوو. هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩..١٨ -Ibid., P.

٢٧٥ . سەرچاوەی پێشوون ل ٣٨-٣٩. ١٨. -Ibid., P.

بەم جۆرە جارێکی تر پانتایی گشتی وپانتایی تایبەتی لێك جیابوونەوە، ئەم جارەیان پانتایی گشتی کەوتە بەرانبەر ئەو بەشەی کۆمەڵگا کە تاکەکان هیچ پۆستێکی ڕەسمی حووکمیان نەبوو و بەئیشی تاکەکەسی خۆیانەوە خەریك بوون وئەمەش بەتەواوی جیاواز بوو لە گشتیەتی نوێنەرانە. تایبەتمەندی (گشتی) ئیدی ئاماژە نەبوو بۆ دەربار یان پاشایەك کە دەسەلاتیان پێ ببەخشێت بەڵکو هێما بوو بۆ دەزگایەکی کارا کە خاوەنی پانتایی دادپەروەری ڕێك ومافی مۆنۆپۆلی بەکارهێنانی هێزی شەرعی بوو. « ئالۆوێری هەواڵەکانیش واتە چاپەمەنی، کەبە "جۆرنالی سیاسی" ناوزەد کرا »[٢٧٦]، توانی سەرەڕای رۆڵی زانیاری بەخشین رۆڵی سیاسیش بگێڕێ و لە لایەن بازرگانەکانەوە دەردەکرا و هەر لەلایەن ئەوانیشەوە پشتیوانیان لێدەکرا، بەلاَم هێدی هێدی دەوڵەت دەستی بەسەر چاپەمەنی داگرت ولە خزمەت ئامانجەکانی خۆی دا بەکاری هێنا و تەنانەت کۆنترۆڵیشی کرد، کاربەدەستە دەوڵەتیەکان فەرمان و ڕاگەیاندراوەکانی خۆیان بۆ گشت جەماوەر یان هەموو ژێر دەستەکان دەردەکر، بەلاَم ئەم ڕاگەیاندراوانە نەدەگەیشتە دەست "خەڵکی ئاسایی" بەڵکو لە باشترین حاڵەتدا دەکەوتە دەست توێژی ڕۆشنبیر. بەم جۆرە هاوکات لەگەڵ بەرفراوانبوونی دەوڵەتی مۆدێرن توێژێکی نوێ لەناو بۆرژواکان سەری هەڵدا کە کرۆکی سەرەکی "گشت"ی دروست دەکرد، واتە کارمەندە ڕەسمییەکانی دەوڵەت*.[٢٧٧] ئەم توێژە نوێیەی بۆرژواکان کە هەر لەسەرەتاوە "بە جەماعەتی کتێب خوێن *Reading public*" لەقەڵەم دەدران، بوونە پارێزەر ودامەزرێنەری پانتایی گشتی.[٢٧٨] بوون بە نەیاری دەسەلاتی دەوڵەت و هەموو دەستێوەردانێکی دەوڵەت لە ژیانی تایبەتی دا کەوتە بەر ڕەخنەی پانتایی گشتی و پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو دەوڵەت بوو بە پەیوەندییەکی ڕەخنەیی ولەم نێوەدا چاپەمەنی ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕا. بەم جۆرە لە کۆتایی سەدەی حەڤدەدا لە بەریتانیا و لەکۆتایی سەدەی هەژدەدا لە فەرەنسا « چینی بۆرژوازی

---

٢٧٦ . هەمان سەرچاوە، ل٤٢ . Jürgen Habermas, op Cit.,18-

*لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەم توێژە خەڵکی ڕەسەنی شار کە خاوەن پیشە بوون لە ڕووی پلەی کۆمەلاَیەتییەوە ئاستیان دابەزی. مافپەروەران ئەندامی سەرەکی ئەم توێژە بوون. پزیشك ، قەشە ، ئەفسەر ، زانا و توێژەران ئەندامانی تری ئەم توێژەیان پێك دەهێنا. هەمان، ل ٤٥

٢٧٧. هەمان سەرچاوە، ل ٤٥. Ibid., pp.22-23-

٢٧٨. هەمان، ل٤٦. Ibid., p.23-

خودئاگایی بەدەست هێناو دەستی کرد بە دارِشتنی سەربەخۆیی تایبەتی خۆی لە بەرانبەر دەسەلاٌتدا وئەمەش لە رِێگای دامەزراندنی رِێساو پرەنسیب بۆ دروستکردنی گفتوگۆ و مناقەشەی ئازادی گشتی و دادپەروەرانە».[٢٧٩] پانتایی گشتی کە پێشتر هاووڵاتای پانتایی دەسەلاٌتی دەوڵەت بوو، گۆرِا بۆ تاکە شوێنێك کە تێیدا تاکە تایبەتیەکان لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و "گشت*" یان جەماعەتیان پێك دەهێنا. ئەم تاکانە دەوڵەتیان ناچار کرد لەبەر دەم رای گشتی دا پاساو بۆ شەرعیەتی خۆی بێنێتەوە.[٢٨٠] پانتایی گشتی بە پێچەوانەی ئەو دەزگایانەی کە لە ژێر کۆنترۆلی دەسەلاٌت دابوون یان خاوەن پەیوەندی دەسەلاٌتی ناوەکی بوون، توانی پرەنسیپی بەشداری وچاودێری دیموکراتی دروست بکات و بوارێکی یەکسان بۆ کفتوگۆ برِەخسێنێ. کەواتە لەم قۆناغە دا مەیدانێکی دیموکراسی خولٌقا کە هەموو هاووڵاٌتیان بەبێ جیاوازی چینایەتی دەیان توانی وەك گشت و نوێنەری بەرژەوەندی گشتی دەسەلاٌت بکێشنە ناو مشتومرِی رژد و ئازادانەوە و پەیوەندیەکی نویێ دروست بکەن کە لێیەوە بتوانریێ گفتوگۆ و راوێژ لە سەر کێشە و پرسە گشتیەکان ئەنجام بدرێت. لێرە دا خالٌی گرنگ ئەوە بوو کە «جیاوازی نێوان تاکە بەشدارەکان خرایە ناو" کەوانەوە".خرانە ناو کەوانەی جیاوازی پلەوپایە و شوێنگەی کۆمەلاٌیەتی شتێکی دەستکردی بەشدارانی گفتوگۆ بوو»[٢٨١] بۆ ئەوەی یەکسانی لە را و گفتوگۆ دروست بێت. لەناو هۆلٌەکان دا خانەدان، بۆرژوا، شازادە و کۆنتەکان لە تەنیشت مندالٌی پیشەساز و کاسبکارەکان کۆدەبوونەوە.[٢٨٢] لێرەوە هابرماس دەلٌێت: پانتایی گشتی بە پلەی یەکەم بوارێکە لە ژیانی کۆمەلاٌیەتی ئێمە کە تیایدا شتێکی وەك رِای گشتی دەتوانێت دروست بێت. دەستراٌگەیشتن بەم پانتایە بۆ هەموو هاولاٌتیان مسۆگەرکراوە، لە هەموو گفتوگۆیەك دا کەتیایدا تاکە تایبەتییەکان لە دەوری یەکتری کۆدەبنەوە بۆ ئەوەی

---

٢٧٩ . علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩.

* لێرە دا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە چەمکی گشت جیاوازیەکی بنەرِەتی هەیە لەگەلٌ چەمکی جەماوەر و زیاتر بەمانای کۆمەلٌێکی خودئاگا و رۆشنبیر دێت کە گوزارشت لە چۆنایەتی بەرژەوەندی و ئاگایی گشتی دەکات نەك چەندایەتی ئەندامەکانی.

٢٨٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩.-Ibid., p.2.

٢٨١. د.منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٢٢٣.

٢٨٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢ . .Jürgen Habermas, op Cit-٣٣.,

جەستەی گشتی Public body دروست بکەن، بەشێك لە پانتایی گشتی دروست دەبێت.[٢٨٣]
کەواتە پانتایی گشتی، فەزای دەربڕینی بیروبۆچوونی ئازاد، دیالۆگ و گفتوگۆ و هەوڵدانە بۆ چارەسەرکردنی پرسە گشتیەکان. هەموو کەسێك ماف و دەسەلاتی بەشداری کردنی هەیە لەم بوارەدا و لە رووی تیۆری و ئایدیالیەوە لە بەرانبەر ئەویتر خاوەن ئیمتیازی تایبەتی نییە و *پانتایی گشتی نە دەزگایە** *نە سیستەم بەڵکو تۆرێکە رێگە دەدات بە دروست کردنی پەیوەندیکاری لە نێوان خەڵك بۆ گوزارشت کردن لە را و هەڵوێستەکانیان و پانتایەکە خۆی بە پشت بەستن بە عەقڵی پەیوەندیکاری خۆی بەرهەم دێنێتەوە و لەرووی پرەنسیپەوە کراوەیە بەرووی هەموو بکەر و پێشنیارەکان دا.*[٢٨٤] لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە هەر لە یۆنانەوە تا سەردەمی مۆدێرن چۆن چەمکی "گشتی"و "تایبەتی" گۆڕانی بەسەر دا هاتووە و جێگۆڕکێی کردووە و لەناو گوتاری سیاسی دا مانای جیاوازی وەرگرتووە، تا لەسەدەی هەژدە بە سەرهەڵدانی "پانتایی گشتی بۆرژوازی" بوارێك رەخساوە کە توانیویەتی ببێتە پانتایەکی رەخنەیی کە دەکەوێتە نێوان پانتایی تایبەتی (کۆمەڵگای مەدەنی) و دەوڵەت.

١– بونیادە کۆمەڵایەتیەکانی پانتایی گشتی:

هەروەك ئاماژەمان بۆ کرد بەبڕوای هابرماس پانتایی گشتی بە پلەی یەکەم بوارێك بوو کە تێیدا تاکە تایبەتیەکان لە دەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و "گشتیان "دروست دەکرد. ئەم تاکانە وردە وردە توانیان پانتایی گشتی ژێر کۆنترۆلی دەوڵەت بخەنە ژێر دەستی خۆیان و تەحەدای دەسەلاتی دەوڵەت بکەن. جەستەی گشتی کە لە هاووڵاتیان پێك هاتبوو، پێداویستیەکانی کۆمەڵگای بۆرژوازی بۆ دەوڵەت دەگواستەوە بۆ ئەوەی بە شێوەیەکی ئایدیالی بتوانن بە هۆی ئەم پانتایە گشتییەوە، ئۆتوریتەی سیاسی (دەوڵەت) بگۆڕن بۆ ئۆتوریتەی"عەقلانی".[٢٨٥]

جگە لەمە توانیان سەبارەت بەو رێسا گشتیانەی کە بەسەر پانتایی تایبەتی دا زاڵبوو واتە "ئالوویری کالا Commodity Exchange "و

---

٢٨٣. یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٥.

* هەڵبەتە لە خودی خۆیدا دەزگا نیە، بەلاَم لە کۆمەڵێك دەزگا پێك هاتووە.

٢٨٤. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو ، *ل ٤٢٦.*

٢٨٥. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ٢٦٩.

"کاری کۆمەڵایەتی *Social labor* **"لەگەڵ دەسەڵاتدارەکان دا بکەونە مشتومڕ و گفتوگۆ. ئامرازی سەرەکیان لەم ڕووبەڕووبوونەوە سیاسییە دا ئامرازێکی نوێ و بێ پێشینەیی مێژوویی بوو: بەکارهێنانی گشتی عەقڵی بەکۆمەڵ (جماعي)** *Räsonnement ffentlichestÖ*.[٢٨٦]

ئەم پانتایە کۆمەڵێك کردەوە و دەزگای کلتوریی لەخۆدەگرێت کە هەڵبەتە خاوەن رۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و تەنانەت ئابووریشن، ئەم ئەرکانە لایەنی گشتیەتیان هەیە کە لەباشترین حاڵەتدا لە نفوزی هێز و دەزگا دەوڵەتیەکان سەربەخۆ و پارێزراون.[٢٨٧] ئامانجی سەرەکی چالاکی ناو پانتایی گشتی گرتنە دەستی دەسەڵات یان دابەشکردنی دەسەڵات نەبوو، بەڵکو خستنە ژێر پرسیاری دەسەڵاتی دەوڵەت و دوورخستنەوەی بوو لە پانتایی تایبەتی، بە رای هابرماس «خەباتی بۆرژوا لە رێگای مشتومڕی گشتی عەقلانی - رەخنەیی ئەنجام دەدراو و خاوەن هیچ مەیلێکی دەسەڵاتخوازانە نەبوو».[٢٨٨] ئەرگۆمێنتی عەقلانی تاکە داوەری کۆتایی بوو لەمەڕ هەموو پرسێکەوە ، لێرەوە ئەرگۆمێنتی عەقلانی پێوەری حوکم دان بوو نەك شوناسی قسەکەرەکە.[٢٨٩] بە بڕوای هابرماس بەرلەوەی پانتایی گشتی بتوانێ رۆڵێکی بەرچاو بگێڕێ بو تەحەدا کردنی دەسەڵات و جیاکردنەوەی کۆمەڵگا و دەوڵەت، لە پانتایی تایبەتی و دا لە ژیانی خێزانی و هەڵبەتە لە"شار"دا وەك ناوەندی کۆمەڵگای مەدەنی، جۆرە پانتایەکی ناسیاسی سەری هەڵدابوو کە «لەو مشتومڕانەوە گڕوتینی گرتبوو کە بەهۆی دەسکەوتی کلتوری گشتیی لە مۆزەخانە و هۆڵی خوێندنەوە و هۆڵی شانۆ و کۆنسێرتەکان سەرچاوەیان گرتبوو».[٢٩٠] و بریتی بوو لە "پانتایی گشتی ئەدەبی". دەزگا سەرەکیەکانی بریتی بوون لە قاوەخانە (لە بەریتانیا)* و هۆڵ (لە فەرەنسا)و مەحفەلەکانی باس و گفتوگۆی ئەدەبی (لە

---

٢٨٦. یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣ . Ibid., p-٢٧.

٢٨٧. بابك احمدی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٩-١٩٠ .

٢٨٨. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤ . Ibid., p.28-.

٢٨٩. د. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٣.

٢٩٠. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٦. Ibid., p.29-.

* بۆ نموونە لە دەیەکانی سەدەی هەژدە نزیکەی ٣٠٠٠ قاوەخانە لە لەندەن هەبووە کە هەموویان شوێنی وتووێژی ئەدەبی و سیاسی بوونە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١. Ibid., p-٣٢.

ئەڵمانیا)کە لە سەرەتای سەدەی هەژدە ئەم محافلە سەریان هەڵدابوو و ئامانجەکەی بریتی بـوو لە دروستکردنی پەیوەندی ویەکسانی لە نێوان تاکی خاوەن پلـەو پایـەی نایەکسـان.[٢٩١] ئـەم نەخشەیەی خوارەوە پانتایی گشتی بۆرژوازی نیشان دەدات:

پانتایی ئوتوریتەی دەوڵەت		بواری تایبەتی
دەوڵەت (بواری "سیاسەت") *Police*	پانتایی گشتی *Public Sphere*	کۆمەڵگای مەدەنی *Civil Society* (بواری ئاڵوێری کاڵا و کاری کۆمەلأیەتی)
	پانتایی گشتی ئەدەبی (نادیەکان و چاپەمەنی) *Clubs ,press*	
دەربار(بلاط) *court* مەحفەلی خانەدانی-دەرباری	*Town* "شار" (بازاڕی بەرهەمی کلتوری)	فەزایی خێزانی ناوەکی (ئەنتەلجینسیای بۆرژوایی)

سەرچاوە:هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧. -Jürgen Habermas, op. Cit p.30.

مەحافلی گفتوگۆ ، هۆڵ و قاوەخانەکای لەزۆر ڕووەوە لە یـەکتری جیـاواز بـوون*، بـەلأم لەبەر ئەوەی هەرسـێکیان شـوێنی گفتوگـۆ ومشـتومڕی تاکـە تایبەتییـەکان بـوون هەنـدێ تایبەتمەندی دەزگایی هاوبەشیان هەبوو :[٢٩٢]

١. هەموویان پارێزگاریان لە پەیوەندییەکی کۆمەلأیەتی تایبەت دەکرد کە تێیـدا پلـەو پایەی تاکەن بایبەخی پێنەدەدرا.

٢٩١. هەمان سەرچاوە، ل ٦٤. . Ibid., p- ٣٤.

٢٩٢. هەمان ، ل ٦٤-٦٥. -Ibid., pp.36-37.

٢. باس و گفتوگۆی نێو ئەم پانتایە (هۆڵ ، قاوەخانە، مەحافلی گفتوگۆ) بووە هۆی ئەوەی ئەو بوارانەی کە تا ئەو کات نەخرابووە ژێر باسوخواس، بکەونە بەر ڕەخنەو لێدوان. بە بڕوای هابرماس گفتوگۆ بە مانای بە کێشە کردنی Problematization هەموو ئەو پانتاییانە بوو کە تا ئەو کات نەخرابوونە ژێر پرسیارەوە.[٢٩٣]

٣. پانتایی گشتی لەخۆگر Inclusive بوو. هەموو کەسێك بە هۆی دەست گەیشتن بە بەرهەمی کلتوری دەیتوانی تێیدا بەشدار بێت.[٢٩٤]

کەواتە لەگەڵ گۆڕانی سیستەمی ئابووری و سەرهەڵدانی تاکگەرایی و سەربەخۆیی تاکەکان، جۆرێك لە پەیوەندی و جیهانبینی هاتەئاراوە کە توانی نەخشەی سیاسی و کلتوری سەردەمی خۆی جارێکی تر رەنگرێژ بکات و ماناکانی تاك و هاوولاتی پەیوەست بێت بە رادەی بەشداری چالاکانە لە خستنەڕووی ئەرگۆمێنتی عەقلانی دا.

٢- ئەرکە سیاسیەکانی پانتایی گشتی:

گۆڕانی سیستمی سەرمایەداری بازرگانی بەرەو سەرمایەداری پیشەسازی لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە، لەگەڵ خۆیدا ململانێی و ناکۆکی نێوان چین و توێژەکانیشی گۆڕی وئەمەش کاریگەری لەسەر هەموو کۆمەڵگا بۆرژوایی دانا. بۆ درێژەدان بە گفتوگۆی عەقلانی - ڕەخنەیی، سێ ڕووداوی گرنگ لە بەریتانیا لەساڵی ١٦٩٤- ١٦٩٥ خاڵی دەستپێکی ئەم گۆڕانکارییانە بوو:[٢٩٥]

یەکەم، دامەزراندنی بانکی ئینگلەند ، ئەم بانکە لە بواری شێوازی بەرهەم هێنانی سەرمایەداری دا بووە هۆی تۆکمەکردنی سیستەمێك کە تا ئەوکات لەسەر بازرگانی بەند بوو. ***دووەم،*** کۆکردنەوەی دەزگای سانسۆر کە وەك قۆناغێکی نوێ لە گەشەپێدانی پانتایی گشتی - حسێب دەکرا. ئەم ڕووداوە بووە هۆی ئەوە کە ئاڕاستەی گفتوگۆی عەقلانی-ڕەخنەیی بەرەو چاپەمەنییەکان بچێت، ڕۆژنامەکان بوون بە ئامرازێك کە بڕیارە سیاسییەکانیان دەخستە ژێر حوکمدانی گشتییەوە. ***سێیەم،*** دامەزراندنی یەکەم حکوومەتی کابینەیی کە قۆناغێکی نوێی

---

٢٩٣ .د. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٤.

٢٩٤ . سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٤.

٢٩٥ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠-١٠١.   . Ibid., p- ٥٨.

گەشەپێدانی پەرلەمان بوو. هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کـە لەگـەڵ نـەمانی دامودەزگـای سانسۆر چەندین ڕۆژنامـەی و بلاوکـراوە دامـەزران کـە هـەموویان بـەجۆرێك لـە جۆرەکـان خزمەتیان بە بەرفراوانکردنی پانتایی گشتی دەکرد و چـاپەمەنی بـوو بـە ئـامرازی سـەرەکی گفتوگۆی عـەقلانی- ڕەخنەیی گشتی و بەتوندی ڕەخنەیان لە بڕیار و سیاسەتەکانی دەوڵەت و پاشا دەگرت. لەپاش ئەوە ئیدی ئەو بیرۆکە هاتە ئاراوە کە « هەرچەندە ڕووبـەڕوو بوونـەوەی نێوان حکومەت وچاپەمەنی زیاتر بێت پانتـایی گشـتی زیـاتر پـەرە دەسـێنبێت ».[296] لـە قۆناغی گەشەی چـاپەمەنی ئۆپۆزسـیۆن لـە بـەریتانیا ئاڕاسـتەیەکی تـر سـەری هەڵدا بـۆ دروستکردنی پێکهاتەیەکی ئیداری ڕێك وپێك و پاشان پەرەسەندنی بە خۆوە بینی و گۆڕا بـۆ مەیلێکی دەزگاگەرا کە مەبەستەکەی هەڵسوڕاندنی واقع و کۆنترۆڵکردنی بوو بـە شـێوەیەکی گشتی بۆ ئەوەی خزمەتی پرۆژەی سەرمایەداری ئـابووری بکـات.[297] مـۆدێلی بـۆرژوایی لـە کاتیك دا پانتایی گشتی بە بەشێك لە هەموو کۆمەڵگای مەدنی دەزانی و بەتوندی باوەڕی بە جیاکردنەوەی ئەم پانتایە هەبوو لە دەوڵەت، یەکێك لە ئامانجە بەراییـەکانی بریتـی بـوو لـە شەفاف کردنی بڕیارە سیاسی و ئیداریەکان ئەمەش بە شێوەیەکی سەرەکی لە میدیای ئازاد دا دەردەکەوت.

پانتایی گشتی « بـە پشـتیوانی ڕۆژنامـەوانی ئـازاد و گەشەسـەندوو، مایکێکی ڕەخنەییان دروست کردبوو کە تاکی سەربەخۆ لە دەربار و سەرجەم دەزگا سیاسیەکان دەیانتوانی تێیدا لەدەوری یەکتر کۆببنەوە».[298]

بەڕای هابرماس ئەگـەر شـیکردنەوەی سـەرهەڵدانی پانتـایی گشـتی سیاسـی تـەنیا لـە توێژینەوە لەسەر پەیوەنی چاپەمەنی ، حزب، پەرلەمان، و" گشت"دا سنووردار بکـەین یـان تەنیا لێکۆڵینەوە لە هەمبەر پەیوەندی پێك ناکۆکی نێـوان دەسـەلات وپانتـایی گشـتی وەك پرەنسیپی کۆنترۆڵی ڕەخنەیی حکوومـەت سـەیر بکـەین، ئـەوا لـە ئاسـتێکی ئەبسـتراکتدا خوێندنەوەمان بۆ دیاردەکە کردووە وباسی جۆری ئەرکی سیاسی پانتایی گشتی ناکات. تـەنیا بە تێگەیشتن لە جۆری ئەرکی پانتایی گشتیە کە « دەشێت شیکردنەوە بۆ قۆناغێکی تایبەتی

---

٢٩٦ . هەمان سەرچاوە، ل ١٠٤. . ٦٠ -Ibid., p.

٢٩٧ . علاء طاهر ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٢.

٢٩٨ . ویلیام اوث وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

له مێژووی پەرەسەندنی کۆمەڵگا ی مەدەنی بکەین ، واتا ئەو قۆناغەی کە تیایدا "ئاڵوێری کالا" و"کاری کۆمەلآیەتی" بەتەوای لەژێر فەرمانی حکوومەت ڕزگاری بوو». [٢٩٩] ئەمە بووە هۆی ئەوە کە تاکەکان بتوانن جۆرێك سەربەخۆیی بەدەست بێنن لە ژیانی ئابووری و کۆمەلآیەتی دا کە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر بواری سیاسی هەبوو و پەیوەندی نێوان تاك ودەسەلآتی گۆڕی. پێشتر لە ئابووری دا یاسای ناوەکی بازاڕ بەبێ دەستوەردان کاری خۆی دەکرد وهێزی ئەم بیرۆکەیە لە بورای سیاسی وکۆمەلآیەتیشدا خرایە ڕوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی دەستووری.

بیرۆکەی کۆمەڵگای مەدەنی لەسەر ئەم گریمانەیە دامەزرابوو کە سیستمی بازاڕی ئازاد دەتوانێت خۆی ڕێك بخات. لەسەر بنەمای ئەم بیرۆکەیە، بازاڕی ئازاد تەنیا لە حاڵەتێکدا دەیتوانی لە خزمەت خۆشگوزەرانی ودادپەروەری دابێت – بەپێی توانا و لێهاتوویی تاکەکان-کە لە هەموو دەسوەردان ونفوزێکی دەزگا دەرەکییەکان ئازاد بێت. [٣٠٠] بەم جۆرە هەر لەسەر ئەم بنەمایە دەوڵەتی دەستووری بۆرژوایی دامەزرا کە پشتی بە بواری دادوەری بۆ پاراستنی دەستوور دەبەست وهەموو تاکەکان لەبەردەم یاسادا یەکسان بوون وهیچ کەسێك خاوەن مافی تایبەت نەبوو، واتە ڕاستەخۆ ئازادی سیستەمی ئابووری و سەربەخۆیی تاك لەم بوارە دا ڕەنگدانەوەی لەسەر بواری سیاسەت هەبوو، واتە دەوڵەت بە مانا لۆکیەکەی تەنیا حەکەم و پارێزەری ماف و ئازادییەکان بوو لە بەر ڕۆشنایی دەستوور دا.

تەوەری سێیەم :لە دەوڵەتی لیبرالی دەستوریەوە بەرەو دەوڵەتی خۆشگوزەرانی

لە بنەڕەت دا مەنزومەیەکی تایبەت بونیاد و کرداری پانتایی گشتی دەست نیشان دەکرد، کە لەمیانی ڕووبەڕوبوونەوەی نێوان دەوڵەتی ڕەها و تاکگەرایی بۆرژوازی ئابووری لە پرۆسێسێکی ئازادیخوازانە سەری هەڵدابوو. [٣٠١] واتە ئازادی تاك لە ڕووی ئابووریەوە بوارێکی ئەوتۆی ڕەخساند کە بوو بە تەحەدایەك لەبەردەم دەوڵەتی ڕەها و لەم نێوە دا پانتایی گشتی بۆرژوازی لە گۆڕەپانی پڕ لە کێشەو ناکۆکی نێوان دەوڵەت وکۆمەڵگا گەشەی سەند، بەلآم

---

٢٩٩ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٣ . Jürgen Habermas, op. Cit, .pp.73-74.

٣٠٠ . سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣ . Ibid.,p.79.

٣٠١ . پتر هوهندال، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٥.

شێوازی ئەم پەرەسەندنە بە جۆرێك بوو کە ئەم پانتایە بەردەوام وەك بەشێك لە هەموو بـواری تایبەتی (کۆمەڵگای مەدەنی) مایـەوە . جیاکردنـەوەی بنـەڕەتی دەوڵـەت و کۆمـەڵگا کـە زەمینەی سەرەکی دروستبوونی پانتایی گشتی بوو بەر لە هەموو شتێ بە مانای جیاکردنەوەی توخمەکانی بەرهەم هێنانەوەی کۆمەلایەتی بوو لە دەسەلاتی سیاسی.[٣٠٢] بەم جۆرە دەسـەلاتی سیاسی لە پانتایی تایبەتی کۆمەڵگا جیا بووەوە وبەرهەم هێنان کەوتە دەست تاکەکان، بەلاّم بەبڕوای هابرماس لە چارەکی کۆتایی سەدەی نۆزدە دەستوەردانی دەوڵەت کاتێك سەری هەڵدا کە تایبەتمەندبوونی کۆمەڵگای مەدەنی کەوتە ژێر گومان ومەترسییەوە، لەبری ئەوە هێزەکانی کۆمەڵگا دەیانویست ڕۆڵ وئەرکی دەوڵەت بگێڕن. لەم نێوەدا دەستێوەردانگەرایی لەسەر ئـەم گریمانەیـە دامـەزرا بـوو کـە کۆمـەڵگای مـەدەنی ناتوانێـت دژایـەتی نێـوان بەرژەوەندییـە جیاوازەکان یەکلایی بکاتەوە ودەبێت دەوڵەت ئەم کارە ئەنجام بدات. بەلاّم جارێکی تر لەگـەڵ دەسوەردانی دەوڵەت لەژیانی تایبەتی دا ڕەوتێکی نوێ سەری هەڵـدا کـە بـووە هـۆی ئـەوەی هەندێ ڕۆڵی دەوڵەت بدرێت بە بەشێك لە کەرتی تایبەت.

کەواتە ئەم دیالێکتیکـە پێشڤەچـووەی "بەدەوڵـەتی بـوونی کۆمـەڵگا *Stateification of Society*" و"بەکۆمـــەڵگایی بـــوونی دەوڵـــەت *"Societalization of the State* ئەو هۆکارە سەرەکییە بوو کە زەمینەی سەرەکی دروستبوونی پانتایی گشتی بۆرژوازی واتـا جیابوونـەوەی دەوڵـەت وکۆمەڵگای بەتەواوی وێران کرد.[٣٠٣]

بەم جۆرە دەوڵـەتی خۆشـگوزەرانی لـە ڕێگـای میکانزمـەکانی دەسـتوەردان لـە ژیـانی تاکەکەسی وچوونە ناو پانتایی تایبەتی توانی کـۆنترۆڵی خـۆی بەسـەر زۆربـەی بوارەکـان دا بسەپێنێت، دەوڵەت سەرەڕی ئەرکی ئیداری، دابین کردنـی خزمەتگوزاریشـی گرتـە ئەسـتۆی خۆی ئەمەش لە ڕێگای سپاردنی بە تاکە تایبەتیەکانی بەلاّم خۆی چالاکیەکانی ڕێکدەخست واتە خۆی ڕۆڵی بەرهەم هێنەری دەگێڕا و دەوڵەتی دەستووریی لیبرالی لەناو برد.

---

٣٠٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧ .. Ibid.,p-١٤١.

٣٠٣ . سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٩ . -Ibid.,p.142.

١- پرۆسسی لەناوچوونی پانتایی گشتی بۆرژوازی:

بەرای هابرماس لەگەڵ تێکەڵ بوونی دەوڵـەت و کۆمـەڵگای مـەدەنی، مـۆدێلی پانتـایی گشتی بۆرژوایی کارایی خۆی لەدەست دا و هەڵوەشایەوە، شوێنێك بـۆ گفتوگـۆی رەخنـەیی- سیاسی تاکەکان نەمایەوە. لەگەڵ نەمانی ئەمە، دوو دەزگـای تـر پەیامەکـەیان هـەڵگرت : یەکیان ئەو کۆمەڵانەی هەوڵیان دەدا لەژێر پـەردەی چـالاکی سیاسـی بەرژەوەنـدی تایبـەتی گروپێك دابین بکەن و ئەویتریان ئەو حزبانە بوون کە لەگەڵ ئۆرگانەکانی دەوڵـەت گرێـدرابوون وبە توندی لەجەماوەر کەسەردەمیك نوێنەرایەتیان دەکرد دوور دەکەوتنـەوە.[٣٠٤] بـەم شـێوەیە جۆریك لە پانتایی شێواو ناراستەقینە سەری هەڵدا کە دەیەویسـت لـە رووکـەش دا وا خـۆی دەربخات کە گوزارشت کە گشت وبەرژەوەندی گشتی دەکات. « ئەو رۆڵەی پانتایی گشتی لە ژیانی فکری کۆمەڵگا دا دەیگێڕا، ئێستا گوێزرابـۆوە بـۆ دەزگاکـانی تـر کـە نوێنەرایـەتی فۆڕمێکی روالەتی لە پانتایی گشتی شێواو و چەواشە کراویان دەکرد».[٣٠٥] بەم جـۆرە گشـت کە سەردەمیك بەشێکی گرنگـی کۆمـەڵگای پێـك دێنـا و کاریگـەری راسـتەوخۆی لەسـەر دەرکردنی بڕیاری سیاسـی هـەبوو و لـە رێگـای گفتوگـۆی عـەقلانی- رەخنـەیی کارەکـانی حکومەتیان دەخستە بـەردەم هەڵسـەنگاندن و چـاوەدێریان دەکـرد، ئێسـتا تـەنیا لەبـەردەم بەشداریەکی روالەتی دا مابۆوە کە دەزگا سیاسی و ئابووریە گـەورەکان هـەڵیان دەسـوڕاند و لێرەوە جارێکی تر جیاوازی کۆمەڵایەتی و لەگـەڵ خۆیـدا جیاکـاری سیاسـی سـەری هەڵدا، پرۆسسی سیاسی لە نێو ژمارەیەکی کەم لـە چـالاکوانە حزبییـەکان و جـەماوەری ناچـالاکی دەنگدەران بوو بە دوو بەش و چیتر راوبۆچوونی هاوولاتیان رای گشـتی نـەبوو، « رای گشـتی ئیتر سەرچاوەی حوکم دان و چاودێری رەخنەیی نەبوو و تەنیا گۆڕاوێکی کۆمەڵایەتی بـوو کـە دەبووایە دەستکاری بکرێت».[٣٠٦] تەنیا لە کاتی هەڵبژاردن دا وەك ئامراز بـەکاردەهێنرا. لـە لایەکی ترەوە بە پێچەوانەی رای مارکس کە رای وابـوو جـەماوەر، پانتـایی گشـتی ئـاوەدان دەکاتەوە، بە بڕوای هابرماس هێرشی جەماوەری بیٚ کالاٚ بەرەو پانتایی گشتی سیاسی بـووە

---

٣٠٤ . هەمان سەرچاوە، ل ٢٧٧. -Ibid.,p.176.

٣٠٥ . رابرت هولاب ، یوگرن هابرماس – نقد در حوزه عمومی [ت:د.حسین بشیریه ، نشر نی ، چاپ ٤ ، تهران،١٣٨٦ -٢٠٠٧، ل ٢٩.

٣٠٦ . ویلیام اوث وایت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

هۆكاری دووباره تێكچڕژانەوەی كۆمەڵگا و دەوڵەت، ئەم دیاردەیە بناغـەی بـەرایی پانتـایی گشتی (واتەكۆمەڵگای مەدەنی) وێران كردن بێ ئەوەی بناغەیەكی تازەی بۆ دابرێژێت.[٣٠٧] بەم جۆرە دەتوانین نەمانی پانتایی گشتی لەسەدەی هەژدە بـە پێـی توێژینـەوەی هابرمـاس لـەم خالآنە دا كورت بكەینەوە:[٣٠٨]

١- ڕێكخراوی تایبەتی بوون بە خاوەن دەسەلآتی گشتی .

٢- دەوڵەت چووە ناو پانتایی تایبەتی تاكەكان.

٣- نایەكسانی كە بەردەوام لە هەناوی كۆمەڵگای مەدەنی دایە و لە پانتایی گشـتی دا خرابووە ناو "كەوانەوە"جارێكی تر بوو بە بنەمای كار و وتووێژ.

٤- ئەركی پانتـایی گشـتی لـە گفتوگـۆی عـەقلانی- ڕەخنـەیی، گـۆڕا بـۆ دانوسـان *Negotiation*.

حزب و ڕێكخراوە تایبەتیەكان نەیانتوانی ئەم ڕۆڵە بگێڕن، چـونكە بـوون بـە بەشـێك لـە دەسەلآتی گشتی(دەوڵەت) و لـە ڕێگـای میـدیاوە دەیانەویسـت ڕەزامەنـدی گشـتی خـەڵك بەدەست بێنن. ئیدی ئەم جارەیان "گشتیەت"لەسەرەوە بۆ خوارەوە دروست بوو لە كاتێـك دا لە قۆناغی لیبرال دا "گشتیەت" لە خوارەوە بۆ سـەرەوە و لـەڕێگای مشـتومڕی عـەقلانی- ڕەخنەیی دروست دەبوو و دەسەلآتیان كۆنترۆڵ دەكرد. « گشتیەتی هەڵخەڵەتێنەرانە جێگـەی گشتیەتی ڕەخنەگرانەی گرتەوە».[٣٠٩] سیاسەتی حزبی و دەستكاری كردنـی میـدیا ڕەوشـێكی هێنایە ئاراوە كە هابرماس"بە فیۆدالی كردنەوەی "پانتایی گشتی ناوزەدی دەكات، ڕەوشـێك كە تێیدا سیستەمی نوێنەرایـەتی ڕوالـەتی، بـە سـەر گفتوگـۆی عـەقلانی دا زاڵ بـوو[٣١٠] و كەماتیەك لە پسپۆری و شارەزا كە عەقڵی خۆیان دەخستە خزمـەت بـەكارهێنانی گشـتی و جەماوەرێكی زۆری بەكاربەر كە وەرگرتن و هەڵچوونیان گشتیە بەلآم نارەخنەییە.[٣١١] شوێنی پانتایی گشتیان گرتەوە و لە ئەركەكانی خۆی بەتاڵیان كردەوە، ئێستا ئیتر گشت تـەنیا لـە

---

٣٠٧ . یورگن هابرماس،سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٩. -Jürgen Habermas, op. Cit.,.,p.177.

٣٠٨ . د.منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٨.

٣٠٩ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٠. -Ibid.,p.178.

٣١٠ . رابت هولاب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩.

٣١١ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

پێناو شەرعیەتدان بە دەسەلاتی سیاسی و لە بەشداریەکی روالەتی دا خـۆی دەبینیـەوە. بـەم جۆرە لەم قۆناغە دا رۆلی رۆژنامە لە گەیاندنی هەوالْ و زانیاری بەخشین بـە پانتـایی گشـتی گۆڕا بۆ رۆلی بلاوکردنەوەی ئایدۆلۆژیای سیاسی و کلتوری بەکاربەری (استهلاکی) کـە ئیـدی ئەم جارەیان رۆژنامە تەنیا شوێنی رەخساندنی دەرفەت بۆ گفتوگـۆی عـەقلانی- رەخنـەیی و بلاوکردنەوەی فکر نەبوو، بەلکو گۆڕا بۆ شوێنی دروسـت کردنـی رووداو و رێکـلام و هـەواڵ دەدرا لەگەلْ میزاجی بازاڕ و جەماوەر رێك بخرێت و « لە دەزگایەکەوە کە تەنیا ئیشی هـەواڵ بێت گۆڕا بۆ بکەر و رێبەری رای گشتی — واتە چەکی سیاسەتی حزبی».[312] لێرەدا مەیلی بە بازرگانی بوونی چاپەمەنی ئاستەنگی سەرەکی بەدیهاتنی چەمکی رای گشتی بوو و بەشـێکە لەو پرۆسسەی کە هابرماس بە وەرچەرخان و گۆڕانی پانتایی گشـتی نـاوی دەبـات.[313] پـاش بەهێز بوونی کاری حیزبی ئەم جارەیان رۆژنامە بوو بە دەنگی حیزب و ئەویش بەردەوام هەولی دەدا رەنگی جەماوەر بە خۆوە بگرێت. هەربۆیـە ئـەرکی چـاپەمەنی دروسـت کردنـی تـاکی وەکیەك و بەکاربەر بوو نەك عەقلانی و رەخنەگر، چونکە لەم سیستەمە دا رێکـلام دەبووایـە ئەرکێکی گەورەی ئابووری و سیاسی بگێرێت و هانی کۆدەنگی و رەزامەندی جەماوەر بـدات، ئەم رەزامەندییە گرنگ نییە لەسەر چییە، بەلکو گرنگ ئەوەیە چەندە سوودی ئابووری هەیـە وچەندە « دەشێت تەرویج کردن بۆ عامە و ناچارکردنی بۆ قبولْ کردن یـان نـەکردنی تاکێـك، بەرهەمێك، رێکخراوێك یان ئایدیایەك بەسەرکەوتووی ئەنجام بدرێت».[314]

کاتێ دەولەتی لیبرالی دەستووری گـۆڕا بـۆ دەولـەتی خۆشـگوزەرانی وبـەم جـۆرە بـواری چالاکیەکانی خۆی پەرەپێدا، پێویستی پروپاگەندە هاتە ئاراوە، هەربۆیە چاودێری و گفتوگـۆی ئەو گروپانە سەری هەلدا کە بەرژەوەندی هاوبەش بەیەکی دەبەستنەوە بۆ دروست کردنـی رای گشتی و رەزامەندی.[315] بەلام هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە ئەم کـۆدەنگی و رەزامەندییـە هیچ پەیوەندییەکی بە کـۆدەنگی قۆنـاغی لیبرالـەوە نییـە، چـونکە ئەمـە گوزارشـت نییـە لە"بەرژەوەندی گشتی" کە لە رێگای گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەییەوە بەدەست دێت، بەلکو لە

---

٣١٢ . یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٩.

٣١٣ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

٣١٤ .یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥. . ١٩٤. - Ibid.,p

٣١٥ .ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

لایەن کەسانی دەوڵەمەندەوە ئاراستە دەکرا وجۆرێك لە "رای گشتی ساختە" دروست دەکات* کە تاك تەنیا وەك بەکاربەر دەبینێت. بەم جۆرە لە روانگەی هابرماسەوە چەمکی "گشتیەت"ی لیبرال بەتەواوی گۆڕانی بەسەر داهات.

لە قۆناغی لیبرال دا گشتیەت لە رەوتی خەبات دژی سیاسەتی شاراوەی پاشا بەدی دەهات و بەدیهاتنیشی بە مانای بەرفراوان بوونی گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەیی بوو سەبارەت بە پرس و کەسەکان و حوکمدان لەمەڕ بڕیاری سیاسی لە دادگای رای گشتی دا. لەپاش ئەم قۆناغە، گشتیەت تەنیا لە رێرەوی نهێنی وشاراوەی گروپە خاوەن بەرژەوەندیەکان بەدی دێت و بەدیهاتنیشی بەمانای بەدەست هێنانی ناوبانگ و مسداقیەتی گشتیە بۆ کەس یان بابەتە تایبەتەکان و بەدەست هێنانی رەزامەندی و تەئیدی گشتیە لە فەزای رای ناگشتی دا.[٣١٦]

سیمای پانتایی گشتی سیاسی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی، لاوازبوونی نائاسایی ئەرکە رەخنەگرانەکەیەتی، کە سەردەمێك ئامانجی پرۆسسی ئاشکراکردنی *Publizität* هەنگاوەکان، کۆتوبەندکردنی کەس یان دۆخەکان بە عەقڵی گشتی و کۆت کردنی بڕیاری سیاسی بە دادگای ڕای گشتی بوو، بەلاّم ئێستا زۆربەی کاتەکان پرۆسسی ئاشکرا کردن تەنیا لە خزمەت سیاسەتی شاراوەی بەرژەوەندی تایبەتی دایە.[٣١٧]هاوکاری دارایی هاوولاّتیان و زەمانەتی کۆمەلاّیەتی فاکتەرێکی تری تەکریسی بەهێزبوون و مەشروعیەتی دەسەلاّتە کە بە شێوەیەکی لەسەرخۆ تاکی راکێشا بەرەو ناوەندی خۆی و لێرەشەوە دەستی گرت بەسەر ژینگەی گشتی کۆمەلاّیەتی دا.[٣١٨] کەواتە دوای گۆڕانی رۆلی پانتایی گشتی سیاسی وەك شوێنێك بۆ کەسە دیارەکانی کۆمەڵگا و مشتومڕ و گفتوگۆ لەسەر کێشە و گرفتەکان و لەناوچوونی ئەم پانتایە دیسان رۆلی هەندێ دەزگای سیاسی ویاسایی وەك پەرلەمان وحزبەکان گرنگیان وەرگرتەوە، بەلاّم هابرماس رایوایە ئیدی پەرلەمان شوێنی گفتوگۆی عەقلانی-رەخنەیی و تەحەدا کردنی دەسەلاّت نییە، بەڵکو کۆمەڵێك کەسی دەستنیشان کراون کە

---

* لێرە دا هەست بە کاریگەری گەورەی نەوەی یەکەمی قوتابخانەی فرانکفۆرت و بەتایبەی فکری هۆرکهایمەر و ئەدۆرنۆ دەکرێت لەسەر هابرماس ولە باسی یەکەم دا بە درێژی ئاماژەمان بۆکردووە.

٣١٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٤.-Jürgen Habermas, op. Cit., p. 201.

٣١٧. یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧١.

٣١٨. علاء طاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

بڕیاره لەپێش دا دارێژراوەکان دەنووسنەوە. حزبەکانیش چیتر ناتوانن نوێنەری رای گشتی بن و تەنیا لە ناو کۆڕوکۆبوونەوەکانیان لایەنی هەستوسۆزی جەوماوەری خۆیان دەجولێنن، بەم جۆرە جەماوەر بووە بە ئامرازی پڕوپاگەندە وبێ ئەوەی بەشدار بێت لەدروست کردنی بڕیاری سیاسی تەنیا وەك فاکتەری شەرعیەت بەخشین بەدەسەلاٚت رۆڵ دەگێڕێت. دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاٚیەتی ناچاربوو درێژە بە نەریتی لیبرال بدات، چونکە ئەویش لایەنگری نەزمی یاسایی بوو، بەلاٚم کێشەکە لەوە دابوو دەوڵەت وەك هەڵگری نەزمی کۆمەلاٚیەتی هاتە پێش و ویستی لە رێگای دەستوەردانەوە دادپەروەری دابین بکات.[319] بەم جۆرە دەتوانین بڵێین دوو ئاراستەی نەیار نیشانەی دیاری پانتایی گشتی سیاسی لە دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاٚیەتی دا بوو:[320]

١. بەهێزکردنی گشتیەتێکی هەڵخەڵتێنەرانە کە رێکخراوەکان نمایشی دەکەن.

٢. پاراستنی جۆریك لە وەکالەت و سەیتەرەی پانتایی گشتی سیاسی، واتە پانتایەك کە تێیدا دەتوانێت لە رێگای رێکخراوەکانەوە درێژە بە پرۆسسی رەخنەیی پەیوەندی گشتی بدات. ئەمەش لەگەڵ خالّی یەکەم دا دژ دەکەوێتەوە.

٢. رای گشتی:

لێرەوە چەمکی رای گشتی *Public Opinion* گرنگی خۆی لە پەیوەندی لەگەڵ شێوازی گشتیەتی بەکارهاتوو دا وەردەگرێت، ئەو گشتییەتەی کە تیایدا دەسەلاٚتی ڕەخنەیی ڕای گشتی لە چاودێری کردن بەسەر شێوازی پیادەکردنی دەسەلاٚتی سیاسی وکۆمەلاٚیەتی دا جەختی لەسەر دەکرێتەوە ، یان ئەو گشتیەتەی کە کە لە میانی دا هەوڵ دەدرێت لە ڕێگای پروپاگەندەی هەڵخەڵێتەرانە و نمایشی ساختەیی دا ڕای گشتی دروست بکرێت وبخرێتە خزمەت کەس ودەزگاو بەرنامەو کالاٚ ئیستهلاکییەکان. ستراتیژی هابرماس ئەوەیە کە چەمکی رای گشتی کە رۆڵێکی سیاسی بە ئەستۆوە گرتبوو پەیوەست بکات بە رەگە مێژوویەکانی خۆی لە چوار چێوەی پانتایی گشتی دا بەو هیوایە کە تێگەیشتنێکی سیستەماتیك سەبارەت بە کۆمەڵگای رۆژئاوا بەدەست بێنێ.[321] بەم شێوەیە دەتوانین لە دوو روانگەوە سەیری رای گشتی بکەین:

---

٣١٩. یورگن هابرماس، دگرگونی ساختاری حوزه عمومی، سەر چاوەی پێشوو، ل ٣٤٨-.Ibid.,p.225.

٣٢٠. هەمان سەرچاوە، ل ٣٥٩-٣٦٠.. ٢٣٢ -Ibid.,p.

٣٢١ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨.

١. هەڵوێستی لیبرالیزم کە دەیەوێت لە هەناوی پانتایی گشتی کە خەریکە لەناو دەچێت ڕەوتێکی پەیوەندییانەی بازنەی ناوەکی نوێنەرەکان زیندوو بکاتەوە، ئەو نوێنەرانەی دەتوانن لە قاڵبی (جەماعەت) ڕای گشتی دروست بکەن، واتا دەیانەوێت لە هەناوی گشتیەتی دروستکراو و نمایشی، ئەو جەماعەتە ڕەخنەگرە ڕزگار بکەن کەخەریکی گفتوگۆی گشتین.

٢. پەیوەستە بە شێوازێك لە ڕای گشتی کە پێوەرە بنەماییەکانی وەك عەقلانییەت و نوێنەرایەتی (تمثیلی) بە لاوە دەنێت، پشت بە پێوەرە دەزگاییەکان دەبەستێت، وەك ڕوانگەی ناو پەرلەمان کە رای گشتی لە ڕێگای وتووێژی ناو پەرلەمان داخوازییەکانی خۆی بە حکومەت ڕادەگەیەنێت وحکومەتیش سیاسەتەکانی خۆی بۆ رای گشتی ئاشکرا دەکات.[٣٢٢]

بە پێی ئەم بۆچوونە هەموو حزبەکان بە دەسەلاّتدارو ئۆپۆزسیون لە ناو پەرلەمان دا تەعبیر لە ڕای گشتی دەکەن وبەم جۆرە لە ڕێگای دەزگاکانەوە دەکرێت خواستەکانی خەڵك گەلاڵە بکرێت، بەلاّم لە ڕوانگەی هابرماسەوە گرفتی ئەم بۆچوونە لەوەدایە کە بڕوای بە(گشتییەت) نییە کە ڕای گشتی دروست دەکات. ئەوەی لەم نێوە دا سەرنجی هابرماسی بۆ چەمکی پانتایی گشتی ڕاکێشاوە لە ڕابردوو و ئیستا دا گرنگی ئەم چەمکەیە وەك بنەمایەك بۆ رەخنەگرتن لە کۆمەڵگایەك کە لەسەر پرەنسیپی دیموکراتی دامەزراوە، «چونکە هەر وەك ئاشکرایە پانتایی گشتی بوارێکە کە تاکەکان لە پێناو بەشداری لە گفتوگۆی کراوەو ڕاشکاوانە دا لە دەوری یەکتر کۆدەبنەوە».[٣٢٣] بە رای هابرماس تاکە پێوەری حوکمدان لەسەر دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگای پیشەسازی لە چوارچێوەی دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاّیەتی ڕێکخراو دا، پلەی ئەم گشتیەتە ڕەخنەییە — بە واتایەکی تر: بەعەقلانی بوونی پیادەکردنی دەسەلاّتی سیاسی کۆمەلاّیەتی.[٣٢٤] بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە یەکێك لە هۆکارەکانی نەمانی پانتایی گشتی لە دەوڵەتی دەستووریی لیبرال ئەو وەهمە بوو کە سەقامگیر کردنی پانتایی گشتی وەك ئۆرگانێکی دەوڵەتی (بۆ نموونە پەرلەمان) نیشانەی بەدیهاتنی ڕاستەقینەی ئەم پانتاییە لە بواری سیاسی دا، بەلاّم دەوڵەتی پابەندی مافە کۆمەلاّیەتیەکان ئەم وەهمەشی بەلاوە نا. لەراستی دا پەرلەمان هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ ئەم دژایەتیە بەرەوڕوو

---

٣٢٢ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٠- ٣٧١. . Ibid.,pp.238-239-

٣٢٣ . رابرت هولاب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥-٢٦.

٣٢٤. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦٠. Ibid.,p.232.-

بۆتـەوە کـە « هـەم دەزگایەکـە لـە بەرانبـەر دەسـەڵاتی سیاسـی و هـەم خـۆی فـۆرمێکی دەسەڵاتە».[325] پانتایی گشـتی لـە دیموکراسـی جـەماوەری دا کـاتێ دێتـە دی کـە بنـەمای ڕێکخستنی سەرلەنوێی عەقلانیانەی دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی پابەندی پانتایی گشتی بـێت لەژێر کۆنترۆلی دوولایەنەی ڕێکخراوەکان و لە پەیوەنـدی لەگـەڵ دەوڵـەت و لەگـەڵ یـەکتریش دا.[326] واتە پابەندی مشتومڕی عەقلانی — ڕەخنەیی کراوە و خسـتنەڕووی ئـەرگۆمێنتی بـەهێز بـن. پانتایی گشتی کە وەك قۆناغێکی مێژوویی لە کۆمەڵگای سەرمایەداری سەری هەڵداوە، بوارێکی ئازاد ببووە بۆ ڕۆڵی ڕەخنەیی - عەقلانی تاکە تایبەتەکان و هاووڵاتیان لەم پانتاییـە دا هـەولیان داوە لـە پرۆسێسێکی دیموکراتی و لە ڕێگای ڕاوێژ و ڕاگۆڕینەوە بنەماکانی ئەم مەیدانە بەهێز بکەن و « دەشێت لە میانی توێژینەوەکەی هابرماس هەست بە سۆزێك بکەین بـۆ قۆنـاغی سـەرمایەداری بـەرایی کـە دەتوانین بە پێی قسەکانی ئەو سەرەتاکانی دروست بوونی "ڕای گشتی" ڕاستەقینە بدۆزینەوە».[327] کە بێ جیاوازی توانیویەتی شەرعیەتی دەوڵەت بخاتە ژێر پرسیارەوە و بەردەوام وا لەدەسـەڵات بکـات لـە هەموو جوڵەیەکی خۆیدا بەدوای پاساوی ڕازیکەر دا بگـەڕێت. ئەمـە بـووە هـۆی ئـەوەی فەزایـەکی دیموکراتی بێتە ئاراوە کە تێیدا "دەسەڵات" و "بەرگری"هەمیشە کارلێك بکەن. لەگەڵ چوونە ناویەکی پانتایی تایبەتی و دەوڵەت ئەم فەزایەش لەناوچـوو. سـەرەڕای نـەمانی ئـەم پانتاییـە بـەڵام هێشـتا ئەگەرەکانی دروست کردنی لە ئارادان و هەرلە درێژەی ئەم بایەخ پێدانەدا هابرماس هـەوڵی داوە لـە سەردەمی هاوچەرخ لەسەر پەیوەندی ئایین و پانتایی گشتی لێکۆڵینەوە ئەنجام بدات.

٣. ڕۆڵی ئایین لە پانتایی گشتی دا:

هابرماس ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کـە لـە سـەردەمی ئێسـتا دا ڕەوتێکـی ئەرتـەدۆکس و فینەدێمنتالیزمی ئایینی ڕووی لە گەشەیە کە لەیەك کات دا هـەم ئیسـلام هـەم مەسـیحیەت تێیدا بەشدارن و بە ڕای ئەو «هێرشەکانی ١١ سپتامبـەر و دژکردەوە عەجولانـەی بەرانبـەری نابێ سەرنجمان لەو ڕاستیە بەلاڕێ دا بەرێت کە بەرفراوان بوونی بیروباوەڕی ئـاییـنی عیسـەوی

---

٣٢٥ . هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە. Ibid.,p.233. -

٣٢٦ . یورگن هابرماس، سیطرە عمومی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٢.

٣٢٧ . ایان کریب، النظریة الأجتماعیة من بارسونز الی هابرماس، ت: د. محمد حسین غلوم، مراجعة: د. محمد عصفور، عالم المعرفة، الکویت، ١٩٩٩، ل ٣١٤.

لەرووی بەربلاوی و توندی کەم بایەختر نییە لە گەشەی عەقیدەی ئیسلامی».[328] هابرماس پرسی توندوتیژی تاوتوێی دەکات وەك جۆرێك لە پەیوەندیکاری شێواو و سەبارەت بە ئەرکمەند کردنی ئایین لە ململانێکان و رادەی کاریگەری لەسەر سۆلیدارێتی و یەکانگیری (الأندماج) کۆمەلایەتی هوشداری دەدات و دەڵێت: « تیرۆر رەگی خۆی هەیە و دەبێ بەسەری دا زاڵ بین، کۆڵگەکانی تیرۆر بریتین لە هەژاری و هەست کردن بە سوکایەتی، بەلاّم جەنگ چارەسەری گونجاو نیە بۆ نەهێشتنی تیرۆر».[329] هەربۆیە هەوڵ دەدات لە روانگەیەکی ریفۆرمیستیەوە کە پەیوەستە بە بنەماکانی دیموکراسی تێگەشتنی خۆی سەبارەت بە پەیوەندی هاوولاّتیانی دیندار و عەلمانی بخاتەڕوو. بە بۆچوونی هابرماس فۆرمۆلەبوونی ئازادی ئایینی وەلاّمێکی سیاسی گونجاوە لە بەرانبەر تەحەدای پلۆرالیزمی ئایینی. لەگەڵ ئەوەش دا تایبەتمەندی عەلمانیەتی دەوڵەت مەرجێکی پێویستە بەلاّم بەس نییە بۆ گەرەنتی کردنی ئازادیی یەکسان بۆ بیروباوەڕی ئایینی هەموو تاکەکان. بەم جۆرە رێبازی دادپەروەرانە بریتیە لە شێوازی فۆرمۆلەکردنی ئیرادەی گشتی لە رێگای گفتوگۆی دیموکراتیانە. رێبازی دیموکراسی بە سوودوەرگرتن لە دوو توخم دەتوانێ ئەم شەرعیەتە عەلمانیە بینێتە ئاراوە:[330]

١- بەشداری سیاسی بۆ هەموو هاوولاّتیان کە گەرەنتی ئەوە دەکات ئەوانەی یاسایان بۆ دادەنرێت لە هەمان کات دا نووسەری یاساکانیش بن.

---

٣٢٨ . یورگن هابرماس، دین در عرصە عمومی ، لە رێکەوتی ٢٨ نۆڤەمبەری ٢٠٠٥ ئەم وتارەی پێشکەش کردووە لە کاتی وەرگرتنی خەلاّتی هولبێرگ لە نەرویج. ل ٢ لە ١١ لەم سایتەی خوارەوە وەرگیراوە ، لە رێکەوتی ٢٠٠٩/٧/٢٢ ،

-http://www.maghal.com/bank/?p٧٤=

(هەروەها لە کتێبی ئاییندەی سروشتی مرۆیی لە بەشی (ئیمان و مەعریفە) واتە ئەم سەرچاوەیەی خوارەوە ئاماژەی بۆ کردووە: Jurgen Habermas ,The Future of Human Nature ,Polity - press,Cambridge,UK,2003.

٣٢٩ . ابراهيم الحيدري، هابرماس الفيلسوف الألماني: هناك اورثودكسية متحجرة في الغرب كما في الشرق، جريدة الشرق الأوسط، ٢٣/اكتوبر/٢٠٠١، العدد ٨٣٦٥. ل ١٠.

٣٣٠ . یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤ لە ١١.

٢- ڕەهەندی ئەپستمۆلۆژی بیرکردنەوە کە بنەمای قبولّکردنی دەرەنجامە پەسندکراوە عەقلّیەکانە.

بەرای هابرماس هەلومەرجی بەشداری سەرکەوتوانەی هاوولاّتیان، ئەخلاقی هاوولاّتیان پێناسە دەکات وپێویستە بەجیاوازی بیروڕای ئایینی وەك ئەندامی ئازاد و یەکسانی کۆمەلّگای سیاسی ڕێز لە یەکتر بگرن و لە سەر پرسە سیاسیە کێشە لەسەرەکان بەلّگەی گونجاو بخەنەڕوو. هەربۆیە سەبارەت بە دیندار و عەلمانیەکان کۆمەلّك پێش گریمانە پێشکەش دەکات:[٣٣١] سەبارەت بە هاوولاّتیانی مەسیحی ئاییندار ئەم خالاّنە دەخاتەڕوو:

أ. دەبیّ لە بەرانبەر ئایین و جیهانبینیەکانی تر دا ئاراستەیەکی ئەپستمۆلۆژی بێننە ئاراوە.

ب. دەبیّ سەبارەت بە سەربەخۆیی مەعریفەی عەلمانی لە مەعریفەی پیرۆزی ئایینی و مۆنۆپۆلی بەدەزگایی کراوی زانستی نویّ لە بواری ئەوەی ئێمە لەسەر دەولّەت و ڕووداوەکانی جیهان دەیزانین هەلّوێستێکی ئەپستمۆلۆژی بێننە گۆڕێ.

ج. دەبیّ سەبارەت بەو بابەتانەی کە بەلّگە عەلمانیەکان لە پانتایە سیاسی و کۆمەلاّیەتیەکان خاوەنیانن هەلّوێستێکی ئەپستمۆلۆژی بگرنەبەر.

هابرماس هەر بەوەندە ناوەستی بەلّکو بە بۆچوونی ئەو نابیّ وەك هەندیّ ڕێورەسمی لەناوچوو سەیری ئایین بکریّ ، هەربۆیە لە بەرانبەر عەلمانیەکانیش هەندیّ پێش گریمانە دەخاتەڕوو کە بۆ پابەندبوون بە مەدەنیەت و سوود وەرگرتنی گشتی لە بەلّگەکان پێویستن:

أ. لە ژێرسایەی ئەخلاقی لیبرالی هاوولاّتی بووندا، نابیّ هاوولاّتیان بیّ چوونە ناو گفتوگۆ، نکۆلّی لە ناوەرۆکی ئیدراکی بۆچوونەکان بکەن.

ب. ڕەفتارێکی باوکسالارانە و نامەدەنیە ئەگەر عەلمانیەکان بیّ تەرجەمە بوونی ناوەرۆکی بۆچوونی ئایینی کە دەرکەوتنی شتێکی لۆژیکیە، لە هەلّسەنگاندن بێبەشی بکەن.

ج. لە غیابی ئەم ئاراستە ئەپستمۆلۆژیە ناتوانین چاوەڕوانی بەکارهێنانی گشتی عەقلّ بین.

هابرماس بۆچارەسەرکردنی ئەو گرفتە گەورەیەی ئیستا لە جیهان دا لە ئارادایە لە نێوان ڕوانگەی ئایینی بۆ ژیان و زانست و ئەخلاق و ئاراستەی عەلمانی و دروست کردنی پانتایەك بۆ

٣٣١. هەمان سەرچاوە، ٧و٨ لە١١.

دیالۆگی دیموکراتی و لێك تێگەیشتن، بیرۆكەی عەقڵیەتی"پۆست میتافیزیکی post-methaphisic" دەخاتەڕوو.

لە روانگەی هابرماس بیرۆکەی پۆست میتافیزیکی بەبێ هیچ مەبەستێکی دروشماوی، هێڵێکی رۆشن لە نێوان ئیمان و مەعریفە وێنە دەکێشێت و لە هەمان کات دا دژی تێگەیشتنی سنووردار و زانستیە بۆ عەقڵ و دژی وەدەرنانی تیۆرە ئایینیەکانە لە پانتایی جینالۆژی عەقڵدا. بێگومان بیرۆکەی"پۆست میتافیزیکی" دژی دەربڕینی بیروبۆچوونی ئەنتۆلۆژیە سەبارەت بە بونیادی هەمەکیەتی بوونەوەرەکان، بەلاّم لە هەمان کات دا دژی زانستپەرستیە کە لە هەموو سەردەمەکان مەعریفەی ئێمە تا رادەی دوایین دۆزینەوەکانی زانستی ئەزموونی دادەبەزێنێ. نابێ "پۆست میتافیزیك" تەنیا سوود لە میراتی فەلسەفەی رۆژئاوا وەربگرێت بەڵکو دەبێ هەوڵی دۆزینەوەی پەیوەندیەکی ناوەکی بدات لەگەڵ ئەو ئایینانەی کە رەگەکانیان بۆ ناوەڕاستی هەزارەی یەکەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە.[٣٣٢] بەم جۆرە هابرماس لەسەر ئەو بڕوایەیە کە بیرۆکەی "پۆست میتافیزیك" دەتوانێ بزوێنەرێکی گونجاو بۆ داهێنان و کەشفی جیهان و رزگاری بدۆزێتەوە. ئەمەش لە ریگای پرۆسسی لەیەکتر فێربوون و خستنەڕووی ئەرگۆمێنت، چونکە لە دیدی هابرماسەوە جگە لە ئامرازی ماف وسیاسەت لە دەوڵەت دا هیچ ئامرازێکی تر بۆ جێبەجێ کردنی ئەرکی مەدەنی و بەکارهێنانی گشتی عەقڵ نامێنێتەوە. ئەم تێڕوانینەی هابرماس هەڵقولاّوی کلتورێکە کە زانستگەرایی و عەلمانیەت تێیدا بالاّدەستن، بەلاّم ئەگەر لە دونیای هەژموونی فیکری دینیەوە سەیری بکەین کە مەعریفە دادەبەزێنرێت بۆ زنجیرەیەك حیکایەت ئەوا کێشەکە رەهەندێکی قوڵ وەردەگرێ کە ئاستەمە بێ زیندوو کردنەوەی رۆحی فەلسەفی ئایین، ئەم پەیوەندییە دروست بکرێت. لەکۆتایی دا زۆرێك لە تەوژمە سیاسی و فکرییەکان رەخنەیان ئاراستەی ئەم تویژینەوە فەلسەفی و فکرییەی هابرماس کردوو: مارکسیەکان رایان وایە کە لەرووی شیکردنەوەی چینایەتی کەموکورتی تێدایە. لە روانگەی فێمینیستەکان، جنسیەتی وەبەرچاو نەگرتووە و لیبرالە کۆنسێرڤاتیڤەکان بە گشتی جەخت لەسەر بەرژەوەندی تایبەتی دەکەنەوە لە بەرانبەر چەمکی ئیرادەی گشتی دا.[٣٣٣] سەرەڕای هەموو ئەو رەخنانەی ئاراستەی هابرماس

٣٣٢. هەمان سەرچاوە، ل ١٠ لە ١١.

٣٣٣ . ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣.

گراون بەلاَم هێشتا توێژینەوەکەی سەبارەت بە سنووورداری دیموکراسی نوێنەرایتی جەماوەری کە پشت بە چەندایەتی و زۆری ژمارەی دەزگاکان دەبەستیٚ نەك رادەی بەشداری هاوولاَتیان لە پرۆسسی دروست کردنی بریار دا راستە، چونکە ئیستا کۆمپانیا گەورەکانی میدیا و چاپەمەنی بە ئاسانی دەتوانن کاریگەری لەسەر تێروانینی تاکەکان و جەماوەر دابنێن و ئاراستەی رای گشتی بگۆرن، هەر بۆیە «ویرای ئالۆزبوونی شێوازەکانی بەرهەمهێنان و گەشەی تەکنیك، کە دەزگا نوێیەکان لەسەر بنەمای ئەرکی کەلتووری نویٚ دروستبوون، بەلاَم پەرەسەندنی ئامرازی پەیوەندیکاری نویٚ و میدیا نەبووە هۆی بەرفراوان بوونی پانتایی گشتی».[٣٣٤] بەرای هابرماس هێشتا ئەرکی پانتایی گشتی- واتە گفتوگۆی عەقلاَنی هاوولاَتیان سەبارەت بە پرسی خۆشگوزەرانی گشتی لە لە فەزایەکی بەدوور لە هەموو جۆرە بەرتەسکی و سنوورداریەك شتێکی زەرووریە.[٣٣٥] دەشێت سەبارەت بە سیستەمە تۆتالیتارەکاننیش ئەوە بلێین کە لە فەزای داخراوی سیاسی دا بەرگری وەك بەشێك لە پانتایی گشتی لە مەیدانە نارەسمیەکان دا خۆی دەردەخات. بەوتەی (میشل فۆکۆ) لە هەر جێگەیەك دەسەلاَت هەبیٚ بەرگریش هەیە. «فۆکۆ پێیوایە دەسەلاَت وەك یەکێك لە مەرجە سەرەکیەکانی پیادەکردنی خۆی، پێویستی بە بەرگری هەیە. لە رێگای دەرکەوتنی خالَەکانی بەرگرییە کە دەسەلاَت لە سەرانسەری پانتایی کۆمەلاَیەتی دا بلاَو دەبێتەوە».[٣٣٦]

لێرە دا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لە سیستەمە ستەمکاری و نادیموکراتیەکانیش دا لە رێگای خەباتی نهێنی و چالاکی و رێکخستنی سیاسی نارەسمی جۆرێك لە پانتایی گشتی و دەرکەوتەیەکی ئەم بیاقە بوونی هەیە کە ئەگەرچی بەردەوام دەسەلاَت هەولٚ دەدات بیشێوێنیٚ یان داگیری بکات، لیٚ هەمیشە توخمی بەهێزی گفتوگۆی رەخنەیی و زۆر جار عەقلاَنیشی تێدایە.

دەشیٚ سەبارەت بە کۆمەلَگا ئالۆز و هاوچەرخە پێشکەوتووەکانیش بلَێین کە ئێستا لەسەردەمی تەکنەلۆژیای گەیاندن و زانیاری دا بەکەمی پانتایی گشتی وەك بواری وتووێژ

---

٣٣٤ . بابك احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٣٥ . پتر هوهندال، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٦.

٣٣٦. هیوبرت دریفوس ، پل رابینوا، میشل فوکو فراسوی ساختگرایی و هیرمنیوتیك ،ت: حسین بشیریه، نشر نی، چ ٣، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ل ٢٦٠.

سەیری دەکرێت، بەڵکو «گرفتەکان وەك کێشەی تەکنیکی سەیر دەکرێن کە لەلایەن عەقلانیەتی ئامرازی و شارەزاکانەوە چارەسەر دەکرێن»[337] لەم کۆمەڵگایانە دا دەسەلاتی سیاسی بەشێوەیەکی زۆر بیرۆکراتیزە کراوە، کە کەمتر دەرفەتی گفتوگۆی کراوە دەدات، بەلاّم هێشتا هەولّی هابرماس دەتوانێ دوو بابەتی گرنگ لەخۆ بگرێت:[338]

١) رەخنەگرتن لە ئایدۆلۆژیای تەکنۆکراتی.

٢) هەولّدان بۆ دارِشتنی بناغەیەکی فکری و کردەیی بۆ گفتوگۆی گشتی و کۆنترۆلی کاریگەرییەکانی سیاسەتی حکومی.

لەدیدی هابرماسەوە پانتایی گشتی، پانتایی گفتوگۆی عەقلانی – رەخنەییە کە دەکەوێتە نێوان دەوڵەت و پانتایی تایبەتی و لە مێژوو ئەوروپا و لە زەوەمەنێکی دیاریکراو دا سەری هەڵداوە. لەم پانتاییە دا رەچەڵەك و شوێنگەی کۆمەلاّیەتی دەخرێنە پەراوێزەوەو تاکەکان خۆیان لە چوارچێوەی گشتێکی عەقلانی دا رێکدەخەن کە بەردەوام دەتوانن تەحەدای بریار و فەرمانەکانی دەسەلاّتی بکەن و هەولّی شەفافیەت و ئاشکراکردنی سیاسەتەکانی بدەن. ئەم گشتە جیاوازە لە جەماوەر یان عامەی خەڵك، چونکە زیاتر گوزارشت لە هوشیاری گشتی دەکات کە توانیویەتی ئەرگۆمێنتی عەقلانی بۆ خواستەکانی بخاتەروو، بەلاّم لەناو چوونی دەوڵەتی لیبرالی دەستووری و هاتنەئارای دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەلاّیەتی و دەسوەردانی دەوڵەت لە پانتایی تایبەتی بەناوی دادپەروەرییەوە کە دواجار بۆتە هۆی بە کۆمەڵگایی کردنی دەوڵەت و بە دەوڵەتی کردنی کۆمەڵگا و لەوێشەوە بە فیودالی کردنی ئەم پانتاییە و زالّ بوونی جەماوەری بێ کالاّ و بێ بەرهەم ئەم پانتاییەی وێران کردووە.

ئەمرِۆش لە سەردەمی بەجیهانیبوون و کالّ بوونەوەی سنووورە سیاسیەکان، جۆرێك لە پانتایی تۆرِی جیهانی ئینتەرنێت سەریهەڵداوە کە وایکردووە بوارێکی مەجازی بۆ کارلێك وگفتوگۆ بێتە ئاراوە. لەم فەزایە دا کە خاوەن هەندێ تایبەتمەندی وەك «ناناوەندی بوون، پارچە پارچەبوون، مەجازی بوون و جیهانیبوون وکارلێکی بوونە»[339] ، شکاندنی چوارچێوەکانی دەسەلاّت، فۆرمێکی نوێی بەخۆوە گرتووە و تێکشکاندنی میراتی چەقبەستوو

---

٣٣٧. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٤.

٣٣٨. ویلیام اوث وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢.

٣٣٩. عوضعلي سعادت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣ لە ١٣.

و کەڵەکەبوونی دەسەڵات و میکانیزم و شێوازەکانی پیادەکردنی بە پشتیوانی هێزی ئـابووری زەبەلاح گۆڕانی بەسەر دا هاتووە. لێرەدا خاڵەکانی "بەرگری" بەمانا فۆکۆییەکەی شوێنگەیان گۆڕاوە و دەسەڵاتی ناوخۆیی بـە زەحمـەت دەتـوانێ کـۆنترۆڵی بکـات. سـەبارەت بـە رۆڵـی ئەنتەرنێت وەك پانتاییەکی مەجازی بۆ دروست بوونی گفتوگۆ و کارلێکی رەخنـەیی دەتـوانین ئاماژە بە دوو نموونە بکەین کە یەکەمیان بلاۆبوونەوەی بەڵگەنامەکانی سایتی "ویکیلیکس" بوو کە سەرەڕای گرنگی و هەستیاری بەڵگەنامەکان نەیتوانی رایەکی گشتی دروست بکـات و هەر زوو حکومەتەکان لە ئاسـتی جیهـانی دا پشـتی یـەکتریان گـرت بـۆ راگرتنـی رەوشـی هەنووکەیی. نموونەی دووەم راپەڕینی گەلانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست و "بەهاری عەرەبی"یە کە بە "شۆڕشی فەیسبووك facebook "و "مۆبایل" ناسراوە، لێـرەدا لـە رێگـای ئـەم تـۆڕی جاڵجاڵۆکەوە رایـەکی گشـتی و کـارلێکێکی ئـەوتۆ دروسـت کـرا کـە بـووە هـۆی گـۆڕینی سیستەمی سیاسی و مۆدێلێکی نوێی لە شۆڕش کە دروشمە سەرەکییەکانی بریتیـی بـوون لـە ئازادی و کەرامەت و یاساسـەروەری و دادپـەروەری و رۆحـی بەرگرییەکەشـی بـۆ هێـزی دژە دەسەلاتی بزاڤ و رەوتە ئیسلامییەکان دەگەڕێتەوە کـە لـە دوای شکسـتی ئـەزموونی چـەپ بەهێزترین خاڵی بەرگری بووە لە بەرانبەر سیستەم و دەسەلات دا هەرچەندە لە گوتارییـان دا ئیشکالیەتی گەورەی دەسەلاتی دژە دەسەلاتە و تاکرەهەندی لە جیهانبینیان دا دەبینرێت کـە ئاستەمە بتوانێ لەگەڵ ناوەرۆکی دروشمەکانی شۆڕش دا هەڵبکات.

بەشی سێیەم

هابرماس و سیاسەتی راوێژگەری

باسی یەکەم

تیۆری دیموکراسیی راوێژگەری

دیموکراسی راوێژگەری یەکێکە لەو مۆدێل و نموونانەی دیموکراسی کە بەشێوەیەکی جدی لە سەرەتای نەوەدەکانی سەدەی بیستەوە لە لایەن هەندێ بیرمەند و فەیلەسوفی سیاسیەوە لە چوارچێوەی دارشتنی هەندێ تیۆری تایبەت دا خراوەتەڕوو کە لە توێژینەوەو قسەکردن لەسەر پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دادپەروەری هاتۆتە ئاراوە. مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری تەنیا پشت بە دەنگدان و پرەنسیپی زۆرینەو کەمینە نابەستێت و بەتەنیا تەفزیلاتی تاکەکان بەس نییە، بەڵکو لە دیموکراسی راوێژگەری بەر لەوەی هەر کێشە یان پرسێك بخرێتە پرۆسەی دەنگدانەوە دەبێت راڤە وشیکردنەوە بۆ خیارەکان بکرێت و بۆچوونە جیاوازەکان لە میانی دیالۆگی کراوەدا تاوتوێ بکرێت، چونکە وەرگرتنی بڕیار لە پرۆسەی سیاسی دا پەیوەندی بە ژیانی هەموو تاکەکانەوە هەیە، لەم نێوەندەدا تەنیا پشت بەستن بە دەنگدان وژمارە بەس نییە بۆ بڕیاردان لەسەر چارەنووسی هاووڵاتییان ، بەڵکو بەڵگەخوازی و ئەرگۆمێنتی دروست دەتوانێت کاریگەری لەسەر ئاڕاستەی بڕیارەکان هەبێت.

تەوەری یەکەم: چەمکی دیموکراسیی راوێژگەری Deliberative Democracy

بەڕای (سیلا بن حەبیب)* پاش جەنگی دووەمی جیهانی لە کۆمەڵگای مۆدێرنە و دیموکراسیە ئاڵۆزەکاندا بەدیهێنانی سێ خێری گشتی *Public Goods* بوو بە ئەرکی سەرەکی ئەو کۆمەڵگایانە ئەوانیش بریتین لە ١- شەرعیەت ٢- خۆشگوزەرانی ئابووری ٣- شوناسی هاوبەش.[٣٤١] لە روانگەی سیلاوە ئەوەی لەم نێوەدا گرنگە پرسی شەرعیەتە بە بەراورد لەگەڵ دوو ئەرکەکەی تر و پەیوەستی دەکات بە دیموکراسی لای ئەو «دیموکراسی مۆدێلێکی رێکخستنی مارەسەکردنی گشتی دەسەڵاتە لە دەزگا سەرەکییەکانی کۆمەڵگادا، لەسەر ئەم بنەمایە کە بڕیارەکان کاریگەرییان هەیە لەسەر خۆشگوزەرانی گشتی و دەکرێت وا لێی بڕوانیت کە (مخرجاتی) ئیجرائاتی تەشاورێکی عەقلانی و ئازادانەیە لە نێوان تاکەکان وەك یەکسانی سیاسی ئەخلاقیی».[٣٤٢]

بیرۆکەی سەرەکی لە شەرعیەتی دیموکراسی بریتیە لەوەی کە سپاردنی پیادەکردنی دەسەلاتی دەوڵەت پێویستە لەسەر بنەمای بڕیاری بەکۆمەڵی(جماعی) ئەو ئەندامانەی

---

* سیلا بن حەبیب Seyla Benhabibلە ساڵی ١٩٥٠ لە ئەستانبول لە دایك بووە، بەڕەگەز یەهودی تورکیایە و مامۆستای فەلسەفە و زانستە سیاسیەکانە لە زانکۆی ییل و بەڕێوبەری بەرنامەی ئەخلاق و سیاسەت و ئابووری بووە، پێشتر مامۆستا بووە لە بەشی فەلسەفەی زانکۆی بۆستن، زانکۆی ویلایەتی نیۆیۆرك ستونی برۆك، قوتابخانەی نوێی توێژینەوە کۆمەلایەتیەکان و بەشی حکومەت لە زانکۆی هارڤارد. خاوەن گەلێك کتێبە بە تایبەتی سەبارەت بە فەلسەفەی یورگن هابرماس و هانا ئارێنت و بە ناوبانگە بە لێك گرێدانی تیۆری رەخنەیی و تیۆری فێمێنیستی. لە ساڵی ئەکادیمی ٢٠٠٨-٢٠٠٩وە ئەم خانمە هاورێی (زمیلە) ئەنیستیتوتی توێژینەوەی پێشکەوتووە لە بەرلین. هەندێ لە کتێبەکانی بریتین لە: **کۆسمۆپۆلیتانیزمێکی تر**(چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد ٢٠٠٦)، **مافی ئەوانیتر** (چاپی زانکۆی کامبریج ٢٠٠٤)، **دیموکراسی و جیاوازی** (چاپی زانکۆی بریستۆن ١٩٩٦)، **واقعی خودیی: جێندەر، جڤاك و پۆست مۆدێرنیزم لە ئەخلاقی هاوچەرخ دا** (چاپی روتلج ١٩٩٢).

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Seyla_Benhabib

341. Seyla Benhabib(editor), Toward a Deliberative model of Democratic legitimacy, in Democracy and diffrence ,contesting the boundaries of the Political , Princeton University Press, Princeton, New Jersey,1996.p. 67

342. Seyja Benhabib ,op.cit.,Ibid., p.68

کۆمەڵگا بێت کە لە لایەن دەسەڵاتی ناوبراوەوە حوکم دەکرێن.[٣٤٣] چەمکی راوێژگەری بەتایبەتی لە پاڵ چەمکی دیموکراسی دا بریتیە لە شێوازێکی تایبەتمەندی پەیوەندی لە پانتایی سیاسەتدا. راوێژی سیاسی راوێژێکە کە لە پرۆسەی بڕیاری سیاسی دا وەك گرنگترین میکانیزم لێك دەدرێتەوە و کاتێ دێتەئاراوە کە هاوولاتیان بتوانن گفتوگۆی سیاسی بکەن و لەم گفتوگۆیە دا بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە ژیانی سیاسی دەست پێدەکات. کەواتە بەشداری تاکی هاوولاتی وەك گرنگترین توخمی چەمکی دیموکراسی بەوەبەرچاوگرتنی سیفەتی راوێژگەری بەمانای بەشداریە لە وتووێژی سیاسی و بڕیار وەرگرتن سەبارەت بە ژیانی سیاسی.[٣٤٤] جۆشوا کۆهن* ئەم پرۆسەی ڕاوێژگەری بە (ڕەوتی راوێژگەری ئایدیایی) وەسف دەکات وئاماژە بە سێ تایبەتمەندی دەکات:[٣٤٦]

١. ئەم ڕەوتە یارمەتی پاساوهێنانەوەی هێندێ بۆچوونی ئاشنای دروستکردنی بڕیاری بەکۆمەڵ(جماعی) دەدات، بەتایبەتی بۆچوون سەبارەت بە جیاوازی دروست کردنی بڕیاری بەکۆمەڵ وەك سازش، مامەڵە وچالاکی بازاڕئاسا، هەم لەبەر ئەو بایەخ پێدانە راشکاوەی کە

---

343. Joshua Cohen, Procedure and Substance in Deliberative Democracy, in Democracy and Difference, op.cit.,p.95.

٣٤٤ . منصور میر احمدی، اسلام و دمکراسی مشورتی، نشر نی، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥) ل ١٩١.

* جوشوا کۆهن Joshua Cohenلە ساڵی ١٩٥١لە دایك بووە، فەیلەسوفێکی سیاسی و مامۆستای زانکۆی ستانفۆردە لە بەشی فەلسەفە و زانستە سیاسیەکان و قوتابخانەی یاسا. کۆهن لە زانکۆی ستانفۆرد سەرۆکی سەنتەرێکی نوێیە بۆ دادپەروەری جیهانی. لە بەشێکی زۆری کارەکانی گرنگی بە فەلسەفەی یاسا و فەلسەفەی سیاسی و تیۆری دیموکراسی و بە تایبەتی دیموکراسی راوێژگەری و دادپەروەری جیهانی دەدات. پێشتر مامۆستای سیاسەت و فەلسەفە بووە لە ئەنیستیتیوتی ماساچوستس بۆ تەکنەلۆژیا و لە زانکۆی ییل و هارڤارد خوێندوویەتی و لە ژێر سەرپەرشتی جۆن راولز دکتۆرای وەرگرتووە. هەندێ لە کتێبەکانی بریتین لە: **سەبارەت بە دیموکراسی** (لەگەڵ جویل روجرز،١٩٨٣)، **نایەکسانی و دەسوەردان** (لەگەڵ جویل روجرز ،١٩٨٦) **دیموکراسی و کۆمەڵەکان** (لەگەڵ جویل روجرز ،١٩٩٥) **نایەکسانی نوێ** (لەگەڵ جویل روجرز ، ١٩٩٩)

سەرچاوە: (http://en.wikipedia.org/wiki/Joshua_Cohen_(philosopher

٣٤٦. جوشا کوهن، مشورت و مشروعیت دمکراتیك، ت: سید علی اصغر سلطانی، فصلنامه فرهنگ اندیشه، سال ٢، شماره ٥، بهار ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ص ٢٠٧-٢٠٨.

دروست کردنی بڕیاری بەکۆمەڵ بە خێری گشتی دەدات و هەم لەو ڕووەوە کە ئەم گرنگی پێدانە یارمەتی فۆرمۆلەبوونی ئامانجی بەشدابووەکان دەدات لە بڕیاردان.

٢. ڕەوتی ڕاوێژگەری ئایدیایی پاساوهێنەرێکی گشتییە کەلەسەر بنەمای ئەمە، جڤاکی *Community* دیموکراتی بە چەمکەکانی ئۆتۆنۆمی وچاکەی گشتی بەستراوەتەوە.

٣. ئەم ڕەوتە بونیادێکی دیاریکراو بۆ تاوتوێ کردنی پرسی تایبەت بە دەزگا کۆمەڵایەتییەکان دابین دەکات.

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت لە بڕیاری بە کۆمەڵدا شێوازەکانی دیالۆگ و مشتومڕی هاووڵاتیان بۆ پێش خستنی بۆچوونە تایبەتییەکان لە خودی خۆیدا گرنگە وئەمەش وا دەکات کە تاکە ئامرازی نێو ئەم بوارە واتە بواری دروستکردنی بڕیارێکی تایبەت، زمان و وتووێژ بێت، هەروەها لە پرۆسسی ئاڵوویری زانیاری و ڕاوێژ دا سەربەخۆیی تاکەکان و گەیشتن بە چاکەی گشتی گەلاڵە دەبێت، چونکە دواجار هەموو کۆبوونەوەیەك بۆ ڕاوێژ لەسەر پرسێکی دیاریکراو دەرەنجامێکی گشتی لێ دەکەوێتەوە، هەر لێرەوە (کۆهن) بەم جۆرە پێناسەی سیستەمی دیموکراسی ڕاوێژگەری دەکات:

> **دیموکراسی ڕاوێژگەری، جڤاکێکە کە کاروبارەکان تێیدا لە ڕێگای ڕاوێژی گشتییەوە لە نێوان ئەندامەکان بەڕێوەدەبرێت. لە ناو ئایدیای کۆمەڵێکی دیموکراتی دایە کە پاساوهێنانەوە بۆ مەرج و کۆتوبەندەکانی کۆمەڵگا لە ڕێگای گفتوگۆ و ئەرگۆمێنتی گشتی نێوان هاووڵاتییە هاوتا و یەکسانەنەکانەوە ئەنجام دەدرێت.**[٣٤٧]

لێرە دا پێنج تایبەتمەندی بۆ تێگەیشتنی خۆی لەمەڕ دیموکراسی ڕاوێژگەری دیاری دەکات کە بەناوی (تێگەیشتنی شکلی *Formal conception*) ناوزەدی دەکات:[٣٤٨]

١.[سیستەمی]دیموکراسی ڕاوێژگەری جڤاکێکی سەربەخۆ وبەردەوامە کە ئەندامەکانی بەردەوامی ئەم کۆمەڵگەیان تا ئاییندەیەکی بێ کۆتایی قبوڵ کردووە.

---

٣٤٧. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٤٨. جوشا کوهن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٢-٢١٣.

٢. ئەندامانی ئەم کۆمەڵگایە ڕوانگەیەکی هاوبەشیان هەیە کە بریتییە لەوەی مەرجە گونجاوەکانی جڤاك، چوارچێوەیەك بۆ راوێژ دابن دەکەن وخودی ئەم مەرجانەش بەرهەمی راوێژی ئەوانە...لە ڕوانگەی ئەوانەوە، ڕاوێژی ئازادانەی تاکە هاوتاکان بنەمای شەرعیەتە.

٣. [سیستەمی]دیموکراسیی راوێژگەری جڤاکێکی پلۆرالیستە. ئەندامەکان، ئەولەویەت و بیروباوەڕ و وئایدیای جیاوازیان هەیە سەبارەت بە شێوازی ڕەفتاری ژیانی تاکەکەسی خۆیان.

٤. لەبەر ئەوەی ئەندامانی ئەم کۆمەڵگا دیموکراتییە، پرۆسسەکانی ڕاوێژگەری بە سەرچاوەی شەرعیەت لە قەڵەم دەدەن، هەر بۆیە بۆیان گرنگە ڕێسا و مەرجی کۆمەڵەکەیان نەك هەر بەرهەمی ڕاوێژ، بەڵکو لایان شەفافیش بێت.

٥. هەموو ئەندامێك دەزانێت کە ئەویتر خاوەنی بەهرەی ڕاوێژە، واتا ئەو بەهرەیەی کە بۆچوونە ناو ئاڵووێری دەستەجەمعی ئەرگۆمێنت و کارکردن لەسەر بنەمای دەرەنجامەکانی ئەم ئەرگۆمێنتە جەماعیە زەرووریيە .

کەواتە بەبڕوای (جۆشوا کۆهن) وبەپشت بەستن بە پێناسە و بەم پێنج تایبەتمەندییە دەتوانین بڵێین کە دیموکراسی ڕاوێژگەری لە چوارچێوەی سیستمێکی سەقامگیری کۆمەلایەتی دا بەرجەستە دەبێت، بەجۆرێك ئەم سەقامگیرییە جۆرە رایەڵێکی کۆمەلآیەتی و یادەوەری هاوبەشیان بۆ دروست بکات، ئەمە جگە لەوەی فاکتەری یەکەمی دروست بوونی کۆمەڵگا لەم تێڕوانینە دا بریتیە لە ئیرادەی سەربەخۆیی هاوولآتیان کە هیچ پێش مەرجێکی تر قبوڵ ناکات و کۆمەڵگا و چالاکی سیاسی بەرهەمی راوێژی بەردەوامی تاکەکانە، ئەو تاکانەی کە وەك خودی خاوەن بەهرەی دیالۆگ رێز لە جیاوازی یەکتر دەگرن. (سیلا) پەیوەندییەکی تۆکمە دروست دەکات لە نێوان راوێژ وشەرعیەت و ئەرگۆمێنتەکەی ئەوەیە:

> **دەبێ وەها سەیری شەرعیەت بکرێت لە کۆمەڵگای دیموکراسیە ئاڵۆزەکان کە دەرەنجامی راوێژێکی گشتی بێ سنوور و ئازادانەی هەمووانە دەربارەی پرسە گرنگە هاوبەشەکان، بەم جۆرە فەزای گشتی تەشاور دەربارەی ئەو پرسانەی کە جێی بایەخی هاوبەشن لایەنێکی جەوهەرییە بۆ شەعیەتی دەزگا دیموکراتییەکان.**[٣٤٩]

---

349 . Joshua Cohen, procedure and Substance in Deliberative Democracy, Ibid.,p.68.

ئەو بیرۆکەی سەرەکیەی کە لە پشت مـۆدێلی دیمـوکراتی تەشـاورییە ئەوەیـە کـە تـەنیا دەتوانرێت بەو نۆرمانە بگوترێت دروستن، واتە لـە رووی ئەخلاقییـەوە ئیلـزامین کـە هـەموو کەسانە لەسەری رێکبکەون کە دەکەونە ژێر کاریگەریەکەیـەوە، ئەگـەر رێککـەوتنێکی لـەم جۆرە هەبێ وەك دەرئەنجامی پرۆسسی راوێژ ئەوا دەبێ ئەم خەسڵەتانەی خوارەوەی هەبێ:[350]

١- بەشداری لە راوێژێکی لەم جۆرە مەحکومە بـە نـۆرمی یەکسـانی و هاوتـایی، واتـە هەموو تاکەکان هەمان دەرفەتیان هەبێت بۆ دەستپێشخەری کـردەی قسـەیی، پرسـیارکردن و لێپرسینەوە و *debate* کراوە.

٢- هەمووان مافی پرسیارکردنیان هەبێـت لە بابەتە دیاری کراوەکانی گفتوگۆکە.

٣- هەمووان مافی دەست پێشخەریان هەبێت بۆ ئـەرگۆمێنتی تەئـەمولی سـەبارەت بـە رێسای رێکاری گوتار و ئەو رێگایانەی رێساکانی لێ بەرهەم دێـت و جێ بەجێ دەکرێت.

بە پێی مۆدێلی راوێژگەری، شەرعیەت لە رێکاری(اجراءات) راوێژگەری لەدایك دەبێت و گرانتی عەقلانییەتی پراکتیکی دەکـات، بـەلاّم پرسـیار سـەرەکی لای سـیلا ئەوەیـە ئایـا پێداویستی عەقلانیەتی پراکتیکی لە پرۆسسی دیموکراسی راوێژگەری چییە؟ پرۆسسـی راوێـژ پرۆسسێکی جەوهەرییە بۆ عەقلانییەتی کردەیی و دروست کردنی بڕیاری جەماعی لەبەر ئـەم سێ هۆکارە:[351]

١. پرۆسسی راوێژ برییتە لە پرۆسسی بەخشینی زانیاری چونکە:

أ- هیچ کاتێك تاك بەتەنیا ناتوانێت مەعریفەی پێش وەختـەی هـەبێت و پـێش بینـی ئایینده بکات سەبارەت بە پرسە ئەخلاقی وسیاسییەکان کە تاکەکانی تر دەرکی دەکەن.

ب- هیچ کاتێك تاك بەتەنیا ناتوانێ ببێتە خاوەنی ئەو زانیاریانـەی کـە پەیوەنـدیان بـە بڕیارێکی دیاریکراوەوە هەیە و کاریگەری لەسەر هەمووان هەیە. کەواتە راوێژ رێکارێکـە بـۆ وەرگرتنی زانیاری.

٢. مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری لە ژیانی کۆمەڵگا دا تـەنیا لـە ململانێـی بەهاکانـدا بەردەوام نابێت بەڵکو لە ململانێی بەرژەوەندیەکانیش دا درێژەی هەیە، بەومانایەی کە پـاش رازی بوون بە پرەنسیپەکانی دیموکراسی تەشاوری بەرژەوەندی ئەو تاك یان گروپانەش وەبەرچاو

350. Joshua Cohen, op.cit. Ibid. p.70.
351. Ibid.,pp 74-71..

بگیرێت کە پرۆسسی ڕێکاری ڕاوێـژ کاریگـەری سیاسـی لەسـەریان هـەبووە لـە چوارچـێوەی هاوکاری کۆمەڵایەتی دوولایەنەدا.

٣. هەموو مۆدێلێکی دیموکراسی ڕاوێژگەری و ڕێکاری، پێش وەختـە کراوەیـە بـە ڕووی ئەو ئەرگۆمێنتەی کە دەڵێت، هیچ کۆمەڵگایەکی مۆدێرن ناتوانێت کاروباری خۆی ڕێك بخات بێ پشت بەستن بە خەیاڵی کۆبوونەوەی جەماوەری بۆ ئەنجامدانی تەشاور بە شێوازێکی ئاشکرا و جەماعی. بەم جۆرە بەدەستهێنانی مەعریفە سەبارەت بە پرس یان چەمکێکی دیـاریکراو، پرۆسسێکی کۆمەڵایەتی ئاڵۆزە کە تاك بە تەنیا ناتوانێت بێتە خـاوەنی، بەتایبـەتی کاتێـك ئەم پرسە پەیوەست بێت بە چارەنووسی سەرجەم تاکەکانی ترەوە، هەربۆ لە ڕوانگـەی سـیلاوە لە ڕێگەی ڕێکاری دیموکراسییەوە دەبێ دەرفەتی ڕاوێژ و ڕا گۆڕینەوەی کراوە بێـتە ئارا، خاڵی جەوهەریش لە هزری (سیلا) ئەویە کە ژمارەو قەبارەی دەنگ و ڕا گرنگ نیە بەو ڕادەیەی کە ئەرگۆمێنتی بەهێز گرنگە و ئەوەش وا دەکات دیموکراس ڕاوێژگەری لە دیموکراسی ڕاستەوخۆ جیا ببێتەوە.

ڕۆبرت دال یەکێك لەو بیرمەندانەیە کە کاریگـەری قـوڵی لەسـەر هـزری دیموکراسـی بەگشتی هەبووە و بۆتە سەرچاوەیەك بۆ دیموکراسی ڕاوێژگەری و پێنج پێوەرە گرنگەکەی (هەر وەك لە بەشی یەکەم، باسی سێیەم، تەوەری دووەمی ئەم توێژینەوەیە دا ئامـاژەی بـۆ کـراوە) سەبارەت بە ئیستحقاقاتی پێویست لەمەڕ پرۆسسی وەرگرتنی بڕیار بۆ ئەوەی بـە دیمـوکراتی وەسف بکرێن.[٣٥٢] بەکارهێنانی پێوەرەکانی (دال) بـۆ دیموکراسـیی دەروازەیـەکی گرنگـە بـۆ بیروبۆچوون وهەڵوێستی دیموکراسی ڕاوێژگەری بۆ نموونە پێوەری یەکەم و سێیەم لە دیموکراسی ڕاوێژگەریدا بایەخی زۆری هەیە کە جەختێکی زۆر لەسەر زۆرترین دەرفەتی بەشداری کاریگەر وچـالاکانە وتێگەیشـتنی ڕۆشـنگەرانە لـەپێناو بـەدیهێنانی کۆمەڵگایـەکی سیاسـی دادپەروەرانەتردا. بۆئەوەی تاك بەتەواوی بەشداری بکات لە پرۆسیی وەرگرتنی بڕیار، پێویستە بەشدار بێت لە ڕاوێژێکی ڕاستەقینەدا نـەك تـەنیا تـەعبیرکردن لـە تـەفزیلات و هەڵبـژاردن

---

٣٥٢ . كولن فارلي، مقدمة في النظرية السياسية المعاصرة، ت: محمد زاهي بشير المغيربي و نجيب المحجوب الحصادي، منشورات جامعة قاريونس ، بنغازي،٢٠٠٨،ص ٢٦١. دەقە ئینگلیزییەکەی ئەمەی خوارەوەیە:

- Colin Farrelly, Introduction to Contemporary Political Theory SAGE Publications, London, Cromwell Press, Trowbridge, Wiltshire, SAGE Publications Ltd, 2004.

بکات، ئەم راوێژە حزبەکان پابەند دەکات واز لە رەفتاری ستراتیژی بێنن ولە جیاتی ئەمە هەوڵ بدەن بۆ گەیشتن بە رێککەوتنێکی جەماعی لە نێوان بەشداره ئازادە یەکسانەکان دا.[٣٥٣]

پێویستە تیشك بخەینە سەر ئەوە کە لە نێو دیموکراسی راوێژگەری دا دوو ئاراستەی سەرەکی هەیە کە یەکیان جەوهەرگەراییە و ئەویتریان ئاراستەی رێکارییە. لایەنگرانی ئاراستەی جەوهەری داکۆکی لە وێنای دیموکراسی راوێژگەری دەکەن کە لەیەك کات دا پرەنسیپە جەوهەری و رێکارییەکان لە خۆدەگرێت و ئەم پرەنسیپە جەوهەریانە، ئازادییە سەرەکییەکان و دەرفەتی دادپەروەرانە دەگرێتە خۆی. بەم جۆرە ئێستا هەندێ لە لایەنگرانی رێکارییەت داکۆکی لە پرەنسیپی جەوهەری دەکەن، بۆ نموونە (جۆشوا کۆهن) رای وایە کە دیموکراسی راوێژگەری پێش وەختە هەندێ پرەنسیپی جەوهەری گریمانە دەکات و جەدەل لەسەر ئەوە دەکات کە روانگەی راوێژگەری "پرەنسیپی بەشداری" وەردەگرێ کە مەرجی زۆر سارم لەخۆدەگرێت: بەپێی ئەم پرەنسیپە پێویستە لەسەر دیموکراتی جماعی- دەزگایی، پەیوەندی لەنێوان پاساوی راوێژگەری و پیادەکردنی دەسەلاتی گشتی هەڵبژێرێ- گرەنتی مافی یەکسان لەبەشداری دا، کە مافی دەنگدان و پەیوەندی و گوزارشتی سیاسی و ملدان بۆ نەچەسپاندنی هیچ جۆرە کۆتوبەندێك لەسەر روانگە و ناوەرۆکی تەعبیرەکان، و مافی وەرگرتنی پۆستەکان و ملدان بۆ یەکسانی وەزنی دەنگەکان و مەرجی گشتی بۆ رەخساندنی دەرفەتی یەکسان لەبەردەم کاریگەری چالاك لەخۆ دەگرێت. مەرجی دواییان بەرپەرچی حاڵەتی ستەم دەداتەوە لە دەرفەتی وەرگرتنی پۆست و نفوزی سیاسی.[٣٥٤] بۆ جەخت کردن لەسەر هەستی رەخنەیی دیموکراسی راوێژگەری، نوسەرێکی وەك (دیزیك) داکۆکی لەو دیموکراسیە دەکات کە ئەم خەسڵەتانەی هەیە:[٣٥٥]

١- فرەییە، چونکە زەرورەتی پەیوەندیکاری لە ئامێز دەگرێت ، لەمیانی جیاوازی بە بێ سڕینەوەی جیاوازییەکان.

٢- تێڕامانیە (تأملي)، لە ئاراستە گومانکارانەکەی خۆی لە بەرانبەر دابونەریتە چەسپاوەکان دا.

---

٣٥٣. کولن فارلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤.

354. Joshua Cohen, Ibid ., pp.106-107.

٣٥٥ . سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٩.

٣- بـان نەتەوییـە، لـە تواناکـەی بـۆبڕینی سـنووری دەوڵـەت بـەرەو هەنـدێ بابـەت کەچوارچێوەی دەستووری نییە.

٤- ئیکۆلۆژییە، لە کرانەوەی پەیوەندیکارانەی دا بەڕووی سروشتی نامرۆیی دا.

٥- دینامیکیە، لە کرانەوەی لـە بەرانبـەر ئاسـتەنگ و دەرفـەتی دیموکراسـی هەمیشـە گۆڕاودا.

بـە شـێوەیەکی گشـتی، فـۆرمی سیاسـی و دیموکراسـیانە لـە روانگـەی راوێژگەریـەوە چوارچێوەیەکی کارکردن بۆ بارودۆخی دەزگایی و کۆمەڵایەتی دیاری دەکات کە بڕیـاری ئـازادی نێوان هاووڵاتیە یەکسانەکان ئاسان دەکات، لە رێگای پشتیوانی کردن لـە رەوشـێکی لـەبار بـۆ بەشداری و کۆبوونەوە و رادەربرین.[٣٥٦] بەڵام لێرەدا ئەو رەخنەیەی کە لە دیموکراسـی راوێژگـەری دەگیرێت ئەوەیە کە رەنگە راوێژکردن وئەرگۆمێنت هێنانەوە هێندە درێژە بکێشێت کە بـە هـیچ جۆرێ چارەی کێشەکانی پـێ نـەکرێت، چـونکە بەشـێك لـە کێشـە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ژینگەیەکان بەرلەوەی پێویستیان بە دیالۆگ و مشتومڕ هەبێت، پێویستیان بـە چـارەی بەپەلـە هەیە. بۆ خۆپاراستن لە کەموکوڕی راوێژ هەندێ لە بیرمەندان(دانیل بیل) جەخت لەسەر هەنـدێ پێش مەرج دەکەنەوە کـە وادەکـات راوێـژی ئـەخلاقی بنیاتنـەر ئەگـەرێکی زیـاتری هـەبێت، لەوانە:أ.دابەشکردنی تاڕادەیەك بە ئینسافی سەرچاوەکان، ب.هەستی کۆمـەڵگایی و متمانـەی نێوان بەشداران، ج. کلتوری سیاسی کە گرنگـی بـە دەرکردنـی بڕیـار دەدات لەلایـەن نوخبـەی کلتوریەوە.[٣٥٧] دیارە ئەم خاڵە دژی پرەنسیپی بەشداری هـەموو هاوڵاتیانـە و ئاسـتی بەشـداری سیاسی دادەبەزێنێت. بەڵام لە لایەکی ترەوە ئاماژە بەوە دەکرێت کە راوێژگەری یۆتۆپیە، چونکە چۆن هەموو خەڵك دەتوانێ بەشداری لە راوێژێك بکات و بەڵگەی دروسـت بخاتـەڕوو، ئاشـکرایە باککراوندی تاکەکان بۆ بەڵگەهێنانەوە و ئاستی هوشیاری و رۆشنبیری کاریگەری لەسەر جـۆری بیرکردنەوە دەبێت. بەڵام لێرەدا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی بەشداری لە راوێژ هەندێ لەبیرمەنـدان پرۆژەی کردەیی و رێکاری واقعی دەخەنەڕوو بـۆ نموونـە پێشـنیاری پشـوویەکی تـری نەتـەوەیی دەکەن لە ژێر ناوی "رۆژی راوێژ"کە وادەکات دیموکراسی راوێژگەری کەمتر یۆتۆپی بێت:[٣٥٨]

356 . Joshua Cohen, op.cit., p.99.

٣٥٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٨٣.

٣٥٨. هەمان ، ل ٢٨٦.

ئەم پشووە هەفتەیەك بەر لە هەڵبژاردنی گشتی دەبێت. دەنگدەرە تۆمارکراوەکان بانگهێشتی کۆبوونەوە دەکرێن لە گەڕەکەکان ، لە گروپی بچوکی پازدە کەسی و گروپی گەورەی پێنج سەد کەسی دا، بۆ وتووێژ لەسەر پرسە سەرەکییە کێشە لەسەرەکانی هەڵمەتی هەڵبژاردن. هەموو گفتوگۆکارێك ١٥٠ دۆلار وەردەگرێ بۆ جێبەجێ کردنی رۆڵی خۆی وەك هاووڵاتی لەو رۆژە دا، بە مەرجێك لە هەفتەی ئاییندە دا دەنگ بدات. یاسا هەموو کارێکی تر لەم رۆژە دا یاساغ دەکات، جگە لە کارە زۆر زەروورەکان نەبێت.

هەرچەندە بە دیوێك دا رەنگە ئەمە لەگەڵ کۆمەڵگای ئاڵۆز و فرە رەهەندی هاوچەرخ دا زۆر نەگونجێت و وەك جۆرێك لە یۆتۆپیا خۆی بنوێنێ، بەلاّم بە دیوەکەی تر دا ئەگەر پرۆسسی بڕیاری سیاسی بە پرۆسسێك بزانین کە پەیوەندی نەك بە ژیانی هەموو هاووڵاتیانەوە هەیە بەڵکو پەیوەندی بە ئاییندەی نەوەکان و هەموو ژینگەی مرۆیی و نامرۆییەوە هەیە ئەوا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەرکێکی ئەخلاقییە کە تاك وەك هاووڵاتی رۆڵکی ئەکتیڤتر بگێڕی لە رەسم کردنی سیاسەت و بڕیارەکان دا بەتایبەتی کە ئێستا دا کە رادەی تەحەدییەکان زۆر لە جاران زیاترن و بێدەنگی و خەمساردبوون و خۆ دوورخستنەوە لە بەشداری کاریگەری سیاسی وا دەکات بڕیارەکان کەمتر گوزارشت لە بەرژەوەندی گشتی بکەن .

تەوەری دووەم: بنەما تیۆرییەکانی دیموکراسی راوێژگەری

دیموکراسی راوێژگەری وەك مۆدێلێکی نوێ لە فەلسەفەی سیاسی دا کە دەیەوێت روانگەی رادیکالتر بۆ کێشە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی بخاتەڕوو بە تایبەت سەبارەت بە چەمکە سەرەکییەکانی وەك ئازادی و یەکسانی و دادپەروەری، بنەما تیۆرییەکانی خۆی سەرەڕای تیۆری رەخنەیی کە پێشتر تیشکمان خستە سەر لە دوو رەوتی فکریی تریش وەردەگرێت کە بریتین لە: ١. قوتابخانەی گرێبەستی کۆمەڵایەتی. ٢. رەوتی پۆست لیبراڵ.[٣٥٩]

١- قوتابخانەی گرێبەستی کۆمەڵایەتی:

توێژینەوە و لێکۆڵینەوەیەکی زۆر سەبارەت بە گرێبەستی کۆمەڵایەتی وهەنگاونان بەرەو کۆمەڵگای مەدەنی و سیاسی لە روانگەی بیرمەندەکانیەوە ئەنجام دراوە کەبە پێویستی نازانین

٣٥٩. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٤.

لێرەدا ئاماژەیان پێبکەین، تەنیا ئاماژە بە خاڵێکی سەرەکی دەکەین ئەویش ئەوەیە کە تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی سەرەڕای جیاوازی بیرمەندەکانی بە تیۆرێکی دیموکراتی دادەنرێت کە پشت بە ئیرادەی ئازادی تاکەکان دەبەستێت بۆ دامەزراندنی دەوڵەت وسیستمی سیاسی وئەوەش لە هەموو قوتابخانەو تێڕوانینەکانی پێش خۆی جیای دەکاتەوە، هەرچەندە لە ناو بیرمەندانی تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتیدا بۆ نموونە (تۆماس هۆبز) ئیرادەی ئازادی تاکەکان دەکاتە پێشەکی بۆ دەسەڵاتێکی ڕەها وپەیوەندییەکی ستوونی لە نێوان دەسەڵات وتاکەکاندا دروست دەکات. چونکە لە روانگەی ئەوەوە دەوڵەت بریتییە «لە کەسێك کە ژمارەیەکی زۆر لە مرۆڤەکان بە پێی گرێبەست و پەیمان لەگەڵ یەکتر، خۆیان یەك بە یەك ئەو کەسە بە مەرجەعی مسداقیەت و ڕەوایەتی کردارەکان لەقەڵەم دەدەن».[٣٦٠]

بەڵام دیسان پێش مەرجی سەرەکی ئەم ڕەوشە ئیرادە و ویستی تاکە نەك هێز و ئیرادەیەکی دەرەکی. «مرۆڤەکان لە نێوان خۆیان دا ڕێك بکەون کە بە خواستی خۆیان ملکەچی کەسێك یان کۆمەڵە کەسێك بن».[٣٦١] لە ناو بیرمەندەکان دا، جۆن لوك و بەتایبەتی جان جاك رۆسۆ گرنگیەکی زۆریان بە سنوردارکردنی دەسەڵات و هێنانە ئارای پەیوەندییەکی ئاسۆیی داوە کە تاك یان هاوولاتیان بە دەسەڵاتدارەکانەوە گرێ دەدات. رۆسۆ ئاماژە بەوە دەکات کە «هەموو تاکێك خۆی و هەموو مافەکانی بە هاوبەشی دەخاتە ژێر ڕێنمایی ئیرادەی گشتی و هەموو ئەندامێك وەك بەشێکی دانەبڕاوی گشت، لە پەیکەری کۆمەڵایەتی دا قبوڵ دەکرێ».[٣٦٢] و لەم نێوەدا بەشداری و ڕاوێژ ڕۆڵی گەورە دەگێرن، چونکە رۆسۆ پێیوایە «کردەی بەشداری پابەندبوونی دوولایەنەی کۆمەڵگا و تاك لەخۆ دەگرێت. ئەرك و بەرژەوەندی هەر دوو لایەنی گرێبەست، ناچاریان دەکات یارمەتی یەکتر بکەن».[٣٦٣] لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە تیۆری دیموکراسی راوێژگەری بە جۆرێك لە جۆرەکان درێژکراوەی قوتابخانەی گرێبەستی

---

٣٦٠. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

هەڵبەتە (بۆ ئەوەی ئەو بتوانێ هێز وئیمکاناتی هەموویان بەو جۆرەی خۆی بەباشی دەزانێت بۆ پارێزگاری کردن لە ئارامی و ئاسایش و پاسەوانی گشتی بەکاری بێنێت.) هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

٣٦١. توماس هابز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٣.

٣٦٢. ژان ژاك روسو، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٤.

٣٦٣. جوشوا کوهن ، سەرچاوەی پێشوو، ل١١١-١١٥.

کۆمەڵایەتییە ، بە تایبەتی لەو رووەوە کە تیۆری دیموکراسی راوێژگەری پشت بە پرەنسیپی رێککەوتن وپەیمان و کۆدەنگی دەبەستێت لە بڕیاردان دا، تیۆری دیموکراسی راوێژگەری لەسەر بنەمای ئەم ئایدیایە دامەزراوە کە تیایدا کۆمەڵگا لە رێگای باس وگفتوگۆ و ئەرگۆمێنت لە نێوان هاووڵاتییە یەکسانەکان دێتەئاراوە و بەم جۆرە پاساو بۆ کۆتوبەندەکانی ئەم کۆمەڵگایە دەهێنرێتەوە. سەرەڕای ئەم پێکچوونەی تیۆری راوێژگەری لەگەڵ تیۆری گرێبەستی کۆمەڵایەتی، گرنگترین جیاوازیان بریتیە لە جیاوازی نێوان هەر دوو چەمکی "گرێبەست" و"رێککەوتن" و دواجار کۆدەنگی، چونکە «گرێبەست دەربڕی رەشێکە کە پێویستی بەستنی پەیمانێك بەدوای خۆیدا دێنێت بۆ چارەسەرکردنی قەیران و کێشەکان، لە کاتێك دا "رێککەوتن"پەیوەستە بە دۆخێکی تایبەتەوە کە رەنگە بێتە ئاراوە».[٣٦٤] ئەمەش لەمیانی رەوشێك دەبێت کە تاکەکان تێیدا هەوڵی بەدیهێنانی دەدەن. بە وتەی (جۆشوا کۆهن): لە راوێژی ئایدیالی دا تاکە بەشدارەکان هەم لە رووی شکلی و هەم لەرووی بایەخەوە یەکسانن.[٣٦٥] لە رووی شکلیەوە یەکسانن چونکە رێساکانی راوێژ پەنجە لەسەر تاکەکان دانانێت. هەموو تاکێکی خاوەن بەهرەی راوێژ، شوێنگەیەکی یەکسانی هەیە لەگەڵ ئەوانیتر دا لە هەر قۆناغێکی رەوتی راوێژ دابێت... ئەندامەکان لە رووی بایەخیشەوە یەکسانن، چونکە دابەشکردنی دەسەڵات و سەرچاوەکان، کاریگەری نابێت لەسەر دەرفەتی ئەوان بۆ بەشداری کردن لە راوێژ و هیچ رۆڵێکی دەسەڵاتگەرانە ناگێرێت لە راوێژەکەیان دا.

٢- رەوتی پۆست لیبراڵ *Post-liberal*:

لە قۆناغی هاوچەرخ دان رەوتی پۆست لیبراڵ بە وەرچەرخانێکی تایبەتی لە هزری هەندێ لە بیرمەندە لیبراڵەکان دەست پێدەکات لە چەمکی ئازادیەوە بەرەو چەمکی دادپەروەری. بێگومان (جۆن راوڵز)* فەیلەسوفی هاوچەرخ رۆڵێکی گرنگی لەم وەرچەرخانە دا هەبووە. راوڵز

٣٦٤. منصور میر احمدی، سەرچاوە پێشوو، ل ٢٠٠.

٣٦٥. جوشا کوهن ، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٤.

* جۆن راولز John Rawls فەیلەسوفی هاوچەرخی ئەمریکی لەساڵی ١٩٢١ لە بالتیمور لە دایك بووە لە بەشی فەلسەفە لە زانکۆی پریستۆن خوێندنی دەست پێ کردووە. و لە کۆتاییەکانی ١٩٧٦ چۆتە هارڤارد. لە ساڵی ٢٠٠٢ کۆچی دوایی کردووە.بە سوود وەرگرتن لە فەلسەفەی بیرمەندانی وەك رۆسۆ و لۆك و کانت گرنگترین بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە دادپەروەری دارشتووە. راولز یەکێکە لە گەورەترین فەیلەسوفی

به هۆی تێگەیشتنێکی تایبەت لە دادپەروەری — دادپەروەری وەك ئینساف- هــەوڵی گەلاڵــە کردنی دادپەروەری دەدات و دەیەوێت ناکۆکی نێوان ئازادی و دادپەروەری چارەســەر بکــات و پێیوایە ناکۆکی هەنووکەیی لە مەیدانی بیرکردنەوەی دیموکراتی دا بەشــێکی زۆری پەیوەنــدی بەوەوە هەیە کە کام چەمکی دادپەروەری زۆرتر گونجاوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیمــوکراتی لــە ژێــر سایەی رەوشێکی شیاو و مەعقول دا.[٣٦٦] بەم جۆرە جیاوازی لەنێوان هەردوو چەمکی عەقلانی ومەعقولّ دەکات «ئــەوەی پاســاوە بــۆ رەفتــارێکی عــەقلانی ئــەو بنــەما ناســراوانەیە کــە ئاراستەمان دەکات بۆ نموونە بەرەو هەڵبژاردنی ئەو ئامرازانەی وامان لێ دەکــات ئامانجــەکان بەدی بێنن بەو پەڕی چالاکی وسەرکەوتنەوە بەلاّم مەعقولّ ئەو هەستە ئەخلاقییە کە بنچینەی حەزی چوونە ناو هاوکاری منسفانە دروست دەکات».[٣٦٧] سەبارەت بــە پرســی دادپەروەرانــە بوونیش لە فەلسەفەی سیاسی ڕۆژئاوادا دوو وەلاّمی ســەرەکی هەیــە : ***یەکــەم***، دادپــەروەری بەمانای بەدەست هێنانی بەرژەوەندی دوولایەنە لەســەر بنــەمای رێککــەوتن وگرێبەســت کــە تیایدا پالّنەری کــاری دادپەروەرانــە دابــین کردنــی بەرژەوەنــدی درێژخایــەنی تاکــە . ***دووەم***، دادپەروەری وەك بێلایەنی، بەو واتایە کە کە بتوانین داکۆکی لە رەفتاری خۆمان بکەین بە بێ گەڕانەوە بۆ بەرژەوەندی خۆمان.[٣٦٨] واتە راولز هــەولّ دەدات لــە چــەمکی دادپەروەرییــەوە دەست پێبکات کە پێیوایە لە لیبرالیزم دا بە هۆی بالاّدەستی چەمکی ئازادی توشی پەراوێزی هاتووە و بەم جۆرە چەمکی دادپــەروەری وەك ئینســاف دەخاتــەڕوو، بەمــەش جــۆرە تــەبایی وگونجانێك لە نێوان ئازادی و دادپەروەری دروست دەکات وئەمەش لای بیرمەندانی دیموکراسی

لیبرالیزم کە توانیویەتی توێژینەوە لەسەر پرسی دادپەروەرەی کۆمەلاّیەتی بکات. هەندێ کتێبەکانی بریتین لە: تیۆرێك لەمەڕ دادپەروەری١٩٧١، لیبرالیزمی سیاسی ١٩٩٣، دادپەروەری وەك ئینساف ٢٠٠١. سەرچاوە: سایتی آفتاب

http://www.aftab.ir/articles/view/religion/moral/c7c1132049730p1.php/29\12\2010

٣٦٦ . جون راولز، العدالة کانصاف، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٩، ص ١٠٣.

٣٦٧. احمد اغبال، الليبرالية السياسية و مسألة العدالة لدى جون راولز ، لەم سایتە لە رێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٧وەرگیراوە le blog www.sohpia.mht

٣٦٨. حسين بشيريه، ليبراليسم و محافظه كارى،جلد دوم ، نشر نى ، چاپ ٧، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧) ل ١١٥.

دەبێتە سەرەتایەك بۆ دیموکراسی راوێژگەری و جۆشوا کۆهن هەوڵ دەدات رەگی دیموکراسی راوێژگەری لە فەلسەفەی جۆن راولزدا بدۆزێتەوە وئاماژە بە سێ خاڵی گرنگ دەکات:[٣٦٩]

١- لە دیموکراسی دا کە سیستەمێکی باش بەسەری دا بالادەستە، گفتوگۆی سیاسی سەبارەت بە تێگەیشتنی جیاواز لەمەڕ چاکەی گشتی رێکدەخرێت. لە روانگەی راولزەوە ئەو کۆمەڵگایە کۆمەڵگایەکی دادپەروەرانە نییە کە تیایدا مشتومڕ لە پێناو بەدەستهێنانی بەرژەوەندی گروپە نەك بەرژەوەندی گشتی.

٢- ئایدیای سیستەمی دیموکراسی، بەرەنجامی یەکسانیخوازانەی لێدەکەوێتەوە کە پێویستە بەشێوەیەکی شەفاف بۆ هاولاتیان دابین بکرێت. لە روانگەی راولزەوە لەم کۆمەڵگایانە دا دەبێت دەرفەتی سیاسی جیا بێت لە پێگەی کۆمەلایەتی و ئابووری.

٣- دەبێت سیاسەتی دیموکراتی بە جۆرێك رێکخرێت کە زەمینەی عزەتی نەفس دەستە بەر بکات و هەستی توانستی سیاسی پەروەردە بکات ویارمەتی فۆرمۆلەبوونی هەستی دادپەروەری بدات.

بەم جۆرە دیاریکردنی چوارچێوەیەکی مەشروع بۆ چاکەی گشتی لە رێگای گفتوگۆی هاوولاتییانەوە دەبێت و وەبەرچاوەنەگرتنی پێگەی تاك، یەکسانی لەبەردەم دەرفەتەکان دەخولقێنێت کە پێویستە بە شێوەیەکی شەفاف بۆ هەمووان بێت و ئەمەش دەبێتە هۆی بەهێزکردنی هەستی سۆلیداریتی مەدەنی وبنەماکانی ئەخلاقی کەلتووری سیاسی. بە رای (رۆبرت دال) یەکێك لە کێشە سەرەکیەکانی بیرکردنەوەی ئەخلاقی دیاریکردنی چۆنیەتی گەیشتنە بە هەندێ پرەنسیپ کە بشێت بەجۆرێك لە مەعقولیەت بانگەشەی ئەوەی بۆ بکرێت کە گشتی یان یونیڤێرسالن. (راولز) هەوڵدەدات ئەمە دیاری بکات.[٣٧٠] راولز لەسەر ئەو رایەیە کە دەبێت هاوولاتیان لە کۆمەڵگایەکی دیموکراتی دا تێگەیشتنێکی لانیکەم ناڕاستەوخۆیان سەبارەت بە یاسا بنەڕەتییەکان وچەمکی دادپەروەری سیاسی وماف وئازادییە دەستوورییەکان هەبێت و ڕای وایە «یەکێك لە ئامانجە کردەییەکانی دادپەروەری وەك ئینساف بریتییە لە دابین کردنی بنەمایەکی فەلسەفی وئەخلاقی مەقبول بۆ دەزگا

---

٣٦٩. جوشا کوهن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٨- ٢٠٩

٣٧٠. روبرت دال، التحليل السياسي الحديث ، ت: د. علاء ابو زيد، مراجعة : د.على الدين هلال، مركز الأهرام للترجمة و النشر، ط ٥ بدون سنة، القاهرة، ط١(١٩٩٣)، ص ١٦٨.

دیموکراتییەکان».[371] ئەوەش پەیوەندی بە تێگەیشتنی هاولاتیانەوە هەیە بۆ هەردوو چەمکی ئازادی و یەکسانی و بۆ ئەم مەبەستە دەبێت بۆ کەلتوری سیاسی بگەڕێنەوە و لە ڕێگای تاکی ئەخلاقییەوە کە خاوەن دوو بەهرەیە، ***یەکەم،*** توانای دروست کردنی وێنایەك بۆ چاکە (خێر) و هەولدان بۆ بەدەستهێنانی و ***دووەم،*** توانای هەست کردن بە دادپەروەری وتێگەیشتن لە پرەنسیپەکانی و پیادەکردنی.[372] لێرە دا راولز ئاماژە بە هەندێ مافی جەوهەری دەکات کە فۆرمی نایەکسانی کۆمەلایەتی دیاری دەکات کە لە چوارچێوەی بەرژەوەندی ئەندامەکان داخۆی دەنوێنێت.

أ) هەموو کەسێك هەمان مافی هەیە کە ناکرێت هەلبوەشێنرێتەوە، لە رەسم کردنی ئازادییە سەرەکییە یەکسانە کافیەکان دا، ئەم رەسم کردنە لەگەل سیستەمی ئازادی هەمووان دا تەبایە.

ب) دەبێ سیماکانی نایەکسانی کۆمەلایەتی و ئابووری دوو مەرج بەدی بهێنن:

یەکەم، دەبێ نایەکسانی پەیوەست بێت بەو ئەرك و ناوەندانەی کە بۆ هەمووان کراوەن لە یەکسانیی رەوشێکی مونسفانەی دەرفەتەکان دا. ***دووەم،*** پێویستە سیمای نایەکسانی زۆرترین بەرژەوەندی بۆ ئەو ئەندامانەی کۆمەلگا دابین بکات کە کەمترین ناوەندیان هەیە.[373] یەکەمیان یەکسانی تەواو لە هەمبەر مافە سیاسیەکانی هاوولاتیان لە سیستەمێکی دیموکراتی لەخۆ دەگرێت و دوومیان، هەلسوکەوتێکی دادپەروەرانە (کە مەرجیش نیە تەواو یەکسان بێت) سەبارەت بە دابەشکردنی بەهای کۆمەلایەتی وئابووری.[374] بەم جۆرە ئەم دوو پرەنسیپە هەولی دۆزینەوەی ڕێگاچارەیەکی گونجاو دەدات بۆ ئازادی و یەکسانی لە دەرفەتەکان لە فکری لیبرالیزم دا بە جۆرێك کەهەمووان بێ جیاوازی تێیدا بەشدار بن و لە لایەکی تریشەوە چوارچێوەیەکی واقعی بۆ گرفتی نادادپەروەری دادەڕێژێت وەك کێشەیەکی هەیشەیی ژیانی مرۆڤ. سەبارەت بە چەمکی دادپەروەری وەك ئینساف راولز ئاماژە بەوە

٣٧١. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل٩١ .

٣٧٢. احمد اغبال، سەرچاوەی پێشوو، ص ١-٢.

٣٧٣. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٨.

٣٧٤. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٦٩.

دەكات كە بیرۆكەی كۆمەڵگا وەك سیستمێكی بە ئینسافی هاوكاری (التعـاون) كۆمەلاّیــەتی لەنەوەیەكەوە بۆ نەوەكی تر، بیرۆكەیەكی سەرەكییە.

راولز دەڵێت ئەم بیرۆكە سەرەكییەم بە پشت بەستن بە دوو بیرۆكەی سەرەكی و هاورێی تر دارشتووە، ئەوانیش بریتین لە : بیرۆكەی هاوولاّتیان (واتا ئەوانەی چونەتە ناو هاوكارییەوە) بـەو پێیــەی كەسـی ئـازاد و یەكسـانن و بیرۆكـەی كۆمەڵگای باش- رێكخراو *well-ordered* واتـا كۆمەڵگایــەك كـە بـەهۆی چەمكی گشتی دادپەروەرییەوە بە شێوەیەكی چالاك رێكخراوە. [375]

راولز ئاماژە بەوە دەكات كە كۆمەڵگای سیاسی باش- رێكخراو دەبـێ سـێ تایبەتمەنـدی هەبێـت كە پشت بە چەمكی گشتی دادپەروەری دەبەستێت. ***یەكەم،*** ئـەو كۆمەڵگایەیـە كـە هەموو تاكێك و تاكەكان وەك یەكتر چەمكی سیاسی دادپــەروەری قبـولّ دەكـەن (بـەم جـۆرە پرەنسیپی خودی دادپەروەری سیاسی قبولّ دەكەن) و ئەمە ئەو شتەیە كە بیرۆكـەی چـەمكی گشتی دادپەروەری لەخۆی دەگرێت. ***دووەم،*** ئـەو بیرۆكـەی رێكخسـتنی خـاوەن توانسـتەكان لەخۆی دەگرێت، بە هۆی چەمكی گشتی دادپەروەرییەوە واتە ئـەو بیرۆكەیـەی كـە بونیـادی سەرەكی كۆمەڵگا - واتا دەزگا سیاسی و كۆمەلاّیەتیە سەرەكییەكانی وشێوازی پەیوەنـدییان لە سیستەمی هاوكاریدا - بیرۆكەیەكە خاوەن مەعریفیەكی گشـتییە، واتـا بـروا بـە راسـت بوونەكەی دەهێنرێ ـ لە پێناو بەدیهێنانی پرەنسـیپی دادپــەروەری. ***سێیەم،*** دیسـان ئـەوەی بیرۆكەی رێكخستنی توانستەكان لەخۆ دەگرێت، ئەو بیرۆكەیەیـە كـە هاوولاّتیـان هەسـتێكی چالاكی دادپەروەریان هەیە و ئەمە یارمەتییان دەدات بۆ تێگەیشـتن و پیـادەكردنی چـەمكی گشتی دادپەروەری و كارپێكردنی لە زۆربەی كاتەكاندا بەو جۆرەی بارودۆخیـان لـە كۆمـەڵگا دەیەوێت بە ئەرك و ئیلتزاماتەكانیشەوە.[376] دادپەروەری ئەو چوارچێوەیەیە كە تاكە عەقلاّنی و خاوەن بەرژەوەندییەكان بەسەرخۆیانی دا دەسەپێنن، بۆ ئەوەی هاوكـاری ئـەوانیتر بەدەسـت بێنن.[377] راولز ئاماژە بۆ ئەوە دەكات كە چەمكی دادپەروەری وەك ئینساف تێگەیشـتنێكی سیاسـییە بـۆ دادپــەروەری و چــەمكێكی گشـتی نییــە، ولەســەر بونیـادی دەزگـا سیاسـی

---

٣٧٥. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ص٩٢ .

٣٧٦. سەرچاوەی پێشوو، ص٩٧.

٣٧٧. حسين بشيريه، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦.

وكۆمەلاَیەتییەکان جێبەجێ دەبێــت و عەقیدەیــەکی ئــەخلاقی گشــتگیر نییــە.[٣٧٨] ئــەوەش پێویستی بە ئەرگۆمێنت و بەلّگەی عەقلّی هەیــە بــە پشــت بەســتن بــە زانیــاری و ئینســاف چەمکێکی سیاسیە وسێ سیمای هەیە:[٣٧٩]

أ. چەمکێکی ئەخلاقیە، بۆ بابەتێکی دیاریکراو دادەڕێــژرێت، واتــە بونیــادی ســەرەکی کۆمەلّگای دیموکراتی.

ب. قبولّ کردنی ئەم چەمکە واناکات هــیچ بیروبــاوەڕێکی گشــتگیری تایبــەتیش قبــولّ بکرێــت، چــەمکی سیاســی وەك چــەمکێکی مــەعقول تــەنیا بونیــادە ســەرەکیەکانی خــۆی دەخاتەڕوو.

ج. چەمکی سیاسی دادپەروەری پەیوەستە بە کلتوری سیاسی کۆمــەلّگا دیموکراتیــەکان. بۆ نموونە ئاماژە بە بیرۆکەی کۆمەلّگا دەکەین وەك سیســتەمێکی بــە ئینســافی هاوکــاری و بیرۆکەی هاوولاَتیە ئازاد و یەکسانەکان. ئەمانە تایبەتن بە کۆمەلّگا دیموکراتیەکان.

هەروەك ئاشکرایە جۆن راولز جارێکی تر تیــۆری گرێبەســتی کۆمەلاَیــەتی دادەڕێژێتــەوە وهەندێ بنەمای تیۆری بۆ دادەنی و دەیبەستێتەوە بــە بیرۆکــەی دادپــەروەری وەك ئینســاف، بەلاّم بۆ ئاماژەکردن بە رەوشی بەرایی یان (ئەسلّی) بۆ ئەوەی رێککەوتنێکی دادپەروەرانە لــە نێوان تاکە ئازاد و یەکسانەکان دا بێتەئاراوە و توشی چەواشــەکاری نــەبن، بیرۆکەی"پــەردەی نەزانی*Veil of Ignorance*" دادەنێت و «بانگهێشتی ئەوە دەکات خەیالّی ئەوە بکرێ کــە هەولّبــدەین لەگــەلّ ئــەوانیتر دا بــۆ گەیشــتن بــە رێککــەوتنێکی ســەرەکی واتــە گرێبەســتی کۆمەلاَیەتی کە لە بنیاتنانی کۆمەلّگا دا پرەنسیپەکانی دادپەروەری بەرجەستە دەکات».[٣٨٠]

واتە تاکەکان لە رەوشی بەرایی دا و بەر لە گرێبەستی کۆمەلاَیەتی لــە رەوشــێك دان کــە نازانن لە پشت پەردەی گرێبەست و پاش چوونە ناو کۆمەلّگا چی چاوەڕوانیان دەکــات، بۆیــە هەموویان یەکسانن. بەڕای راولز دەبێ رێککەوتنەکە گریمانەیی بێت نەك مێژوویی:[٣٨١]

---

٣٧٨. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٣-١٠٠.

٣٧٩. سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

٣٨٠. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٨.

٣٨١. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

(i) گریمانەییە چونکە پرسیار لە لایەنەکان دەکەین سەبارەت بەوەی دەتوانن ڕێککەوتنی لەسەر بکەن و ئەوەی دەیانەوێت لەسەری ڕێکبکەون، نەك ئەوەی لەسەری ڕێککەوتوون.

(ii) مێژوویی نیە چونکە گریمانەی ئەوە ناکەین کە ڕێکەوتن کراوە یان ڕەنگە لە کاتێکی تردا بکرێت و تەنانەت ئەگەر ئەوەش ڕوو بدات، هیچ لە ڕەوشەکە ناگۆڕێت.

(iii) ئەو بنەمایەی کە لایەنەکان لەسەری ڕێکدەکەون دەبێ لە ڕێگای شیکردنەوەوە بڕیاری لەسەر بدرێت.

جۆن راولز بە گەلاڵەکردنی بیرۆکەی (رەوشی بەرایی) هەوڵدەدات پرۆسێسێکی بەئینساف دابڕێژێت بۆ ئەوەی پرەنسیپەکانی دادپەروەری ڕێکەوتنیان لەسەر بکرێت، بەبڕوای راولز قەرارگرتنی بەشداربووەکان لە پشت (پەردەی نەزانی) پرۆسەی بڕیاردان و ڕێککەوتنی دادپەروەرانە دێتە ئاراوە، چونکە «تاك لەوەی پەیوەستە بە بەرژەوەندی هەستپێکراوی تاکەکەسیەوە، ڕێساکانی دادپەروەری هەڵدەبژێرێ چونکە دڵنیا نیە کە ڕەوشی چۆن دەبێت لە کۆمەڵگا نوێیەکەدا ».[٣٨٢] راولز لە رەخنەگرتن لە سیستەمی دیموکراسی و لیبرالیزم بیرۆکەی سیستەمی دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی *Property-Owning Democracy* دەخاتەڕوو کە بە بۆچوونی ئەو دەتوانێت ڕەوشێکی دادپەروەرانەتر لە نێوان ئازادی و یەکسانی دا بێنێتە ئاراوە و ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکێك لە هۆکارەکانی گفتوگۆکردن لەسەر ئەم بیرۆکە قورسە بریتیە لە جیاوازی کردن لە نێوان دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی کە هەموو بەها سیاسیە سەرەکیەکان بەدی دێنێت کە دوو پرنسیپەکەی دادپەروەری گوزارشتی لێ دەکەن، لەگەڵ دەوڵەتی چاودێری سەرمایەداری کە ئەمانە ئەنجام دەدات و ئێمە ئەم دیموکراسیە بە خیارێکی ئەلتەرناتیڤی سەرمایەداری لە قەڵەمی دەدەین.[٣٨٣] راوڵز جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دەستوەردانی دەوڵەت لە دابەشکردنی ئابووری و کاری بازاڕ دەبێت بە ڕادەیەك بێت کە زیان بە کارایی و گەشەی سیستەمی ئابووری نەگەیەنێت. نایەکسانی داهاتەکان وەك پاڵنەری کار و بەرهەم هێنان بەردەوام زەروورییە.[٣٨٤] دیموکراسی خاوەنداری وسیستەمی ئیشتراکیەتی لیبرالی، چوارچێوەیەکی دەستووری بۆ پلانە دیموکراتییەکان دادەنێن و

٣٨٢. روبرت دال، سەرچاوەی پێشوو، ١٦٨.

٣٨٣. جون راولز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٤.

٣٨٤. حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٢.

گرانتی ئازادییە بنەڕەتییەکان دەکەن، وێڕای بەهای بە ئینساف بۆ دەرفەتەکان (الفرص) و ئابووری و حالاتی نایەکسانیش لەخۆدەگرن. لە هەردوو سیستەمدا پرەنسیپی دادپەروەری بەدیدێت، ئەوەش کاتێك کە دەزگاکان بەو جۆرەی وەسف کراون کاربکەن، پرەنسیپی دادپەروەری یەکەم مافی خاوەندارێتی تاکەکەسی تایبەتی لەخۆ دەگرێت و ئەمەش جیاوازە لە مافی موڵکایەتی تایبەت بۆ ئامرازەکانی بەرهەم هێنان.[٣٨٥]جیاوازییەکی تر بریتییە لە دەستگرتن بەسەر سامان وئامرازەکانی بەرهەم هێنان دا.

لە دیموکراتییەتی خاوەنداری موڵکایەتی، خاونداری سامان و سەرمایە ڕێگا پێدراوە، بەلاّم ڕێگری دەکات لەبەردەم بەشێکی بچووکی کۆمەڵگا بۆ بەڕێوەبردنی ئابووری و کۆنترۆڵ کردنی ئەوە لە کاتێك دایە لە سەرمایەداری دەوڵەتی چاوەدێری دا ڕێگە بە چینێکی بچووك دەدرێت مۆنۆپۆلی ئامرازەکانی بەرهەم هێنانی بەدەستەوە بێت.[٣٨٦]

ئامانجی دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی بریتییە لە بەدیهێنانی بیرۆکەی کۆمەڵگا بەو پێیەی سیستمی هاوکاری بەئینسافی نێوان هاولاتییە ئازاد ویەکسانەکانە لە ناو دەزگا سەرەکییەکان کە نزیکی دەکاتەوە لە جۆرێك سۆسیالیزمی لیبرالی. هەر وەك ئاماژەی بۆ کرا لە چوارچێوەی دارشتنی تیۆر بۆ دیموکراسی راوێژگەری چەند بۆچوونی سەرەکی هەیە کە دەستووری و جەوهەرگەرا و ڕێکاری(اجرائی) و یان تێکەڵەیەك لە هەموویان لە خۆدەگرێت. راولز داکۆکی لە دیموکراسی دەستووری دەکات لە بەرامبەر دیموکراسی ئیجرائی دا و ئاماژە بەوە دەکات کە دیموکراتی خاوەنداری موڵکایەتی سیستەمێکی دەستوورییەوە ناتوانین بە دیموکراسی ڕێکاری (ئیجرائی) ناوی ببەین. سیستەمی دەستووری ئەو سیستەمەیە کە دەبێت یاساو مەراسیمەکانی گونجاوبێت و دژ نەبێت لەگەڵ ئازادی و مافە سەرەکییە دیاری کراوەکان دا، بەلاّم دیموکراسی ئیجرائی سنوورێکی دەستووری لە خۆناگرێت کە زەبتی یاسادانان بکات و هەرچییەك لە زۆرینەوە[٣٨٧] دەربچێت دەبێتە یاسا، بەمەرجێك ئەمە ڕێکارە گونجاوەکان

---

٣٨٥. جون راولز ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨.

٣٨٦. سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٠.

٣٨٧. لێرەدا راولز ئاماژە بە کێشەیەکی جەوهەری دەکات کە دەتوانین بەشێك لە کێشەکانی ئێستای نێوان دەسەلاّت و ئۆپۆزیسیۆنی هەرێمی کوردستانی پێ بخوێنینەوە، «بیرۆکەکە بریتییە لە بوونی هەندێ پێوەری

بگرێتەبەر، واتە کۆمەڵێك ڕێسا کە ماهیەتی یاسا دیاری دەکەن.[388] بەم جۆرە پرەنسیپە ڕێکارییەکان گرنگی نادەن بە وەسفی ئەوەی ناوەرۆکی یاسا دەبێت چۆن بێت، بەڵکو تەنیا بایەخ بە وەسف کردنی ڕێگاکانی دانانی یاسا دەدەن (لەسەر شێوازی مافی یەکسانی هەڵبژاردن) و مەرجی پێویست بۆ گرەنتی ئینسافی ئەم یاسایانە(بۆ نموونە ئازادی گوتار).[389]
هەندێ لە لایەنگرانی دیموکراسی راوێژگەری بانگەشەی رزگارکردنی دەکەن لە دەمج بوونی لەگەڵ تەوژمی دەستووری لیبرالی. چونکە رایان وایە لەم حاڵەتەدا هەستە رەخنەییەکەی خۆی لەدەست دەدات. دیموکراسی پرۆژەیەکی دینامیکی کراوەیە و کاتێ وەك فاکتەری سەرەکی بۆ ئاسانکاری راوێژگەری راستەقینە سەیری دەوڵەتی لیبرالی بکات، ئەوا ئەمە بەواتای خۆگێل کردنە لە راستیە ئیمپریکیەکانی جیهان. بۆ نموونە دەوڵەتی لیبرالی بەشێوەیەکی یەکجار زۆر لە ژێر گوشاری ئەو کۆتوبەندانە دایە کە ئابووری سیاسی سەرمایەداری فرەڕگەز دەیچەسپێنێ.[390] پێوەری چوارەمی رۆبەرت دال (کۆنترۆلکردنی ئەجنداکان) بۆتە هۆی هاتنە ئارا جەدەلێکی گەورەی لە نێوان دیموکراتیە دەستورییەکان و دیموکراتییە ئیجرائییەکان، دەستورییەکان گومانیان هەیە لە تەحەکوم کردنێکی تەواو بە ئەجندا سیاسییەکان لە لایەن عامەی گەلەوە لە ترسی ئەوەی رەنگە بەرەنجامی ستەمکارانەی لێ بکەوێتەوە.[391] بەم جۆرە بەشێك لە بیرمەندانی دیموکراسی راوێژگەری کە خاوەن تێڕوانینێکی ڕێکارین رەدی ئەوە دەکەنەوە کە یاساکان لە خودی خۆیان دا جەوهەرێکی نەگۆڕیان هەبێت بە چەشنێك کە پەیوەست نەبن بە پرۆسس و ڕێکارە دیموکراتیەکان. ئەگەر بمانەوێت پەیوەندییەك لە نێوان تیۆری دادپەروەری وەك ئینساف و تێڕوانینی جۆن راولز بۆ گرێبەستی کۆمەڵایەتی

سەرەکی بۆ ئەوەی لە سایەی دا کردەی کۆمەڵێك خەڵك (با بڵێین ئەندامانی پەرلەمان) دەبێتە یاسا، نەك هی کەسانێکی تر. پرسیار ئەوەیە چی شوناسی ئەمانە دیاری دەکات وەك ئەندام پەرلەمان؟ چی ئەو بەیاناتانە دەکات بە یاسا ونایکات بە بڕیار یان پێشنیار یان تەنیا راهێنان لەسەر شانۆ ؟ .....هتد ، پێیوایە هەندێ پێوەری سەرەکی وجەوهەری لە هەموو سیستەمێکی یاسایی دا لە ئارادایە». هەمان سەرچاوە، ل٣٠٩.

٣٨٨. هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٩.

٣٨٩. کولن فارلی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤.

٣٩٠. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٨.

٣٩١. هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٢.

وديموكراسی راوێژگەری بكەین، دەتوانین بڵێین یەكێك لە خاڵە گرنگەكانی جەخت كردنیەتی لەسەر یەكسانی وئازادی تاكەكان لە ڕەوشی بەرایی دا كە هەموویان لە پشت پەردەی نەزانینەوەن وهیچ كامیان ئەفزەڵیەتی بەسەر ئەویتریان دا نییە و تەنیا لە ڕێگای راوێژو گفتوگۆی خاڵیی لە دەسەلاٚت هەوڵ دەدەن بگەن بە ڕێككەوتن و بڕیاری عەقلاٚنی و پشت بە بەڵگەخوازی لۆژیكی ببەستن. بەواتایەكی تر ئەو ڕێككەوتنەی دێتەئاراوە، ڕێككەونێكی بەكۆمەڵە لەسەر بنەمای عەقلاٚنییەتی راوێژگەری دامەزراوە وكردەكەیان كردەیەكی عەقلاٚنییە، چونكە لەسەر شتێك ڕێككدەكەون كە لە روانگەی هەموویانەوە مەعقولە. بەم پێیە تیۆری راولز یەكێكە لە گرنگترین بنەما تیۆرییەكانی دیموكراسی راوێژگەری، ئەم تیۆرە بەپێی بۆچونی راولز لەسەر بنەمای عەقڵی راوێژگەری دروست دەبێ و «ئەمەش بەرهەمی گۆڕانی تێگەیشتنە لە چەمكی عەقڵ لەسەردەمی هاوچەرخدا واتە وەرچەرخانە لە عەقڵی تاكەكسییەوە بەرەو عەقڵی راوێژگەری».[392] ئەمەش وادەكات لە میانی وتووێژێكی كراوە دا تاكەكان هەست بە هەندێ كێماسی بۆچوون و تێگەیشتنی خۆیان بكەن و فێری ئەوە بن كە بەشێك لە رایەكانیان لەسەر بنەمای لەرزۆك دامەزراوە و دەبێ لەوانیترەوە فێر بن، بەلاٚم لێرەدا كێشەیەك دێتەئاراوە ئەویش ئەوەیە كە ئایا زەمینەی دیالۆگێكی ئایدیالی هەمیشە لەبارو گونجاوە بۆ ئەوەی تاكەكان بەشێوەیەكی تەواو یەكسان رای خۆیان دەربڕن یان كۆمەڵێك فاكتەری گرنگی سایكۆلۆژی و ئابووری و كۆمەلاٚیەتی و كەلتووری لە پشت دروستبوونی جیهانبینی و بڕیاری تاكەكانەوەیە.

---

٣٩٢. منصور میر احمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٣

باسی دووەم

تیۆری گفتوگۆ و دیموکراسی ڕێکاری Procedural Democracy

هابرماس وەك یەكێك لە بنەماكانی دیموكراسی راوێژگەری، تیۆری ئەخلاقی گفتوگۆ یان ئیتیكی گوتاری *Discursive* دەخاتەڕوو كە بەشێكە لە كۆی سیستەمی فەلسەفی هابرماس، لەم نێوەدا هەوڵ دەدات بەسوود وەرگرتن لە فەلسەفەی هیگڵ و كانت، بنچینەكانی ئەخلاقێكی نێوانخودی دابمەزرێنێ، چونكە لەسەردەمی مۆدێرنە و بەجیهانیبوون دا «پێدەچێت موقەدەس بێ توانا بێت لە خۆڕاگرتن لە بەرانبەر بەعەلمانی كردنی جیهان»[٣٩٣] و ئەو كێشە گەورانەی كە ڕووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبنەوە كە پەیوەندییان بە كۆی ژیان و پێكەوە ژیانی و سیستەمی سیاسەتی نێودەوڵەتی و قەیرانە گلۆباڵەكانەوە هەیە، بەتایبەتی لە زەمەنی ڕێژەگەرایی كلتوری و ئایینی دا. لێرە دا پێشكەوتنی زانستیش ڕۆڵی هەبووە لە دروست كردنی "قەیرانی بنچینەی" ئەخلاقی بەو مانایەی كە كانت داوای دەكرد و بناغە عەقلانیەكەی كانتی روخاندووە.[٣٩٤] بەلاّم لەگەڵ هەموو ئەمانە دا هەندێ لە بیرمەندان لەسەر ئەو بڕوایەن كە مرۆڤ بوونەوەرێكی ئیتیكیە (ئەخلاقیە)، ئەوە خەڵك نییە كە ئەخلاق دادەهێنێت بەڵكو ئەوە ئەخلاقە كە كەینوونەی مرۆڤ دیاری دەكات و هابرماسیش پێیوایە مرۆڤ بوونەوەرێكی ئیتیكی پەیوەندیكارییە.[٣٩٥] كەواتە یەكێك لەو پرسیارانەی كە هابرماس دەیەوێت وەلاّمی بداتەوە ئەوەیە كە ئایا دەتوانین هەندی پرەنسیپی یونیڤێرساڵ بۆ ئەخلاق دابمەزرێنین كە گوزارشت لە ئیرادەی هەمووان بكات و هێزی ئیلزامیشی هەبێت؟

---

٣٩٣. جاكلين روس، الفكر الاخلاقي المعاصر، ت:د. عادل العوا، عويدات للنشر و الطباعة، بيروت،٢٠٠١، ص٦٣.

٣٩٤. د. محمد عابد الجابري، قضايا في الفكر المعاصر، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٧، ص ٦٣.

٣٩٥. يورغن هابرماز ، اتيقا المناقشة و مسألة الحقيقة ، ترجمة وتقديم: د. عمر مهيبل، الدار العربية و ناشرون و منشورات الأختلاف، الجزائر- بيروت، ٢٠١٠ ، ل ٨.

تەوەری یەکەم: هابرماس و ئەخلاقیاتی گفتوگۆ

ئەخلاق رەگی قوڵی لە نێو ئەفسانە و ئایین و فەلسەفە دایە کە هەریەکەیان بەجۆرێك راڤەیان کردووە بەلاّم دەشێ لەسەرەتادا ئەم پێناسەیە بۆ ئەخلاق وەربگرین ((ئەخلاق لە ئاستی بیرکردنەوە دا بریتیە لە پەیوەندی تێگەیشتن و رەفتار، پەیوەندی ئاگایی مرۆڤ وەك تاك و گروپ، گەل و نەتەوە کە لە رێگایەوە تێدەگات، هزر خەسڵەتی هەڵسەنگاندنی هەیە و هەڵسەنگاندن نرخاندنی ئامانجەکانی بیرکردنەوەیە ، بە بیرکردنەوەی تیۆری و پراکتیکیەوە)).[396] ئەوەی گرنگە رۆڵی بیرکردنەوە و تێگەیشتنی مرۆڤە بۆ هەڵسەنگاندنی کردەوەی خۆی و ئەوانیتر، لەبەر ئەوەی وەك کائینێکی کۆمەلاّیەتی و پەیوەندیکاری دەبێ دەرەنجامەکانی هەڵسوکەوتی ئەوانیتر و خۆی بنرخێنێ. کەواتە ئەخلاق بیرکردنەوەیەکی زیندووی لە پەرەسەندن دایە، چونکە پەیوەندییەکی بەردەوامی هەیە بە بیر و کار، وتە و کردەوە.[397]

١. ئەخلاقی خود- سەنتەر:

ئەخلاق یان کردەی ئەخلاقی کۆمەڵێك ئاداب و داب ونەریت ونۆرم و بەهایە کە کۆمەڵگا بڕیاری لەسەر دەدات لە کاتێکی دیاریکراو دا، بەلاّم ئەوەی گرنگە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەوەیە کە ئایا (کێ) ی کۆمەڵگا بڕیار لەسەر ئەخلاقیات دەدات، ئایا هەموو تاکەکان وەك یەك بەشدارن لە دارِشتنی پرەنسیپی ئەخلاقی و (دەبێ) و(نابێ) کان دا یان بەرهەمی بیرکردنەوەی هێز یان گروپێکی دیاریکراوی کۆمەڵگایە کە دەسەلاّتیان هەیە؟

یەکێك لەو فەیلەسوفە هاوچەرخانەی بە قوڵی بیری لە چەمکی ئەخلاق کردۆتەوە و هەندێ فەرمانی رەهای بۆ دارِشتووە وەك بنچینەی جێگیر و هەمەکی، فەیلەسوفی ئەڵمانی(ئیمانوێل کانت)ە و لە گەڕان بەدوای ئەم بنەما گشتگیرە دا لەوە دەست پێدەکات کە ((لە نێو ئەو شتانەی کە دەتوانین وێنایان بکەین لەم جیهانەو لە دەرەوەی دا، هیچ شتێك بوونی نییە کە بشێت بێ ئەملاولا و بە رەهایی بە چاکە لە قەڵەمی بدەین، تەنیا یەك شت نەبێت: ***ئیرادەی چاکەخوازی***)).[398] لە روانگەی کانت یەکێك لەو خەسڵەتانەی کە مرۆڤ لە بوونەوەرەکانی تر

---

٣٩٦. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥.

٣٩٧. هەمان سەرچاوە ، ل ٦.

٣٩٨. أمانويل كانت، تأسيس ميتافيزقا الأخلاق، ت: د. عبدالغفار مكاوي، مراجعة د. عبدالرحمن بدوي، منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٢، ص ٣٧.

جیا دەکاتەوە ئیرادەیە و کاتێ ئەم ویستە سەربەخۆ بێت و وەك ئیرادەیەکی چاکەخواز دەربکەوێت، دەشێت ببێتە سەرچاوەیەك بۆ هەڵێنجانی یاسای ئەخلاقی. کانت بۆ روون کردنەوەی ئەمە دەڵێت هیچ بەخت و بلیمەتی و داناییەکی دونیایی ناکرێت بە چاکە بژمێردرێت، تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە لە رێگای ئیرادەیەکی چاکەخوازەوە بەکاربهێنرێت، پێیوایە ئیرادەی چاکەخوازی لە خۆیدا و بەرەسەن چاکەیە.[399] کانت لە فەرمانی رەهای ئەخلاق دا دەڵێت: «کارێك مەکە تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە تەبایە لەگەڵ ئەو سەلمێنراوەی کە واتلیدەکات لە هەمان کات دا کە بتەوێ بیکەیتە یاسایەکی گشتی».[400] بەم جۆرە ئەم یاسایە نەك هەر گشتییە و لەگەڵ جەوهەری مرۆڤ دا دەگونجێت، بەڵکو لەگەڵ یاسا سروشتیەکانیش دا تەبایە کە پەیڕەوی لە سیستەمێکی گەردوونی دەکەن. لەم سۆنگەیەوە کرداری ئیرادەگەرانەی تاك دەکاتە پێوەر و دەڵێت: «با کردارەکەت بە جۆرێك بێت هەر وەك ئەوەی بنەمای کردارەکەت بە هۆی ئیرادەتەوە ببێتە یاسایەکی سروشتی گشتی».[401] کردن و نەکردنی کردەیەك کە هەمان بنەمای ئیرادە و ئەخلاقە لای کانت، پەیوەندییەکی بەهێزی بە ئازادی تاکەوە هەیە و بە بۆچوونی ئەو بیرۆکەی ئازادی بە شێوەیەکی تۆکمە گرێدراوی چەمکی سەربەخۆییە کە ئەمەش پەیوەستە بە پرەنسیبی یونیڤێرساڵی ئەخلاق و ئەم پرەنسیپە بەکار دێت وەك بنچینەیەك بۆ هەموو هەڵسوکەوتێکی بوونەوەرە عاقڵەکان و ئەمە بەسەر یاسای سروشت دا دەچەسپێ لە پەیوەندیی بە هەموو دیاردەکان دا.[402] ئەوەی کانت دەیەوێت وەك هەندەك بۆ هەمەکیەتی ئەخلاقی وەری بگرێت بریتیە لە تاکێکی ئازاد و خاوەن ئیرادە کە دەشێت ویستی ئەم خودە خولقێنەری یاسای یونیڤێرساڵ بێت، بە مەرجێك لەگەڵ جەوهەری مرۆڤایەتی دابگونجێت، بەو پێیەی مرۆڤ لە خۆیدا ئامانجە نەك ئامراز و دەڵێت: «کارێك بکە بە جۆرێك هەڵسوکەوت لەگەڵ مرۆڤایەتی لە کەسی خۆتدا و لەگەڵ هەموو

---

٣٩٩. وليام ليلي، مقدمة في علم الاخلاق، ت: علي عبد المعطى محمد، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٠، ص ٢٨٣.

٤٠٠. أمانويل کانت، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

٤٠١. هەمان سەرچاوە، ل ٩٤.

٤٠٢. عزالدين الخطابي، الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الديموقراطي -من كانط إلى هابرماس،لەرێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٢ وەرگیراوە لەم سایتەی خوارەوە: ل ٣لە ٧.
http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=587

مرۆڤەکان بکە بە چەشنێك هەمیشە و لە هەمان کاتدا وەك ئەوەی لە خۆیدا ئامانج بێت، بە هیچ شێوەیەك وەك تەنیا ئامرازێك هەڵسوکەوتی لەگەڵ مەکە».[403]

بەم جۆرە کانت تاك دەخاتە چەقی سیستەمی دارشتینی ئەخلاقەوە و دەشێت خودەکان بەتەنیا بێ گەڕانەوە بۆ دەرەوە و ناوەوەی جیهان فەرمانە رەهاکانی ئەخلاق دابمەزرێنن. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کانت پێیوایە کە پرەنسیپی ئەخلاقی لەگەڵ تاك یان خودی خاوەن ئیرادە سەرهەڵدەدات، کە هەر تاکێك بە تەنیا دەتوانێ حوکمی هەمەکی (یونیڤێرسالّ) بوونیان بەسەر دا بدات و خۆی بکاتە چاوگی دامەزراندنی ئەم بنەما رەها و هەمەکیانە. یەکێك لەو رەخنانەی کە ئاراستەی فەلسەفەی ئەخلاقی کانت کراوە ئەوەیە کە پێوەری کانت بۆ ئەخلاق پێوەریکی شکلی ئەبستراکتە. بە رای کانت ئیرادەی چاکەخوازی دەتوانێ گوزارشت لە خۆی بکات بێ وەبەرچاوگرتنی ئەو دەرەنجامانەی لێیەوە دەردەچێت یان ئەو رەوشەی تێیدا دێتە ئاراو.[404] بەلاّم ئەم رەخنەیە ناتوانێت شوێنی فەرمانی رەهای کانت بۆ ئەخلاق لەق بکات، چونکە وەبەرچاوگرتنی کات و شوێن رهایی ناهێڵێت و ئەمەش دژی جەوهەری بیرۆکەکەیە. بەلاّم هابرماس بە جۆرێکی تر ئەم ئیشکالیەتە چارەسەر دەکات.

٢. ئەخلاقی نێوانخودی:

لەروانگەی هابرماسەوە خود دەتوانێت دارێژەری ئەخلاق بێت، بەلاّم ئەخلاق تەنیا کاتێ دەتوانێ هەمەکیەت وەربگرێ و ببێت بە هی هەمووان کە بخرێتە ناو گفتوگۆ و مشتومڕی جدییەوە. بەم جۆرە ئەخلاق لە روانگەی هابرماسەوە لە پێش دا بوونی نییە، بەڵکو ئەخلاق لە میانی گفتوگۆ و لە نێوان قسەکەر و بکەرەکان لە دایك دەبێت. « لای کانت یاسای ئەخلاقی شوێنگەی ئایدیای ئەفلاتونی داگیر دەکات، بە بەراورد لەگەڵ یاساکان کە لەوەوە دادەتاشرێن و لای هابرماس، ماف و لەوێشەوە ئەخلاق، بنەماکانی لە ناو گفتوگۆی گشتی دایە».[405]

هابرماس پەیوەستە بە عەقلاّنیەتی کانتی و بڕوای بە بوونی عەقلّی کردەیی هەیە، بەلاّم عەقلّێکی کردەیی تاك و تەرا نا کە پشت بە باوەڕە خودییەکانی دەبەستێ و تارادەی

٤٠٣. امانویل کانت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨-١٠٩.

٤٠٤. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٢.

٤٠٥. رینر روشلتز، مارکس، هابرماس و الديمقراطية الراديكالية ، ت: سليم قندلفت، مجلة الفكر السياسي، مجلة فصلية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب، العدد ٨، دمشق ، شتاء ٢٠٠٠، ص ٤٥.

خۆپەرستی Solipsism دووره‌په‌رێزه.[406] به‌ پێچه‌وانه‌ی کانت که‌ یاسای ئـه‌خلاقی پشت بـه‌ ئیراده‌ی خۆی ده‌به‌ستێ، هابرماس پێیوایه‌ ته‌نیا نۆرمه‌ په‌سه‌ندکراوه‌کان له‌ لایه‌ن ئه‌و که‌سانه‌ی که‌ ده‌که‌ونه‌ ژێر کاریگه‌رییه‌وه‌ و له‌ گفتوگۆیـه‌کی ئـازاد دا ده‌شـێت به‌رژه‌وه‌نـدی به‌شـدارانی گفتوگۆکه‌ دابین بکات. که‌واته‌ « نۆرمـه‌ پاسـاوداره‌کان ئه‌وانـه‌ن کـه‌ له‌گـه‌ڵ "به‌رژه‌وه‌ندییـه‌ گشتێنراوه‌کان" دا وه‌کیه‌ك بن».[407] هه‌ر بۆیـه‌ هابرمـاس "ئـه‌خلاقی گفتوگـۆ یـان گوتـاری Diskursethik" به‌ باسێکی ئه‌خلاقی دانانێت بـه‌ مانـا کلاسـیکیه‌که‌ی بـه‌ڵکو باسـێکه‌، رێکاریی پێویستی تێدایه‌ بۆ رێکخستنی گفتوگۆیه‌کی عـه‌قلانی کـه‌ یارمـه‌تیمان ده‌دات بـۆ گه‌یشتن به‌ کۆده‌نگیـه‌ك سـه‌باره‌ت بـه‌ نـۆرمی ئـه‌خلاقی هاوبـه‌ش کـه‌ خـودان سروشـتێکی یونیڤێرسالن و ده‌توانین له‌سه‌ر بنه‌مای ئه‌مـه‌ نـۆرمی ئـه‌خلاقی خـاوه‌ن بنـه‌مای گـه‌ردوونی (یونیڤێرسال) دابڕژێن که‌ ره‌چاوی به‌رژه‌وه‌ندی هه‌موو لایه‌نه‌ په‌یوندیداره‌کان ده‌کـات هه‌ربۆیـه‌ ئه‌خلاقی گفتوگۆ ئه‌خلاقێکی رێکارییه‌ و به‌رییه‌ له‌ هه‌مووجۆره‌ ناوه‌رۆکێکی نۆرماتیڤ.[408]

> **که‌واته‌ تیۆری ئه‌رگۆمێنت خوازی هابرمـاس لـه‌ سـه‌ره‌تاوه‌ تـا کۆتـایی لـه‌ چوارچێوه‌ی کرده‌ی په‌یوه‌ندیکاری دا رووده‌دات... و گفتوگۆی کرده‌یی، گفتوگۆیه‌کی راسته‌قینه‌یه‌.کاتێ تاکه‌کان ده‌چـنه‌ نـاو ئـه‌رگۆمێنت خـوازی ئه‌خلاقییـه‌وه‌ ئـه‌وا به‌شداره‌کان له‌ هه‌ڵوێستێکی بڕیارییه‌وه‌ به‌ دوای کرده‌وه‌ و چالاکیه‌کانیان دا ده‌چن له‌ پێناو هێنانه‌وه‌ی ئه‌و کۆده‌نگییه‌ی که‌ توشی پشێوی هاتووه‌.[409]**

هابرماس دوو جۆر گوتار لێك جیا ده‌کاته‌وه‌: گوتاری ئیتیکـی و گوتـاری مـۆراڵێ Moral and Ethical Discourse و له‌سه‌ر ئه‌م بنه‌مایه‌ جیاوازی داده‌نێت له‌نێوان هه‌ر دوو پرسـی داد و ژیـانی

---

٤٠٦. محمد الحاج، من كانط إلى كارل أتو آبل : نحو أخلاقية النقاش ، له‌ رێکه‌وتی ٢٠١١/٢/٢٠ له‌م سایته‌ی خواره‌وه‌ وه‌رگیراوه‌: http://melhaj.maktoobblog.com/644816%D9%85%D9%86
-

٤٠٧. استیون وایت، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ١٠٩.

٤٠٨. محمدالاشهب، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٢٦٩.

٤٠٩. بول ريكور، الذات عينها كآخر ، ترجمة و تقديم و تعليق: د.جورج زيناتي، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٥،، ص ٥٢٨.

چاك يان خۆش *good life* بەم پێیە پرسی داد (العدل) پەیوەستە بە گوتاری ئەخلاقییەوە[٤١٠] و لە بەرانبەر دا ژیانی چاك یان خۆش پەیوەستە بە گوتاری ئیتیکیەوە.[٤١١] « ئیتیكای گفتوگۆ بە كردەوە دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێت كە دەرەنجامە دینامیكیەكەی لەسەر بنەمای گەڕان و بەدواداچوونی دوولایەنەی ئاراستەدار دامەزراوە بۆ بنیاتنانی روانگەی ئەویتر، پاشان تێكەڵ كردنی بە خودی گریمانەكانی پراگماتیكی گفتوگۆی كردەیی».[٤١٢] بە رای هابرماس تەنیا كاتێ دەشێت پاساو بۆ نۆرمەكان بهێنرێتەوە « كە دەرەنجام وكاریگەرییە لاوەكییەكانی بۆ رازی كردنی بەرژەوەندی هەر تاكێك كە وا چاوەڕوان دەكرێت كە لە گونجانێكی هەمەكی لەگەڵ ئەم نۆرمە بێتەئاراوە، بێ زۆرەملێ و ناچاركردن لە لایەن هەمووانەوە قبوڵ بكرێت».[٤١٣]كەواتە تەنیا بەشداری راستەقینەی هەموو تاكێكی پەیوەندیدار كەفیلە بۆ چاودێری كردنی ئەو شێواویانەی كە لە راڤەی ئەو شتەی بەناوی بەرژەوەندی تاكەكەسیەوە سەرهەڵدەدات، واتە ئەوە تاكە بەشدارەكەیە كە دیاری دەكات چی بەرژەوەندی ئەوە.[٤١٤] كەواتە هەموو نۆرمێكی دروست مەرج نییە لە سەرچاوەیەكی بالاَ دەرچووبێت بەڵكو دەبێ ئەم مەرجانەی هەبێت: ***یەكەم*** بێلایەنی *Neutrality* یان ئینساف *Fairness*. ***دووەم*** دەرەتانی گوزارشت كردن [لەم دوو تایبەتمەندییە] بە سیغەیەك كە بنەمای یونیڤێرسالّی هەبێت. ***سێیەم*** دەرەتانی پاساوهێنانەوەی عەقلاَنی بۆ خودی پرەنسیپی یونیڤێرسال كە ئەم نۆرمانە لە خۆ دەگرێت.[٤١٥]

---

٤١٠. پۆل ریكۆر جیاوازی دادەنێت لە نێوان ئیتیك Ethicque و ئەخلاق Moral . یەكەمیان لە ئەرستۆوە بۆمان ماوەتەوە و پەیوەستە بە هەموو ئەو شتانەی كە باش و چاك و خێرن و ا لە ژیان دەكات خۆش بێت، بەلاّم دووەمیان پەیوندی بە هەموو ئەو شتانەوە هەیە كە بە كردەی ناچاری لە قەڵەمیان دەدەین كە پابەندبوون و زۆرەملێی تێدایە و لەسەر بنەمای نۆرمێك دامەزراوە كە دروستیكەی یونیڤێرساله(گەردوونییە) و دەكرێت بگشتێنرێت و راستەوخۆ لە كانتەوە پیمان گەشتووە. پێشەكی ریكۆر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

٤١١. محمدالاشهب سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣٤-٣٣٥.

٤١٢. یورغن هابرماس، اتیقا المناقشة و مسألة الحقیقة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

٤١٣. استیون وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

٤١٤. جان مارك فیري، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥٢.

٤١٥. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٧.

هابرماس سێ تایبەتمەندی سەرەکی بۆ ئەخلاقی گوتار یان گفتوگۆ دیاری دەکات:[٤١٦]

١-مەعریفەگەرایی *Cognitivism*: ئەخلاقی گفتوگۆ و مشتومڕ لەسەر ئەم گریمانەیە دامەزراوە کە تەنانەت پرسی ئەخلاق بە شێوەیەکی مەعریفی و عەقلانی یەکالا دەکرێتەوە.

٢-دادپەروەری لە بەرانبەر ژیانی چاك دا: ئەخلاق پرسێکی نێوانخودییە. ئێمە کاتێ دەچینە نێو پانتایی ئەخلاقەوە کە لەگەڵ ئەوانیتر دا ناکۆکیمان هەبێت.

٣-بنچینەی یونیڤێرساڵ بوون *Universalization*: بە بڕوای هابرماس ئەو نۆرمانە خاوەن دروستین کە لەسەر بنەمای دادپەروەری یان بێلایەنی دامەزرابن، تەنیا ئەو نۆرمانە دەتوانن بانگەشەی دروستی بکەن کە تەئیدی هەموو ئەو کەسانەی بەدەست هێنا بێت(یان بتوانێ بە دەستی بێنێ) کە دەکەونە ژێر کاریگەرییەکیەوە.

لە روانگەی هابرماسەوە، لە حاڵەتی کردەی پەیوەندیکاری وەك بوارێك بۆ لێك تێگەیشتن لە پێناو رێککەوتن و قبوڵ کردن لە نێوان بکەرەکان، بە پێچەوانەی کردەی ستراتیژی بەشداربووەکان بە ئەرگۆمێنت مامەڵە لەگەڵ یەکتری دا دەکەن و ئەم ئەرگۆمێنتە پێش وەختە پێویستی بە بێلایەنی و بەرپرسیارێتی گفتوگۆکارەکان و سیفەتێکی مەعقول هەیە لە گوتارەکانیان دا، « بە گشتی گفتوگۆی راست و دروست رازیکەرە، پشت بە بەڵگە دەبەستێ نەك هەڕەشە: پشت بە هێزی بەری لە توندوتیژی و گوتاری ئەرگۆمێنتی دەبەستێ».[٤١٧] لێرە دا (زمان) رۆڵێکی بنچینەی دەگێڕێت و تاکە ئامرازی لیك نزیك بوونەوە و لێك تێگەیشتنی خودە سەربەخۆکانە، هەموو پەیوەندی و دیالۆگێك تەنیا لە رێگای زمانەوە ئەنجام دەدرێت، هەر بۆیە بە بڕوای هابرماس هەموو گوتەیەك بۆ ئەوەی وەك کردەی قسەیی مسداقیەتی هەبێت پێویستە بنگەشەی چوار جۆر دروستی بکات:[٤١٨]

١. بۆ تێگەیشتن شیان *Comprehensible*

٢. حەقیقەت *True*

٣. راستی *Rightness*

٤. راستگۆیی *Truthfulness*

---

٤١٦. منصور انصاری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٥.

٤١٧. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

٤١٨. یوسف اباذری، خرد جامعەشناسی، طرح نو، ض ٢، تهران، ١٣٨٧(٢٠٠٨)، ص ٧٢-٧٣.

ئەركە گشتییەكانی قسە	بانگەشەی دروستی Validity claim	شێوازەكانی پەیوەندیكاری	بواری واقع
پێشاندانی فاكتەكان	حەقیقەت True	مەعریفی: هەڵوێستی بەبابەتی كردن	"جیهان"ی سروشتی دەرەكی
دروست كردنی پەیوەندی نێوان كەسی مەشروع	راستی Rightness	كارلێكی: هەڵوێستی گونجان	دونیای كۆمەڵایەتی "ئێمە"
ئاشكراكردنی خودیەتی قسەكەر	راستگۆیی Truthfulness	تەعبیری: هەڵوێستی تەعبیری	دونیای سروشتی ناوەكی "من"
--------------	بۆتێگەیشتن شیان Comprehensible	----------	زمان

خشتەی ئەركی قسە و بانگەشەی دروستی[419]

لێرەدا هابرماس ئاماژە بە "رەوشی ئایدیالی قسە *Ideal speech situation*" دەكات، لەم رەوشە دا بەشداران ئامادەن رەهەندە كردەیی یان ستراتیژیەكانی قسە بێدەنگ بكەن لە پێناو دروست كردنی كۆدەنگی ئەمەش بە هاندانی بەشداران بۆ پشت گوێ خستنی تێبینی ستراتیژی و هێنانە ئارای پەیوەندیكاری و پانتاییەكی چالاك و بەهێز بەمەبەستی خۆدوورخستنەوە لە 'پەیوەندیكاری شێواوی سیستماتیك *Systematically Distorted communication*'[420] كە تێیدا رێككەوتنی عەقلانی یان كۆدەنگی دێتەئاراوە. رێكاری گوتاریی دەبێت گرانتی ئەوە بكات كە هەموو پاڵنەرەكانی بەشداربووانی تریش، تا ئەو جێگەیەی كە بە ئاراستەی گەیشتنە بە كۆدەنگی،

419 . Jürgen Habermas, Communication and the Evolution of Society, Translated by Thomas McCarthy,Beacon Press,Boston,1979, p.68.

٤٢٠. رابرت آودی و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٩٧-٥٩٨.

پێویستە لە گفتوگۆ دا بگونجێنرێت.[421] کەواتە لەپەیوەندی بە جیهانی سروشتی قسەکەر بە پشت بەستن بە فاکتەکان و مەعریفە هەوڵی دەربڕینی حەقیقەت دەدات و لە جیهانی کۆمەڵایەتیش دا بە مەبەستی دروست کردنی پەیوەندی نێوان کەسی و لە پێناو کارلێك تاك راستی وتەکانی دەکاتە مەحەك و لە ئاستی خودییش دا راستگۆیی مەبەستە، بەڵام ئەرکی زمان وەك فاکتەری لێك تێگەیشتن و پەیوەندیکاری بریتیە لە دروست کردنی کۆدەنگی.

بە گشتی بوونی یاسا و ئەخلاق دەشێ لە روانگەی پرۆسسی کۆدەنگی لە زمان دا روون بکرێتەوە. کاتێ کۆمەڵگای ئاییندار دەگۆڕێ بۆ کۆمەڵگای هاووڵاتیە سۆلیدارەکان، ئەو کاتە ئەخلاقی یونیڤێرساڵ دەتوانێ خەسڵەتی ئیلزامی خۆی بپارێزێت. تەنیا یاسایەکی فۆرماڵی کە لەسەر بنەمای پرەنسیپی ئەبستراکت دامەزراوە دەتوانێ دابەشکردنی کار لە نێوان مەشروعیەت و ئەخلاقیەت دا دروست بکات.[422]

لێرە دا یەکێك لەو رەخنانەی ئاراستەی هابرماس جەکرێت ئەوەیە کە زۆر جەخت لەسەر رۆڵی زمان دەکات لە پەیوەندیکاری دا هەر بۆیە سەبارەت بە قول کردنەوەی مۆدێلی پەیوەندیکاری (هۆنیس) جەخت لەسەر توێژینەوە لەمەڕ لایەنە نازمانییەکانی پەیوەندیکاری کۆمەڵایەتی و فۆرمەکانی تری کارلێك دەکاتەوە وەك جوڵە و کردەی جەستەیی.[423] هابرماس پێیوایە کە کلیلی ئەخلاقی گفتوگۆ لەم دوو گریمانەیە پێك دێت: گریمانەی ***یەکەم***، خۆی لە بانگەشەی نۆرماتیڤ بۆ دروستی دەنوێنێ کە مانایەکی مەعریفی لە خۆ دەگرێت و دەشێت وەك بانگەشەی حەقیقەت مامەڵەی لەگەڵ دا بکرێت. گریمانەی ***دووەم***. خۆی لە پێویستی چوونە ناو گفتوگۆیەکی راستەقینە دا دەنوێنێ بۆ دامەزراندنی نۆرم و فەرمانەکان بە پشت بەستن بە عەقڵ.[424] هابرماس ئەوە روون دەکاتەوە «دانپیانانی نێوانخودی لەسەر بنەمای دروستی نۆرمەکان و یونیڤێرسال بوونیان دادەمەزرێ، بەو پێیەی کە لە لایەن هەموو کەسە پەیوەندیدارەکانەوە پەسندە و ئاماژە بەوە دەکات، نۆرمەکان ناتوانن بانگەشەی دروستی بکەن

---

٤٢١. استیون وایت، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٠.

٤٢٢. یورگن هابرماس ، نظریەی کنش ارتباطی - جهان زیست و نظام ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١.

٤٢٣. د. کمال منیر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٣.

٤٢٤. نورالدین افایة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٦.

تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە تاکە پەیوەندیدارەکان ڕێکبکەون یان دەرفەتی ڕێککەوتنیان هـەبێت وەك بەشدار لە گفتوگۆیەکی کردەیی سەبارەت بە دروستی ئەم نۆرمانە».[425] هەر بۆیە پێیوایە کە نۆرمی ئەخلاقی لە کردەی پەیوەندیکاری ناستراتیژی دا دێتە ئاراوە، کە لە میانی گفتوگۆ و گۆڕینەوەی بیروبۆچوون و بانگەشەی دروستی. لای هابرماس هەموو شتێکی عەقڵی دەشـێ گفتوگۆی لەسەر بکرێت، چونکە هەموو پێشنیارێك دەشێ لە چوارچێوەی سیستمی ڕێزمـانی کارپێکراوی کۆمەڵگا دەرك بکرێت و نیـازی قسـەکەرەکەی بـە جـدیی وەربگیرێـت. لێـرە دا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە پراگماتیکی گشتی لەسەر بنەمای سێ گریمانە دامەزراوە:[426]

١. قسەکەرەکان توانای بەکارهێنانی ڕستەیان هەیە لە کردە قسەیەکان دا .
٢. توانای ئیمە لەسەر بنەمای "هۆشیاری ڕاستەوخۆ لەمەڕ ڕێزمان" دامەزراوە.
٣. ئامانجی پراگماتیکی گشتی دۆزینەوەی سیستەمی گشتی ڕێزمانە.

هەر بۆیە لە دیدی هابرماسەوە هیچ نۆرمێك بـوونی نییـە تـەنیا ئـەو کاتـە نـەبێت کـە دەرفەتی تاقیکردنەوەیەکی عەقلانی بۆی لە ئارا دا بێت.[427] کەواتـە بـە پێچـەوانەی کانـت هابرماس پێیوایە کە تاك لە گفتوگۆ و بە ڕێککەوتن لەگەڵ بکەرەکانی تر نـۆرمی ئـەخلاقی دروست دەکات.[428] ئەخلاقیاتی گفتوگۆی هابرماس لە خود- سەنتەری لە فەلسـەفەی کانـت جیاوازە، چونکە فەلسەفەی کانت لە داڕشتنی سێ فەرمانە ڕەهاکە دا، لە خودەوە دەردەچێت کە وادەکات خود ناوەندی دارشتنی نۆرمی ئەخلاقی بێت کە پێیوایە بۆ مرۆڤایەتی گونجاوە، بەڵام تیۆری هابرماس لە بیرۆکەی نێوانخودی دەست پێـدەکات. هابرمـاس پێیوایـە کـە خـود لایەنێکی بکەرە وەك سەرجەم بکەرەکانی تر کە پەیوەندییان بە فەرمان و نۆرمـە ئـەخلاقی و کۆمەڵایەتیەکانەوە هەیە، هەربۆیە دەبـێ هـەموو لایەنـە پەیوەندیـدارەکان لـە چوارچـێوەی گفتوگۆیەکی کراوە دا لە داڕشتنی ئەخلاق دا بەشدار بن. بەڵام لێرە دا یەکێك لەو کیشـانەی ڕووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە ئایا لەسەر چ نۆرم و پێورێك، گفتوگۆ ڕێکـدەخرێت بـۆ دیـاری

---

٤٢٥. عزالدین الخطابي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣
٤٢٦. منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٢.
٤٢٧. عزالدین الخطابي ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤.
٤٢٨. منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٣.

کردنی بنەماکانی ئەخلاق، ئایا ئەم نۆرم و پێوەرانە چۆن دەسەلمێنرێت کە ئەخلاقین یان نا. بۆ ئەم مەبەستە هابرماس سێ ڕێسا بۆ گفتوگۆیەکی عەقلانی دادەڕێژێت:[٤٢٩]

١. هەموو خودێك کە توانای قسە و کردەوەی هەیە بەشێکی تەواوی لە گفتوگۆ پێدەبڕێت.

٢. أ- هەموو خودێك مافی ئەوەی هەیە هەموو جۆرە کێشەیەك بوروژێنێت یان نارەزایەتی دژی هەرچەشنە تەئیدێك دەرببڕێت.

ب- هەموو خودێك مافی قبوڵکردنی هەموو سەلماندنێکی هەیە لە بەرەکانی گفتوگۆ دا.

ج- هەموو تاکێك مافی گوزارشت کردنی هەیە لە بۆچوون و ئارەزوو و خواستەکانی خۆی.

٣.نابێ پێشگیری لە هیچ گفتوگۆکارێك بکرێت لە وتووێژ دا و نابێ گوشاری دژ بەکار بهێنرێت لە ناو گفتوگۆ یان دەرەوە، بەمەبەستی ئاستەنگ دروست کردن بۆ ئەوەی سوود لەو مافانە وەرنەگرێت کە لە ڕێسای یەکەم و دووەوم (أ) و (ب) دیاری کراون.

نابێ هیچ شتێك لە کردەی پەیوەندیکاری یان گفتوگۆی کردەیی دا خۆی لێ بپارێزرێت، جا شتەکە پەیوەندی بە دەسەڵاتەوە هەبێت یان سامان یان نەریتەوە، بەکورتی بنەما ڕێکارییەکان بریتین لە باکگراوندی ئەگەری گەیشتن بە کۆدەنگیەکی عەقلانی سەبارەت بە دروستی نۆرمەکان و پێویستی بە بیرکردنەوە و ئالۆیر و گۆڕینەوەی وەکیەك هەیە.

هابرماس پێیوایە هیچ دیموکراسیەك بوونی نییە بێ گوێگرتن لە ئەویتر و داننان پێی و بە بێ گەڕان بە دوای بەهایەکی یونیڤێرسال(هەمەکی) لە ناو گوزارشتێکی خودیی بۆ هەر هەڵبژاردنێك دا[٤٣٠] و ئەرگۆمێنت خوازی لە ئازادی و پاڵنەری عەقلانی نزیك کردۆتەوە، و گفتوگۆی ناو پانتایی گشتی لە عەقلانیەتی سیاسی و مەشروعیەتی دیموکراتی نزیك دەکاتەوە و هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە پەیوەندیکاری مەیدانی دەرکەوتنی عەقلانیەتە و لە میانی ئەمە پەیوەندی کۆمەڵایەتی وەك واقعێکی سیمبولیك بەدی دێت بەهۆی دروستی گوتارەوە.[٤٣١] بە بێ گفتوگۆیەکی گشتی کە لە ڕووی بنەماییەوە ملکەچی ڕێساو سیستەمە کە وەك

---

٤٢٩. حسن مصدق، أسس علم التواصل في الفكر الألماني المعاصر ، مجلة العرب والفكر المعاصر، بيروت، العدد ١٣٠-١٣١، ص١٠٥.

٤٣٠.ألان تورين، نقد الحداثة ، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧، ص ٤٣١.

٤٣١. عزالدين الخطابي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣.

پێداویستی ئەم جۆرە گفتوگۆیە خۆیان دەنوێنن، هەموو ئەگەرەکانی گەیشتن بە ڕێکەوتنێکی بەهادار لەناو دەچێت. بەم جۆرە حەقیقەت لای هابرماس جیاناکرێتەوە لە قسە و زمانی پراگماتیکی، بەڵکو لە نێو گفتوگۆ و رستە دروست دەبێت کە لە نێوان خودە بەرهەمهێنەرەکانی پەیوەندکارییەوە دێتە ئاراوە، لەم سۆنگەیەوە هابرماس بە تیۆرەکەی خۆی بۆ حەقیقەت، وەهمی تاك حەقیقەتی و حەقیقەتی باڵا هەڵدەوەشێنێتەوە بەتایبەتی لە سەردەمی دیالۆگ و ململانێی جۆراوجۆر دا.[٤٣٢] سەرەڕای بوونی توانستی پەیوەندی و لێك تێگەیشتن لای مرۆڤ لە ڕێگای زمانەوە، بەڵام هەندێ ئاستەنگ لەبەردەم تاکەکان دایە کە وادەکات پەوەندییەکی شێواو دروست ببێت و «ژمارەیەکی زۆر لە حاڵەتەکانی خراپ تێگەیشتنی بێتە ئاراوە کە پەیوەندی بە حوکمە پێش وەختە نەگونجاوەکان، ناروونی، ژاوەژاو و ڕێکخستنێکی خۆسەپێنانەی ژیانی تاکەکان لە ڕێگای سیستەمێکی ئەخلاقی داپلۆسێنەرەوە هەیە».[٤٣٣] کەواتە یەکێك لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی تیۆری گفتوگۆ دوور خستنەوەی ئەگەرەکانی بەکارهێنانی توندوتیژییە بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان. هابرماس رای وایە کە نۆرم لە چوارچێوەی ئەخلاقیاتی توندوتیژی ناتوانێت بانگەشەی دروستی بکات وئەو نۆرمانە خاوەن پاساوی عەقڵانین کە هەموان لەسەری کۆکن. بەم جۆرە پرەنسیپی گوتاریی، پەیوەندی توندوتیژی و هێز دەگۆڕێت بۆ پەیوەندی گفتوگۆ و مشتومڕ لە ململانێی بەرژەوەندییەکان دا دەتوانێ پەیوەندی هێز سنووردار بکات لە نێوان لایەنەکان دا بە جۆرێك گرانتی یەکسانی نێوانیان بکات سەبارەت بە دەرفەتی بەشداری لە دانوسان و بەرگری کردن لە بەرژەوەندییەکانیان.[٤٣٤]

تیۆری ئەخلاقی گفتوگۆ بە یەکێك لە مەرجە سەرەکیەکانی چارەسەرکردنیکێشە فرە ڕەهەندە کلتووری و سیاسیەکان دادەنرێت لە سەردەمی ئێستا دا و پاش لاواز بوونی ئەخلاقی ئایینی و نەریتی بۆ پتەوکردنی پرەنسیپ و بەها و نۆرمی نوێ لەسەر بنەمای عەقڵانی. لێرەوە دەتوانین بڵێین ئەخلاقی گفتوگۆ نە ڕێبازە نە سیستەمێکە لە بەها و نۆرم و فەرمانی دیاریکراو لە ناوەرۆکی خۆیدا، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو شتەی کارل ئاتۆ ئاپڵ بە پراگماتیکی

٤٣٢. جان مارك فيري، فلسفة التواصل ، ترجمة عمر امهيبل، منشورات الاختلاف، الجزائر ٢٠٠٦، ص٧٥.

٤٣٣. رینر روشلیتز، سەرچاوەی پێشو، ل ٤٥.

٤٣٤. حسن مصدق ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٥.

ترانسیندنتالی ناوی دەبات کە مەرجەکانی گفتوگۆ و تیژ وپرەنسیپە کردەییەکان لەخۆدەگرێت لە بواری ئەخلاقی و سیاسی دا بە مەبەستی تاقیکردنەوەی مەشروعیەت و مەعقولیەت و دروستیکەی.[٤٣٥] هابرماس دوو خاڵی تر بە نۆرمەکانی گفتوگۆوە زیاد دەکات:

أ- هەر کەسێك دێتە ناو گفتوگۆ دەبێت دروستی (الصلاحیة) ڕێکارەکانی وتوویژ قبوڵ بکات.

ب- هەر کاتێ گفتوگۆ پەیوەست دەبێت بە بانگەشە نۆرماتیڤەکان- واتە بانگەشە سەبارەت بە ڕێکخستنە بەدیلەکان بۆ ڕازی کردنی بەرژەوەندییەکان- دەبێ بەشداربووان ئەوە پەسند بکەن کە هەمەکیەت، تاکە ڕێکارە کە لە سایەیان دا ئەو نۆرمانەی هەر کەسێك هەڵیاندەبژێرێ مەشروعن.[٤٣٦]

لە ڕوانگەی (کارل ا. ئاپل) ەوە ئەخلاقی یونیڤێرساڵ ناوەرۆکی هەموو فەلسەفەیەکە بەلاّم ئەم حاڵتە پارادۆکساڵە. چونکە لە لایەکەوە لە ڕاستی دا پێویستی ئەخلاقێکی تیۆری یونیڤێرسال واتە ئەخلاقیك بتوانێ هەموو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی لە باوەش بگرێت کە هەڵبەتە هیچ کاتێ هێندەی سەردەمی ئێمە پێداگری لەسەر نەکراوە، کە لە میانی کاریگەری تەکنەلۆژیا بۆ دروست کردنی کۆمەڵگایەکی یەکگرتوو لە ئاستی جیهانی دا هەستی پێدەکەین. بەلاّم لە لایەکی ترەوە، لە ڕووی عەقڵیەوە ئەرکی فەلسەفەی ئێستا دامەزراندنی ئەخلاقێکی تیۆری یونیڤێرسال نییە، هەڵبەتە قورس نییە، بەڵکو ئاوێتەیە بە نائومێدی.[٤٣٧](زیگمۆند باومن) ڕەخنە ئاراستەی هابرماس دەکات و ڕای وایە کە ئایدیای هابرماس سەبارەت بە کۆمەڵگا لە جۆرە سیمینارێکی کۆمەڵناسی وەرگیراوە، واتە سیمینارێك کە بەشدارە ئامادەبووەکان تەنیا شتێك کە لایان گرنگی هەیە هێزی ئەرگۆمێنتە، بەلاّم ئەمە بێ بایەخ کردنی فاکتەرەکانی ترە کە لە پشت گفتوگۆی بەروالەت ئازاد دا پەنهانە و نەهێشتنی بەرەنجامەکانیەتی و لێرەدا پرسی حەقیقەت لەگەڵ کۆدەنگی و ڕێککەوتن تێکەلاّو دەبێت.[٤٣٨] لاوازبوونی بنچینە ئەخلاقییە میتافیزیکیەکان کە یان پشتی

---

٤٣٥. محمد الحاج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣.

٤٣٦. هەمان سەرچاوە ، ل ١٢٣.

٤٣٧. جاکلین روس، سەرچاوەی پێشوو، ل٦٨.

٤٣٨. زیگمونت باومن، اشارتهای پست مدرنیته، ت: حسن چاوشیان، انتشارات ققنوس، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٣٦١.

به موقەدەس دەبەست یان بە فەلسەفەی ئایدیایستی و بلاّو بوونەوەی ڕێژەگەرایی لە لایەك و ئاوێتەبوونی کلتور و بەها و نۆرمە جیاوازەکان لە لایەکی ترەوە، دامەزراندنی پرەنسیپی یونیڤێرسالی گفتوگۆی کردەیی وەك پێویستی سەردەم دەخاتەڕوو، واتە دروست کردنی هەندێ بنچینەی ئەوتۆ کە هەم خاوەن هەمەکیەت بێت و هەم لە توانای دابێت گوزارشت لە ئیرادەی ئازادی تاکەکان بکات، چونکە بەشێکی گەورەی کێشەکان ڕەهەندی گەردوونیان هەیە و پێویستیان بە کۆدەنگی و چارەسەر هەیە.

تەوەرەی دووەم: دیموکراسی و ڕێکارە یاساییەکان

١. دیموکراسی و پەیوەندیکاری

هابرماس دەڵێت مۆدێلی پەسندی دیموکراسی بریتیە لەوە کە دەرفەتی ئەوە بە هەموو هاووڵاتیان دەدات کە گوزارشت لە ئینتمای کلتوری و عورفی خۆیان بکەن و ئەو توانایەیان پێ دەبەخشێت کە لێك تێگەیشتنێك بێننە ئاراوە سەبارەت بە پێشنیارە پەسندکراوەکان لە لایەن هەمووانەوە، ئەم مۆدێلە تەنیا کاتێ دادەمەزرێت کە پەیوەست بکرێت بە گفتوگۆی گشتیەوە.[٤٣٩] کەواتە خاڵی بنەڕەتی لە سیستەمی دیموکراسی دا پەیوەستە بە پێش گریمانەی ئازادی ڕادەربڕین بۆ گوزارشت کردن لە ویست و داخوازییەکان کە پێویستە لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی- دیموکراتی دا ڕێك بخرێت و ئەمەش لەسەر بنچینەی پەیوەندیکاری بە مانا هابرماسیەکەی واتە «کارلێکی نێوان دوو خود کە توانای گفتوگۆیان هەیە لە ڕێگای وتە و وشە و ڕستەوە».[٤٤٠] بۆ پیادەکردنی ئیرادەی سەربەخۆی خۆیان. ئاشکرایە پرسی دیموکراسی لەبەر ئەوەی پرسی ئازادی و هاووڵاتی بوون و فرەیی و لێبوردەییە، لە بنەڕەت دا پەیوەستە بە پرسی سەروەری و دانپیانان: سەروەری گەل لە میانی دەستە و نوێنەرەکانی هاووڵاتیان و بەرزکردنەوەیان بۆ ئاستی بەرپرسیارێتی نیشتمانی و دانپیانانی دەستووری بە مافە بنەڕەتیەکانی هاووڵاتیان.[٤٤١] هەربۆیە دیاریکردنی چارەنووس بە شێوەیەکی دیموکراتی کاتێ

---

٤٣٩. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٩.

٤٤٠. هەمان سەرچاوە، ل ١٨٨.

٤٤١. عزالدين الخطابي، اسئلة الحداثة و رهاناتها- في المجتمع و السياسة و التربية، منشورات الأختلاف ، الجزائر، ٢٠٠٩ ص ٦٥.

دێتەدی کە گەلی دەوڵەت دەگۆڕێت بۆ نەتەوەیەك لە هاووڵاتیان کە جڵەوی چارەنووسی سیاسی خۆیان بەدەستەوە دەگرن، لە میانی دروست کردنی هاوبەشی و ئەمەش دەبێتە هۆی هاتنە ئارای یەکسانی بۆ هەمووان و پشتیوانی کردنی هاوبەشی نێوان هەموو هاووڵاتیان.[٤٤٢] دیارە ئەمەش پەیوەندی راستەوخۆی هەیە بە چۆنیەتی پێناسەی سیستەمی سیاسی بۆ هاووڵاتی بوون یان بوونی ئەو تاکانەی کە لە سنوورێکی دیاریکراو دا دەژین و مەرجی بنەڕەتی ئەوەیە کە ئیرادەی سەربەخۆی تاکەکان بڕیاردەر بێت لەسەر چارەنووس و یەکلاکردنەوەی ململانێیەکان لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی دیموکراتی د ا چونکە وەك (ریکۆر) دەڵێت: «دیموکراسی سیستەمێکی سیاسی بێ ململانێ نییە، بەلاٌم سیستەمێکە ململانێ لەناویدا کراوەیە و دەشێت دانوسان بکرێت بە گوێرەی رێسای تەحکیمی ناسراو».[٤٤٣] هابرماس رەخنە لە دیموکراس جەماوەری *Mass democracy* دەگرێت و رای وایە بۆ وەرگرتنی شەرعیەت لە جیاتی گرنگی دان بە گفتوگۆی گشتی پشت بە هوتاف و هەلهەلە *Acclamation* دەبەستێ نەك گفتوگۆی کراوە[٤٤٤] و دەڵێت:

> **« ئێستا وا لە دیموکراسی تێناگەین کە بریتیە لەو مەرجانەی کە یارمەتی بەدیهاتنی بەرژەوەندییە مەشروعەکان دەدات لە رێگای بەدیهێنانی بەرژەوەندی بنەڕەتی لە پێناو بەشداری و دیاری کردنی چارەنووس، بەڵکو دیموکراسی هیچ مانایەکی نییە جگە لە چوارچێوەیەکی چاکسازی بۆ دابەشکردن لە پێناو قەرەبوکردنەوەی گونجاو بۆ سیستەم، واتە فاکتەرێکی رێکخستنە بۆ تێرکردنی بەرژەوەندی تایبەتی».[٤٤٥]**

---

٤٤٢. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السیاسي ، ت:د. جورج تامر، دار النهار للنشر، بیروت، ٢٠٠٢، ص ١٢٧-١٢٨.

٤٤٣. بول ریکور، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨٩.

٤٤٤. یورغین هابرماس، التقنیة و العلم کأیدولوجیا، ت: حسن صقر، منشورات الجمل، کولونیا، ٢٠٠٣، ل ١٤٣.

٤٤٥. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠٤.

ئەمەش رەخنە گرتنە لە دیموکراسی شکلی[٤٤٦] کە بە بێ گرنگـی دان بـە پـێش زەمینـەی ئابووری و سیاسی و کلتوری و رەخساندنی واقعێکی راستەقینە بۆ بەشداری لـە دەسـەلاّتی سیاسی تەنیا گریمانەی بوونی دەرفەتی یەکسان دەکاتە پێوەر. هەر بۆیە بـە رای هابرمـاس « دیموکراسی جەماوەری ئامانجەکەی بریتی نییە لە بە عەقلاّنی کردنی کۆنترۆڵ بە هۆی بەشداری هاوولاّتیان لە کردەی گوتاریی دا بۆ دروست کردنی ئیرادە، بەو رادەیەی کە سیغەیەکی گونجاو دێنێتە ئاراوە بۆ یەکالاکردنی کێشەی نێوان نوخبـە بالاّدەسـتەکان».[٤٤٧] ئـەم دیموکراسـییە بوونی خۆشگوزەرانی بە بێ ئازادی دابین دەکات و هیچ پەیوەندییەکی بە یەکسانی سیاسی بـە مانای دابەشکردنی یەکسانی دەسەلاّتی سیاسی و بـە واتایـەکی تـر دەرفـەتی پیـادە کردنـی دەسەلاّت نییە . لەم حاڵەتەدا دیموکراسی هیچ نییە جگە لە مافی شـکڵی هـەبوونی دەرفـەتی یەکسان بە ئاراستەی بەدەست هێنانی دەسـەلاّت، واتـە یەکسـانی هەلومـەرج بـۆ بەدەسـت هێنانی کورسی دەسەلاّت لە رێگای هەڵبژاردنەوە، ئیتر ئامانجی دیموکراسی بە عەقلاّنی کردنی دەسەلاّتی سیاسی نییە لە رێگای بەشداری هاولاّتیان لە پرۆسی گوتاری دروست بوونی ئـیرادە نییە بە ڵکو بە پێچەوانەوە لێرەدا مەبەست لە دروستکردنی هەلومەرجی پێویستە بۆ سازشی نوخبە دەسەلاّتدارەکان .[٤٤٨] بەم جۆرە هابرماس پێیوایە « دیموکراسی مەرجی کۆتایی خـۆی لە لۆژیکی کردەی پەیوەندیکاری دا دەدۆزێتەوە و پەرەپێدانی نۆرم و فۆرمەکانی مەشروعیەت ملکەچی لۆژیکێك دەبێت کە خاوەن ئۆتۆنۆمی خۆیەتی، بـەلاّم پاشـکۆی پرسـی حەقیقەتـە، سەربەخۆیی خودی مەرجی دەرفەتی دیموکراسی دابین دەکات».[٤٤٩]

هەر بۆیە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ململانێی کۆمەلاّیەتی هیچ کاتێ پێکدادانێکی تەواو یان گەمەیەکی بەرەنجام سفر نییە وەك پەیوەندی نێـوان کڕیـارو فرۆشـیار لـە بـازاڕ دا،

---

٤٤٦. هابرماس دیموکراسی شکلی لە بەرانبەر وشەی جەوهەری Substantive یان بە وتەی هابرماس دیموکراسی عەقلاّنی بەکار دێنێت کە تێیدا دەسەلاّت بێ ترس و هەڵخەڵەتاندنە. پیتر میلر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١.

٤٤٧. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السياسي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٤.

٤٤٨. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت – تئوری دولت سرمایەداری مدرن، ت: جهانگیر معینی، گام نو، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١)، ل ١٤٩.

٤٤٩. هەمان سەرچاوە، ل ١٧٥.

چونکە هیچ ململانێیەکی کۆمەڵایەتی بوونی نییە بێ مەرجەعیەتێکی کلتوریی گشتی و مشتومڕی دیموکراتی سێ ڕەهەند لەخۆدەگرێ:[450]

١. کۆدەنگی کە پشت بە ئاراستەی کلتوری هاوبەش دەبەستێت.

٢. ئەو ململانێیەی کە نەیاریی لەسەر دادەمەزرێت لە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ یەکتری دا.

٣. چارەیەکی نێوەندی کە ئەم ململانێیە و ڕێزگرتن لە چوارچێوەیەکی کۆمەڵایەتی -بەشێوەیەکی وردتر یاسایی- دا پێکەوە کۆ دەکاتەوەو سنوورێك بۆ ئەم ململانێیە دادەنێت.

بەو مانایە کە لە هەموو ململانێیەك دا مەیلیك هەیە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن و دروست کردنی کۆدەنگی لە پێناو دۆزینەوەی چارەیەکی نێوەند لە نێوان نەیارەکان دا چونکە ئەگەر ئەمە ڕوونەدات ئەوا کۆی یەکانگیری و سۆلیدارێتی کۆمەڵایەتی هەرەس دێنێ. هابرماس ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە تیۆری گفتوگۆ دەتوانێ ڕێکار و مەرجەکانی پەیوەندیکاری دیاری بکات کە بەشداری دەکەن لە دروست کردنی سیاسیانەی ڕا و ئیرادە کە بە کردەوە کار دەکەن وەك ڕایەڵێك کە دوو کەناڵ بەیەکەوە دەبەستێتەوە، کەناڵێك تایبەتە بە دەسەڵات و کەناڵێکی تر کە تایبەتە بە پانتایی گشتی.[451] کەواتە ئەگەر لەم خاڵەوە سەیر بکەین دیموکراسی وەك سیستەمێك دەردەکەوێت کە بە هۆیەوە کۆمەڵگا دەتوانێ بە بێکەردترین شێوە بگاتە ئاگایی لەمەڕ خۆی. هەرچەندە هەڵسەنگاندن و پیاچوونەوە و ڕۆحی ڕەخنە لە ڕەوتی کاروباری گشتی دا ڕۆڵێکی زیاتری هەبێت ئەوا ئەو وڵاتە دیموکراتی تر دەبێت.[452] بە بڕوای هابرماس ئەرکی ئێستای دیموکراسی ڕادیکال دروست کردنی سەدێکی دیموکراتیانەیە دژی دەست درێژی ئیستعماریانەی فەرمانە ئیلزامیەکانی سیستەم لە هەندێ بەشی جیهانی ژین دا. ئەم ئەرکە ئەرکێکی بەرگریکارانەیە: پاسەوانی کردن لە بونیادەکانی دانپیانانی دوولایەنە و پەرپرسیاریەتیەکەی لەگەڵ پانتاییە گشتیە نارەسمیەکان و ئەنجوومەنە

٤٥٠. ألان تورين، نقد الحداثة، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧، ل ٤٣٣.

٤٥١. مالفی عبدالقادر، مفهوم الديمقراطية عند هابرماس ، مجلة اوراق فلسفية، القاهرة، عدد١٠،٢٠٠٤، ل ٣٤٣.

٤٥٢. يورگن هابرماس، نظريه كنش ارتباطى- جهان زيست و نظام، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

مەدەنیەکانی ناو جیهانی ژین.[٤٥٣] ئەمەش بەهۆی بە هێزکردنی کۆمەڵگای مەدەنی دەبێت کە بەردەوام کار دەکات بۆ گەشەپێدانی پەیوەندیکاری و لێك تێگەیشتنی دوور لە زۆرەملێ لە نێوان تاکەکان دا. بەرای هابرماس پانتاییە بەهێزەکانی سیستەمی سیاسی کە بەشێوەیەکی رەسمی رێکخراون، بریارەکان دەردەکەن و وەك "سیاقی داوەری (پاساوهێنانەوە) *context of Justification* ئەرکەکانیان ئەنجام دەدەن، ئەوە لە کاتێك دایە کە "پانتاییە لاوازەکانی جیهانی ژین وەك "سیاقی کەشف *context of discovery* " سەرچاوەی دروست کردنی کاریگەرین.[٤٥٤] هەر بۆیە لای ئەو دیموکراسی بوونی نییە بەبێ بوونی رادەیەك لە رێککەوتن لە نێوان کۆمەڵگای مەدەنی و کۆمەڵگای سیاسی - دەوڵەت — کە یاسا و بنەماکان رێکی دەخەن و پانتاییەکی هاوبەشیان هەیە ئەویش مرۆڤی ئازادە.[٤٥٥] تاکە ئازادەکان هەوڵ دەدەن لە رێگای راوێژ و راگۆرینەوە لە سەر ئەو بریارانەی کە پەیوەستن بە چارەنووسی هەمووانەوە جۆرێك لە ئاگایی دروست بکەن کە دەبێتە گوشار لە سەر دەسەلآت. ناوەرۆکی سیاسەتی راوێژگەری بریتیە لەوەی کە ئەولەویەت و بیروباوەری هاوولآتیان کە دەخرێتە بەردەم گفتوگۆوە دەبێت لە لایەنی هەمووانەوە شیاوی پاساو بۆ هێنانەوە بێت. رێکخستن و دارشتنی سیاسەت و ئیرادە تەنیا لە کاتێ دا دیموکراتیە کە هاوولآتیان تەنیا لە بیری کەڵەکەکردنی ئەولەویاتی خۆیان نەبن، بەڵکو بچنە ناو ئەو گفتوگۆیانەی کە رێگا لەبەردەم تاوتوێ کردنی بەڵگەخوازانەی ئەم ئەولەویەتانە دەکاتەوە. دیموکراسی راوێژگەری ناوەندی سەرنجی خۆی لە دەرەنجامە کۆتاییەکانەوە بەرەو تایبەتمەندی ئەو پرۆسسانە دەگوازێتەوە کە ئەم دەرەنجامانە بە هۆی ئەوانەوە دەشێت بە دەست بێن.[٤٥٦] لەم حاڵەتە دا، پێویستی خستنەرووی بەرژەوەندی گشتی تەنیا وەك فاکتەرێك بۆ چارەسەری کێشەکان حساب دەکرێت. بە مەبەستی گەیشتن بە

---

٤٥٣. مارتین لیت، یورطن هابرماس و دیموکراسی مشورتی ، ت: مهدی براتعلی پور، ص ٩ لە ١٩، لە گۆڤاری نامە مفید ، کە گۆڤارێکی پسپۆریی زانستە مرۆیی — ئیسلامییەکانە، ژمارە ٢٤، زستانی ١٣٧٩(٢٠٠٠) بلاْو کراوەتەوە، لەم سایتەی خوارەوە لە رێکەوتی ٢٠١٠/٩/٣ وەرگیراوە:

http://www.hawzah.net/per/magazine/nm/index.htm

454.Jürgen Habermas, Between Facts and Norms, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy, translated by William Rehg, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Second printing, 1996,p.307.

٤٥٥. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١١.

٤٥٦. مارتین لیت، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢لە١٩.

ڕێککەوتن لە گفتوگۆیەکی پراگماتیکی بۆ ئەوەی خەریکی دۆزینەوەی گونجاوترین میکانیزم بن بۆ بە دەست هێنانی ئامانجە دەست نیشان کراوەکان. لێرە دا ڕوانین بۆ چەمکی گشتی بوون بە دوو ئاراستە خۆی دەردەخات کە دواجار هابرماس لێکیان گرێ دەدات. لایەنگرانی سوودگەرایی دەڵێن بنچینە ئەوەیە کە دەبێت زۆرترین سوود بە زۆرترین ژمارە بگات، لە بەرانبەر دا (کانت) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە دەبێ کردەوە بە جۆرێك بێت کە بتوانین بنەماکەی بکەینە یاسایەکی گشتی. لە ڕوانگەی هابرماسەوە «هەردوو قوتابخانەکە ئەوە قبوڵ دەکەن کە ئەخلاقی بوون پێویستی بە گشتی بوون هەیە و هەر شتێك کە لەرووی ئەخلاقیەوە چاکە دەبێ لە ژێر یەك هەلومەرج دا بۆ هەمووان چاك بێت».[457] کەواتە گشتی بوونی هەر بۆچون یان بانگەشەیەك لە چرکەساتێکی مێژوویی دا و لەسەر بوارێکی دیاریکراو کە دەیەویەتی شەرعیەت وەربگرێ، پێویستە هەمووان بە یەکسان دەنگیان پێدابێت و ئەمەش پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە بە دروستی بانگەشەوە. ناوەرۆکی تیۆری هابرماس لە تێزی دروستی ڕەفتاری پێك هاتووە: بە پێی ئەم تیۆرە تەنیا ئەو دەستە لە بەها و نۆرمە یاساییانە دروستن کە هەموو بەشداران لە ڕەوتی گۆڕینەوەی بیر و بۆچوون لە سەری ڕێککەوتوون و دەنگیان بۆ داوە.[458] ئەم بۆچوونەش کاریگەری (کانت)ی بەسەرەوەیە، کانت ڕای وابوو یاسا کاتێ دادپەروەرانەیە کە هەموو نەتەوە دەنگی بەڵێی بۆ بدات و وەك شتێکی دادپەروەرانە پەسندی بکات.[459] بەم جۆرە « هابرماس پێیوایە دەتوانرێت ئەرگۆمێنتی ئەخلاقی دابمەزرێنرێت بەو پێیەی ڕێکاری گونجاوە بۆ دروست کردنی ئیرادەی عەقلانی».[460] ئەگەر

---

٤٥٧. یورگن هابرماس ، نظریه کنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤.

٤٥٨. دتلف هوستر، هابرماس و سیاست ، ت: پریش کوششی ، ص٨ لە ٩. لەم سایتەی خوارەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٠/٢١ وەرگیراوە:

http://www.aftab.ir/articles/view/religion/philosophy/c7c1250177134_jurgen_habermas_p1.php/

٤٥٩. دتلف هوستر، سەرچاوەی پێشوو، ص ٨ لە ٩.

٤٦٠. دانیلو مارتوشلي، یورغن هابرماس – العقلنة و الديمقراطية، ت: ابراهيم بومسهولي، ل ١٨لە ٢٥ پێشتر لە گۆڤاری فکر و نقد ژمارە ٤١ بلاو کراوەتەوە ، لەم سایتە خوارەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٥وەرگیراوە:

http://www.fikrwanakd.aljabriabed.net

پێویست بێت دەرەنجامی پرۆسسی بڕیاری راوێژگەری رەزامەندی هەموو بەشدار بووانی لەسەر بێت ئەوا مانای وایە ئەم هاوولاّتیانە مافی گوزارشت کردنیان هەیە لە بیروبۆچوونی خۆیان و دەتوانن دژایەتی روانگەی نەیارەکانیان بکەن و کاریگەریان لەسەر بڕیاری کۆتایی هەبێت. چوونە ناو پرۆسسی راوێژگەری واتە هەولّدان بۆ بەدیهێنانی کۆدەنگی و رازی کردنی نەیارەکەت بە ئەرگۆمێنت نەك بە زۆرەملێ. پابەند بوونی تاك بە راوێژگەری واتە پشتیوانی کردنی ناراستەوخۆ و پێش وەختە لە پرەنسیپێکی ئەخلاقی دیاریکراو. داکۆکی هابرماس لە شەرعیەت بنەمای گرانتی کردنی دەرفەت و ئازادییە بنەڕەتیەکان دادەمەزرێنێ.[٤٦١] بەم شێوەیە شێوازی دەسەلاّت و چەشنی هێزی فەرمان ڕەوایی کردنیش هەر بە سیستم و قالّبی سیاسەت شێواز وەردەگرێت و دواتریش دەبێت رێچکەی درێژکراوەی فەراهەم کردنی خواستەکانی ئازادی و بەرقەرار بوونی دیمۆکراسیەت. بە یاسایی کردن و شەرعیەت *legitimacy* هۆکاری زەمینە خۆش کەرن بۆ سەقامگیر بوونی کۆمەڵگا، ئەم بە یاسایی کردنەش شێوازی هەمەچەشن وەردەگرێت بۆ بەرجەستە کردنی ئەو خواست و ئامانجانەی لێی چاوەڕوان دەکرێت .[٤٦٢]

> **هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە نابێت ئامانج و خواستەکانی کۆمەڵگا بکرێتە بڕگەی سیاسی و رێکلامی بەتاڵ، بەڵکو دەبێت ئەو خواست و ئامانجانە بکرێنە راستیەك و لە نێو هەموو سیستەم و پلانەکاندا بە بڕگەی سەرەکی دابنرێت و دەبێت ململانێکانیش شەرعیەتی خۆیان هەبێت و نابێ ململان تەنها بۆ راکێشانی هەست و خرۆشی جەماوەر بێت .[٤٦٣]**

لێرەدا دەبێ ئاماژە بەوە بکرێت کەوا ناشێت بازاڕ ئاسا مامەڵە لەگەڵ بنەماکانی دیموکراسی بکرێت، بەڵکو دەبێت لەسەر چەند بنەما و پرەنسیپێکی چەسپاو دابمەزرێت. لای هابرماس «دیموکراسی، پانتاییەکی گشتی هەمیشە کراوەیە کە ژێرخانە پەیوەندیکارییەکەی بەرداوام خۆراك لە هێزە کۆمەلاّیەتیە جیاواز و تارادیەك خۆکارەکان(تلقائی) وەردەگرێت».[٤٦٤] هابرماس پێیوایە دیموکراسی بریتیە لە کۆمەلێکی بی سنوور لە رێکار کە ئامانج گەیشتن

---

٤٦١. کولن فارلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٣.

462 . Jürgen Habermas, Between Facts and Norms.op.cit., p.. 290
463 . Ibid., p294..

٤٦٤. دانیلو مارتوشلي ، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩له ٢٥.

نییە بەو شتەی کە راستە بەڵکو بەرەنجامی گفتوگۆی دیموکراتیە کەلەسەر بنەمای پەیوەندیکاری نێوان بەشدارەکان دامەزراوە پاشان کرانەوە بەرووی هەموو راو بۆچوونێك لە گوتارێکی ئازاد و بەشداریەکی کراوە و داهێنەرانە بەرەوە کۆدەنگیەکی عەقلانی.[٤٦٥] کەواتە رێکارە یاساییە دیموکراتیەکان لە چوارچێوەی بوونی پەیوەندیکاری لە نێوان خودە ئۆتۆنۆمەکان دا مانا وەردەگرێت کە هەوڵ دەدەن لە میانی گفتوگۆی ئازاد دا رێگاچارە بۆ کێشە و ململانێیەکان بدۆزنەوە و لە نێوە دا دانپیانانی دوولایەنە و رێز گرتن لە مافی وەکیەکی هەموو خودەکان دەبێ وەك بنەما سەیر بکرێت.

٢. دیموکراسی و شەرعیەتی یاسایی:

لای هابرماس پرەنسیپی دیموکراسی تەنیا گوزارشت لەو رێگایانە دەکات کە دەشێت بەدەزگایی کردن (مأسسة) عەقلانیانەی را و ئیرادەی لێبکەوێتەوە بە هۆی سیستەمێك لە یاسا کە گرانتی بەشداری وەکیەك بۆ هەموان دەکات بۆ سەیرورەی دامەزراندنی یاسا کە ئەمەش زەمانەتی گریمانەی پەیوەندیکاری پێش وەختە دەکات.[٤٦٦] چونکە بەهۆی هزری دیموکراسی ئیتر «یاسا ئامرازێك نییە بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان تاکەکان و دەسەلات، بەڵکو یاسا بووەتە ئەو ئامرازەی کە بەهۆیەوە کۆمەڵگا گوزارشت لە خودی خۆی و ئیرادە سەربەخۆکەی دەکات».[٤٦٧] هابرماس پێیوایە (رۆبرت داڵ) تێگەیشتنی بۆ خودی دیموکراسی لە تێڕوانینی جەوهەری رزگار کرد کە بۆ زەمەنی ئەرستۆ دەگەڕێتەوە. (داڵ) ئاماژە بەوە دەکات کە خێری گشتی- چاکە و بەرژەوەندی ئێمە و ئەوانیتر کە بەشدارن- بە دەگمەن ناوەڕۆکەکەی بریتیە لە ئامانجە تایبەتیەکان، چالاکی و پەیوەندی، بەڵکو بریتیە لە پراکسس، رێککەوتن، دەزگا و پرۆسەکان.[٤٦٨] دال لە رێگای رێکارەکان کە خۆی لە پێنج پێوەرەکە دا دەبینێتەوە وادەکات کە بڕیارەکان پابەندی بەرژەوەندی هەموان بێت کە لە پرۆسەی

465.Ibid., P. 56.

٤٦٦. هەمان سەرچاوە، ل ١٧لە ٢٥.

٤٦٧. ستيفان هابر، هابرماس: سبل الديمقراطية الراديكالية ، ت: محمد سهمي، مجلة فكر و نقد، عدد ٢٩، ل ٦١.

468 . Jürgen Habermas, Faktizität und Geltung, Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtssats, Suhrkamp, Frankfort, 1994,p.383.

سوپاس بۆ بەرێز د. شێرزاد احمد النجار کە لە وەرگێڕانی دەقە ئەڵمانیەکان هاوکاری کردووم.

دیموکراسی دا بەشدارن. دامەزراندنی یاسا وەك گوزارشتێکی عەقلانی نێوانخودی پشت بەو پێش گریمانانە دەبەستێت کە لە پرەنسیپی گفتوگۆوە سەرچاوە دەگرن، واتە گفتوگۆی ئازاد لەیەك کات دا بەرەنجامی یاساکان و دامەزرێنەری یاسایە کە پاش کۆدەنگی شەرعیەت وەردەگرێت. « بە کردەوە سیاسەتی راوێژگەری لە نێو تۆرێك لە گفتوگۆ و دانوسان دایە کە ئامانجەکەی بریتیە لە پێشکەش کردنی چارەسەری عەقلانی بۆ پرسی پراگماتیکی و ئەخلاقی و ئیتیکی ».[469] هابرماس ئەوە روون دەکاتەوە لە نەریتی لیبرالی و کۆماری دا بەمانای ئیرادەی جەوهەری لە بەشداری سیاسی هاوولاتیان تێگەیشتوون، بەلاّم ئەگەر ئەرکێکی مەعریفیش بخەینە پالّ ئیرادەی دیموکراتی ئەوا بەدواداچوونی بایەخ و ئیهتماماتی تایبەتی و بەدیهاتنی ئازادی سیاسی رەهەندێکی تریش وەردەگرێت، ئەویش رەهەندی بەکارهێنانی عەقلّە لە پانتایی گشتی دا، لێرە دا پرۆسسی دیموکراتی هێزی مەشروعیەتی خۆی لە بەشداری سیاسی و رادەربڕین وەرناگرێت، بەلّکو لە کرانەوە وەریدەگرێت، وەك پرۆسسێکی بەردەوام و مەبەستدار کە جۆرەکەی کەفیلە بۆ پتەوکردنی چاوەڕوان کردنی ئەو دەرەنجامانەی کە لەڕووی عەقلّیەوە پەسندن.[470] پرەنسیپی دیموکراسی خۆی لە رێکاری شەرعی دا دەنوێنێت کە پەیوەستە بە دروست کردنی نۆرمی یاسایی کە دەشێت پاساوی بۆ بهێنرێتەوە بە لۆژیکی جیاجیا و بە تایبەتی بە پێی لۆژیکی١) راوێژگەری — کە لایەنە ناکۆکەکان تێیدا بەشدار بوونە و لەسەری رێککەوتوون — و٢) سیاسی — بەو پێیەی سیاسەت هونەری ممکنە — و ٣) ئەخلاقی تەواو — کە خۆی لە بەهای یۆنیڤێرسال دا دەبینێتەوە- جگە لەو مەرجانەی کە پەیوەندییان بە دانوسانەوە هەیە لە پێناو یەکلاکردنەوەیەکی دادپەروەرانە لە نێوان بەرژەوەندییە دژبەرەکان دا.[471] هابرماس پێیوایە پرسی بە شەرعی کردنی رەهەندە یاساییەکان وای کرد کە پێداگری پتر لەسەر سیاسەتی یاسایی و بە شەرعی کردنی سیاسەت بکرێتەوە، کە ئەوەش بە یەکێك لە فاکتەرە هەرە گرنگەکانی پرۆسسە سیاسیەکان هەژمار دەکرێت.[472] یەکێك لەو خالأنەی لەبەلّگەخوازی هابرماس دا بوونی هەیە. پەیوەندی بە

---

٤٦٩ . هەمان سەرچاوە، ل ١٨له ٢٥.

٤٧٠. یورغن هابرماس ، الحداثة وخطابها السياسي ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٧٣.

٤٧١. حسن مصدق، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٢.

472 .Jürgen Habermas, Between Facts and Norms,op.Cit. p287..

تێگەیشتنی ئەوەوە هەیە سەبارەت بە یاسا مۆدێرنەکان و ئـەم راسـتیە ئاشـكرا دەكـات كـە سیستەمەكان پێویستیان بە پاساوی یاسایی هەیە ، ئەم پێویستیە یاساییە لە نێوان سیسـتەم و جیهانی ژین دا رێڕەو و کەناڵێك دروست دەكات كە هەر دووكیان دەتوانن لە رێگای ئەمەوە كاریگەری لەسەر یەكتر دابنێن.[٤٧٣] قۆنـاغی یەكـەمی تێڕوانینـی هابرمـاس بـۆ یاسا ئـەم گریمانەیە لە خۆ دەگرێت كە یاسـای مـۆدێرن سـیمای دینامیكیـەتی سـەرەكی دیموكراسـیە. هابرماس ئەوە دەردەخات «كە لە روانگـەی تیـۆری یاسـاییەوە *legal theory* سیسـتەمی یاسایی مۆدێرن دەتوانێ شەرعیەتی خۆی تەنیا لە ئایدیای ئۆتۆنۆمی و خود-بڕیاردەری *self-determination* وەربگرێ: هاووڵاتیان دەبێ بتـوانن خۆیـان وەك نووسـەری یاسـا لەقەڵـەم بدەن، جگە لەمە ئەوان وەك بابەتی یاسا دەكەونەوە ژێر دەسەڵاتی یاساوە».[٤٧٤]

بەم جۆرە لای هابرماس دەوڵەتی یاسایی دروست ناكرێـت بـەبێ دیموكراسـی رادیكـاڵی و ئەمەش پشت بـە سیسـتەمێكی یاسـایی-عـەقلانی دەبەسـتێ كـە هێـزە كۆمەڵایەتیـەكان بەشێوەیەكی عەقلانی یەكتر دەرك دەكـەن.[٤٧٥] كەواتـە ئەگـەر یاسـای مـۆدێرن بـەرەنجامی بەكارهێنانی عەقڵ بێت لە پانتایی گشتی و لە پرۆسسی گفتوگۆ و بە هۆی رێكـاری یاسـایی مەشروعەوە بێتە ئاراوە ئەوا دواجار سیستەمێك لە مافی لێدەكەوێتەوە، كـە هابرمـاس بـەم جۆرە پۆلێنیان دەكات:[٤٧٦]

١- مافی بەرفراوان كردنی زیاتری ئازادی خودەكان (الذوات) لە كردەوە دا، بەو مەرجـە كـە بۆ هەمووان یەكسان بێت.

٢- مافی سوود وەرگرتن لە ئەندامێتی ئیرادییانە لە ناو جڤاكێك دا كە لەسەر بنەمای یاسـا دامەزراوە، هەروەها مافی دامەزراندنی كۆمەڵەكان (الجمعيات).

٣- مافی پاراستنی یاسایی *legal protection* تاك.

ئەم سێ مافە بەشێوەیەكی ئازاد و ئیرادیانـە، پەیوەنـدی هاووڵاتیـە بەشـدارەكان دیـاری دەكەن.

---

٤٧٣. یورگن هابرماس، نظریه كنش ارتباطی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥٧.

٤٧٤. مارتین لیت ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٩لە ١٩.

٤٧٥. شوان عمر خليل ، العقلانية و الدولة القانونية- دراسة في فكر الفيلسوف الألماني المعاصر يورغن هابرماس، اطروحة الدكتوراة غير منشورة، جامعة صلاح الدين، كلية قانون والسياسة، ٢٠٠٩، ١٣٩-١٤٠.

476. Ibid., p.122-123.

٤- مافی بەشداری ئازاد و دەرفەتی یەکسان بۆ دروست بوونی را کە هاووڵاتیان لە چوارچێوەی ئەمە دا ئۆتۆنۆمی سیاسی خۆیان دەپارێزن.

٥- هەروەها، سوودوەرگرتن لە هەموو ئەو زەمانەتانەی کە مافی هاووڵاتی بوون دەیبەخشێت لە سەر گشت ئاستەکان (کۆمەڵایەتی، کلتوری، ژینگەیی) بێ هیچ چەشنە هەڵاواردنێك لە نێوان هاووڵاتیاندا.

ئەوەی لە سیستەمی مافە بنەڕەتیەکان دا گرنگە ئایدیای بەرفراوان کردنی ئازادی و بەشداری سیاسی و دروست بوونی رایە لە ناو کۆمەڵگایەکی یاسایی بە دەزگایی کراو دا کە بەرەو دەوڵەتی مافی دەبات و ریگە لە هەموو جۆرە جیاکاریەك دەگرێت، ئەمەش لە جیهانی ژین دا دانپیانانی دوولایەنە و ریز گرتن لە مافی خودە سەربەخۆکان دێنێتە پێشەوە، چونکە «دیموکراسی بێ هاووڵاتی بوون نابێت و هاووڵاتی بوونیش بێ رێککەوتن نەك هەر لەسەر رێکار و دەزگاکان بەڵکو لەسەر ناوەرۆکەکەشی بوونی نییە».[477] کەواتە داننانی دوولایەنە و لێبوردەیی و رێککەوتن پرەنسیپی سەرەکی پەیوەندیکاری دیموکراتیە و دوو توخم لە خۆدەگرێت:[478]

١. سیستەمێکی سیاسی کە لەسەر بنەمای مەشروعیەتی دەزگایی دامەزراوە کە لە چوارچێوەی دەوڵەتی ماف و یاسا دا سەرهەڵدەدات.

٢. کۆمەڵگای مەدەنی کە لە کلتوری نوێی دیموکراسی دا خۆی دەنوێنێ و لە هەموو رەهەندە فکری و یاساییەکان دا دەردەکەوێت، میکانیزمەکانی کۆمەڵگای مەدەنی لە چوارچێوەی دەوڵەتی گرێبەست ، واتە دەوڵەتی ماف و یاسا دا مافە جۆراوجۆرەکانی تاك و گروپ دەپارێزی. لێرە دا مافەکان، مافی پۆزەتیڤن کە بە پێی ئەم مافە خۆمان بە ناچار دەبینین بۆ ملکەچ بوون بۆی و سیفەتی شەرعیەت وەرناگرێ تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە هەموومان، هەمووومان بەیەکەوە، واتە دانەران و بکەران، بتوانین هەمووواری بکەین.[479] بەم جۆرە لە روانگەی (پۆل ریکۆر) دەوڵەتی ماف، دەوڵەتی گفتوگۆی ئازاد و رێکخراوە و ئەم مۆدێلەی پەیوەست بە گفتوگۆی ئازاد، پاساوی فرەحزبی دەهێنێتەوە و گونجاوترین ئامرازی رێکخستنی ململانێکانە. بۆ ئەوەی ئەم گفتوگۆ ئازادە چالاك بێت، نابێت هیچ کەسێك لەوە

٤٧٧. ألان تورين، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣١.

٤٧٨. عزالدين الخطابي، اسئلة الحداثة و رهاناتها، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

٤٧٩. رينر روشليتز، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥.

تێنەگات کە گوتاری سیاسی کردەوە نییە، بەڵکو لە باشترین حاڵەت دا بۆچوونێکی دروستە.[٤٨٠] دەوڵەتی ماف و یاسا خاوەن هەندێ خەسڵەتە کە دەشێ ئازادی و ماف لە چوارچێوەی سیستەمێکی یاسایی دیموکراتی دا دابین بکات کە سیماکانی بریتین لە:[٤٨١]

١- یاسا کە زامنکەری ئازادییەکان بێت.

٢- ماف کە زامنکەری ڕێزگرتن بێت لە تاکی مرۆیی واتە هاوولاٌتیان.

٣- جیاکردنەوەی دەسەلاٌتەکان کە بریتیە لە هەلاٌواردنی هێزی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەری.

ئەم پێداویستیانەن کە بواری ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دەوڵەتە تۆتالیتار و پۆلیسیەکان دەڕەخسێنێ کە تێیدا دەسەلاٌتی جێبەجێ کردن و کارگێڕی زاڵە بە سەر سیستەمی نوێنەرایەتی و بەتایبەتی دادوەری دا کە گەورەترین روکنی دەوڵەتی مۆدێرنە و ئەمانە کرۆکی دیموکراسین، ودەیانکاتە پاشکۆیەك بۆ پاساوهێنانەوە بۆ شەرعەتی ڕژێمە سیاسیەکەی خۆی. پێداچوونەوەی هابرماس به چەمکەکانی یاسا و دەسەلاٌت بەو مانایەیە کە سیستەمی سیاسی ڕەسمی بەشێوەی دیموکراتی شەرعی نییە، تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە بە شێوەیەکی بەرچاو کردارە نێوخۆییەکانی بەڕووی پرۆسسە بەرفراوانەکانی دروست بوونی ڕا و ئیرادە دا دەکرێتەوە.[٤٨٢] دروست کردنی پەیوەندی لە نێوان چەمکی یاسا و دەسەلاٌت کە چاکسازییان تێدا کراوە، ئەم دەرفەتە بە هابرماس دەبەخشێت کە چەند پێشنیارێکی سیاسی بخاتەڕوو. بۆ نموونە ئاماژە بەوە دەکات بۆ دیموکراتیزە کردنی دەزگا ئیدارییەکان بە هۆی فلتەری شەرعیەتەوە دەبێ گرنگی بە یاسای ڕێکاریی procedural بدەین.[٤٨٣] ئەم دەرفەتانە بەو هۆیەوە دێنە ئاراوە کە دەزگای یاسای ڕێکاری، یاسادانانی شەرعی دروست دەکات. ئەم ڕێکارانە بە شێوەیەکی سەرەکی بە بێ گرنگیدان بە هەلومەرج یان لێهاتوویی بکەرەکان، نیشانەی کاریگەری دیموکراتیزەکردنە. هابرماس ئەم پرۆسسە بە نێوانخودی ئاستی بالاٌ

٤٨٠. عزالدين الخطابي، الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الديموقراطي (من كانط إلى هابرماس)، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦ لە ٧.

٤٨١. هەمان سەرچاوە، ل ٤و٥ لە ٧.

٤٨٢. مارتين ليت ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١لە ١٩.

483. Ibid .140-141.

ناودەبات کە داتا زەینییەکان دەخاتەڕوو.[٤٨٤] دواجار ئاماژە بەوە دەکات کە دەرەنجامی وتووێژ لەسەر کێشەکان و ئەو سیاسەتانەی هاتونەتە ئاراوە بۆ چارەسەرکردنیان، کاتێ بە یاسایی دادەنرێت کە ئەم رەوتە لە هەناوی چوارچێوەیەکی دەزگایی لە پێش دا وەسف کراو بەدواداچوونی بۆ بکرێت. هێما بۆ ئەوە دەکات گرنگی خۆی هەیە ئەگەر سیاسەتەکان بخرێنە ژێر پێداچوونەوەی دادپەروەرانە بۆ ئەوەی لە گونجانیان دڵنیا بین لەگەڵ سیستەمی یاسایی دا.[٤٨٥] هەر بۆیە بە رای هابرماس «کۆمەڵگا لە دووتوێی چەمکی دیموکراسی رێکاریی دا دەبێتە جڤاکێکی یاسایی خۆ- رێکخەر»[٤٨٦] و رێکارە یاساییەکان تەنیا لە شوێنی بە یاسایی لەقەڵەم دەدرێن کە دەربڕی بەرژەوەندییەکی گشتی بن، گشتی بوون و بەرژەوەندییەکانیش دەتوانن بەم جۆرە تاقی بکەینەوە کە بۆمان دەربکەوێت کە ئایا ئەو گرێبەستانەی کە لێیەوە سەرچاوە دەگرن بەراستی نیشاندەری هاوسەنگی بەرژەوەندییەکانە یان بە پێچەوانەوە بەرژەوەندی مەشروعی لایەنێك پێشێل دەکات بە بێ وەبەرچاو گرتنی رەزامەندی ئازادانە و فۆرماڵی لایەنەکە.[٤٨٧] کەواتە لای هابرماس گرێبەست بە مەرجێ ئەخلاقیە و بە مەرجێ دەبێ دانی پیابنرێت و گرانتی جێبەجێکارانەی کۆمەڵگای بۆ دابین بکرێت کە تەنیا ئامرازێك نەبێت بۆ لایەنێکی گرێبەستەکە، کەواتە هەر ئەوەندە بەس نییە کە گرێبەست لەسەر بنەمای رەزامەندی دامەزرا بێت، بەڵکو پێویستە گرێبەست دادپەروەرانەش بێت.[٤٨٨] لێرەوە ئەگەر تاك یان گروپ لە ژێر رەوشێکی نەخوازراو دا بچنە ناو گرێبەستێکەوە کە گوزارشت نەبێت لە ئیرادەی ئازادانەی خۆیان ئەوا نە ئەخلاقیە و نە دادپەروەرانەیە. بەلاّم « لێرە دا رێکاری دادپەروەرانە یان منسفانە دیاری ناکرێت، بەڵکو دیاری کردنی مەرجەکانە قبوڵ کردن کە رەنگە بتوانێ بە شێوەیەکی شەرعی بانگەشەی نۆرماتیڤی دادپەروەری کەشف بکات».[٤٨٩] ئەمەش مانای وایە کە خودی دادپەروەری چەمکێکی پێش وەختە نییە بەڵکو رێکارەکانی گەیشتن بە دادپەروەری دەبێ شەرعیەتی خۆی لە ئیرادەی هەمووان وەرگرتبێت. یاسا بە

484.Ibid. p.340-341.
485. Ibid. p 167.

٤٨٦. دانیلو مارتوشلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١ لە ٢٥.

٤٨٧. یورگن هابرماس ، سەرچاوە پێشوو، ل ١١٨.

٤٨٨. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٤٨٩. مارك فیري ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٤.

شەرعی دانانرێت تەنیا ئەوکاتە نەبێت کە پەیوەست بێت بە پرەنسیپی دیموکراسی کە لە گفتوگۆی کراوە دا دەردەکەوێت و دروست بوونی ئیرادەی نێوانخودی و سەربەخۆ لەخۆدەگرێت.[490] هەر بۆیە هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە بەو رادەیەی کە بانگەشەی دروستی نۆرماتیڤ زیاتر پشت بە سۆلیدارێتی ببەستێ کە لەسەر بنەمای پرۆسسی پەیوەندیکاری دامەزراوە، بەهەمان رادە پرەنسیپە دیموکراتیەکانی دروست کردنی ئیرادە و پرەنسیپی گشتی یاسا لە دەوڵەتی مۆدێرن دا زیاتر سەقامگیر دەبێت.[491] لە روانگەی رێکارییەوە، دادپەروەری سیاسی بەشێوەیەکی کردەیی و بنەڕەتی پەیوەستە بەو دەرفەتە بەخشراوانەی کە بە هەموان دەدرێت بەو سیفەتەی هاووڵاتین و پاشان گوێگرتن لە تێڕوانینەکانیان بە شێوەیەکی ئاشکرا و بەرگری کردن لێی بەمەبەستی گەیشتن بە دەرەنجامێکی کردەیی، کۆمەڵگای دادپەروەر ئەو کۆمەڵگایەیە کە باشترین مەرجی بەشداری دابین بکات کە لە ئاستی گفتوگۆی کردەیی دا بێت.[492] لێرە دا چەمکی زۆرینە دەبیتە کێشە چونکە خواست و بۆچوونی زۆرینە دەبێتە جۆرە یاسایەك کەوا دەسەلاتی سیاسی بەشەرعی دەکات بەلاّم لێرەدا ئەوەی جێگای پرسیارە خۆ کەمینەش لە کۆمەڵگادا هەیە، دەبێت ئەوانیش بە بۆچوونی زۆرینە رازی بن، هەر ئەمەشە زۆر جار پرسیار دروست دەکات دەرهەق بە سەرتاسەری پرۆسەی دیمۆکراتی، چونکە «کاتێ بابەتەکە گرنگیەکی مێژوویی هەبێت و پەیوەست بێت بە ناکۆکی قوڵیی بەهایی و بڕیاری پەیوەست بە جەمسەرگیری را و بۆچوون، ئەوا ئەو حزب و حکومەتانەی پشت بە پرەنسیپی زۆرینە دەبەستن دەکەونە ژێر باری کێشەکانەوە».[493] هابرماس جەخت دەکاتەوە کە دیمۆکراسی دەبێت روونی بکاتەوە، ئالیەتی پاراستنی کەمینە لە زەبر و زەنگی زۆرینە چییە (ئەوە لە کاتێکدا ئالیەت و زەبر و زەنگیش پێناسەی تایبەتی خۆی دەوێت)، چونکە زۆر جار کەوا کێشە لە نێوان ئەم دوو چینە نا یەکسانە (زۆرینە و کەمینە) سەر هەڵدەدات، ئاماژە بەوە دەکرێت کە با کێشەکە بە یاسا چارە بکرێت، بەلاّم دەبێت ئاگاداری ئەوە بین خۆ یاساکەش هەر بە دەنگی زۆرینە چوار چێوەی

---

٤٩٠. ستیفان هابر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢.

٤٩١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٩-١٤٠.

٤٩٢. مارك فيري، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٤.

٤٩٣. د. شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٠.

بۆ کێشراوە و لە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی زۆرینەدایە.[٤٩٤] بەڵام «دەرەنجامەکانی دەنگدان ئەوە روون دەکاتەوە کە زۆرینە لەزۆربەی کاتەکان دا زۆرینەیەکی ناجێگیرە و هەربۆیە دەکرێ بە'زۆرینەی جولاّو' ناوزەدی بکەین».[٤٩٥] ئەمەش وا دەکات کە دیموکراسی تەنیا بریتی نەبێت لە هەڵبژاردنی گشتی بەڵکو پرۆسەی دروست کردنی شەرعیەتی بەردەوامبێت بەهۆی بەشداری چالاك و رۆشنگەرانەوە. پرەنسیپی کۆنترۆڵ کردنی ئەجێندا لەگەڵ چەمکی راوێژ لە دیموکراسی دا تەبایە کە تێیدا شەرعیەتی یاسا لە سەر بنەمای قبوڵی هەموو هاووڵاتیان دادەمەزرێ و لە دیموکراسی راوێژگەری دا هەوڵ دەدرێت لە رێگای رێکارە یاساییەکانەوە مافی کەمینە بپارێزرێت. هابرماس دەڵێت «دەتوانین بڕوا بە شەرعیەتی ئەو یاسا دانراوانە بکەین کە رەزامەندی هەموو هاووڵاتیانی لەسەرە لە میانی پرۆسەی یاسادانان- راوێژگەری دوورودرێژ کە پشت بە بنەمای یاسایی دەبەستێ».[٤٩٦] بەپێی پرەنسیپی دیموکراتی هابرماس تاکە تاقیکردنەوە بۆ رادەی شەرعیەتی یاساکان تاقیکردنەوەی رێکارییە. شەرعیەتی یاسادانان تەنیا دەوەستێتە سەر ئەوەی ئایا دارشتنی یاساکان بە رێگەیەکی راست بووە، نەك لەسەر ئەوەی ئایا پێوەرە نۆرماتیڤە جەوهەرییە پێش وەختە دیاریکراوەکان بەد دێنێت سەبارەت بە چاکە و خراپە یان نا.[٤٩٧] ناوەرۆکی بەرهەم هێنانی دیموکراسی لە ئاستێکی راست دا دەتوانێ چالاکی هەبێت و لە دیموکراسی رێکاری دا ناوەرۆکی ئایدیالی دیموکراسی لە عەقڵی ئەزموونی و لە شێوەی پراگماتیکی دا بە دیار دەکەوێت و ئەم رێکارانە لە شکلی دەزگا لە خاڵی پیادەکردنی سیستەمی یاسایی دا دەپێورێن.[٤٩٨] یەکێك لەو رەخنانەی کە رەنگە دژی تێڕوانینی رێکاریی هابرماس بۆ دادپەروەری بخرێتەڕوو، ئەوەیە کە کاتێ بابەتەکانی دادپەروەری دەخرێنە ژێر پرۆسەی دیموکراسی، مەترسی ئەوە لەسەر رێکارییەکان هەیە کە لەوانەیە دەرەنجامی ستەمکارانە بە شەرعی بکەن. بەڵام تەنیا دەست هەڵبڕین لای کەسانی وەك هابرماس بەس نییە بۆ شەرعییەت دان بە یاساکان. بۆ ئەوەی یاسایەك شەرعی بێت، پێویستە هەمووان بتوانن رەزامەندی لەسەر دەربڕن و ئاشکراشە کە کەمینەیەکی

---

494 . Ibid., p.293.

٤٩٥. د. شيرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦.

496 . Ibid., p..110.

٤٩٧. كولن فارلي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧١.

498. Jürgen Habermas, Faktizität und Geltung,a.a.O, p. 367.

دیاریکراو لە سەر ڕێکاری ئەوتۆ ڕازی نابێت. بەم جۆرە مەرجە ئایدیالییەکانی "ئەخلاقیاتی گوتار"ی هابرماس ڕێکاری ویقایی بۆ ماف و دەرفەتە دیاریکراوەکان دادەنێت کە پێشی جۆرەها سیاسەتی سەرکوتکەرانە دەگرێت.[٤٩٩]

شەرعیەتی هەموو جموجۆڵەکانیش دەبێت بە موکومی لەبەر چاو بگیرێت و هەموو برگەکان پشت ئەستوور بن بەوەی کەوا بە گوێرەی یاسا جێبەجێ کراوە و هێزی شەرعیەتی لەگەڵە.[٥٠٠] هابرماس پێیوایە «لە سیاقی پۆست میتافیزیك دا تاکە چارەسەری شەرعیەت بریتیە لە ڕێکاری دیموکراتی کە گشتاندن بۆ یاساکان دەکات».[٥٠١] بەم شێوەیە دەسەلاتێك کەوا سەرچاوەکەی ئیرادەی هاوولاتیان بێت و هەموو قۆناغەکانی بە گوێرەی ڕێکارە یاساییەکان بڕیبێت و تاکەکانی کۆمەڵگا هەست بکەن بە ڕاستی دەزگا یاسایی و سیاسیەکان ڕەنگدانەوەی ڕا و بۆچوونی ئەوانە و هەموو بنەما یاسایی و شەرعیەکانیش بە گوێرەی سیستەم ڕۆڵی خۆیان دەگێڕن ئەوا ڕادەی یەکانگیری و سۆلیداریتی کۆمەلایەتی و سەقامگیری سیاسی بەرز دەبێتەوە.

بەم جۆرە تیۆری ئەخلاقیاتی گفتوگۆ بەشێکی سەرەکی دیموکراسی ڕاوێژگەرییە و هەوڵ دەدات هەندێ پرەنسیپی یونیڤێرساڵ لە میانی گفتوگۆیەکی کراوە سەبارەت بە سیاسەت و بەها کۆمەلایەتیەکان بێنێتە ئاراوە و هابرماس ئەمە بە ئەخلاقی نێوانخودی ناوزەد دەکات. ئەخلاقی گوتاری کە لە ڕەوشی ئایدیالی قسەدا دێتە ئارا و بەشداران ڕەهەندی ستراتیژی کردەوە بەلاوە دەنێن، ئەخلاقێکی ڕێکارییە و لە چوارچێوەی عەقلانیەت و کردەی پەیوەندیکاری دا دێتە بەرهەم و ئەمەش لە توانستی زمان و پراگماتیکی گشتی دا خۆی دەنوێنێ کە تێیدا ئەوخودانەی توانای قسە و کردەوەیان هەیە دەبنە خاوەن مافی ڕادەربڕین، بەمەرجێك دروستی ڕێکارە دیموکراتیەکانی وتووێژ قبوڵ بکەن .

باسی سێیەم

٤٩٩. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧٢.

500. Jürgen Habermas, Between Facts and Norms,op.Cit. p.299.

٥٠١. دانیلو مارتوشلي، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٨لە ٢٥.

هابرماس و سێ مۆدێلی نۆرماتیڤی دیموکراسی
(لیبراڵی، کۆماری ، راوێژگەری)

هەروەك لە باسی پێشوو دا ئاماژەمان بـۆ کـرد هابرمـاس لـە توێژینـەوەکانی خـۆی دا بەتایبەتی لە وتاری **سێ مۆدێلی نۆرمـاتیڤی دیموکراسـی***دا مۆدێلێـك دەخاتـەڕوو کـە بـە سیاسەتی راوێژگەری یان دیموکراسی رێکـاریی و هەنـدێ کـاتیش بـە دیموکراسـی گفتوگـۆیی ناودێری دەکات، کە ئەلتەرناتیڤی مۆدێلی لیبرالی و کۆمارییە، کە دەتوانیین (بـۆ نموونـە لای هانا ئارێنت و جۆن راولز بیدۆزینەوە)، بەلاّم توخمە سەرەکییەکانی خۆی لە هـەردوو نموونەکـە وەردەگرێت، واتە ئەم مۆدێلە بە دیویێك دا سەرلەنوێ بونیاتنانەوەی لایەنە پۆزەتیڤەکانی ئـەم دوو مۆدێلەیە، بەدیوەکەی تریدا ئاوێتەکردنیەتی بە تیۆرەکەی خۆی کە بنچینە سەرەکیەکانی پەیوەندی راستەوخۆی بە تیۆری کردەی پەیوەندیکاری و دامەزراندنی فەلسەفەی نێوانخودییەوە هەیە وەك ئەلتەرناتیڤێك بۆ فەلسەفەی خودیی یـان ئاگـایی، لێـرەدا هابرمـاس تیۆرێـك بـۆ دیموکراسی دەخاتەڕوو کە لەیەك کاتدا نیشانەی بـەرەو کـاملّتر بردنـی دیموکراسـی و هێمـای بیردۆزێکە کە ئەگەرەکانی پیادەکرنی خۆی لە چوارچێوەی رێکاری یاسایی دا دەدۆزێتەوە. ئەم رێکارانە گرانتی پاراستنی پەیوەندیکاری Communication خالّی لە زۆرەملێ و دەسەلاّتە

---

* یورغن هابرماس، ثلاثة نماذج معيارية للديمقراطية ، ترجمة و تقديم: محمد الأشهب، مراجعة: د.عزالدين الخطابي، ثقافات ، مجلة علمية محكمة تعني بدراسات الثقافية تصدرها كلية الآداب بجامعة البحرين، العدد ٢٢، سنة ٢٠٠٩.

هەروەها لەم سەرچاوە ئینگلیزیە دەست دەکەوێت:

- Richard Kearney and Mark Dooley, QUESTIONING ETHICS, Contemporary debates in philosophy, Routledge , London and Ne York, 1999, pp.135-144.

Jürgen Habermas,Three normative model of democracy, -Constellations Volume – I, No I, 1994.. Published by Blackwell Publishers, I&9 Cowley Road, Oxford OX4 .IJF, UK and Cambridge, MA 02142, USA.pp.1-10

هەروەها بە ئەلّمانی:

- Jürgen Habermas, “Drei normative modelle der Demokrate ” in
Jürgen Habermas, Dei Einbeziehang des Anderen: Studien Zur politischen Theorie, Suhrhump,f/m, 1996,pp.277-292.

لە جڤاکێك Community دا کە هەموو تاکەکان بە ڕێزگـرتن لـە بنـەماکانی ئـەخلاقیاتی گفتوگۆ بتوانن بانگەشەی دروستی Validity Claim بەها و بیر و بۆچوونەکانیان بکەن.

تەوەری یەکەم: تێڕوانینی لیبرالی و کۆماری بۆ دیموکراسی

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە لە ژێر تیشکی کارەکـانی بیرمەنـدی ئـەمریکی فرانـك میشلمان** توێژینەوەکەی خۆی لەمەڕ دیموکراسی لیبرال و کۆماری دەست پێدەکات و پێیوایە هەردوو مۆدێلەکە بە جۆرێك لە جۆرەکان دژەتیان هەیە لە تێڕوانینیان بۆ:

١- هاوولاٚتی ،٢- ماف ، ٣- سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی.

پاشـان هەوڵـدەدات لـە ژێـر تیشـکی ڕەخنـەگرتن و هەڵسـەنگاندنی ئـەم دوو مۆدێلـە نموونەیەکی بەدیل بخاتەڕوو کـە خـاوەن سروشـتێکی ڕێکارییـە و بە"سیاسـەتی ڕاوێژگـەری" ناوەزەدی دەکات. هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە ڕوانگەی دیموکراسی لیبرال و کۆماری بـۆ پرۆسسی دیموکراتی، جیاوازی سەرەکی نێوانیان پێك دێنێ.

** فرانك میشلمان Frank I. Michelman (1936-) یەکێکە لە ڕابەرانی یاسا لە ئەمریکا، مامۆستای زانکۆی ڕۆبرت والمسیە لە قوتابخانەی یاسای هارڤارد. میشلمان توێژینەوەیەکی کاریگەری سەبارەت بە پێداچوونەوە بە یاسا نووسیوە بەناوی **موڵکیەت، قازانج و ئینساف،** کە کاریگەری ڕاستەوخۆی لەسەر هەموارکردنی دەستووری ئەمریکی هەبووە. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٩٤- ١٩٩٦وەك جێگری سەرۆکی کۆمەڵەی ئەمریکی بۆ کاروباری سیاسی و یاسایی و فەلسەفی خزمەتی کردووە، لە ساڵی ١٩٩٨-٢٠٠١ بووە بە سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە. ساڵی ٢٠٠٥ خەلاٚتی کۆمەڵەی فەلسەفەی ئەمریکی بەدەست هێناوە. هەروەها خەلاٚتی هێنری فلیپسی پێ بەخشراوە وەك ڕێزلینانێك لە بەشداریە گەورەکانی لە بواری فیقهدا، کە لە ماوەی سەدەیەك دا تەنیا بیست جار بەخشراوە. بەشێك لە توێژینەوەکانی بریتین لە : مافی نەژمێرداو Unenumeratedلەسایەی دەستوورگەرایی جەماوەری دا، گۆڤاری زانکۆی پەنسیلڤانیا بۆ یاسای دەستووری، ٢٠٠٦،١٢١، دەستوور، مافی کۆمەلاٚیەتی و پاساوی سیاسەتی لیبرالی، گۆڤاری نێودەوڵەتی یاسای دەستووری،١٣، ٢٠٠٣. کێشەی ناکۆکی ڕاڤەی دەستووری، ئایا گوتارەکانی پیادەکردن یارمەتیمان دەکەن؟ سەبارەت بە هابرماس و پراگماتیزم، م.ئەبولفیا،م. بوکمان، س. کیمپس، ٢٠٠٢، مۆدێرنە، شوناس و نیشتمانیەتی دەستووری، زانکۆی دێنڤێر،١٩٩٩،١٠٠٩.

سەرچاوە: http://en.wikipedia.org/wiki/Frank_Michelman

١- سیاسەت لە ڕوانگەی لیبرالیەوە:

لە ڕوانگەی لیبرالییەوە ئەرکی پرۆسسی دیموکراتی بریتییە لە « پرۆگرامسازی دەوڵەت لە پێناو بەرژەوەندی کۆمەڵگا، دەوڵەت لەم مۆدێلە دا وەك ئامێری بەڕێوەبردنی گشتی و کۆمەڵگا وەك سیستەمێك بۆ پەیوەندی نێوان تاکە ئاساییەکان و کاری کۆمەلایەتی کە لە سەر بونیادی *Structure* ئابووری بازاڕ دامەزراوە، دەخرێتەڕوو».[٥٠٢] بونیادی بازارێك کە لە خۆیدا خاوەن پرەنسیپی نەگۆڕ و تۆکمەی وەك ڕێزگرتن لە گرێبەست و ئازادی جولّەیە، هەروەك (مکفرسۆن) دەڵێت «قۆناغەکانی گۆڕانی خۆی بە سەرکەوتووی تێپەڕاندووە»[٥٠٣]

بە پێی ئەم تیۆرە، سیاسەت واتە دروست کردنی ئیرادەی سیاسی بۆ هاولاتییان و ئەمە لە چوارچێوەی سیستەمێکی سیاسی سەقامگیردا جێبەجێ دەکرێت کە هەموو تاکەکانی کۆکن لەسەر مەشروعیەتی بڕیار و یاساکانی و لێرە دا دەوڵەت هەڵدەستێ بە ئەرکی کۆکردنەوە و بەرجەستەکردنی بەرژەوەندی تایبەتی بۆ هەمووان لە بەرانبەر جیهازی دەوڵەت کە ئەرکە تایبەتییەکەی بریتیە لە تەوزیف کردنی دەسەلاتی سیاسی لە پێناو بە دیهێنانی پرۆژەی هاوبەش .[٥٠٤] کەواتە لە تێڕوانینی لیبرالی دا ئەرکی دیموکراسی داڕشتنی پرۆگرام و پلانە بۆ دەوڵەت و کۆمەڵگا و ڕێکخستنی کۆی بەرژەوەندییە کۆمەلایەتیەکانە و ئەمە پشت بە دادپەروەری بازاڕ دەبەستێ وەك توخمی ڕێکخەری پەیوەندییەکان. بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کە تیۆری دیموکراسی لیبرال تێڕوانینی تایبەتی هەیە بۆ چەمکی هاوولاتی و مافە تاکەکسیەکان و شێوازی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی و پرۆسسی دیموکراتی، دەوڵەت دەزگایەکی ڕێکخەری بەرژەوەندییە جیاوازەکانی تاکەکانی کۆمەڵگایە و لۆژیکی ئەم ڕێکخستنە تەبایە لەگەڵ دادپەروەری ئابووی بازاڕ.

أ. تێڕوانی دیموکراسی لیبرالی بۆ هاوولاتی:

---

٥٠٢. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥٠٣. سی. بی. مك فرسون، سه چهره دموکراسی، ت: مجید مددی، نشر دیگر، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣)، ل ٩٠.

٥٠٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

به پێی تێڕوانینی لیبرالی ڕەوشی هاووڵاتییان بە پێی مافی خودی (الحقوق ذاتیة) دیاری دەکرێت کە دەتوانن سودی لێ وەربگرن لە پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەت و هاووڵاتییەکانی تردا. ئەم مافانە بنچینەکەیان بۆ مافە سروشتیەکان دەگەڕێتەوە.

هاووڵاتییان لەم مۆدێلە دا بەو سیفەتەی خاوەن مافن، هەوڵ دەدەن بۆ دابین کردنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لەو سنوورەی یاسا دایڕشتووە، سوود لە پاراستنی دەوڵەت وەربگرن، بە پارێزراوبوون لە دەسوەردانی خودی دەوڵەتیشەوە کە پابەندبوونی شەرعی پێشێل دەکات لە پێناو دەسوەردانی شەرعی.[٥٠٥]

کەواتە لە دونیابینی لیبرالی دا دەوڵەت هەوڵ دەدات بۆ فەراهەم کردنی بیاڤی پێویست و ڕێکاری یاسایی بۆ دروست کردنی فشار لە لایەن جەماوەری خەڵکەوە لە پێناو جێبەجێ کردنی داواکارییەکانیان.[٥٠٦] لێرەدا مافەکان لە خودی خۆیان دا دەکەونە پێش دروست بوونی دەوڵەت و تەنیا حکومەت دەتوانێت لە ڕێگای ڕێسا و یاساکانەوە چوارچێوەی دەستوورییان بۆ دابنێت، ئەمە ڕەگە سەرەکییەکانی بۆ تێڕوانینی جۆن لوك دەگەڕێتەوە، کە دەوڵەت ڕۆڵی ناوبژیوانی دەگێرێت و پارێزگاری لە مافەکان دەکات. بەم جۆرە بە «حوکمی ئەو ڕۆڵەی کە هاووڵاتی بە شێوەیەکی گشتی لە کۆی پرۆسسی دیموکراتی دا داگیری دەکات، سنوور و دیاریکردنی ئەم ڕۆڵە سەربەخۆ نییە لە چەمکی ماف کە بەردەوام پەیوەستە پێیەوە ».[٥٠٧] ئەوەی پەیوەندی بە مۆدێلی لیبرالیەوە هەیە بە هۆی جەخت کردنی لەسەر بازاڕ وای کردووە کە پرسی سۆلیدارێتی کۆمەڵایەتی نێوان هاووڵاتیان و دادپەروەری کۆمەڵایەتی خستۆتە دەرەوەی بایەخە سیاسیەکانی خۆی و سەرەڕای ئەمە بە جەخت کردنەوەی لەسەر مافی نیگەتیڤ وا دەکات هاووڵاتیان ناچالاك بن، کەواتە « ئەم مافە خودیانە مافی نێگەتیفین کە پەراوێزێکی لاوەکی دەبەخشێت و لە چوارچێوەی ئەمەدا خاوەن مافەکان ئازادن لە هەموو

---

٥٠٥. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١٩.

٥٠٦. سی. بی. مك فرسون، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

٥٠٧. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

زۆرە ملیێیەکی دەرەکی».[508] ئەمە سەبارەت بە مافە سیاسییەکانیش ڕاستە و زەمینەیەکی یەکسانە بۆ دروست بوونی بڕیار لە سەر چارەنووس و دەرفەتی بەشداری لە کۆی پرۆسسی دیموکراسی دا لە ڕێگای دامەزراوەکانەوە.

ب- تێڕوانینی دیموکراسی لیبرالی بۆ ماف:

بە پێی تێڕوانینی لیبرالی، مانای هەموو سیستەمێکی یاسایی لەوەدایە کە لە هەموو حاڵەتەکان دا ڕێگە بە دیاری کردنی مافە موستەحەقەکان دەدات بۆ ژمارەیەك لە تاکەکان.[509] بەلاّم دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە جەخت کردن لەسەر ماف و رای تاك لە ژیانی خۆی و بەشداری خۆویستانەی لە کاروباری کۆمەلاّیەتی دابەو مانایە نییە کە دەوڵەت ڕێگە دەدات بەرژەوەندی و رای زۆرینە لە بەرانبەر رای تاك دا زیانی پێبگات.[510] بەڕای هابرماس پێگەی هاوولاّتیان بەهۆی مافی تاکەکەسی دیاری دەکرێت کە لە بەرانبە دەوڵەت و هاوولاّتیەکانی تر دا هەیەتی. تا ئەو کاتە کە تاکەکان بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لە چوارچێوەی ڕێسای یاسایی دا بەدەست بێنن حکومەت پارێزگاریان لیّ دەکات. لەم تیۆرە دا سیستەمی یاسایی لە مافە خودییەکانەوە هەڵدەسەنگێنرێت. لە روانگەی لیبرالیەکانەوە، ژمارەیەکی زۆر لە مافەکان هەمیشە بنچینەکانی خۆیان لە یاسایەکی بەرزتر دا دەدۆزنەوە، جا ئەمە بە نیسبەت سیاسەتەوە چ لە عەقلّێکی بالاّوە بێت یان لە وەحیەوە. « لە تیۆری لیبرالی دا بنەماکانی ماف و شەرعیەت رەگی لە ناو "مافی بالاّتر"ی عەقلّی بان سیاسی *Transpolitik Reason* دایە»[511] واتە سروشت ئەم مافانەی بە تاکەکان بەخشیوە. کەواتە مافەکان لە روانگەی لیبرالیەوە لەسەر بنەمای هەندیّ پرەنسیپی جەوهەری و نەگۆڕ دادەمەزرێن، و لە هەندیّ حاڵەت دا هەمان مافە سروشتیەکانن و لە چوارچێوەی دەستوور دا دادەڕێژرێن کە سنووری نێوان ئەرك و مافی هاوولاّتیان لەگەلّ دەسەلاّتی سیاسی و لەگەلّ یەکتر دا دیاری دەکات.

---

٥٠٨. یورغن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥٠٩. هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٠.

٥١٠. حاتم قادری، اندیشەی سیاسی در قرن بیستم، نشر سمت، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦)، ل ٢٧-٢٨.

٥١١. د.منصور انصاری ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٢.

ج- سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی

لە تێڕوانینی لیبرالی، لە بنەڕەت دا سیاسەت کورت دەکرێتەوە بۆ ململانێ لە پێناو داگیرکردنی ئەو شوێنانەی کە دواتر ڕێگە بە تاکە سەرکەوتووەکان دەدا لە دەسەلاتی ئیداری دا ڕۆڵ بگێڕن. لە پانتایی گشتی و پەرلەمان دا سەیرورەی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی لە رکابەری نێوان بکەرەکانەوە دروست دەبێت کە بە گشتی پابەندن بە کردەی ستراتیژی وئامانجیان لێی پارێزگاری کردنە لە شوێنگەکانی دەسەلات، لێرەدا سەرکەوتن لە شەڕەکە بەو رەزامەندییە دەپێورێت کە هاوولاتیان بە ژمارەیەك کەسایەتی و بەرنامەی دەبەخشن و ئەمەش بە پشت بەستن بە پرۆسسی دەنگدانی گشتی یەکلایی دەکرێتەوە.[٥١٢] لە تیۆری لیبرالی دا رادەی سەرکەوتن لەسەر بنەمای تەئیدکردنی بەرنامەی حزب و گروپەکان دەبێت و بونیادی بازاڕ وەك مۆدێلێك بۆ گرانتی دادپەروەری بە سەر بونیادی سیاسی دا پیادە دەکرێت و دەتوانین بلێین بە پێی هاوکێشەکانی بازاڕ سیاسەت هاوسەنگ دەکرێت. لێرە دا پێوەری سەرکەوتنی سیاسەت و کارگێڕی گشتی بە پێی حساباتی قازانج و زیان لێك دەدرێتەوە و لە هەر هەلبژاردنێك لە نێوان لایەن و حزبە سیاسیەکان، ژمارەی دەنگەکان رکەبەرایەتیەکە یەکلایی دەکاتەوە، ئەمەش پشت بە کردەی ستراتیژی دەبەستێ بە مانا هابرماسیەکەی واتە لەم پرۆسسە دا گرنگ بە دەست هێنانی زۆرترین ژمارە وسەرکەوتنە نە شێوازی کردەوەکە و چۆنیەتی پەیوەندییەکە. هەربۆیە لە پانتایی گشتی و پەرلەمان دا سەیرورەی دروست بوونی رای گشتی و ئیرادەی سیاسی بە رکەبەرایەتی لە نێوان هەموو بکەرەکان دیاری دەکرێت لە رێگای کردەی ستراتیژیەوە کە ئامانج لێیان پاراستنی پێگەی دەسەلاتی خۆیانە.[٥١٣] هەربۆیە «هەندێ لە بیرمەندان، دیموکراسی بە رکەبەرایەتی سیاسەتمەدارە پیشەگەرەکانە بۆ بەدەست هێنانی رای هاوولاتیان لێك دەدەنەوە و هەندێکی تر پێیانوایە دیموکراسی سیستەمێکە کە بریارە جەماعیەکان پاش تاوتوێ کردنێکی ورد و دوور و درێژ وەردەگیرێن و ئەم تێڕوانینە سەربەخۆیی تاکەکەسی و بەشداری هاوولاتیان بەرز دەنرخێنێ».[٥١٤] کەواتە بە پێی تێڕوانینی

---

٥١٢. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢١.

٥١٣. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

٥١٤.د. محمد ضمیران، دمکراسی و حقوق انسانی از نظر هابرماس ، لە رێکەوتی١٦/١٢/٢٠١٠ وەرگیراوە، ل ١لە ٥

لیبرالی جیاکردنەوەی نێوان جیهازی دەوڵەت و کۆمەڵگا و دروست بوونی ئیرادەی دیموکراتیانەی هاووڵاتیان کە تەنیا لە دەوڵەتی ماف دا پیادە دەبێت توخمێکە لە توخمەکانی دەستوور و دەبێ دەستوور دەسەلاتی دەوڵەتیش دیاری بکات.

کۆڵگەی مۆدێلی لیبرالی دیاری کردنی چارەنووسی ئەو هاووڵاتیانە نییە کە راوێژ لەسەر ئەو بوارانە دەکەن کە پەیوەندی بە خۆیانەوە هەیە، بەڵکو ملکەچ بوونە بۆ نۆرمەکانی دەوڵەتی ماف لە کۆمەڵگایەکی ئابووری دا کە گرانتی رزگاربوونی گشتی *Salute Public* دەکات بە مانا ناسیاسیەکەی.[٥١٥]

تیۆری لیبرالی لەسەر کەلێنی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا دامەزراوە، واتە دەوڵەت لە رێگای سیستەمی بیرۆکراسی و رۆتین و پشت بەستن بە دەزگاکان بەردەوام دووری نێوان هاووڵاتیان و دەسەلاتداران تۆخ دەکاتەوە، هەر بۆیە بە رای هابرماس دیموکراسی لیبرال ماهییەتی نێوانخودیی سیاسەت لەبیردەکات، لە جیاتی عەقلانیەتی پەیوەندیکاری پشت بە عەقلانیەتی ئامرازی دەبەستێت و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە سیاسەت زۆر جیاوازە لە بازاڕ و ئابووری. بە پێی ئەم بۆچوونە دەوڵەت دەکەوێتە بەرانبەر کۆمەڵگا و لە رێگای پارێزگاری کردن لە مافە بنەڕەتیەکانی تاك و سەروەری یاساوە پەیوەندی نێوان هاووڵاتیان دیاری دەکرێت. یەکێك لە لایەنە پۆزەتیڤەکانی لە مۆدێلی دیموکراسی لیبرالی ئەوەیە کە تاك وەك بکەرێکی سەربەخۆ دەمێنێتەوە بە پێچەوانەی مۆدێلی کۆماری کە ئیرادەی تاك لە نێو ئیرادەی کۆ دا دەتوێنێتەوە.کە رەنگە ئەم (کۆ)یە دواتر لە فۆرمی هەندێ گرووپی دەسەلات و بەرژەوەندیخواز دا خۆی بنوێنێت کە دوورە لە فەلسەفەی خۆی، واتە تاکەکان یان ئەندامەکان لە هەمەکیەتی خۆیان دا.

٢- سیاسەت لە تێڕوانینی کۆماری دا

لە بەرانبەر مۆدێلی لیبرالی دا سیاسەت لە روانگەی کۆمارییەوە، تەنیا لەئەرکی بەرێوەبردنی گشتی و راگرتنی هاوسەنگەی نێوان بەرژەوەندییەکان دا کورت نابێتەوە، بەڵکو

http://www.bazyab.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=37917&Itemid=43

٥١٥. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٤.

بە پێچەوانەوە لێرە دا دەوڵەت لە میانی سەیرورەی بەکۆمەڵایەتی کردن لە هەمەکیەتی خۆیدا دروست دەبێت، واتە کاتێ دەوڵەت لە گوتاری سیاسی خۆیدا پێناسەیەکی ئەخلاقی بۆ هەمەکی یەکگرتووی هاووڵاتیان دەخاتەڕوو. لەم مۆدێلە دا وەك فۆڕمێکی تێڕامانکارانە(تأملی) بۆ سیاقی ژیانی ئەخلاقی وێنا دەکرێت، ئەو نێوەندەی کە تێیدا ئەندامانی جڤاکێکی سۆلیدار کە بە شێوەیەکی ڕەمەکی (عەفەوی) دروست بووە، پەیوەندی دوولایەنەی نێوان خۆیان دەرك دەکەن، بەو سیفەتەی هاووڵاتی دەوڵەتن، هەربۆیە ئەمانە بە ئیرادە و ئاگاییەوە چوارچێوە و یاسا بۆ هەلومەرجی دانپیانانی دوولایەنە دادەڕێژن لە پێناو دامەزراندنی پەیوەندیەك لە نێوان خاوەن مافە ئازاد و یەکسانەکان.[٥١٦]

لەم مۆدێلە دا دروست بوونی چوارچێوەی سیاسی پەیوەندی بە زەرورەتێکی ئەخلاقیەوە هەیە کە یەکانگیری نێوان ئەندامەکان دەهێنێتە ئاراوە کە لە پرۆسسی گەشەپێدانی کۆمەڵایەتی دا دێتە بەرهەم، یاسا و مافەکان پەیوەندییان بە یاسایەکی بالاوە نییە بەڵکو گوزارشت لە ئیرادە و هۆشیاری تاکەکان دەکاتەوە لە هەمەکییەتی خۆیان دا، هەر وەك لە بەشی یەکەم دا لە باسی گەشەگەرایی دا بە درێژی ئاماژەمان بۆ کردووە. لە ڕوانگەی کۆماریەوە پانتایی گشتی سیاسی و ژێرخانەکەی کە لە کۆمەڵگای مەدەنی پێك دێت، ئەمە دەلالەتێکی ستراتیژی بەدەست دێنێ. هەردووکیان وەك پانتایی ممارسە کردنی لێك تێگەیشتن لە نێوان هاووڵاتیانیان لێکدەدرێنەوە کە گرانتی هێزی یەکانگیری (الاندماج) و سەربەخۆیی دەکات.[٥١٧] لەم مۆدێلە دا سیستەمی دیموکراسی هەڵدەستێ بە دروست کردنی رای گشتی و ئیرادە لە میانی چەندین قۆناغ لە نێو پانتایی گشتی دا کە تەنیا لە سەر بنەمای ئابووری بازاڕ ناوەستێت بەڵکو لە سەر بنەمای گفتوگۆی گشتی دادەمەزرێت کە لە ناو پەرلەمان ئەنجام دەدرێت و بونیادێکی سەربەخۆیە بۆ لێك تێگەیشتن. کەواتە لە مۆدێلی کۆماری دا دیموکراسی و پانتاییەکانی چالاکی سیاسی تەعبیر لە کردەی پەیوەندیکاری دەکەن لە پێناو بەدەست هێنانی لێك تێگەیشتن و داڕشتنی بەرژەوەندی هاوبەش و ئەمەش وا دەکات بە پێچەوانەی مۆدێلی لیبرالی لەسەر بنەمای سیستەمی بازاڕ دانەمەزرێت و کۆمەڵگای مەدەنی رۆڵێکی گرنگی تێدا دەگێڕێت، چونکە هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە

---

٥١٦. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٩.

٥١٧ . هەمان سەرچاوە، ل ٢١٩.

"دەسەڵات" دیموکراتیزە دەکرێت، بەڵام "پارە" نا.[518] بەڵام کێشەکە ئەوەیە کە هێشتا لە چوارچێوەی دەزگا رەسمیەکان دا ئەنجام دەدرێت.

أ- روانگەی دیموکراسی کۆماری بۆ هاووڵاتی

\بە پێچەوانەی تێڕوانینی لیبرالی، مافە مەدەنیەکان و بە تایبەتی مافی بەشداری و مافی گوزارشتی سیاسی مافێکی نیگەتیڤ نین، بەڵکو مافی پۆزەتیڤن. «ئەم مافانە تەنیا گرانتی نەمانی هەموو جۆرە زۆرەملێیەکی دەرەکی ناکەن، بەڵکو گرانتی بەشداری لە کردەی جەماعی دەکەن کە بە بێ ئەمە هاووڵاتیان ناتوانن ئەو شتانە بە دەست بێنن کە ئارەزووی دەکەن: واتە خودەکان لە رووی سیاسیەوە بەرپرسیارن لە بەرانبەر خودە ئازاد و یەکسانەکان دا».[519]

لێرەدا یەکانگیری و پاراستنی ژیانی سیاسی جەماعی ئەولەویەتی پێ دەدرێت، واتە هاووڵاتیان بە پێی دانپیانانی کۆمەڵگا بە خاوەن ماف دادەنرێن و مافە مەدەنیەکان و بە پلەی یەکەم مافی بەشداری و مافی رادەربڕین مافی پۆزەتیڤن.[520] کەواتە بە پێی ئەم تێگەیشتنە تاك لە چوارچێوەی ژیانی بەکۆمەڵی سیاسی دا وەك خودێکی سەربەخۆ سەیری ناکرێت، بەڵکو پێناسەکەی بەندە بە دانپیانانی ئەندامەکانی ترەوە.

ب- تێڕوانینی کۆماری بۆ ماف:

بە رای هابرماس مۆدێلی کۆماری لانیکەم روانگەیەك پێشکەش دەکات بۆ ماف کە بایەخێکی یەکسان دەدات بە کەماڵی تاك و مافە خودییەکەی و کەماڵی ئەو جڤاکەی کە تێیدا دەژی و تەنیا خودەکان دەتوانن بە شێوەیەکی دوولایەنە و بە سیفەتی تاك یان ئەندامی جڤاك یەکتری تێدا بناسن. روانگەی کۆماری مەشروعیەتی یاسا دەبەستێتەوە بە شێوازە رێکارییە دیموکراتیەکانی دروست بوونی ئەم یاسایانە، وێڕای پارێزگاری کردن لە یەکگرتوویی

---

٥١٨ .یورگن هابرماس، جهانی شدن و اینده‌ی دموکراسی-منظومه‌ی پسا ملی، ت:کمال پولادی، نشر مرکز، چ ٣، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ١١٨.

٥١٩ . یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٠.

٥٢٠ . محمد الاشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩١.

ناوخۆیی نێوان مارسەی دیاری کردنی چارەنووسی گەل و هەژموونی ناکەسێتی یاساکان. لای کۆمارییەکان دواجار یاساکان هیچ نین جگە لە ئیرادەی سیاسی بالآدەست.

بە پێی تێڕوانینی کۆمارییەکان ئامانجی هەموو جڤاکێك چاکەی هاوبەشە(خير المشترك) کە بەشێکی سەرکەوتنی هەوڵی سیاسی خۆی لە دیاری کردن، دامەزراندن، جێبەجێ کردن و پاراستنی کۆمەڵێك ماف (یان زاراوەیەکی کەمتر دیاریکراو واتە یاسا) دا دەدۆزێتەوە کە زۆرتر گونجاون لەگەڵ هەلومەرج و ئەخلاقی ئەم جڤاکە دا.[521]

بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە لە تیۆری کۆماری دا مافەکانی ئەندامانی کۆمەڵگا ناکەونە پێش دروست بوونی دەوڵەت، بەڵکو لە پرۆسێکی دیموکراتی دا دەبێ گەلاڵە بکرێن لە میانی راوێژی بەردەوام لەسەریان و بەبێ رەزامەندی ئەندامەکان یاساکان شەرعیەت وەرناگرن و کەمالی ئەندامەکان واتە وەرگرتنی ئەو نۆرم و بەها دیاریکراوانەی کە لە جڤاك دا پەسندن و لە رێگای گەشەپێدانی کۆمەلآیەتیەوە تاکەکانی پێ پەروەردە دەکرێت. لە مۆدێلی کۆماری دا پێگەی هاوولآتیان و مافە سیاسیەکان، وەك مافی بەشداری لە کۆڕ و کۆبوونەوەی سیاسی و دەرفەتی بەشداری لە کردەی گشتی بۆ هاوولآتیان دابین دەکرێت بۆ ئەوەی بتوانن وەك بکەری بەرپرسیار و یەکسان و ئازاد هەڵسوکەوت بکەن.

ج. سروشتی دروست بوونی ئیرادەی سیاسی:

لە تێڕوانینی کۆماری دا دروست بوونی ئیرادەی سیاسی و رای هاوولآتیان لەسەر بونیادی بازاڕ market دانەمەزراوە. « بەڵکو لەسەر بونیادی سەربەخۆیی پەیوەندیکاری گشتی دامەزراوە کە بە ئاراستەی لێك تێگەیشتن دەچێت، هەر بۆیە سیاسەت بەمانای پیادەکردنی دیاری کردنی چارەنووسی هاوولآتیان، بازاڕ نییە بەڵکو پەیڤینە *Conversation*».[522] ئەمەش پشت بە دیالۆگی گشتی و کراوە دەبەستێ لە نێوان هێز و گروپە جیاوازەکان، ئەو حزبانەی هەوڵدەدەن دەسەلآتی دەوڵەت بگرنە دەست لەسەریان پێویستە پشت بە شێوازی راوێژ و گفتوگۆ ببەستن لە پانتایی گشتی دا بۆ خستنەڕووی بەرنامەکانیان.

---

٥٢١ . یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٠-٢٢١.

٥٢٢ . هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢١.

بەم جۆرە بە رای هابرماس راوێژ هەنگاونانە بەرەو هەڵوێستێك سەبارەت بە هاوکاری کۆمەڵایەتی و بە تایبەتی سەبارەت بە ئیرادەی رازی بوون بەو ئەرگۆمێنتەی کە تەنیا ئەو داواکارییانە وەبەرچاو ناگرێت کە ئێمە گوزارشتیان لێ دەکەین، بەڵکو داواکاری ئەوانیتریش وەبەرچاو دەگرێت. راوێژ لەرێگای گۆڕینەوەی روانگە و تێڕوانینەوە دەبێت لەسەر بنەمای نیازپاکی.[٥٢٣]

لە مۆدێلی کۆماری دا شەرعیەتی یاساکان بەرهەمی رێکاری دیموکراتیە. مافەکان لە نێو دەزگا و دامەزراوەکان و بە پرۆسسی یاسادانان تێپەڕ دەبن و پیادەکردنیشیان بە سەر کۆمەڵگا دا بە پارێزگاری کردن لەم پرۆسسە ئەنجام دەدرێت. لە تیۆری لیبرالی دا بە شێوەیەکی گشتی دەوڵەت ئەرکی ناوبژیوانی نێوان بەرژەوەندیە دژبەرەکانی لەسەر شانە. ئەوە لە کاتێك دایە کە لە تیۆری کۆماری دا دەوڵەت و کۆمەڵگا وەك هەمەکێکی یەکگرتوو خاوەن ئەرکی بەکۆمەڵایەتی کردن و ئەخلاقییشە کە خۆی لە گەشە پێدانی هاووڵاتیان دا دەبینێتەوە.

بەڵام لایەنی نیگەتیڤ لە روانگەی هابرماسەوە بریتیە لەوەی کە ئەم مۆدێلە زێدەڕۆیی دەکات لە ئایدیالیزم و پرۆسسی دیموکراتی دەخاتە ژێر فەزیڵەتی هاووڵاتیان کە بە ئاراستەی رزگاربوونی گشتی دەڕوات. سەبارەت بە لێك تێگەیشتنی ئەخلاقی، سیاسەت تەنیا جەخت لەسەر شوناسی جەماعی ناکاتەوە. هەڵەیەکی تری ئەم مۆدێلە ئەوەیە کە لە شیکردنەوەکانی خۆیدا، گفتوگۆی سیاسی بە شێوەیەکی زێدەڕۆیانە بە ئامادەبوونی پرسی ئەخلاقەوە دەبەستێتەوە. چونکە لە روانگەی هابرماسەوە « ئامانجە گرنگە سیاسیەکان زۆربەی کات بەرژەوەندی و ئاراستە ئیکسۆلۆژی بەلاوە دەنێت کە لە هەمەکییەتی خۆیان دا شوناسی جڤاك پێك دێنن، ئەم ئاراستە و بەرژەوەندیانە بە شێوەیەکی بەرفراوان لە نێو خودی کۆمەڵگا دا دژایەتی دەکرێن و هەربۆیە پێویستی بە رێککەوتن هەیە ».[٥٢٤] بە واتایەك دەبێت یاسا لە رووی کۆمەڵایەتیەوە ئەرکێکی هەماهەنگکاری هەبێت و لە لایەکی ترەوە نۆرمەکانی رەفتاری کۆمەڵگا بخاتە بواری جێبەجێ کردنەوە. بەڵام ئەوەی لێرە دا گرنگی هەیە ئەوەیە کە نابێت یاسا و رێساکان بەرهەمی سیاسەتی تایبەتی بن بەڵکو دەبێ شەرعیەتی خۆیان لە

---

٥٢٣ . هەمان سەرچاوە، ل ٢٢١.

٥٢٤ . هەمان، ل ٢٢٢.

کۆدەنگی وەربگرن.[525] کەواتە هەندێ نۆرمی ئەخلاقی کە ملکەچی بەها و کلتوری تاکەکانی کۆمەڵگان لە توانایان دا نییە کە کێشە سیاسی و کۆمەلاتیەکان چارەسەر بکەن بە تایبەتی لە کۆمەڵگا پلۆرالیستیەکان دا کە فرەیی ئایینی و کلتوری و زمانی روانگەی جیاوازی ئەخلاقی دەخولقێنێ. دابەشکردنی بەرژەوەندییەکان لە رێگای رێککەوتن لە نێوان حزبەکاندا پێویستی بە ئیرادەی هاوکاری هەیە بۆ گەیشتن بە دەرەنجامی مەعقول. بەلاٌم ئەم رێککەوتنە لەو شێوازەی گفتوگۆی عەقلانی رزگاری نابێت کە دەسەلاٌت بێلایەن *Neutralize* دەکات و لە کردەی ستراتیژی دووری دەخاتەوە. دادپەروەری رێککەوتنەکان پەیوەستە بە هەلومەرج و رێکاری عەقلانی کە ئەویش پاساوی عەقلانی دەوێت. ئەو مافەی لە رێگای سیاسەتەوە دادەمەزرێ بۆ ئەوەی شەرعی بێت پێویستە لانیکەم گونجاو بێت لەگەڵ ئەو پرەنسیپە ئەخلاقیانەی کە بانگەشەی دروستی یونیڤێرسال دەکەن لەو دیوی جڤاکی یاسایی واقعیدا.[526]

ئەمەش دیسان سنوورێکی معیاری و بەهایی بەمانا هەمەکییەکەی دادەرێژێت کە لەسەر بنەمای ئەمە رادەی عەقلانی بوونی بەرژەوەندی لایەنەکان هەڵسەنگاندنی بۆ دەکرێت و ئەمە دیسان چوارچێوەی جوڵەی سیاسی و داخوازییەکان دیاری دەکات و دەبێ هەموولایەنەکان رێزی بگرن. ئەم گەورە کردنەوەی پرسە ئەخلاقیەکان بەو پێیەی کە ئاراستەکاری گفتوگۆی سیاسیە لە لایەن هابرماسەوە رەد دەکرێتەوە چونکە ئەوەی بۆ ئەو گرنگە ئەولەویەتی دادپەروەریە بە سەر خێر و چاکە دا[527]. یەکێك تر لە کەموکوریەکانی ئەم تیۆرە ئەوەیە کە جگە لەوەی روانگەیەکی ئەخلاقی بۆ تاك و کۆمەڵگا هەیە لە هەمان کات دا پێناسەیەکی دیاری کراو بە تاك دەبەخشێت ئەمەش رەنگە هەندێ مەیلی ئایدۆلۆژی لێ بکەوێتەوە یان لانیکەم بە پێچەوانەی پرەنسیپەکانی خۆی کە کار بۆ دروست کردنی یەکانگیری کۆمەلاٌیەتی و سۆلیدارێتی دەکات، کاریگەری نیگەتیڤی لەسەر ئەمە هەبێت بەتایبەتی لە کۆمەڵگا فرە کلتور و ئایینیەکان دا.

---

٥٢٥ .د. محمد ضمیران، ل٤ لە ٥.

٥٢٦ . هەمان سەرچاوە، هەمات لاپەرە.

٥٢٧. محمد الأشهب ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩٣.

تەوەری دووەم: مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری

هابرماس وەك خستنەڕووی مۆدێلی ئەلتەرناتیڤ بۆ هەر دوو مۆدێلی لیبرالی و کۆماری، پاش رەخنەگرتن و راستکردنەوەی بەشێك لە رەهەندە تیۆریەکەیان تیشك دەخاتە سەر ئەوەی کە ئەگەر چەمکی رێکاری بۆ سیاسەتی راوێژگەری بکەینە ناوەندێکی نۆرماتیڤ بۆ تیۆری دیموکراسی، ئەوا جیاوازییەکان جارێك سەبارەت بە تێڕوانینی کۆماری کە وەك جڤاکێکی ئەخلاقی سەیری دەوڵەت دەکات و جارێکی تر لەهەمبەر روانگەی لیبرالی کە پێیوایە دەوڵەت پاسەوانی کۆمەڵگایەکی ئابوورییە ئاشکرا دەبێت.[٥٢٨]

أ. تێڕوانینی دیموکراسی راوێژگەری بۆ سیاسەت:

بە رای هابرماس ماهیەتی بوونی دەوڵەت لە پاراستنی مافە تاکەکەسیە یەکسانەکان دا نییە بەڵکو ماهیەتی بوونی دەوڵەت لە پاراستنی پرۆسەی دروست بوونی راو ئیرادەیە *Opinion and Will Formation* کە تێیدا هاووڵاتیە ئازاد و یەکسانەکان دەگەن بە ئاستێك لە تێگەیشتن کە لە سەر بنەمای ئەمە ئامانج و نۆرمەکان لە بەرژەوەندی هەموو تاکە یەکسانەکان دەبێت. هەروەها ئاماژە بەوە دەکات کە چەمکی سیاسەتی راوێژگەری گرنگیەکی ئەمپریکی وەرناگرێت تەنیا ئەو کاتە نەبێت کە هەڵدەستین بە سەنگ و بایەخ بەخشین بە فرەیی شێوازەکانی پەیوەندیکاری کە بە هۆیەوە ئیرادەی جەماعی دروست دەبێت، ئەویش تەنیا بەهۆی لێك تێگەیشتنی ئەخلاقی سەبارەت بە شوناسی جەماعی نابێت، «بەڵکو بە هۆی دابەشکردنی بەرژەوەندی و رێککەوتنی عەقلانی بەمانا غائیەکەی دەبێت لە رێگای هەڵبژاردنی ئامرازی گونجاو و بە پشت بەستن بە پاساوی ئەخلاقی و پشکنینی یەکگرتوویی (تماسك) یاسایی».[٥٢٩]

لێرە دا بۆمان دەردەکەوێت کە مۆدێلی راوێژگەری دەرفەتی ئەزموونی بەدەست دێنێت و فرەیی فۆرمەکانی پەیوەندیکاری وەبەرچاو دەگرێت کە لەمیانی دا ئیرادەی گشتی دروست دەبێت کە تەنیا لەسەر تێگەیشتنی ئەخلاقی بۆ شوناسی جەماعی پێك نایەت، بەڵکو لەسەر بنەمای هاوکێشەی پێشووی بەرژەوەندی و ئەو گوشارانەی کە دەخرێنە سەر هەڵبژاردنی

---

٥٢٨. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٣.

٥٢٩.سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٢.

عەقلانی بە پێی سنووری کۆتایی ئەو ئامرازانەی کە لەبەر دەست دان لە لایەن سەلماندنی ئەخلاقی و تەجانوسی دادوەری.[٥٣٠] کەواتە « ڕێکارە دیموکراتییەکانی مۆدێلی ڕاوێژگەری پەیوەندییەکی ناوخۆیی لە نێوان دانوسان و گفتوگۆ سەبارەت بە دادپەروەری دروست دەکات، هەروەها ئەم ڕێکاریەتە دیموکراتییە ڕێگە بە گریمانەکردنی ئەوەش دەدات کە لە هەلومەرجێکی ئەوتۆ دا دەشێت دەرەنجامی مەعقول و مونسف بۆ هەمووان بەدی بێت».[٥٣١] کەواتە ئەرگۆمێنی مۆدێلی ڕاوێژگەی ئەوەیەکە لە ڕەوتی وتووێژێکی ئازاد و لۆژیکی نێوان بەشدارە سەربەخۆ و ئازادەکان دا دەشێ کۆدەنگی لەسەر ئەو کارە بەدەست بیت کە بڕیارە بەشێوەیەکی یاسایی و دادپەروەرانە و لۆژیکی ئەنجام بدرێت.[٥٣٢] ئەم پرۆسسە سیاسیە واتە سیاسەتی دروست بوونی را و ئیرادەی دیموکراتی لە میانی هەلبژاردنی گشتی و کاری پەرلەمانی لە روانگەی لیبرالییەوە تەنیا لە میانی ڕێککەوتن و چەسپاندنی دادپەروەری دەبێت سەبارەت بە بەرژەوەندییە جیاوازەکان و لە تێڕوانینی کۆماریش دا لە ڕێگای لێك تێگەیشتن دێت دەربارەی شوناسی جەماعی. بەلاّم سیاسەتی راوێژگەری یان دیموکراسی ڕێکاری یان گفتوگۆیی لە سایەی ئەم دوو مۆدێلە دا توخمەکانی خۆی لە هەر دوو لا وەردەگرێت و لە ناو چەمکی ڕێکاری ئایدیالی بۆ راوێژ و بڕیار لێکیان گرێ دەدات.

ب. وێنای دیموکراسی راوێژگەری بۆ ماف و ئازادی:

لە مۆدێلی دیموکراسی راوێژگەری دا کە پشت بە هەندێ ڕێکاری ئەوتۆ دەبەستێ کە لە لایەن هەمووانەوە گفتوگۆی لەسەر کراوە و پەسند کراوە کە تێیدا شێوازی گەیشتن بە ماف و ئازادییەکان هیچ پێش گریمانەیەك جگە لە دیالۆگی بەردەوام لە پێناو ڕێککەوتن و دواجار کۆدەنگی قبولّ ناکات و تاکەکان وەك بکەری سەربەخۆ لە کۆمەلّگا دا دەتوانن بەشداری بکەن لە دارِشتنی بڕیارەکان سەبارەت بە چارەنووسی خۆیان. **هەر بۆیە دەبینین مەشروعیەتی میکانیزمەکانی هەلّبژاردن لەسەر بنەمای یاسا دادەمەزرێت، و بەم جۆرە هابرماس خوێندنەوەیەکی نوێی بۆ یاسا هەیە، بە واتایەکی تر یاسایەك شەرعیەتی هەیە کە لە**

---

٥٣٠. مالفی عبدالقادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

٥٣١. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٢٣.

532 .Steven Whealty, Deliberative Democracy and Minorities, EJIL,Vol.14,No.3-507-527,2003,P.4.

ڕەوتێکی پەیوەندی و لێك تێگەیشتنی ئازاد، ڕەزامەندی و پشتگیری هەموو هاوولاَتیانی بەدەست هێنا بێت و لە بنەڕەت دا یاسا ئەوە دەخوازێت کە یاساکان تەنیا لە شوێنێك دا بخرێنەڕوو کە پاش راوێژی گشتی و گفتوگۆی لۆژیکی لە نێو هاوولاَتیان سەبارەت بەوەی دەبێت ئەنجام بدرێت کۆدەنگی دروست بکرێت.[٥٣٣]

> **بەڕای هابرماس تیۆری گفتوگۆ کە لە پرۆسسی دیموکراتی دا ڕێکارەکانی بەهێزترە لە مۆدێلی لیبرالی و لاوازییەکەی کەمترە لە مۆدێلی کۆماری وسوود لە هەردوو مۆدێل وەردەگرێ. شوێنگەیەکی گرنگ دەبەخشێت بە پرۆسسی دروست بوونی را و ئیرادەی سیاسی بەلاَم بەبێ ئەوەی[وەك مۆدێلی کۆماری] بە جۆرێك لە دەستووری دەولەتی ماف تێبگات کە شتێکی لاوەکییە: لە روانگەی ئەوەوە مافە بنەڕەتیەکان و پرەنسیپەکانی دەولەتی ماف، وەك وەلاَمێکە کە لە بەدەزگایی کردنی پێداویستیەکانی پرۆسسی دیموکراتی لەمەڕ پەیوەندیکاری دێتە ئاراوە.[٥٣٤]**

کەواتە دەبێت بەشێك لە ڕێکارە دیموکراتیەکان لە ناو دەستوور دا جێگیر بکرێن و پێویستە کۆی ڕێسا و ڕێوشوێنە یاساییەکان بەرەنجامی گفتوگۆی خودە ئازادەکان و یەکسانەکان بێت و دواجار لە ناو کۆمەلگا دا لە شێوەی دەزگا و دامەزراوەکان دا ڕەنگ بداتەوە و بشێت بۆ بەردەوامی پرۆسسی دیموکراتی بەکار بهێنرێتەوە.

ج. دیموکراسی راوێژگەری و پرۆسسی دروست بوونی را و ئیرادە:

بەپێی ئەم تیۆرە بەدیهاتنی سیاسەتی راوێژگەری پەیوەست نییە بەو مەرجەوە کە کۆمەلێك لە هاوولاَتیان دەتوانن بە شێوەیەکی جەماعی هەلسوکەوت بکەن، بەلکو چاوەڕوانی ئەوەی هەیە کە ڕێکارە گونجاوەکان بەدەزگایی بکرێن. تیۆری گفتوگۆ بەیارمەتی چەمکی هەمەکیەتی کۆمەلاَیەتی چەقبەستوو بە دەوری دەولەت دا کار ناکات، کە خۆی لە ماکرۆ-

---

٥٣٣. جلال حاجی زادە، بازنمایی دموکراسی رایزنانه در اندیشەهای سیاسی هابرماس ،ل ٢ لە ٦.لەم سایتەی خوارەوە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٢/١٦ وەرگیراوە
http://www.helwist.com/Nuseran/Celal%20Hacizade/11%20%207%20%20Habermax.htm

٥٣٤. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٤.

خـــود Macro-Subject دا دەبینێتـــەوە (وەك چـــینی کۆمەڵایـــەتی، گـــەل، گروپێکـــی ئەخلاقی...هتد) هەروەها ناچێتە خانەی نۆرمی دەستووری کـە بەشـێوەیەکی نائاگایانەیـە و بەپێی مۆدێلی بازاڕ، دەسـەڵات و بەرژەوەندییـەکان ڕێـك دەخـات و دابەشـیان دەکـات. بـە شێوەیەکی گشتی ئەم تیۆرە خۆی دوور دەخاتەوە لە شێوازەکانی بیرکردنەوەی نـاو فەلسـەفەی ئاگایی.[535] چونکە کاتێ ئامرازی ڕێکخستنی پانتایی کۆمەڵایەتی گۆڕانی بەسەر دادێت و لە ئامرازێکەوە بۆ یەکی تر دەگۆڕێت دەرفەتی خود- ڕێبەری دیموکراتیانەی کۆمەڵگا لە دەست دەچێت.[536]بەتایبەتی کاتێ گۆڕانەکە لە دەسەڵاتەوە بۆ بازاڕ بێت و پەیوەندییـەکان بـە پێـی مۆدێل و لۆژیکی بازاڕ ڕێکبخرێن کە هەمان کـردەی سـتراتیژی ئامانجـدارە. بـەم جـۆرە لـە مۆدێلی راوێژگەری یان ڕێکاری دا خودی تاك لەناو شوناسـی کـۆ دا لـەناو ناچـێت بـەردەوام دەتوانێت پارێزگاری لە ناسنامەی تایبەتی خۆی بکات و لە لایەکی تریشەوە تەنیا پشـت بـە کردەی ستراتیژی نابەسترێت و ئامانجی پرۆسسی سیاسی تەنیا گەیشـتن نییـە بـە سـەرکەوتن، بەڵکو پرۆسسێکی نێوانخودی بەردەوامە سەبارەت بە بەها بەخشین بە نۆرم و یاساکان لە پێناو بە شەرعی کردنیان، چونکە لە فەلسەفەی خودیی یان ئاگـایی دا دیـاری کردنـی چارەنووسـی هاووڵاتیانی هەموو کۆمەڵگا دەشێت لەلایەن خودی تاکەکەسی یـان گروپێـك دەست نیشـان بکرێت و بەم جۆرە یان کۆمەڵێك کەس وەك بکەری جەماعی نوێنەرایەتی گشت دەکـەن یـان بکەرە تاکەکان بە شێوازێکی مەجازی دەسەڵات دەگرنە دەسـت. لەبەرانبـەر ئەمـەدا تیـۆری گوتار پشت بە"نێوانخودی بالا*Super Subjective*"دەبەستێ لە پرۆسسـی لێـك تێگەیشـتن کە لە لایەکەوە لە شێوەی وتووێژی بەدەزگایی کراوی گروپە پەرلەمانییەکان ئەنجام دەدرێـت و لە لایەکی ترەوە لە ناو تۆڕی پەیوەندیکاری دا لـە پانتـایی گشـتیی سیاسـی دا، بـەم جـۆرە مۆدێلی راوێژگەری **«بە شێوازێکی گونجاوی چاودێری دیموکراتیانـە دادەنرێـت»**.[537] کەواتـە دیموکراسی راوێژگەری هابرماس هەم پێویستی بە پەیوەندیەکی زمانی- لێـك تێگەیشـتنی و گفتوگـۆی عـەقلانی هەیـە و هـەم نیازمەنـدی جۆرێـك لـە کـردەی پەیوەندیکارانەیـە کـە

---

٥٣٥. هەمان، ل ٢٢٤.

٥٣٦. یورگن هابرماس، جهانی شدن و ایندەی دموکراسی-منظومەی پسا ملی، ل ١١٨.

537. Steven Whealty,lbid., p. 29.

تایبەتمەندییەکانی بەرژەوەندی مەعریفی لە خۆیدا هەڵگرتبێت.[538] لە ناو ئەم تۆڕانەدا، واتە لە پانتایی گشتی سیاسی و دەزگاکانی کۆمەڵگای مەدەنی دا را و ئیرادەی عەقلانی دروست دەبێت، سەبارەت بە پرسە گرنگەکانی کۆمەڵگا و بەم جۆرە هابرماس دیموکراسی لە تیۆری گفتوگۆ گرێ دەدات کە لە خودی خۆیدا لە پەیوەندیکاری یان کردەی پەیوەندی جیا نابێتەوە و گفتوگۆکارەکان بۆ دروست کردنی هەماهەنگی لەمەڕ بەرنامەی کارەکانیان لە میانی کارلێکی نێوانیان لەسەری ڕێکدەکەون.

کۆمەڵگای مەدەنی لە نموونەی "نێوانخودی"دا بەو پێیەی بنکەی کۆمەڵایەتی پانتاییە گشتییە سەربەخۆکانە، لە کردەی ئابووری و کارگێڕی گشتی جیا دەکرێتەوە و هەروەها «لە رووی نۆرماتیڤیشەوە ئەم ڕێگایە بۆ تێگەیشتن لە دیموکراسی بە شێوەیەکی لۆژیکی بەرەو زەروورەتی دووبارە دابەشکردنەوەی هەر سێ سەرچاوەکە: دارایی، دەسەلاتی کارگێڕی و سۆلیدارێتی دەچێت».[539] بەرای هابرماس ئەم سەرچاوانە دەبنە هۆی دابین کردنی پێداویستیەکانی کۆمەڵگا هاوچەرخەکان وەك یەکانگیری (الاندماج) و ڕێکخستن و دەبێت لە پانتایی گشتی دا هێزی یەکانگیری کۆمەڵایەتی بۆ سۆلیداریتی بەرفراوان بکرێت لە ڕێکارەکانی دروست بوونی را و ئیرادەی بە دەزگایی کراوی دەوڵەتی ماف و یاسا دا و ئەم هێزە دەتوانێ لە بەرانبەر هێزەکانی تری وەك هێزی پارە و دەسەلاتی کارگێڕی دا خۆی رابگرێت. بەپێی تێڕوانینی لیبرالی دروست بوونی ئیرادەی دیموکراتی ئەرکی "بەشەرعی کردنی"پیادە کردنی دەسەلاتی سیاسی لەسەرشانە و دەرەنجامەکانی هەڵبژاردن ڕێگا دەدات بە داگیرکردنی دەسەلاتی حکومی. حکومەتیش لە بەرانبەر گەل و پەرلەمان دا بەرپرسیارە. بەلاّم لە روانگەی کۆماریەوە دروست بوونی دیموکراتیانەی ئیرادە ئەرکێکی گرنگی هەیە ئەویش بریتیە لە دروست کردنی کۆمەڵگا بەو سیفەتەی جڤاکێکی سیاسیە و لە هەموو ماوەیەکی هەڵبژاردن دا سەرلەنوێ یادەوەری (الذاکرة) ئەم دامەزراندنە دەژیەتەوە. لە تیۆری گفتوگۆ دا شتەکە پەیوەندی بە نوێنەرایەتیەکی ترەوە هەیە: ڕێکار و پێداویستی پەیوەندیکاری پەیوەست بە دروست بوونی را و ئیرادە بە شێوەیەکی دیموکراتی کە وەك دابەشکەر، بایەخێکی گەورەی هەیە بۆ بەعەقلانی کردنی گوتار *Rationalization*

[538]. جلال حاجی زادە، ل ٤ لە ٦.

[539]. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٥.

discursive کە لە سەر بنەمای گفتوگـۆ دادەمـەزرێت و لـە سـایەی ئـەو دا ئـەو بڕیارانـە دادەڕژرێن کە لە لایەن حکومەت و ئیرادەی پەیوەست بە یاسا و دادپەروەریەوە دەرچـووە[٥٤٠] و «ئەگەر کۆدەنگی تـەنیا بـە بەشـداری هاووڵاتیـان لـە گفتوگۆیـەکی ئـازاد بێتـە دی، ئـەوا هەرچەشنە ئاستەنگێك کە کۆتوبوند بخاتە سـەر ئـەم گفتـو گـۆ ئـازادە ئـەوا دەبێتـە هـۆی سەرهەڵدانی پەیوەندی کاری شێواو».[٥٤١] لە هەردوو مۆدێلەکـە دا گرنگیـەکی تایبـەتی بـە پرسی سەروەری دراوە کە هەردووکیان لە دوو کۆشە نیگای جیاوازەوە دەگەڕێنەوە بۆ گەل، لـە تێڕوانینی کۆماری دا گەل بە هێزەوە ئامادەیە و خاوەن سەروەرییە و لە بنچینە دا بە کەسی ناسپێرێت وهیچ کەسێك نوێنەرایەتی ناکات وەك لای رۆسۆ بـە دیـار دەکـەوێ. لـە مـۆدێلی لیبرالی دا تێڕوانینێکی واقعبینانـەتر بـۆ سـەروەری دەخرێتـە ڕوو، « لـە دەوڵـەتی مـاف و دیموکراسی دا دەسەڵاتی دەوڵەت کە موڵکی گەلە پیادە ناکرێت تەنیا لە ڕێگای هەڵبـژاردن و ڕاپرسی و بە پشت بەستن بە ئۆرگانی تایبـەت بـە یاسـادانان و دەسـەڵاتی جێبـەجێ کـردن و دادپەروەرییەوە نەبێت».[٥٤٢] بە پێی تێڕوانینی تیۆری گفتوگۆ، کۆمەڵگا لە سەر بنەمایـەکی ناناوەندی (لامرکزی) دامەزراوە و پەرە بە پانتایی گشتی سیاسی دەدات و بەپشت بەستن بـە دیالۆگ، ڕا و ئیرادە دروست دەکات کە لە سیاقی "نێوانخـودی"دا ڕاڤـە دەکرێـت. دەسـەڵات بەرهەمی کارلێکی نێوان ئەو ئیرادانەیە کە دەوڵەتی ماف و پانتایی گشتی بارگاوی کـراو بـە کلتور،"بەدەزگایی کردووە". ئەو پانتاییانەی کە بە نۆرەی خۆیان بنچـینەیان هەیـە لـە نێـو کۆڵگەکانی کۆمەڵگای مەدەنی کە مسافەیەك جیایی دەکاتەوە لـە دەوڵـەت و ئـابووری.[٥٤٣] «جیاوازی سەرەکی ئەم جۆرە دیموکراسیە لەگەڵ مۆدێلەکانی تر ئەوەیە کە لـە پانتـایی گشـتی دا لەسەر بنەمای عەقلانیەتی پەیوەندیکاری و گفتوگـۆی ئـازاد دادەمـەزرێ کـە لـە هـەموو جـۆرە شێواندنێکی عەقلانیەتی ئامرازی و مەعریفەی تەکنیکی ڕزگار کـراوە».[٥٤٤] بێگومـان ڕوانگـەی نۆرماتیف بۆ سیاسـەتی ڕاوێژگـەری سـەبارەت بـە جڤـاکی یاسـایی مـۆدێلێکی بـۆ پێکەیانـدنی

---

٥٤٠. هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٥.

٥٤١. ابوالنور حمدی ابوالنور حسن، سەرچاوەی پێشوو، **ل ١٩٦**.

٥٤٢. یورغن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦.

٥٤٣. هەمان سەرچاوە ، ل ٢٢٦.

٥٤٤. جلال حاجی زادە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣الە٦.

کۆمەڵایەتی دەویێت کە لەسەر بنەمای گفتوگۆ دامەزرابێت، بەڵام ئەم مۆدێلە بە جۆرێك بەرفراوان نابێت کە هەموو کۆمەڵگا بگرێتەوە کە سیستەمی سیاسی گرتۆتە خۆی وەك سیستەمێکی رێکخەر کە لەسەر بنەمای دەوڵەتی ماف و یاسا دامەزراوە. تێڕوانینی دیموکراتیانەی تیۆری گفتوگۆ جەخت لەسەر ئەو بیرۆکەیە دەکاتەوە کە سیستەمی سیاسی نە لە لوتکەی کۆمەڵگا دایە و نە لە ناوەندی کۆمەڵگا، بەڵکو لەناو سیستەمە چالاکەکانی تری کۆمەڵگا دا تەنیا سیستەمێکە بۆ کردەوە.[٥٤٥] لێرەدا هەست بە گەشبینییەکی زۆری هابرماس دەکرێت سەبارەت بە وەکیەکی سیستەمەکان لە حالێك دا ئەگەر سیستەمی سیاسی و ئابووری لە ناوەندیش بن ئەوا بێگومان بەهێزترینن. بەم جۆرە بۆمان دەردەکەوێ کە دیموکراسی راوێژگەری سنووری مۆدێلی لیبرالی دەبەزێنێ، ئەو مۆدێلەی کە تەنیا بە خستنەڕووی هەندێ رێوشوێن بۆ گرانتی کردنی سازشی دادپەروەرانەی بەرژەوەندییە دیاریکراوەکان دەوەستێتەوە. لەگەڵ ئەمە دا دیموکراسی راوێژگەری پیاچوونەوە بە مۆدێلی کۆماریش دەکات.[٥٤٦] رێکاری دیموکراتی راوێژگەری پەیوەندییەکی ناوەکی لە نێوان دانوسان و گفتوگۆ لەمەڕ دادپەروەری دروست دەکات کە هەر ئەم رێکارە دیموکراتیانە رێگە دەدات بۆ گریمانە کردنی ئەوە کە لە هەلومەرجێکی ئاوا دا دەتوانین دەرئەنجامی مەعقول و دادپەروەرانە بۆ هەمووان بە دەست بێنین کە جیاوازە لە روانگە بۆ چاکە و خراپە.

> **سیاسەتی راوێژگەری چ بە پێی رێکاری سیستەماتیکی دروست کردنی راو ئیرادەی بەدەزگایی کراو بێت یان تەنیا بە شێوەیەکی ناسیستەماتیك لە رێگەی تۆڕکانی پانتایی گشتیی سیاسی هاتبێتە ئاراوە، ئەوا سیاسەتێکە پەیوەستە بە سیاقاتی جیهانی ژینی *world-life* گونجاو و بەعەقلانی کراو.**[٥٤٧]

شێوازی پەیوەندیکاری کە لە رێگای راوێژی پەیوەست بە پانتایی چالاکی هاووڵاتیان، واتە ئەو کلتورە سیاسیەی کە لەسەر بنەمای ئازادی و پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی دامەزراوە، لە رووی سیاسیەوە ئازادە بەتایبەتی ئەو کۆڕ و کۆمەڵانەی کە رای گشتی دروست دەکەن و بەشێکی زۆری سەرچاوەکانیان پشت بە ئیرادەی سەربەخۆی تاکەکان دەبەستێت و رێگە بە

---

٥٤٥. یورغن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦..

546. Jürgen Habermas, Between Facts and Norms.op. Cit., p 299.

٥٤٧. یورغن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٦.

دەسوەردانی ناوەندە سیاسیە رەسمیەکان نادەن یان هەوڵ دەدەن بیگەیەننە کەمترین رادە. هەر سی مۆدێلەکە لەسەر بنەمای تیۆری رەخنەیی لەمەڕ کۆمەڵگا دامەزراوە و بەم جۆرە هابرماس جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆمەڵگا تەنیا کۆیەکی بەرهەم هێنان نیە کە هەڵدەستێ بە تێر کردنی پێداویستیەکان (وەك تێڕوانینی مارکس) بەڵکو کۆمەڵگا لەسەر بنەمای پاراستنی بەهای کلتوری و ئەخلاقی دادەمەزری هەر بەو جۆرەی کە پارێزگاری لە بەرهەم هێنان دەکات.[٥٤٨] بە جۆرێکی تر جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە کۆمەڵگا تەنیا لەسەر بناغەی کار دانامەزرێ بەڵکو لەسەر بنەمای بەشداری و کارلێکیش دروست دەبێت کە پەیوەندی نێوان من و ئەویتر دیاری دەکات و ئەمەش لەمیانی رەوشی پەیوەندیکاری دەبێت کە تێیدا زەمینەی قسە و کردەوە کراوەیە. کەواتە بۆمان دەردەکەوێ کە لە روانگەی تیۆری راوێژگەریەوە کە پشت بە رێکارە دیموکراتیەکان دەبەستێ لە چوارچێوەی سیستەمێکی سیاسی پەیوندیکاری دا بۆ دیاری کردنی چارەنووس و دروست بوونی را و ئیرادە پشت بە دیالۆك و گفتوگۆی بەردەوام لە نێوان خودەکان دەبەسترێ و لێرەدا تەنیا باشترین ئەرگۆمێنت سەنگی مەحەکە بۆ ئەوەی دروستی بانگەشەکە دیاری بکات. لەم مۆدێلە دا ئازادی پۆزەتیڤە و لەگەڵ دادپەروەری و یەکسانی دا پەیوەندییەکی تەواوکاری لە نێوانیان دایە و کۆمەڵگای مەدەنی و پانتایی گشتی رۆڵی گرنگی تێدا دەگێرن. پەیوەندی نێوان مافی هاوولاتی بوون و ئازادی پشت بەوپێش گریمانەیە دەبەستێ کە هاوولاتیە ئازاد و یەکسانەکان راوێژ لەگەڵ یەکتر دەکەن بۆ ئەوەی ژیانی هاوبەشی خۆیان نەك هەر بەهۆی یاسای دانراو بەڵکو بەشێوەیەکی مشروعیش رێك بخەن.

لێرەوە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە دیموکراسی راوێژگەری لە فۆرمە رێکارییەکەی دا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە لیبراڵ دیموکراسی بەهەر دوو ئاراستەی کۆماری و لیبرالیەوە ناتوانێ پارێزگاری لە ماهییەتی دیموکراسی بکات و پێویستی بە ریفۆرمە و ئەمەش مەرجی کۆتایی خۆی لە کردەی پەیوەندیکار دا دەبینێتەوە کە دان بە ئۆتۆنۆمی تاکەکان دەنێت لە پرۆسسی دروست بوونی را و ئیرادە و بڕیار دان لەسەر چارەنووس. هەربۆیە دیموکراسی رادیکاڵ لەمپەرێکی دیموکراتیانە لە بەردەم دەستدرێژی ئیستعماریانەی سیستەم بۆسەرجیهانی ژین دروستدەکات. لای هابرماس دیموکراسی دەشێت بەدەزگاییی کردنی عەقلانی را و ئیرادەی لێ

---

٥٤٨. مالفی عبدالقادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٥.

بکەوێتەوە بەهۆی سیستەمێك لە یاسا کە گرانتی بەشداری یەکسان بۆ هەمووان دابین دەکات و دەبێ بەرەنجامی بەکارهێنانی گشتی عەقڵ بێت و دواجار دەوڵەتی ماف ویاسایی دیموکراتی لێ بێتە بەرهەم. کەواتە کۆمەڵگا لە دووتوێی دیموکراسی رێکاریی دا دەبێتە جڤاکێکی یاسایی خۆ-رێکخەر و لەم نێوەدا رێکارە یاساییەکان تەنیا کاتێ مەشروعن کە دەربڕی بەرژەوەندی گشتی بن و شەرعیەتی خۆیان لە ئیرادەی هەمووان و لە مشتومڕیکی کراوە بە دەست هێنابێت.

بەم جۆرە دەتوانین بڵێین لە دیموکراسی راوێژگەری دا سیستەمێکی سەقامگیری پڕ لە زانیاری بە پێش مەرج وەردەگیرێت و لەم نێوەدا پشت بە هەندێ سەرچاوەی گرنگی فەلسەفی دەبەستێ وەك گرێبەستی کۆمەڵایەتی و تیۆری رەخنەیی و هزری پۆست لیبراڵ و هەوڵ دەدات ئاستی پەیوەندی تاك و دەسەلاّت خاڵی بێت لە هەموو جۆرە زۆرەملێ و هەژموونێك و رەوشێکی مەعقول بۆ دادپەروەری بخوڵقێنێت کە نایەکسانی تائەو رادیە قبوڵ بکرێ کە زیان بە بەرژەوەندی گشتی نەگەیەنێت و ناوەند و پێگەی کۆمەڵایەتی نەبێتە پێش مەرج، بەڵکو بەهرە و توانا پێوەری ئەفزەلیەت بێت و ئەمەش لە کۆمەڵگایەکی باش-رێکخراوی هاووڵاتیان دا بەدی دێت.

باسی چوارەم

شەرعیەتی دیموکراتی و مەنزومەی پۆست نەتەوە یی

لە روانگەی هابرماس دەوڵەتی سەرمایەداری وەك پێشکەوتووترین جۆری سیستەمی لیبرالی دیموکراتی لە نێوان دوو ئاراستەی دژبەر دا توشی قەیران دەبێت. لە لایەکەوە دەبێ هەوڵی بەرفراوانکردنی توانستی بەرنامە و پلانە رێنمایکەرەکانی دەوڵەت بدات بەمەبەستی ئاراستەکردنی بازاڕ و ئابووری و لە لایەکی تریشەوە وەك یەکێك لە پرەنسیپەکانی لیبرالیزم دەبێ سنووری ئازادی تاك و بازار نەبەزێنێ، چونکە لە بنەمادا لەسەر تاکگەرایی و کۆمەڵگای مەدەنی دامەزراوە و وەك سیستەمێکی دژی پلانرێژی ناوەندی لە پانتایی تایبەتی دا خۆی پێناسە دەکات، «هەربۆیە دەوڵەت لە نێوان دەسوەردان و نکۆڵی ناچارەکی لە دەسوەردان تووشی قەیران دەبێت».[٥٤٩] لە سەردەمی پۆست نەتەوەیی و لاواز بوونی دەوڵەتی مۆدێرن و گۆڕانی فۆرمەکانی دەسوەردان گرفتێکی تر بۆ شەرعیەتی دیموکراتی دێتەپێش کە پەیوەستە بە کاریگەری بڕیار و سیاسەتەکان لە دەرەوەی سنووری دەوڵەت.

تەوەری دووەم: قەیران لە دەوڵەتی رێکخراو *State-regulated* دا

١. پارادۆکسی سەرمایەداری پێشکەوتوو:

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە هەر لە چارەگی کۆتایی سەدەی نۆزدە لە ولاتە سەرمایەداریە پێشکەوتووەکان دوو ئاراستە پەرەیان سەند: ***یەکەم،*** گەشەسەندنی چالاکی دەسوەردنگەرایانەی دەوڵەت کە دابین کردنی سەقامگیری سیستەمی لەسەر شان بوو. ***دووەم،***

---

٥٤٩. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت – تئوری دولت سرمایەداری مدرن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩.

پەیوەندی دوولایەنەی نێوان توێژینەوە و تەکنەلۆژیا کە وای لە زانستەکان کرد ببێتە هێزی یەکەمی بەرهەم هێنان.[550] بەم جۆرە دەوڵەت بۆ پێش گرتن لە هەندێ قەیرانی بەهێزی ئابووری ناچارە دەسوەربداتە ئەم بوارە و لە لایەکی تریشەوە پشت بە تەکنەلۆژیای پێشکەوتوو ببەستێ وەك هێزی بەرهەمهێنەر و لێرە دا هێزی کاری مرۆیی پاشەکشێ دەکات و ئەمەش هاوکات بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی زاراوەی "سەرمایەداری پێشکەوتوو یان دەوڵەتی ڕێکخراو State-regulated" کە ئاماژەیە بۆ دوو دیاردە:

« *یەکەمیان*، بۆ پرسی چەقبەستنی ئابووری Economic concentration – سەرهەڵدانی کۆمپانیای نەتەوەیی و پاش ئەویش فرە ڕەگەز- و ڕێکخستنی بازاڕی کالاّ، سەرمایە و هێزی کار، *دووەمیان*، هێمایە بۆ دەسوەردانی دەوڵەت لە بازاڕ دا».[551]

لە بنەڕەتیش دا جیاوازی سیستەمی سەرمایەداری ڕێکخراو لە سەرمایەداری لیبرال دەرکەوتنی دامەزراوەی مۆنۆپۆلی گەورە و بەرەو نەمان چوونی ڕکەبەرایەتی بوو.[552] بەم جۆرە دەوڵەتی ڕێکخراو دەچێتە ناو کۆی ژیانی ئابووری و سیاسی و کۆمەلاّتی و ئەمەش دژی پرەنسیپە سەرەکیەکانی خۆیەتی کە شەرعیەتی لێوەرگرتووە. دەوڵەت لەرێگای پشتیوانی کردن لە مۆنۆپۆلی مەزنی ئابووری لایەنگری چینێك دەکات و سنووری بڕیارە گشتیەکان بەرتەسك دەکاتەوە و لە بێلایەنی لادەدات. و« ئیدی ژیانی گشتی وەك بوارێك بۆ گفتوگۆ و هەڵبژاردن سەیری ناکرێت، بەڵکو وەك کێشەی تەکنیکی لێی دەڕوانرێت کە لە ڕێگای عەقلاّنییەتی ئامرازییەوە بە هۆی پسپۆریەکانییەوە چارەسەر دەکرێت».[553] بەم جۆرە بەردەوام زۆرینەی هاوولاّتیان لە بەشداری لەبڕیار و دیاریکردنی چارەنووسی خۆیان دورە پەرێز دەخرێن و وەفاداری هاوولاّتیان بۆ دەسەلاّتی سیاسی و شەرعیەتی دیموکراتی سیستەم لاواز و بەرەو قەیران دەچێت. بەڕای ماکس ڤیبەر بە دوو ڕێگەی سەرەکی دەشێت شەرعیەتی سیستەمێك دابین بکرێت:[554]

---

٥٥٠. یورغن هابرماس، العلم والتقنیة کأیدولوجیا، ت: د. الیاس حاجوح، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨.

٥٥١. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٠.

٥٥٢. حسینعلی نوزری، بازخوانی هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥٣.

٥٥٣. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٤.

٥٥٤. بول ریکور، محاضرات في الأیدولوجیا و الیوتوپیا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٩.

I. دەکرێ دابین کردنەکە خودیی بێگەرد بێت، لە میانی ئەوەی کە
١.هەستەکی بێت، کە بەرەنجامی تەسلیم بوونی سۆزداری بێت یان
٢.عەقلانی بەهایی بێت، کە بڕوا بوون بە مسداقیەتی ڕەها بۆ سیستەم دابینی دەکات بەو پێیەی گوزارشتە لەو پەڕی بەهاکانی شێوازی ئەخلاقی، ئیستاتیسکی یان هەر جۆرێکی تر، یان
٣. دینی بێت، بڕوا بەرزگاربوون دابینی دەکات کە پشت بە وزەی سیستەم دەبەستێ .

II. بەلاّم دەتوانرێت شەرعیەت بۆ سیستەمێك دابین بکەین لە میانی حالەتی سوودمەندبوون.

بەم جۆرە پەیوەندی لە نێوان دەسەلاّت و شەرعیەت لە سێ فۆرم دا دیاری دەکات :[٥٥٥]
١.دەسەلاّتی کاریزمی *Charismatic Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە وەفاداری (ولاء) بۆ پیرۆزی یان پاڵەوانێتی وەردەگرێ.
٢. دەسەلاّتی نەریتی *Traditional Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە ئیمانێکی قوڵ بە پیرۆزی نەریتە کۆنەکان وەردەگرێت.
٣.دەسەلاّتی یاسایی *Legal Authority* کە شەرعیەتی خۆی لە ڕێکارە یاساییەکان وەردەگرێت.

جۆری سێیەم سەرەتای گەلاڵەبوونی شەرعیەتی دیموکراتیە لە دەوڵەتی مۆدێرن دا کە یەکێك لە سیما سەرەکیەکانی بیرۆکراسیەت و ڕێکخستنی ژیانی گشتیە کە پشت بە یاسا مەدەنیەکان دەبەستێت.

أ. دەرکەوتەکانی قەیران:

هابرماس ئاماژە بە ئەگەرەکانی قەیران دەکات کە تایبەتە بە سیستەمی لیبرالی دیموکراتی و لە قۆناغی جیاواز دا سەرهەڵدەدەن و فۆرمەکانیان تا ئەو کاتە ی تەقینەوەی

---

٥٥٥. یاسر قنصوە ،الشرعیة الدیمقراطیة في العالم الحدیث (مرجعیات واعدة.. تطبیقات مراوغة)، ل ٢ لە ١٣. لەم سایتەی خوارەوە لەرێکەوتی ٢٠١٠/٩/١١ وەرگیراوە:
http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=538
-Max Weber, The Theory of Social and Economic Organization, Trans. by A. M. Henderson and T. Parsons, Oxford Univ. Press،, 1947, p. 328.

سیاسی ڕوودەدات – واتە ئەو خاڵەی کە سیستەمی سیاسی شەرعیەتی خۆی لە دەست دەدات – جیاوازە و دەڵێت لەوانەیە لە کاتێك دا قەیران ڕوودات کە هەر کام لەم ژێر سیستەمانە *sub-systems* (واتە ئابووری ، سیاسی -کارگێڕی و کۆمەلاّیەتی-کلتوری) نەتوانن "چەندایەتی پێویست" (الکمیة الازمة) بەرهەم بێنن کە پشکی ئەوانە لە هەموو [سیستەمەکە] دا.[556] واتە هەر کاتێ یەکێك لەم ژێرسیستەمانە نەتوانێ ئەرك و چالاکیەکانی خۆی ئەنجام بدات و خواستەکانی سیستەم بە گشتی دابین بکات و بەردەوام بوون و مانەوەی سیستەم بخاتە ژێر مەترسیەوە، ئەوا هێمایە بۆ بوونی قەیران. هەر بۆیە دەتوانین بڵێین « قەیران بۆ وەسف کردنی کۆمەڵگایەك بەکار دێت کە لەگەڵ پرسی "سنووورداری مانەوە *Survival limits*"دا ڕووبەڕووە».[557] بەرای هابرماس کاتێ یەکانگیری کۆمەلاّیەتی دەکەوێتە بەر مەترسیەوە دەتوانین باسی قەیران بکەین، واتە کاتێ ئەندامانی کۆمەڵگا گۆڕانە بونیادییەکان وەك شتێکی قەیراناوی بۆ بەردەوام بوونی ژیانی خۆیان ئەزموون بکەن و هەست بەوە بکەن کە شوناسە کۆمەلاّتیەکەیان کەوتۆتە بەر هەڕەشە.[558] بەڕای هابرماس بارودۆخی سیستەم بەجۆرێکە کە هەموو هەوڵێك بۆ کۆنترۆڵ کردنی قەیران لە ژێر سیستەمێك، دەبێتە هۆی گۆڕانی فۆرم و جێگۆڕکێی دژایەتیە ناوەکیەکان بەرەو ژێر سیستەمێکی تر. وەك بەخشینی بوجەی دەوڵەت بۆ پارێزگاری کردن لە سەرمایەی تایبەتی لە کاتی قەیرانی ئابووری دا و لە بەرانبەریش دا کەم بوونەوەی خزمەتگوزاری کۆمەلاّیەتی و ئەمەش "کورتهێنانی(عجز) شەرعیەت *legitimation deficit*" زیاد دەکات.[559] ئەم حاڵەتە لە کاتی سەرهەڵدانی قەیرانی دارایی جیهانی٢٠٠٨ لە ویلایەتە یەککرتووەکان بەرچاو کەوت کە دەوڵەت لە لایەکەوە لە ڕێگای پێدانی یارمەتی ماددی پشتی کۆمپانیا گەورەکانی گرت و لە لایەکی ترەوە بە هەزاران هاوولاّتی کەوتنە سەر شەقام.

ب. ڕەهەندەکانی شەرعیەت:

---

٥٥٦. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٢٧.

٥٥٧. حسینعلی نوذری،سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٣.

٥٥٨. پیتر میلر، سوژە ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٦.

٥٥٩. مایکل پیوزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧.

بەبڕوای هابرماس لەناوچوونی لەسەرەخۆی پانتایی گشتی وەك بواری گفتوگۆی رەخنەیی-عەقلانی و بەشداری سیاسی چالاك، کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر شەرعیەتی سیستەمی سەرمایەداری داناوە. هەرچۆنێ بێت سەرمایەداری پێویستی بە بەدەست هێنانی شەرعیەت و رەزامەندی زۆرینەی هاوولاتیانە بۆ ئەوەی لانیکەم بتوانێت تارادەیەك پاساو بۆ مانەوە و رەوایەتی خۆی بێنێتەوە. بەرای (ڤیبەر) دەسەلاتی عەقلانی کاتێ شەرعییە کە لانیکەم ئەم دوو مەرجەی هەبێت: أ) سیستەمە نۆرماتیڤیەکەی بەشێوەیەکی ئەزموونی دارێژرابێت. ب) مەرجەعە یاساییە پەیوەندیدارەکان دان بە یاسایی بوونی[٥٦٠] دا بنێن. بە واتایەکی تر، هەندێ رێکاری شکلی راست بۆ دارشتن و بەکارهێنانی یاساکان بوونیان هەبێت.[٥٦١] واتە دەسەلاتی عەقلانی لە رووی چاوگی شەرعیەتەوە بەوە لە دەسەلاتی کاریزمی و نەریتی جیا دەکرێتەوە کە پشت بە پرەنسیپی یاسامەندی دەبەستێ و تەنانەت نۆرمە کار پێکراوەکانیش بەشێوەیەکی عەقلانی دیاری دەکرێن. کەواتە شەرعیەت بە مانای بەڵگە و ئەرگۆمێنتی گونجاو رازیکەرە بۆ سەلماندنی بانگەشەی راست و بەرهەق بوونی سیستەمێکی سیاسییە لە روانگەی هاوولاتیانەوە، بە واتایەکی تر هەرکاتێ سیستەم بتوانێ بیسەلمێنێ توانای ئەوەی هەیەکە جیاکاری و هەلاواردن ناکات لە بەرێوەبردن و رێکخستنی کۆی کۆمەڵگا، دەبێتە سیستەمێکی خاوەن شەرعیەت. هەربۆیە «شەرعیەت دەلالەت لە خواستی سیستەمی سیاسی دەکات بۆ دانپیانان پێی وەك سیستەمێکی راست و دادپەروەر، کەواتە شەرعیەت لای هابرماس واتە بەهای دانپینان بە سیستەمێکی سیاسی».[٥٦٢] تەشەنەسەندنی سیستەمی کارگێڕی بەناو پانتایی تایبەتی دا و دەسوەردانی دەوڵەت، پەیوەستە بە پرسی بەرنامەرێژی خۆشگوزەرانی کۆمەلایەتی و کۆنترۆڵ و دەبێتە هۆی کاریگەری سیاسەت لەسەر ژیانی خەڵکی

---

٥٦٠. جیاوازی هەیە لە نێوان شەرعیەت Legitimacy و مەشروعیەت یان یاسامەندی legality، (لەبنەڕەت دا واتە گونجانی رەفتار یان رەوشێکی دیاریکراو لەگەڵ یاسا دا) دەشێت کردەیەك یاسایی بێت بێ ئەوەی شەرعی بێت وەك دەقی یاسایی (نا ئەخلاقی)، هەروەها دەکرێت رەفتارێك شەرعی بێت بێ ئەوەی یاسایی بێت وەك شۆڕش دژی سیستەمی ستەمکار کە دیارە لە یاسا دا دیاری نەکراوە. د. شیرزاد النجار ، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٠٠ و یاسر قنصوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢لە ١٣.

٥٦١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٢٠٨.

٥٦٢. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٤.

ئاسایی و ئەمەش خواستی هاوولاّتی بۆ بەشداری لە بڕیار دێنێتە ئاراوە، هەروەك ئاماژەی بۆ کرا ئەمەش پێچەوانەی دەوڵەتی ڕێکخراوە کە پشتی چینێك دەگرێت و لە دارشتنی بڕیار پشت بە تەکنۆکرات و شارەزاکان دەبەستێ و لە ناهاوسەنگی وەفاداری زۆرینە و بەرژەوەندی چینێك قەیرانی شەرعیەت سەرهەڵدەدات.

کەواتە کاتێ قەیران ڕوودەدات کە بونیادی سیستەمی کۆمەلاّیەتی ئیمکاناتی کەمتر لە رادەی پێویست دەستەبەر دەکات بۆ درێژەدان بە مانەوەی سیستەم ، لێرە دا وەك پشێوی بەردەوام*persistent disturbances* لە ڕەوتی یەکانگیری سیستەم *system integration* باسی قەیران دەکرێت.[٥٦٣]

بەڕای هابرماس تەنیا کاتێ یەکانگیری سیستەم هەڕەشە لە مانەوەی سیستەم دەکات کە پرسی یەکانگیری کۆمەلاّیەتی لە ئارادابێت.[٥٦٤] واتە نابێت یەکانگیری کۆمەلاّیەتی بکرێتە قوربانی یەکانگیری سیستەم. لێرە دا دەردەکەوێت «شەرعیەت سەقامگیری سیستەمی سیاسی و جیهازی دەسەلاّتی لە ئەستۆیە».[٥٦٥] لەو کۆمەڵگایانە دا کە گەیشتوونەتە پلەیەك لە جیابوونەوەی بونیادی *differentiated societies* سیستەمی سیاسی (وەك ناوەندی جیای کۆنترۆڵ) بە بەراورد لەگەڵ سیستەمی کۆمەلاّیەتی- کلتوری و سیستەمی ئابووری، دەکەوێتە شوێنگەیەکی بەرزترەوە.[٥٦٦] ئەمەش یەکێکە لە جیاوازییەکانی هابرماس لەگەڵ (مارکس) چونکە لە فەلسەفەی مارکسیزم دا ژێرخانی ئابووری سەرخانی سیاسی و کلتوری و کۆمەلاّیەتی دیاری دەکات، بەلاّم لەگەڵ دەرکەوتنی لاوازی ئەرکی بازاڕ کە لە میکانیزمەکانی ڕێنماییەوە سەرچاوە دەگرن، ئایدۆلۆژیای ئالۆوێری دادپەروەرانەی بۆرژوازی هەرەس دێنێت. بەڕای هابرماس ئەو بازاڕەی ناتوانین وەك فەرمانگە حکومییەکان دیموکراتیزەی بکەین بە شێوەیەکی بەرچاو ئەرکی ڕێنمایی بوارەکانی ژیان بەدەستەوە دەگرن کە تا ئیستا نۆرماتیڤ بوونە، واتە لە ڕێگای فۆرمی سیاسی یان

---

٥٦٣. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١.

٥٦٤. هەمان سەرچاوە، ل ٥٣.

٥٦٥. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٣.

٥٦٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٦.

پێش سیاسی ئاڵۆزی پەیوەندییان بەیەکەوە هەبووە.[٥٦٧] بەم جۆرە کاریگەری سیاسەت لە سەر ئابووری و بەرەنجامەکانی ئازادی بازاڕ ، کاریگەری نەرێنی لەسەر دیموکراتیزە بوونی ژیانی کۆمەلایەتی دادەنێت.

هەوڵدان بۆ گونجاندنەوەی سیستەمی ئابووری لەگەڵ سیاسەت (کە بە جۆرێك لە جۆرەکان دەبێتەهۆی سەرلەنوێ بە سیاسی بوونەوەی *repoliticizing* پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان) بەیارمەتی دیموکراسی شکلی کێشەی نەبوونی شەرعیەت چارەسەر دەکرێت.[٥٦٨]

بەم جۆرە ئەگەری چوار جۆر قەیران لە ئارادایە کە سەرچاوەیان جیاوازە. سیستەمی ئابووری قەیرانی ئابووری بەرهەم دێنێ، بەلاّم سیستەمی سیاسی قەیرانی عەقلانییەت و شەرعیەتی لێدەکەوێتەوە، ئەوە لە کاتێك دایە کە سیستەمی کلتوری-کۆمەلایەتی قەیرانی پاڵنەری لەگەڵ خۆیدا دێنێت کە هاوکات قەیرانی شوناسیشە.

٢. پۆلێن کردنی جۆرەکانی قەیران:

بەرای هابرماس لە کۆمەڵگا پێشکەوتووە سەرمایەدارییەکان دا ئەگەری تووش بوون بە کێشەی شەرعیەت لە ئارا دایە، چونکە گەشەی ئابووری لەسەر بنەمای ئامانجە تایبەتیەکانی زیادکردنی سوود کار دەکات نەك بەرژەوەندی گشتی ئەوە لە کاتێك دایە کە سیستەمی سیاسی بەردەوام پێویستی بە بۆچوو *Inputs* ی وەفاداری هاوولاّتیان هەیە، بەلاّم لە خزمەت چینێکی دیاریکراو دایە، واتە« لە روانگەی سامانی تایبەتی لە بەرانبەر هەژارای گشتی دا »[٥٦٩] دامەزراوە.

سەرچاوەی قەیران	قەیرانی سیستەم	قەیرانی شوناس

---

٥٦٧. یورگن هابرماس، پایەهای پیشا سیاسی دولت قانونی دمکراتیك، ت:منوچهر صالحی، لەم سایتە لەرێکەوتی ٢٠١٠/٩/١٥ وەرگیراوە:
http://www.manouchehr-salehi.de/My%20archiv/My%20Translationsarticle/Habermas-1.htm

٥٦٨. یورگن هابرماس ، بحران مشروعیت ، سەرچاوەی پێشوو ل ١٠٤.

٥٦٩. هەمان سەرچاوە ، ل ١٦٦.

سیستەمی ئابووری	قەیرانی ئابووری	---------
سیستەمی سیاسی	قەیرانی عەقلانٚیەت	قەیرانی شەرعیەت
سیســـــتەمی کۆمەلاٚیـــەتی – کلتوری	----------	قەیرانی پالٚنەر

سەرچاوە: یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ل ۱۲۰.

أ. قەیرانی ئابووری: هابرماس وەك بنچینەی سەرەکی رێکخستنی سەرمایەداری لیبرالی و پێشکەوتوو سەیری پەیوەندی نێوان کاری کرێگرتە و سەرمایە دەکات. کۆمەڵگا لە جیاتی ئەوەی بە شێوەیەکی عەقلانٚی لەگەڵ بەرژەوەندی گشتی یان جەماعی دا هەمامەنگ بێت، بە چەشنێکی ناعەقلانٚی لەگەڵ کەڵەکەبوونی سەرمایە و لەئاکام دا لەگەڵ بەرژەوەنـدی تایبـەتی ژمارەیەکی کەم دا هەماهەنگە.[٥٧٠] پێدەچێت ئەمەش جیاوازییەکی تری هابرماس و مـارکس بێت کە دژایەتی ناوەکی، سەرمایەداری نـارووخێنێ بـەڵکو تووشـی قـەیرانی دەکـات و لـە ژێرسیستەمێکەوە بۆ یەکی تر دەچێت. کەواتە دەوڵەت هەوڵ دەدات ئابووری و بازاڕ ئاراستە بکات، ئەوە لەکاتێك دایە کە سیستەمی سـەرمایەداری لەسـەر ئـازادی و دەسـوەرنەدان لـە بازاڕ دامەزراوە. لە لایەکی تریشەوە دەبێ وەفـاداری جـەماوەریش بەدەسـت بێنـێ. چـونکە پێویستی بە شەرعیەتی دیموکراتی هەیە، قەیرانی ئـابووری لـە نێـو سیسـتەمی ئـابووری دا سەرهەڵدەدات و کێشمەکێشی سیاسی لێ دەکەوێتەوە.

ب. قەیرانی عەقلانٚیەت: لە لایەکـەوە سیسـتەمی سـەرمایەداری لەسـەر خاوەنـدارێتی تایبەتی دامەزراوە و لە لایەکی ترەوە پێویستی بە بەشداری هاوولاٚتیان هەیـە بـۆ بەخشـینی شەرعیەت کە لە رێگای بەشداری دەزگای وەك حزب و رێکخراوەکان ئەم شـەرعیەتە دروست دەکەن. « ئەمەش هاوولاٚتی پاسیڤ دێنێتەئاراوە کە تەنیا مـافی هوتـاف دانـی هەیـە».[٥٧١] هابرمـاس لـە توێژینـەوە هاوبەشـەکانی لەگـەڵ (کـلاوس ئوفـە) پێیوایـە « "قـەیرانی عەقلانٚیەت"و"کورتهێنانی عەقلانیەت"دەربڕی سنووردارییە لـە بەرهـەم هێنـانی ئیداریانـەی

٥٧٠. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل ١٢٤.

٥٧١. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ،ل.١٠٥.

بڕیـاری عــەقلانی و نیشـانەی شکسـتی عەقلانیـەتی فەرمییـە وەك ئـامرازی ڕێکخسـتنی کۆمەلایەتی».[٥٧٢]

زیاد بوونی دەسوەردانی دەوڵەت دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی قەیرانی عەقلانیـەت و بـەهۆی قەرزاربوونی بەردەوام دەوڵەت دێتە ئاراوە لە پێناو جێبەجێ کردنی ئەکەکانی دا کـە دەبێتـە هۆی دروستبوونی هەلاوسان و قەیرانی دارایی کەڵەکە بوو دواجار کێشـەکان خۆیـان لـە بـێ توانایی دەوڵەت لـە گونجانـدنی بەرژەوەنـدی جیـاواز و دژبـەرەکانی سـەرمایەداری تایبەتـدا دەمێنێتەوە.[٥٧٣] کەواتە سەرچاوەی شەرعیەت لە سیستەمی سیاسی دا بۆچووی وەفاداری تاك و پابەندییە یاسایی و سیاسیەکانیەتی، بەلاّم سیسـتەم لـە دەرچـوو دا ڕەچـاوی بەرژەوەنـدی تایبەتی دەکات.

ج. قەیرانی شەرعیەت: ئەگەر دەوڵەت نەتوانێت ڕێگای شیاو بدۆزێـەوە بـۆ گونجانـدنی بەرژەوەندییە دژبەرەکانی ئەو هاولاتیانەی کـە حوکمیـان دەکـات ، ئـەوا لـەم حاڵەتـەدا لـە چاویاندا شەرعیەتی خۆی لەدەسـت دەدات.[٥٧٤] کەواتـە « قـەیرانی شـەرعیەت لەدەوڵـەتی بۆرژوازی دا بۆیە سەرهەڵدەدات چونکە کۆمەڵگای بۆرژوازی مـۆدێرن بنـەما چـینایەتیەکان کۆتایی پێ ناهێنێت، بـەڵکو بـە شـێوەیەکی جەوهـەری گوزارشـت لـە بنـەمای چـینایەتی کۆمەلایەتی و ئابووری دەکات».[٥٧٥] هابرماس پێیوایە پێویستی شـەرعیەت لـە پانتاییـەکی گشتی دا کە لە ڕووی بونیادییەوە لـە سیاسـەت خـراوە *depoliticized* دوو ئـەرك دێنێتـە ئـاراوە: ***یەکـەم،*** تایبەتگـەرایی مـەدەنی *Civil privatism* واتـە خۆبـواردنی سیاسـی *Political abstinence* ئەمەش وادەکات تاك لە نـاو سیسـتەم دا بـە دوای پاداشـی وەك کاتی فەراغەت و ئـیش و پـارەدا بگـەڕێت. ***دووەم،*** لەسیاسـەت خسـتنی بونیـادیی، خـۆی پێویستی بە پاساو هەیە و ئەمـەش لـە تیـۆری نوخبەگـەرایی دیمـوکراتی یـان سیسـتەمی تەکنۆکراتی دا دەستەبەر دەبێت.[٥٧٦] واتە هەمیشە هەوڵ دەدرێت پانتایی گشتی لە ڕەهەنـدی

---

٥٧٢. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ،ل ١٢٨.

٥٧٣. ایان کریب، سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٦.

٥٧٤. هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

٥٧٥. د.شیرزاد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٦.

٥٧٦. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠٥-١٠٦.

سیاسی دابماڵرێت و مەدەنیەت وەك ناسیاسی بوون و خۆدوورخستنەوە لە سیاسەت راقە دەكرێت و ئەمەش بەشێوەیەكی بونیادی ئەنجام دەدرێت، واتە لە رێگای ئەو تیۆرانەی كە پێیانوایە پێویست ناكات هاووڵاتی لە دارشتنی بریاری سیاسی دا بەشداری چالاك و راستەوخۆی هەبێت بەڵكو ئەمە ئەركی نوخبە و تكنۆكراتەكانە. بەم جۆرە « قەیرنی شەرعیەت لە خالێك دا وەك هەرەشە دەردەكەوێت كە سۆلیدارێتی كۆمەلایەتی كە لە رووی ئایدۆلۆژیەوە تۆكمە و مەشروعە، بەلاّم وەك دەسەلاّتێكی رووت و ئاشكرا رووی راستەقینەی خۆی دەربخات».[577] هەر وەك ئاماژەی بۆ كرا شەرعیەتی دیموكراتی كە خەسڵەتی دەوڵەتی مۆدێرنی لیبرالە پەیوەستە بە رەزامەندی هاووڵاتیان، بەلاّم هەركاتێ ناهاوسەنگی بكەوێتە نێوان ئەركەكانی دەوڵەت و وەفاداری و چیتر تاكەكان ئینتمایان بۆ سیستەمی سیاسی نەبێت وەك سیستەمێكی دادپەروەر ئەوا تووشی قەیران دەبێت و لەوێشەوە قەیرانی شوناس سەرهەلّدەدات، چونكە شوناس لەسەر یەكانگیری كۆمەلایەتی دامەزراوە.   پێویستە ئاماژە بەوە بكەین كە سیستەمێكی بە زەبروزەنگ كە پشت بە هێزی زۆرەملێ و ئامرازەكانی توندوتیژی دەبەستی لە بنەرەت دا نیگەرانی شەرعیەت نییە،« شەرعیەتی ئەم سیستەمە لانیكەم لە روانگەی خۆیەوە ، شتێكی ناوەكی و خۆپاساودەر و خۆسەلمێنەرە».[578] چونكە لە بنەرەت دا لەسەر شەرعیەتی دیموكراتی واتە رەزامەندی هاووڵاتیان دانامەزری، بەڵكو هەندێ جار پشت بە ئایدۆلۆژیا و ئەفسانە دەبەستێ و هەندێ جاری تریش لە رێگای ترس و تیرۆر و گەندەڵی، ملكەچی و بێدنگی بۆ سیستەم وەك شەرعیەت لە قەلّەم دەدات.

د. قەیرانی پاڵنەری *Motivation*: زۆرداری دەوڵەت و زیادبوونی كۆنترۆڵی چینی تەكنۆكرات واتە كۆنترۆڵی پێویست بۆ ئیدارە كردنی قەیرانەكانی تر، كاریگەری دەبێت لەسەر لاوازی پاڵنەری (الدافعیة) ی خەڵك بۆ بەشدارییەكی چالاك و بەرهەمدار لە سیستەمدا لە پێناو وەرگرتنی بریار.[579]

چونكە ئەمانە بە دەزگا دیموكراتییەكانی وەك رێكخراو و سەندیكا و حزبەكان و دواجار پرۆسەی هەڵبژاردن دەسپێردرێت، بەلاّم لە راستی دا تاك لەناو قەفەسی ئاسنینی بیرۆكراسی

---

٥٧٧. مایكل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل١٣٠.

٥٧٨. حسینعلی نوزری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٣.

٥٧٩. ایان كریب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٦ — ٣١٧.

بە مانا قەیبەرییەکەی تووشی خەمساردی و رەشبینی دەبیت لە پرۆسسی سیاسی هەر بۆیە کێرڤی هاندەری لای هاوولاٌتیان دادەبەزێت.

قەیرانی پەیوەست بە دەرچوو *Output* کە لە هەردوو سیستەمی ئابووری و سیاسی بوونی هەیە، لە سیستەمی کۆمەلاٌیتی- کلتوری دا وەك پشێوی (اختلال) تایبەت بە بۆچوو *Input* دەردەکەوێت و دەبێتە هۆی لە دەست چوونی شەرعیەت، چونکە یەکانگیری کۆمەلاٌیەتی کۆمەلٌگا پەیوەستە بە دەرچووی *Output* ئەم سیستەمە و بە شێوەیەکی راستەوخۆ پەیوەندی بەو پالٌنەرانەوە هەیە کە وەك شەرعیەت بە سیستەمی سیاسی دەدرێت.[٥٨٠]

هابرماس ئاماژە بەوە دەکات کە قەیرانی شەرعیەت و قەیرانی پالٌنەری بەتەواوی تێکچرژاون، چونکە قەیرانی شەرعیەت دەشێت لە شکستی 'مانای کردە پالٌنەرەکان *action-motiving meaning*'واتە قەیرانی پالٌنەریەوە بێتە ئارا. قەیرانی شەرعیەت بەتەواوی دەتوانێت هەرەشەی لەبەریەك هەلٌوەشان لە دەزگای دەولٌەت بکات، یان رەوتێکی پاشڤەچوون بەرەو سەرکوتی ستەمکارانە بجولٌێنێ.[٥٨١]چونکە هەر کاتێ تاك پالٌنەری جدی نەما بۆ بەشداری لە شەرعیەت بەخشین بە سیستەمی سیاسی، ئەوا قەیرانی شەرعیەت سەرهەلٌدەدات و ئەمەش لە هەندێ حالٌەت دا تەقینەوەی سیاسی واتە رووخانی دەولٌەتی لێ دەکەوێتەوە، چونکە هاوولاٌتی دەگاتە ئەو بڕوایەی کە بەشداری ئەو شتێکی ساختەیە وهیچ بەهایەکی نییە و ناچێتە ناو کۆی پرۆسسی سیاسی و هەر بۆیە هەولٌی رووخاندنی سیستەم دەدات و لە هەندی حالٌەتیشدا بە سەرکوتکردنی هاوولاٌتیان کۆتایی دێت. بەلاٌم (زیگمونت باومن) رەخنە لەم تێڕوانینە دەگرێت وپێیوایە ئەمە قەیرانی پالٌنەری نییە بەلٌکو بەرەنجامی پەراوێزخستنی رێژەیی پەیوەندی سەرمایە- کارە لە هەناوی سیستەمی سەرمایەداری دا کە پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا و سەرمایەگوزاری بووەتە هۆی بەزیادەسەیرکردنی هێزی کار.[٥٨٢] هابرماس بەشێوەیەکی دەمارگرژ و جەبرگەرایانە یان ماشینی سەیری قەیران ناکات و بە وردی ئەوە روون دەکاتەوە کە هیچ رێگایەك بۆ پێش بینی کردنی جۆر، فۆرم و بە شێوەیەکی بنبڕ

---

٥٨٠. یورگن هابرماس ، سەرچاوەی پێشوو ، ل١٢٥.

٥٨١. مایکل پیوزی ، سەرچاوەی پێشوو، ، ل ١٢٨.

٥٨٢. زیگمونت باومن، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

دەرەنجامەکانی قەیران بوونی نییە.[583] چونکە هەر لە بنەڕەت دا ئاماژە بە ئەگەرەکانی سەرهەڵدانی قەیران و جیگۆرکێیان دەکات و حەتمیەت و قەدەرگەرایی لە ئارادا نییە. کەواتە بۆ ئەوەی سیستەمێکی سیاسی ببێتە خاوەن شەرعیەتی دیموکراتی و شوناس و یەکانگیری کۆمەلآیەتی بپارێزێت، پێویستە هاوسەنگی نێوان وەفاداری و بڕیارە سیاسی و کارگێڕییەکان دابین بکات و ئەمەش لە ڕێگای دیموکراسی شکلیەوە نابێت بەڵکو پەیوەندییەکی تۆکمەی بە دیموکراسی راوێژگەریەوە هەیە. کەواتە دەتوانین بڵێین دەوڵەتی مۆدێرنی نەتەوەیی پشت بە شەرعیەتی دیموکراتی دەبەستێ کە بریتیە لە ئەرگۆمێنتی رازیکەر بۆ سەلماندنی دروستی و رەوایی سیستەمی سیاسی. بەلاّم هابرماس لە هاناوی سیستەمی سەرمایەداری پێشکەوتوو ئاماژە بە فۆڕمەکانی قەیران دەکات کە بریتیە لە ناهاوسەنگی بۆچووی *inputs* بەشداری هاوولاّتیان و رەزامەندییان لە هەمبەر سیستەم و دەرچووی *outputs* سیستەم بۆ داخوازییەکانیان، هەربۆیە قەیرانی ئابووری و عەقلاّنیەت و شەرعیەت و پاڵنەری سەرهەڵدەدات کە هەرەشە لە کۆی سیستەم و یەکانگیری و سۆلیدارێتی کۆمەلآیەتی و بەشدار سیاسی دەکات.

تەوەری دووەم: بەجیهانیبوون و ئاییندەی دیموکراسی

١. لاوازبوونی مۆدێلی دەوڵەت – نەتەوە:

چەمکی شەرعیەتی دیموکراتی لەگەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی مۆدێرن هاتۆتەئاراوە.« لەسەرەتاکانی سەدەی شازدەوە ئەوروپا گۆڕانکاری ریشەیی بەخۆوە بینی. بەرچاوترین گۆڕانکاری، سەرهەڵدانی دەوڵەتی نەتەوەیی *Nation-State* خاوەن سەروەری بوو، کە بە لیبرالیزمی سیاسی جیا دەکرێتەوە و داکۆکی لە پرەنسیپی ئازادی دەکرد».[584] لێرەشەوە پرەنسیپی سەروەری دەگەرێتەوە بۆ پەیماننامەی وێستفالیا و سەرهەڵدانی سیستەمی دەوڵەتی

---

٥٨٣. هەمان سەرچاوە، ل ١٢٥.

٥٨٤. د.شیرازد احمد النجار، سەرچاوەی پێشوو، ص٨٠.

مۆدێرن لە ساڵی ١٦٤٨.[٥٨٥] «سەروەری لە فۆرمە نوێیەکەی دا بریتییە لە بانگەشەیەکی بە تەواوی جیای سیاسی بۆ کۆنترۆڵی حەصری بەسەر رووبەرێك خاکی دیاریکراو دا».[٥٨٦] لە دیدی هابرماسەوە هەر لەسەرەتاوە دەوڵەتی مۆدێرن کە لە پێداویستی بەرێوەبردنی ناوەندیی دارایی و لەگەڵ جوڵەی بازاری ئابووری نیشتمانی و هەرێمی تازە گەشەسەندوو پێکهاتبوو، پێویستی بە زانیاری کارمەندی راهێنراو هەبوو لەرووی یاساییەوە... بەم جۆرە بەعەقلانی بوون بەمانا ڤیبەرییەکەی سەری هەڵدا، واتە راهێنان و تواناسازی سەروەری بیرۆکراسی دەوڵەتی مۆدێرن.[٥٨٧] هەر بۆیە هابرماس بنیاتنانی پرۆسسی دیموکراتی دەوڵەت- نەتەوە لە چوار رووی گرنگەوە شی دەکاتەوە: سەرهەڵدانی دەوڵەتی مۆدێرن لە فۆرمی دەوڵەتی کارگێڕی و باجگر (و هاوکات بەرهەم هێنانی بڕیاری مولزمەمی دەستەجەمعی) (أ)،چەسپاندنی سەروەری بەسەر هەرێمێکی جوگرافی دیاریکراو دا (ب) و لەگەڵ فۆرمێکی دیاریکراوی دەوڵەت- نەتەوە (ج) کە پاشان بە شێوەیەکی دیموکراتی بەرەو دەوڵەتی یاسایی و کۆمەڵایەتی گەشەی سەند(د).[٥٨٨] ئەم دەوڵەتە بۆ بەرێوەبردنی کاروباری گشتی پشت بە باج و داهاتی هاوولاتی دەبەستێ و بڕیاری مولزم دەردەکات و ئەم بڕیارانە لە چوارچێوەیەکی دیاریکراوی جوگرافی دا کاراییان هەیە، لە رووی شوناسیشەوە نەتەوە و دەوڵەت هاوتا بوون و پاشان ئەم مۆدێلە بەرەو دەوڵەتی یاسایی و کۆمەڵگای عەقلانی هەنگاوی نا. هەر لەم مۆدێلە دایە کە شەرعیەتی دیموکراتی سەرهەڵدەدات کە سەرچاوەکەی بۆ سەروەری گەل دەگەڕێتەوە و بریتییە لەرەزامەندی و پابەندبوون بۆ دەسەڵاتێکی سیاسی لە چوارچێوەی کۆمەڵگایەکی دیاریکراو دا. کە لە روانگەی هابرماسەوە

---

٥٨٥. Glenn p.Hastedt,American foreign policy-past ,present, future, Jemes Madison University, 2006,p.7.

٥٨٦. بول هيرست و جراهام طومبسون، ماالعولمة؟ الأقتصاد العالمي و امكانات التحكم، ت: د. فالح عبدالجبار، دراسات عراقية، بيروت، ٢٠٠٩، ل ٤٣٥.

٥٨٧. يورغن هابرماس، العلم و التقنية كأيدولوجيا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.

٥٨٨. یورگن هابرماس، جهانی شدن و آیندەی دمکراسی – منظومەی پساملی،ت: کمال پولادی، نشر مرکز، ض ٣، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل٩٦- ٩٧. سەرچاوەکە بە ئینگلیزی:
Jürgen Habermas, The Postnational Constellation -Political Essays ,translated by Max Pensky, Polity Press, Cambridge, Massachusetts,2001,pp. 61- 62.

کۆمەڵگا وێنای کۆبوونەوەی ژمارەیەك تاك لەخۆدەگرێ کـە لـە سـایەی یاسایەکی عەقلانی یەکیانگرتووە بۆ ئەوەی مافەکان بە یەکتر ببەخشن. بەڵام مەرجی جێبەجێ بوونی سەرکەوتوانەی یاسایی دانـراو و مـولزەم پێویسـتی بەوەیە کە سـنووربەندی کۆمەڵایـەتی کۆمـەڵگای سیاسـی و سـنووربەندی قەڵەمڕەوی جوگرافی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت هاوجووت بێت.[٥٨٩]

واتەتەنیا کاتێ بڕیارەکان ئەگەری جێبەجێ بوونیان هەیە کـە دەسـەڵاتی سیاسـی بتـوانێ ئوتوریتەی خۆی بەسەر سنوورێکی دانپیانراوی جوگرافی سیاسی دا بسەپێنێ. دەوڵەت-نەتەوە بونیاد وپێکهاتەیەکی سیاسییە و بە سیستەمێکی سیاسـی دادەنرێـت کـە سـەروەری بەسـەر هەرێمێکی تایبەتی دا هەیە کە بە سنوور دیاریکراوە و تەنیا کاتێ دەتـوانین بڵـێین دەوڵـەتی خودموختار و سەربەخۆمان هەیە کە "سنوور"ی هەبێت، چونکە دەزگای سیاسی نەتەوە جووتە لەگەڵ سنوور دا.[٥٩٠] حکومەتی نەتەوەیی کاتێ دروست بوو کە"سنوور" لـەجیاتی "سـەرحەد" هاتەئاراوە.[٥٩١] کەواتە سنوور بریتیە لە شـەرعیەت و دانپیانـانی نێودەوڵـەتی بـە سـەروەری دەوڵەتێکی دیاریکراو دا، لەسەردەمی دەوڵەت نەتەوە دا وەك پیرۆزی مامەڵە لەگەڵ سنوور دا دەکرا. لە روانگەی هابرماسەوە خۆ ــ بەڕێوەبردنی دیموکراتی واتە گۆڕانی دانیشتووانی وڵات بۆ نەتەوەیەك لە هاووڵاتیان کـە حـاکمن بەسـەر چارەنووسـی خۆیـان دا. دەوڵـەتی مـۆدێرن بونیاتنانی سیمولیکی "گەل" دەگۆڕێ بۆ دەوڵەت- نەتەوە. کەواتـە دەوڵـەتی مـۆدێرن بـە هۆی یاسای مۆدێرنەوە دروست دەکرێت و لە هەمان کات دا پشت بـە گەشەسـەندنی ئاگـایی نەتەوەیی دەبەستێ وەك بناغەی کلتوری سۆلیدارێتی مـەدەنی.[٥٩٢] هەربۆیـە دەتـوانین بڵـێین

---

٥٨٩. هەمان سەرچاوە، ٩٨.. ٦٣ Jürgen Habermas, The Postnational Constellation,op.cit., P.

٥٩٠. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی،(ئاییندە جیهانییەکان) ت: محمد رضا جلائی ثور، طرح نو، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل ٨٥.

٥٩١. آنتونی گیدنز، راه سوم – بازسازی سوسیال دمکراسی(ڕێگای سێیەم- بنیاتنانەوەی سۆسیال دیموکراسی)،ت:منوچهر صبوری کاشانی، شیرازە، تهران، ١٣٧٨(١٩٩٩)، ل ١٤٤.

٥٩٢. یورگن هابرماس،جهانی شدن و ایندەی دمکراسی، سەرچاوەی پێشوو ٩٩-١٠٠. . ٦٤ Ibid.

نەتەوە گۆتارێکی سیاسیە کە دەشێت وەك بەشێك لە کلتوری سیاسی گەلاڵە بکرێت، کە لە هەندێ حاڵەت دا کلتوری زۆرینە وەك کلتوری گشتی سیاسی دەناسرێت.

لە ئەوروپا پاش جەنگی دووەمی جیهانی پرۆسسی دیموکراتی بەو جۆرەی لەم چوار خاڵەی سەرەوە باس کرا بە شێوەیەکی کەم تا زۆر تۆکمە بەدەزگایی کرا و بەسەدان دەوڵەت نەتەوە سەریان هەڵداوە. بەلاّم لە حەفتاکانی سەدەی بیستەوە لە لایەن هێزی بەجیهانیبوونەوە کەوتۆتە ژێر گوشارەوە.[593] هابرماس پێیوایە دەوڵەتی لیبرالی رۆژوایی ئێستا لە قەیرانێکی بێ وێنە دا دەژیت کە خۆی لەو دابڕانە دا دەبینێتەوە کە لە نێوان پێکهاتە نەتەوەییەکەی (تەبایی دەوڵەت ونەتەوە) و پێکهاتە سیاسیە رێکارییەکەی (پرەنسیپی هاوولاّتی بوونی گشتگیر) دا هاتۆتە ئاراوە.[594] چونکە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی دەوڵەت- نەتەوە، تەبا نەبووە بەڵکو لە رێگای گوتاری ناسیۆنالیستی نەتەوە و کلتورێك وەك نەتەوەی دەوڵەت دیاریکراوە نەك تێکەڵەیەك لە کلتور و شوناسی نەتەوە و پێکهاتە جیاوازەکان. لەم سۆنگەیەوە لە چارەگی کۆتایی سەدەی بیستەم و لەگەڵ دەرکەوتنی"بەجیهانیبوون" کۆڵەگە سەرەکیەکانی دەوڵەت- نەتەوە تووشی لاوازی هاتووە و چیتر تاکە ئەکتەر ی سیاسەتی جیهانی و بانگەشەکاری سەروەری نییە و « بەجیهانیبوون بۆتە هۆی لەناوەندخستنی دەسەلاّتی دەوڵەتی نەتەوەیی و بە نەتەوەکانی تری دەبەخشێتەوە (بۆ نموونە بەریتانیا دەسەلاّتێکی زیاتر بە سکۆتلەند و ویلز دەدات)».[595] هەربۆیە باس لە دەوڵەتی پۆست مۆدێرن دەکرێت کە ئەرکە دەرەکی و ناوەکییەکانی گۆڕانی بونیادیان بەسەر دا هاتووە و ئاماژە بەوە دەکرێت «دەوڵەتی نوێ وەلاّمێکە بۆ گۆڕانی کۆمەڵگایی *Societal Change* پۆست مۆدێرن و هەم پەرچەکردارە لەبەرانبەر پرۆسسە دەرەکییەکانی بەجیهانیبوون».[596] سەروەری دەوڵەت بە هۆی بازارە جیهانیەکان و ئامرازە نوێیەکانی پەیوەنیگرتن کەم بۆتەوە، بەلاّم تا

---

٥٩٣. هەمان سەرچاوە، ١٠٠-١٠١.. ٦٥-٦٦ Ibid.

٥٩٤. عبد الله السيد ولد أباه ،المواطنة في عصر ما بعد الدولة الوطنية -مفهوم المواطنة الدستورية لدى هابرماس، ل ١اله ٨. لەم سایتە لە رێکەوتی ٢٠١٠/٨/١٢ وەرگیراوە: http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=459

٥٩٥. آنتونی گیدنز ،چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ل ٦٤.

٥٩٦. جان ار. گیبینز و بوریمر، سیاست پست مدرنیته، ت: منصور انصاری، گام نو چ٢، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)، ل١٥٥.

ئێستاش رۆڵی ناوەندی راگرتنی (ضبط) دانیشتووانی لەبەر دەست دایە، چونکە مرۆڤەکان لە پارە و کاڵاو هزر کەمتر دەجولێن.[٥٩٧] کەواتە سەرەڕای لاوازبوونی توخمەکانی دەوڵەت – نەتەوە واتە سنوور و سەروەری، هێشتا بە بەراورد لەگەڵ ئەمانە توخمی هەرێم لە رووی واقعیەوە بە نەگۆڕی ماوەتەوە، بەلاّم لە سەردەمی فەزای مەجازی دا شوێن ماناکانی گۆڕاوە.

٢. بەجیهانیبوون Globalisation:

بەرای (ئەنتۆنی گیدنز) بەجیهانیبوون واتە "پشت بەیەکبەستن *Interdependence* " کە رووداوەکانی هەر دوو لای جیهان کاریگەری لەسەر یەکتر دادەنێن و "پەیوەندیکردنی خێرا *Instantaneous Communication* " سەرەکیترین فاکتەری ئەم پشت بەیەکبەستنە جیگۆڕکێکەرەیە *commutative*.[٥٩٨] لە سەردەمی بە جیهانی بوون دا بانگەشەی ئەوە دەکرێت « زەمەنی جیاوازی هەرێمی و نەتەوەیی تێپەریوە، جیاوازی کلتور و نەریت و بونیادەکان بۆتە بەشێك لە رابردوو، پێکگەیشتن و تەوژمی گۆڕانی هەموو شتێ بۆ ئەویتر، بازاڕ بەرەو یەکگرتوویەکی گشتگیر پاڵ دەنێت».[٥٩٩] هەندێ لە بیرمەندان پێیانوایە شاری گلۆباڵ *Global City* یان دەوڵەت- شار *City-state* جێگەی دەوڵەت نەتەوە دەگرێتەوە و بە سەدان دەوڵەت شار دێتە ئاراوە.[٦٠٠] (بێك) پێیوایە لە سەردەمی بە جیهانی بوون دا (شوێن) لە ژیانی کۆمەلاّیەتی و سیاسی و کاری سیاسی داماڵراوە و لە سۆنگەی شوێنەوە ئەمانە دەرك ناکرێت و ئەمە شوناسیش دەگرێتەوە و جڤاك لە سەردەمی گەردوونی دا لە پەیوەست بوون بە شوێن "رزگاری"بووە و «ئێستا هیچ پەوەندیەکی دیاریکراو لە نێوان شوێن و کلتور دا نییە».[٦٠١] کەواتە سەرەڕای جولّەی ئەستەمی مرۆڤ بە بەراورد لەگەڵ شتەکانی تر، شوێن لە یادەوەری (الذاکرة) دا دەجولێت، واتە کلتورە جیاوازەکان شوێنی جیاواز لە

---

٥٩٧. بول هیرست و جراهام طومبسون، ، ل ٤٣٦.

٥٩٨. آنتونی گیدنز، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٥٨تا٦٣.

٥٩٩. أرمان ماتلار، التنوع الثقافي و العولمة ، ت:د.خلیل احمد خلیل، دار الفارابي، بیروت، ٢٠٠٨، ل ١٣٠-١٣١.

٦٠٠ . هەمان سەرچاوە، ل ٧٨-٧٩.

٦٠١. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٥٢.

یادەوەری دا دروست دەکەن، هەر بۆیە هەندێ لە رەخنەگران پێیانوایە بەجیهانیبوون پرۆسسی گەشەپێدانێکی نایەکسانە، کە هەم یەکپارچاساز و هەماهەنگ خوازە و هەم پارچەپارچەکار و وێرانکار، ئەم پرۆسسە فۆرمێکی نوێی پشت بەیەکبەستنی دوولایەنە و یەکانگیری جیهانی دێنێتە ئاراوە کە شوێنێك بۆ"ئەویتر"نامێنێتەوە.[٦٠٢] بەلاّم (دەڤید هیلّد) ئەرگۆمێنت دەخاتەڕوو کە فرەنەتەوەیی بوون *Multinationalization* ی چالاکیە دیموکراتیەکانی پێشوو، وێڕی بەجیهانیبوون و بە نێوتۆڕبوون *Inter-meshing* ی بڕیاروەرگرتن، هێزی دەولّەت-نەتەوەی مۆدێرنی دارووخاندووە.[٦٠٣] لە روانگەی هابرماسەوە پرسە گرنگەکە ئەوەیە کە ئایا بەجیهانیبوون بە نۆرەی خۆی کاریگەری لەسەر بناغەی کلتوری سۆلیداریێتی مەدەنی دادەنێت یان نا بەو جۆرەی کە لە هەلومەرجی دەولّەت-نەتەوە دروست دەبێت. ئایا چارەنووس و ئاییندەی دیموکراسی پاش دەرکەوتنی مەترسیەکان لایەن بەجیهانیبوون بۆسەر دەولّەتی نەتەوە چییە؟ ئایا شەرعیەتی دیموکراتی کە تایبەتە بە بونیادی دەولّەتی مۆدێرنی یاسایی چی بەسەردێت؟

سەبارەت بە هەلّوێست وەرگرتن لە بەرانبەر بەجیهانیبوون دەتوانیین ئاماژە بە چوار ئاراستە بکەین:[٦٠٤]

١. ئاراستەیەك کە توند خۆی بە پرەنسیپەکانی دەولّەتی نەتەوەییەوە گرتوە و دژی بزاڤی بەجیهانیبوونە لە سۆنگەی داکۆکی کردن لە شوناسی تایبەتی نەتەوەوە.

٢. ئاراستەیەك کە قەیرانی دەولّەت نەتەوە بە دەرفەتێکی باش دەزانێت بۆ ئەنجام دانی چاکسازی جەوهەری لە تێڕوانینی لیبرالی بۆ سیستەمی دیموکراسی مۆدێرن، واتە بێلایەنی دەولّەت لە بەرانبەر هەموو وێنایەك بۆ چاکەی گشتی و هونەرەکانی ژیانێکی نایاب.

٣. ئاراستەی بانگەشە کردن بۆ نەمانی دەولّەتی نەتەوەیی و بەسەرچوونی قۆناغەکەی و دروست کردنی ئیمپراتۆریەتەکان وەك فەزایەکی کراوە کە نە دلّی هەیە نە ناوەند.

---

٦٠٢. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢٧.

٦٠٣. جان ار. گیبینز و بوریمر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦١.

٦٠٤. عبد الله السید ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٢ لە ٨.

٤. ئاراستەیەکیش کە هابرماس تەبەنی دەکات و بنچینەی دیموکراسی بۆ گرێبەستی ئازادی نێوان تاکەکان دەگێڕێتەوە، کە ژیانی جەماعی خۆیان لەسە بنەمای ئەو ڕێکخستنە ڕێکاریانە دادەمەزرێنن.

هەر چوار ئاراستەکە دان بەو فشارە گەورەیە دادەنێن کە لە لایەن بەجیهانیبوونەوە خراوەتە سەر دەوڵەت-نەتەوە، بەلاّم ڕێوشوێنی جیاواز بۆ دەربازبوون پێشنیار دەکەن. بەرای هابرماس یەکەمین پرسیار پەیوەستە بە پرسی بەردەوامی کارایی بەڕێوەبردنی کاروباری گشتی وەك ئامرازی دەسەوەردانی کاریگەر لە ڕەوتی کاروبارەکان دا لە لایەن کۆمەڵگای دیموکراتیەکانەوە. داڕووخانی ژینگە و متمانەنەبوون بە توانستی بەرزە تەکنەلۆژیا *High-tech* ریسکی نوێی هێناوەتە ئاراوە کە گوێ ناداتە سنوورە نەتەوەییەکان.[٦٠٥] واتە ئایا ئیدی دەزگای ئیدارە و حکومەت دەتوانێت بەتەنیا ڕووبەڕوی کۆمەڵێك تەحەدی ببێتەوە کە لەسەروو هێز و ئیرادەی ئەوەوەیە، وەك گەرم داهاتنی گۆی زەوی و بارانی ئەسیدی و کونبوونی ئۆزۆن یان قاچاغی مادە هۆشبەرەکان و چەك و کارەساتە سروشتیەکانی وەك تسۆنامی و بوومەلەرزە.

لە جیهانێك دا کە بەردەوام لە ڕووی ئابووری و کلتوری و ژینگەییەوە تێك دەچرژێت بەردەوام دەرفەتی کەمتر دەبێت کە بڕیارە مەشروعەکانی دەوڵەتێك لەگەڵ بەرژەوەندی تاك و ناوچەکانی تر دا هەماهەنگ بێت و کاریگەریان لەسەری دانەنێت. ئەمە لەسەر ئاستی فەرمی و لە ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتیش دا هەندێ قەوارەدەرکەوتوون کە حوکمی ئەودیو دەوڵەت- نەتەوەیان بەدەستەوەیە و لە زۆر بوار دا لە دەوڵەت بەهێزترن. وەك بانکی نێودەوڵەتی و ئاژانسی وزەی ئەتۆم و ڕێکخراوە جیهانییەکانی وەك ئەمینستی ئینتەرناشناڵ و هیومن رایتس وۆچ. بە تێگەیشتنی هابرماس ئەو ڕاستیە کە پێویستە پرۆسەی دیموکراتی بەردەوام لە کلتوری سیاسی هاوبەش دا سەقامگیر بکرێت، دەلالەت نییە لە پرۆژەی حەسریی بەدیهێنانی تایبەتخوازی نەتەوەیی ، بەڵکو دەلالەت لە چەمکی لەخۆگری خود- یاسادانەری دەکات کە هەموو هاووڵاتیان بێ جیاوازی لەخۆ دەگرێت، وێڕای ئەوەی ناچاریان ناکات بۆ وەکیەکی (تماثل) لە کۆمەڵگایەکی یەکانگیر دا.[٦٠٦] شوناسی نەتەوەیی تەنیا کاتێ دەتوانێ

٦٠٥. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو ١٠٥. Ibid.p ٦٨.

٦٠٦. هەمان سەرچاوە، ل١١١-١١٢. Ibid .٧٣.

کاریگەری پۆزەتیڤی هەبێت کە دوالیزم یان یکانگیری چەندلایەنە تەحەمول بکات.[٦٠٧] بەرای هابرماس پێویست ناکات کە سیستەمی دیموکراتی بە شێوەیەکی خۆڕسك رەگی لە نێو"نەتەوە"دابێت وەك جڤاکێکی پێش- سیاسی کە لەسەر بنەمای چارەنووسی هاوبەش دامەزراوە. بەڵکو هێزی دەوڵەتی دەستوری لە توانستی یەکانگیری کۆمەلآیەتی دایە کە لەسەر بنەمای بەشداری سیاسی هاوولآتیان دامەزراوە. لە روانگەیەکی گشتی و دوورمەودا دا تەنیا ئەو فۆرمە لە پرۆسسی دیموکراتی شەرعیەتی هەیە و دەتوانێ سۆلیدارێتی هاوولآتیانی خۆی دابین بکات کە بتوانێ تەرخان کردن و دابەشکردنی دادپەروەرانەی مافەکان دابین بکات.[٦٠٨] بە گشتی بەجیهانیبوون کاریگەری دوولایەنەی یەکە سیاسیەکان لەسەر یەکتر و کەمبوونەوەی رۆڵی کلتوری زاڵی نەتەوەیی و نەتەوەی پێش سیاسی و گۆڕانی شەرعیەتی دیموکراتی لێ کەوتوەتەوە. بەجیهانیبوون کاریگەری دادەنێت لەسەر حوکمی یاسا و کارایی و سەروەری دەوڵەت و شوناس و شەرعیەتی دیموکراتی دەوڵەت- نەتەوە. بە بڕوای هابرماس تەنیا کاتێ دەتوانین بە شێوەیەکی ژیرانە رووبەڕووی تەحەدییەکانی بەجیهانیبوون ببینەوە کە مەنزومەی پۆست نەتەوەیی بتوانێت بە سەرکەتوییەوە فۆرمی نوێی خود- سەرکردایەتی *Self-steering* دیموکراتیانەی کۆمەڵگا گەشە پێبدات.[٦٠٩] واتە ئیدی فۆرمی دەوڵەت نەتەوە ناتوانێت وەلآمی خواستەکانی تاکی سەردەم بداتەوە و دەبێ لە ئاستی جیهانی دا سەرکردایەتی دیموکراتی کێشەکان ئاراستە بکات و جۆرێك لە کۆمەڵگای جیهانی بێتە ئاراوە کە یەك مەرجەعی یاسایی هەبێت و لەم نێوە دا « یەککگرتن و پەیوەندیکاری نوێ بنەمای کۆمەڵکای مەدەنی جیهانی دروست دەکات و ئامرازەکانی پەوەندیگرتنی جیهانی بەشدارن لە هێنانە ئارای کۆمەڵێك کلتوری کۆسمۆپۆلیتی».[٦١٠] بەم جۆرە بە جیهانی بوون لە دوو بەرە دا خۆی دەبینێتەوە: ١) بەجیهانیبوون لەسەرەوە *Globalisation from above* واتە لە رێگای بەرنامەی سیاسی دەوڵەتەکان و ٢) بەجیهانیبوون لە خوارەوە *from blow Globalization* واتە لە ژێر کاریگەری رێکخراوە ناحکومیەکان *NGO* وگرووپەکانی تری

---

٦٠٧ . آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٤٤.

٦٠٨. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٥-١١٧. Ibid.p ٧٦-٧٧.

٦٠٩. هەمان سەرچاوە، ل١٣٢. Ibid.p ٨٨.

٦١٠. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٥١.

کۆمەڵگای مەدەنی.[٦١١] لێرە دا ئیدی شوناس و کلتووری نەتەوەیی وەك یەکەی جیاکەرەوە لاواز دەبێت و بەشداری لەشار کلۆباڵەکان و رادەی بەهێزی ئەکتەرەکان رۆلی هەیە، ئەمەش بەمانای لەناوچوونی جیاوازییەکان نییە بەڵکو رەنگە تێکەڵەیەك بێت لە هەموویان. لە نێوان لۆکالی بوون و شوناسی تایبەتی و نەتەوەیی و بە جیهانی بوون دا باس لە سەرهەڵدانی بەجیهانیبوونی خۆجێهی *Glocalisation*[٦١٢] دەکرێت. بەلاّم گەورەترین کێشەی بەجیهانی بووون بالاّدەستی لۆژیکی بازاڕ و ئابوورییە بەسەر کۆی بوارەکانی ژیانی مرۆڤایەتی دا، هەر بۆیە هابرماس ئاماژە بەوە دەکات «ئەگەر ژێرخانی ژیانی گشتی و تایبەتی بدرێتە دەست هێزی خۆرێکخەری بازاڕ ئەوا توشی لەبەریەك هەڵوەشان و وێران بوون یان لە ناوچوون دەبێت».[٦١٣] سیاسەتی سەپاندنی بازاڕی ئازاد مەترسیەکی گەورەیە چونکە دەبێتە هۆی هاتنە ئارای جیاوازی ئەتنی و تاوانی رێکخراو و بەرزبوونەوەی ئاستی زیان گەیاندنی بە ژینگە.[٦١٤] ئەگەر ئەو راستیەش بزانین کە «ئایدیالیزەکردنی بازاڕی ئازاد بۆ بە کاربردنی(استهلاکی) دەرەکییە».[٦١٥]چونکە زلهێزە ئابوورییەکان بە ئاسانی رێگە بە هاتوچۆی کالاّو شمەکی بیانی نادەن وەك ئەوەی بۆ دەرەوەی خۆیان بانگەشەی بۆ دەکەن، بەلاّم ئەگەر پێویست بێت لە ئاستی لۆکالی لە چوارچێوەی دەوڵەت دا بازاڕ کۆنترۆڵ بکرێت ئەوا لە ئاستی جیهانیش پێویستە.

بلاّوبوونەوەی دیموکراسی جیهانی یەکێکە لە هەلومەرجەکانی رێکخستنی کاریگەری ئابووری جیهانی و هێرش کردن بۆسەر نایەکسانی ئابووری جیهانی و کۆنترۆڵ کردنی ئەگەری هەڕەشەکانی ژینگە، خەبات لەدژی

---

٦١١. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ،ل ٦٦.

٦١٢. أرمان ماتلار ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٣٠.

٦١٣. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ٧٨..١١٨ Ibid.p.

٦١٤. بومدین بوزید(اعداد و تنسیق)، فلسفة العدالة في عصر العولمة، منشورات الأختلاف، الجزائر، ٢٠٠٩، ل ١٩٣.

٦١٥. أرمان ماتلار ، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٥٦.

فیندەمێنتالیزمی بازاڕ لە ئاستی لۆکاڵی دا و ئازادکردنی بۆ فـەرمانڕەوایی کردن بەسەر بازاڕی جیهانی دا هیچ مانایەکی نییە.[٦١٦]

هەر وەك ئاشکرایە کۆمپانیا فرە رەگەز و سـنووربڕەکان ئەکتـەری سـەرەکی بـە جیهـانی بوونن کە سەرەکیترین ئامانجیان بەدەست خستنی قازانجە و زۆرترین زیان بە ژینگەی جیهـانی دەگەیەنن و کێشەی گەورەی ئیکۆلۆژیان دروست کردووە، بۆیە پێویستە لەسەر ئاستی جیهانی بەهەمان لۆژیك واتە جولانەوە لـەبان دەوڵـەت مامەڵـەیان لەگەڵـدا بکرێـت، سیسـتەمێکی یاسایی گشتگیر تر دابڕێژرێت.

أ. یەکێتی ئەوروپا:

دەتوانین وەك یەکێك لە مەنزومە پۆست نەتەوەییەکان سەیری یەکێتی ئەوروپا بکەین. لای (گیدنز) «یەکێتی ئەوروپا وەك بەشێك لە سیستەمی دووجەمسەری دەستی بەکار کرد، بـەڵام ئەمڕۆ دەبێ وەلاّمێك بۆ بـەجیهانیبوون دەرکـی بکـەین».[٦١٧] هابرمـاس وەك وەلاّمێـك بـۆ سەردەمی پۆست نەتەوەیی و بەجیهانیبوون دوو پرۆژە پێشکەش دەکات: یەکـەم؛ بریتیـە لـە دەوڵەتی فیدراڵی دیموکراتی ئەوروپا و دووەمیان؛ ئەفراندنی پانتاییەکی گشتی گەردوونی کـە بەهای دیموکراسی و تەشریعاتی جیهانی حوکمی بەسەر دا بکـەن.[٦١٨] لەبـەر ئـەوەی یـەکێتی ئەوروپا کیانێکی سیاسی و ئابووریە ودەتوانێ ببێتە مۆدێلێك بۆ کیـانی پۆسـت نەتـەوەیی و دەتوانێ سەروەری بان نیشتمانی و دەزگای بان نەتەوەیی دروست بکات و پرۆژەیـەك بێـت بـۆ دیموکراسی لەسەردەمی بەجیهانیبوون دا. بەلاّم هەندێ ئەمە رەد دەکەنەوە و پێیان وایـە کـە یەکێتی ئەوروپا پرۆژەیەکی نوێیە کە هیچ سوودێکی بۆ مۆدێلە سیاسیەکانی پێش خۆی نییـە لە رێنمایی گەشە و بەرزبونەوەدا و جیاوازییەکی گەورە هەیـە لـە ئـەدای ئـابووری و نۆرمـە کۆمەلاّیەتیەکانی و لە وێشەوە بەرژەوەندی سیاسـی ئـەو وڵاّتانـەی کـە یەکێتیەکـەیان پێـك هێناوە.[٦١٩] واتە ئەمانە جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئەو وڵاّتانەی کە یەکێتیەکەیان پێك

---

٦١٦. آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٣.

٦١٧. هەمان سەرچاوە، ل ١٥٧.

٦١٨. عبد الله السید ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٦لە٨.

٦١٩. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٩٢.

هێناوە، لە رووی گەشەی سیاسی و کلتوری و کۆمەڵایەتیەوە چونیەك نین و زۆر جیاوازن. لێرەدا هابرماس چوار هەڵوێست لەیەکتر جیا دەکاتەوە کە بە پێی پشتیوانی کردن لە دیموکراسی پۆست نەتەوەیی لە یەکدی جیاوازن:[٦٢٠] ١.رەشبینەکان سەبارەت بە یەکگرتنی ئەوروپا *Euroskeptics* 2.لایەنگرانی ئەوروپا وەك بازاڕی هاوبەش *MarketEuropeans* 3.لایەنگرانی فیدرالیزمی ئەوروپا *Eurofedralists* 4.داکۆکیکاران لە "حوکمڕانی جیهانی" *Global Governance*.

ئەم چوار هەڵوێستە وەڵامی کۆمەڵێك پرسیارە کە هابرماس ئاماژە بە چواریان دەکات:[٦٢١]

أ. تێزی پەیوەست بە کۆتایی هاتنی کۆمەڵگای پشت بەستوو بە کار. ب.ململانێی کۆنی نێوان دادپەروەری کۆمەڵایەتی و کارایی بازاڕ. ئەمە لە بیرۆکەی یاسای گرێبەست وەرگیراوە. واتە مامەڵە لەهەلومەرجێکی یەکسان بە رەزامەندی هەر دوو لایەن ئەنجام دەدرێت. بەڕای هابرماس ئەم تێڕوانینە بۆ یەکسانی ئیشکالیە و هەم لەگەڵ چەمکی تاکەکەسی ئەخلاقی خاوەن ئیرادە وهەم لەگەڵ تاکی هاووڵاتی کۆمارێك کە بە پێی مافی یەکسان لە کردەی گشتی خود- یاسادانەری *Self-legislation* بەشداری دەکات.[٦٢٢] ج. یەکێتی ئەوروپا دەتوانێت سەرەتایەك بێت بۆقەرەبووکردنەوەی ئەو سەلاحیاتانەی کە دەوڵەت- نەتەوە لە دەستی داوە؟ د. ئایا کۆمەڵگای سیاسی لەو دیو سنوورە نەتەوەییەکان دەتوانێت ببێتە خاوەن شوناسێکی جەماعی و هەربۆیە دەتوانێ مەرجەکانی شەرعیەتی دیموکراتی جێبەجێ بکات؟(بێك)[٦٢٣] دەڵێت لە سەردەمی بەجیهانیبوون دا گەڕان بۆ دیموکراسی نەتەوەیی لە وەهمێك زیاتر نییە، و دیموکراسی لە ئەوروپا بوونی نییە تەنیا کاتێ نەبێت کە بە هەموو سنوورەکانی دا بەرفراوان

---

٦٢٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێش، ل١٣٣..Jürgen Habermas, op.cit., p ٨٩.

٦٢١. هەمان سەرچاوە، ١٣٣-١٣٤. . Ibid ٨٩-٩٠.

٦٢٢. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ١٣٨-١٣٩.. Ibid ٩٣-٩٤.

٦٢٣. ئولریش بیك (Ulrich beck (1944-) بەڕێوبەری ئەنیستیتوتی زانستەکۆمەڵایەتیەکانی زانکۆی میونیخە و لە هەمان کات دا لە London School of Econoic وانە دەڵێتەوە ئەندامی لیژنەیەکی حکومییە کە بایەخ بە کاروباری ئاییندەیی هەر دوو هەرێمی باڤاریا و ساکسنی ئەڵمانیا دەدات. بەرهەمەکانی بە ئەڵمانی بریتین لە:- مندڵانی ئازادی ١٩٩٧.- ئاییندەی کار و دیموکراسی ١٩٩٨.

بێت و دەبێ هزری سیاسی نوێ بەهێز بکرێت و حزبی ئەورووپی و هاوولاْتی ئەورووپی لەسەروو کیانە سیاسیەکانی ئەورووپا دروست بکرێت.[٦٢٤] گیدنز ئاماژە بەوە دەکات کە دەبێ لە ئاستێکی بەرزتر لە دەوڵەت نەتەوەش دا دیموکراتیزە کردن لە ئارا دابێت و باسی بە دیموکراتی کردنی یەکێتی ئەورووپا دەکات وەك پێشەنگێك لە حوکمڕانی و بەڕێوەبردن لە ئاستێکی بەرزتر لە نەتەوە و رایوایە ئێستا یەکێتی ئەورووپا سەرەڕای گرنگی خۆی دیموکراتی نییە و دەبێ بۆ دیموکراتیزە کردنی خۆی و گرنگیدان بە دیموکراتیزە کردنی ئەندامەکانی هەوڵ بدات.[٦٢٥] لە روانگەی ئەوانەوە هاوولاْتی ئەورووپی دەبێ لەو دیو سنوورە نەتەوەییەکانەوە خۆی وەك ئەندامی کیانێکی سیاسی هاوبەش بناسێ، دەبێ نەتەوەی ئیرادییانە دروست بکرێ نەك تەنیا پشت بە گەلی پێش سیاسی ببەسرێت.

ب- دیموکراسی جیهانی و نیشتمانیەتی دەستوری:

لە روانگە هابرماسەوە لایەنگرانی "دیموکراسی جیهانی" بە دوای سێ ئامانج دا دەگەڕێن: ***یەکەم***،دروست کردنی رەوشێکی سیاسی نوێ بۆ "هاوولاْتیانی جیهانی"کە ئیدی ئەندامێتیان لە رێکخراوی جیهانی دا لە سەر بنەمای نەتەوایەتیان نەبێ، بەڵکو بە هۆی بوونی نوێنەرایەتیانە لە پەرلەمانێکی جیهانی دا کە لە رێگای هەڵبژاردنی راستەوخۆ بۆ دەزگایەکی بەرزتر لە ئاستی نەتەوەیی ئەنجام دەدرێت. ***دووەم***،دروست کردنی دادگای تاوان بە سەلاْحیاتی ئاساییەوە کە ئەحکامەکانی بۆ حکومەتە نەتەوەییەکانیش ئیلزامی بێت. ***سێیەم***، گۆڕینی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هۆبەیەکی راپەڕاندن (تنفيذي) بەسەلاْحیەتەوە.[٦٢٦] ئەمانە نەك هەر لەرووی تیۆرییەوە بەڵکو لە رووی کردەیشەوە دەیانەوێت حکومەتی جیهانی خاوەن دەزگای یاسایی بن وەك نمونەی یەکێتی ئەورووپا، بەلاْم ئەمە لەبنەڕەت دا پشت بە هاوولاْتی هوشیار دەبەستێ کە خواستەکانی خۆی لە ئاستی جیهانی دەخاتەڕوو. لە سیستەمی دیموکراسی پێشکەوتوو دا جەماوەر خودان نفوزە بۆ کاریگەری لەسەر دەوڵەت و دەوڵەتەکانیش دەتوانن کاریگەرییان هەبێت لەسەر سیاسەتی جیهانی و ئەم

٦٢٤.أولريش بك، سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٩٨.

٦٢٥. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥١-١٥٢.

٦٢٦. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو،ل ١٥٦.. ١٠٧. Ibid.p

نفوزەش زیاد دەکات بە زیادبوونی زانیاری و هاندەری کۆمەڵگای مەدەنی جیهانی کە لە ڕێکخراوە ناحکومییە فرە ڕەگەزەکان پێکهاتووە.[٦٢٧] کەواتە دیموکراسی جیهانی لەسەر بنەمای دیموکراسی دەوڵەتە ئەندامەکان دێتە ئاراوە و دەبێت بەردەوام ئەم پرۆسسە گەشەی پێ بدرێت. گیدنز باسی "دیموکراتیزە کردنی دیموکراسی" دەکات و پێیوایە تەنانەت لە وڵاتە دیموکراتیەکانیش پرۆسسی بە دیموکراسی کردن هێواش بۆتەوە و هێشتا گەندەڵی دارایی و باڵادەستی پیاو بەسەر پانتایی ژیانی سیاسی دا یان زاڵبوونی پارە بەسەر دەسەڵات دەبینرێت کە ئاستی بەشداری سیاسی دابەزاندووە.[٦٢٨] لە ڕووی سیاسیەوە هابرماس پێشنیاری مەرجی هاووڵاتی جیهانی دەکات- لە سەردەمی بەجیهانیبوون دا- کە لە سەر بنەمای سنووری نیشتمانی و تیۆرە شۆڤینیەکان بۆ تاك دانامەزرێت، بەڵکو سنووری نیشتمان دەبڕێت و هەموو هەسارەکە لە خۆ دەگرێ. بۆ ئەوەی دان بە بیرۆکەی دەزگا سنووربڕەکان دا بنرێت و شتێك لە دیموکراتیەتی هاووڵاتی جیهانی لە ڕووی سیاسیەوە فۆرمەلە بێت وهێز وەربگرێت، پێویستی دامەزراندن و بەهێزکردنی کۆڵەگەکانی سیاسەتی نوێ دێتە ئارا: واتە بزوتنەوە و حزبی نەتەوەیی بۆ هاووڵاتی جیهانی. دەوڵەتی دیموکراتی نوێ ونەتەوەیی جیهانی پەیوەندی لەگەڵ ڕووبەرێکی سیاسی زۆر بەرفراوانتر دا هەیە کە ئیدی ناتوانین بە"دەرەکی" وەسفی بکەین، نەتەوەی جیهانی پێویستی بە دیموکراسی جیهانی هەیە کە لە ئاستی جیهانی دا کار بکات.[٦٢٩] واتە ئیتر کۆی هەسارە وەك یەکەیەکی یەککگرتووی دیموکراتی لەقەڵەم بدرێت کە تێیدا ماف و ئەرکەکان دابەش دەکرێن و حکومڕانی یاسایی بگرێتەخۆ. هابرماس پێیوایە ئەگەر هاووڵاتیانی جیهانی بیانەوێت لە ئاستی گلۆباڵ دا خۆیان ڕێکبخەن و فۆرمێکی نوێنەرایەتی هەڵبژاردنی دیموکراتی دابهێنن، دەبێ لەخۆ- تێگەیشتنێکی یاسایی - ئەخلاقیان هەبێت کە "مافی مرۆڤ" چوارچێوەکەی بێت.[٦٣٠] ئەمەش پەیوەستە بەو ڕەوتەی لە ئارا دایە بۆ دروست کردنی "نەتەوەی جیهانی *Cosmopolitian* " کە ئاوێتەیەکە لە کلتورەکان و پەیوەندی نێوان نەتەوەکان. لە ڕوانگەی هابرماسەوە ئەوەی گرنگە چۆن أ. شەرعیەتی

---

٦٢٧. بول هیرست و جراهام طومبسون، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٧٠.

٦٢٨. آنتونی گیدنز، چشم اندازهای جهانی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٥٠-١٥١.

٦٢٩. آنتونی گیدنز، راه سوم، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٥٢-١٥٣.

٦٣٠. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ١٥٧. Ibid.p ١٠٨ .

دیموکراتی بڕیارەکان دیاری دەکرێت و ب.پەیوەندی دەوڵەت – نەتەوە و ڕژێمە بان نەتەوەییەکان چۆن دەگۆڕێ بۆ دروست کردنی بەرژەوەندی دوولایەنە.[631] لێرەدا گرنگی گفتوگۆ و راوێژێکی کراوە سەبارەت بە پرسەکان دەربازبوون لە چوارچێوەی تەسکی نەتەوەیی کە شەرعیەتی بڕیارە سیاسیەکانی تێدا وەردەگیرێت بەرەو دیموکراسی سنووربڕ و دیموکراسی هاوولاتی جیهانی دێتەئارا، ئەمەش تەنیا چالاکی دەوڵەتەکان بەئاراستەیەکی جیهانی لەخۆ ناگرێت، بەڵکو دەبێ پرۆسسەکە بەرەو ناوخۆش بێت. لە کارلێکی دەزگایی و ڕێکاری یاسایی ئەم دووانە "حوکمڕانییەکی جیهانی" بێتەئاراوە.

کەواتە هابرماس لایەنگری سەرهەڵدانی سیاسەتی ناوخۆیی جیهانییە کە دەبێ لە لایەن هاوولاتیان و ڕێکخراو و حزبەکانەوە پشتگیری بکرێت و لە پەیوەندی نێودەوڵەتیەوە بگۆڕێ بۆ سیاسەتی ناوخۆیی جیهانی. هابرماس پێشنیاری نیشتمانیەتی دەستوری *Patriotism Constitutional* دەکات بەو پێیەی زەمینەیەکی لەبارە بۆ دامەزراندنی شوناسێکی کراوە لە سەر بنەما گەردوونیەکانی مۆدێرنە. تێپەڕاندنی شوناسی کلاسیکی دەوڵەت- نەتەوە کە لەسەر ئاین و زمان و مێژووی هاوبەش دامەزرابوو، دانانی کۆمەڵێك ڕێکاری ئەبستراکت بۆ پەیوەندیکاری لەنێوان هەموو جیاوازییەکان لە پێناو پێکەوە ژیان دا.[632] هاوولاتی دەستووری پێویستی بە کلتوری نەتەوەیی نییە بەڵکو تەنیا پێویستی بە کلتوری سیاسی لیبرالی و مەدەنی هەیە کە کلتورێکی تایبەتی دیاریکراو ناتوانێت قۆرغی بکات.[633]

> **کلتوری زۆرینە کە خۆی بەهاوتای کلتوری نەتەوەیی دادەنێت، ئەگەر بیەوێت مل بۆ رەوشێك کەچ بکات کە هەموو هاوولاتیان بەشێوەیەکی هاوتا خۆیان بە کلتوری سیاسی ولاتەکەیان بناسێنن، دەبێ هەوڵی رزگاربوون بدات لە هاوشوناسی مێژوویی خۆی لەگەڵ کلتوری سیاسی گشتی دا. ئەگەر جیاکردنەوەی کلتوری سیاسی گشتی لە کلتوری زۆرینە ، سەرکەوتوو بێت ئەوا سۆلیدارێتی هاوولاتیان زیاتر بەرەو "نیشتمانیەتی دەستووری" بەرەو پێش**

٦٣١. هەمان سەرچاوە، ل ١٦٠. .Ibid.p ١١٠.

٦٣٢. محمد الاشهب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣٠.

٦٣٣. عبد الله السید ولد أباه ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦ل‌ة٨.

دەچێت، بەڵاّم ئەگەر ئەمە تێك بشكێ ئەوا ئەم كۆیە بەسەر وردە - كلتور دا دابەش دەبێت و بەرووی یەكتر دا دادەخرێن.[٦٣٤]

كەواتــە دوو رەوت دەبینرێــت كــە یــەكێكیان تێكەڵەیەكــە لــە كــۆی كلتــور و شوناســە زیندووەكان و ئەویتریشیان داخرانی كلتوریــە و بــەرەو پــەراوێز چــوونە، كــە ئەمــە زیــان بــە یەكانگیری مەدەنی جیهانی دەگەیەنێت. هابرماس پشت بە پرەنســیپی هــاووڵاتی دەســتووری دەبەستێت كە تەبایە لەگەڵ بیرۆكەی یونیڤێرساڵیزم كە سنووری سیاسەتی نەتەوەیی دەبەزێنێ وەك فەزای هەرێمایەتی (بۆ نموونە یەكێتی ئەوروپا) یــان پانتــایی نێودەوڵــەتی كــە پێویســتە بگۆڕێت بۆ بوارێك كە لە لایەن رێسا و ئەخلاقیاتی مرۆیی كراوەوە رێكبخرێت.

بەرای هابرماس سۆلیدارێتی مەدەنی رەگی لە نێو شوناسی جــەماعی تایبــەت دا هەیــە، سۆلیدارێتی كۆسمۆپۆلیتی ناچارە دەبێ پشــت بــە یونیڤێرســالیزمی ئــەخلاقی ببەســتێت.[٦٣٥] هەربۆیە دەتوانین ئاماژە بەوە بكەین كە لەسەردەمی بە جیهانی بوون و كێشە گلۆباڵــەكان دا شەرعیەتی دیموكراتی فۆرمی جیاواز وەردەگرێت لە چوارچێوەی مەنزومەی پۆست نەتەوەیی دا كە وادەكات بڕیارەكان سنووری دەوڵەتی نەتەوە ببڕن، ئەمەش پێویستی بــە دروســت بــوونی دەزگا و كیانی جیهانی و هەرێمی و پرەنسیپی ئەخلاقیاتی یونیڤێرساڵ هەیە بۆ شەرعیەت كە بەڕای هابرماس خۆی لە بنەما گەردوونیەكانی مافی مرۆڤ دا دەبینێتەوە.

بەم جۆرە دەبێ مافەكانی مرۆڤ لــە ئاســتی هەســارە بــەرفراوان بكرێــت و هابرمــاس بــە سەرچاوەی شەرعیەتی دیموكراتی مەنزوومەی پۆست نەتەوەیی دادەنێت كــە پێیوایــە دەشــێت سەرچاوەیەكی بەهێز بێت بۆ یەكخستنی گوتارە جیاواز و كلتــورە هەمــەجۆرەكان وپێویســتە دەوڵەتەكان پشت بە دیموكراسی دەستووری ببەستن و هەموو تاكێك ئازاد بێت لە هاووڵاتی ئەو وڵاتەی دەیەوێت.

---

٦٣٤. یورگن هابرماس، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢-١١٣. . Ibid.p ٧٤.

٦٣٥. هەمان سەرچاوە،ل ١٥٨.. Ibid ١٠٨.

سەرچاوەکان

I. ئەنسکلۆپیدیا:

١. عبدالوهاب كيالي د.، **الموسوعة السياسية**، الجزء الثاني، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، دار الهدى للدراسات و النشر، بيروت، ١٩٧٩.

II. کتێبەکان:

أ. کتێبە عەرەبییەکان:

٢. ابوالنور حمدي ابوالنور حسن، **يورجين هابرماس، الأخلاق و التواصل**، دار التنوير ، بيروت، ٢٠٠٩.

٣. أرمان ماتلار، **التنوع الثقافي و العولمة** ، ت:د.خليل احمد خليل، دار الفارابي، بيروت، ٢٠٠٨.

٤. اريك كيسلاسي، **الديمقراطية و المساواة** ، ت: جهيدة لاوند، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت،٢٠٠٦.

٥. آلان تورين، **ماالديمقراطية؟**، ت: عبود كاسوحة، منشورات وزارة الثقافة، دمشق، ٢٠٠٠.

٦. ألان تورين، **نقد الحداثة**، ت: أنور مغيث، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة ، ١٩٩٧.

٧. امام عبدالفتاح امام، **الاخلاق و السياسة**، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠١.

٨. أمانويل كانت، **تأسيس ميتافيزقا الأخلاق**، ت: د. عبدالغفار مكاوي، مراجعة د. عبدالرحمن بدوي، منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٢.

٩. ايان كريب، **النظرية الأجتماعية من بارسونز الى هابرماس**، ت: د. محمد حسين غلوم، مراجعة: د. محمد عصفور، سلسلة عالم المعرفة رقم ٢٤٤، المجلس الأعلى للثقافة، الكويت، ١٩٩٩.

١٠. بول هيرست و جراهام طومبسون، **ماالعولمة؟ الأقتصاد العالمي و امكانات التحكم**، ت: د. فالح عبدالجبار، دراسات عراقية، بيروت، ٢٠٠٩.

١١. بول ريكور، **الذات عينها كآخر**، ترجمة و تقديم و تعليق: د.جورج زيناتي، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٥.

١٢. بومدين بوزيد(اعداد و تنسيق)، **فلسفة العدالة في عصر العولمة**، منشورات الأختلاف، الجزائر، ٢٠٠٩.

١٣. تشارلز تيللي، **الديمقراطية** ،ت: محمد فاضل طباخ، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠١٠.

١٤. جاكلين روس، **الفكر الاخلاقى المعاصر**، ت:د. عادل العوا، عويدات للنشر و الطباعة، بيروت، ٢٠٠١.

١٥. جان مارك فيري، **فلسفة التواصل**، ترجمة عمر امهيبل، منشورات الاختلاف، الجزائر ٢٠٠٦.

١٦. جنفياف روديس لويس ، **ديكارت و العقلانية**، ت: عبدة الحلو ، منشورات عويدات ، بيروت- باريس،ط٤، ١٩٨٨.

١٧. جون ر. بورر و ميلتون جولدينجر (جمعها)، **الفلسفة و قضايا العصر**، ت: د.احمد حمدى محمود، الجزء الثانى،الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٩٠.

١٨. جون راولز، **العدالة كأنصاف**، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة، بيروت، ٢٠٠٩.

١٩. ديفيد هيلد، **نماذج الديموقراطية**، جزإن، ت: فاضل جتكر، معهد الدراسات الاستراتيجية،بيروت-بغداد، ٢٠٠٦.

٢٠. روبرت دال، **التحليل السياسي الحديث**، ت: د. علاء ابو زيد، مراجعة : د.على الدين هلال، مركز الأهرام للترجمة و النشر، ط ٥ بدون سنة.

٢١. رينه ديكارت، **تأملات ميتافيزيقية في الفلسفة الاولى**، ت:د.كمال الحاج ،منشورات عويدات، ط٤، بيروت-باريس،١٩٨٨.
٢٢. رينيه سرو، **هيغل و الهيغلية**، ت: د. ادونيس العكره، دار الطليعة للطباعة النشر، بيروت، ١٩٩٣.
٢٣. ستيفن ديلو، **التفكير السياسي و النظرية و المجتمع المدني**، ت: ربيع وهبة، مراجعة: علاء ابو زيد، المجلس الأعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٣.
٢٤. سپينوزا، **رسالة في اللاهوت والسياسة، ت**: د.حسن حنفي، مراجع: د. فؤاد زكريا، دار الطليعة، ط٤، بيروت،١٩٩٧.
٢٥. شيرزاد احمد النجار ، **دراسات في علم السياسة**، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٤.
٢٦. صامويل هانتنجتون، **الموجة الثالثة-التحول الديموقراطي فى أواخر القرن العشرين**،ت: د.عبدالوهاب علوب، مركز ابن خلدون للدراسات الأنمائية، القاهرة،١٩٩٣.
٢٧. عزالدين الخطابي ، **اسئلة الحداثة و رهاناتها- في المجتمع و السياسة و التربية**، منشورات الأختلاف ، الجزائر، ٢٠٠٩.
٢٨. عطيات ابو السعود ، **الحصاد الفلسفي للقرن العشرين** ، منشاة المعارف، الاسكندرية،٢٠٠٢.
٢٩. علاء طاهر، **مدرسة فرانكفورت من هوركهايمر الى هابرماس،** منشورات مركز الانماء القومى ،بيروت، بدون سنة.
٣٠. عمر مهيبل ، **اشكالية التواصل في الفلسفة الغربية المعاصرة**، منشورات الاختلاف-المركز الثقافي العربي، بيروت ، ٢٠٠٥.
٣١. عمر مهيبل ، **من النسق الى الذات**، منشورات الاختلاف ، الجزاير،٢٠٠٧.
٣٢. فالح عبدالجبار، **ما بعد ماركس** ، دار الفارابي، بيروت، ٢٠١٠.
٣٣. فردريش نيتشة ، **ماوراء الخير و الشر** ،ت: موسى وهبة ، الفارابى ، بيروت ، بدون سنة.
٣٤. الكسي دو توكفيل، **عن الديمقراطية في اميركا** ، ت: بسام حجار، جزء الثاني، معهد الدرسات الاستراتيجية، بغداد-بيروت، ٢٠٠٧.

٣٥. كولن فارلي، **مقدمة في النظرية السياسية المعاصرة**، ت: محمد زاهي بشير المغيربي و نجيب المحجوب الحصادي، منشورات جامعة قاريونس، بنغازي، ٢٠٠٨.

٣٦. ليندا هتشيون، **سياسة مابعد الحداثية**، ت: د. حيدر حاج اسماعيل، المنظمة العربية للترجمة،بيروت، ٢٠٠٩.

٣٧. ماجد فخري، **ارسطوطاليس** ، المطبعة الكاثوليكية، بيروت، ١٩٥٨.

٣٨. محمد عابد الجابري ، **قضايا في الفكر المعاصر**، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٧.

٣٩. محمد نورالدين أفاية ، **الحداثة و التواصل في الفلسفة النقدية المعاصرة- نموذج هابرماس**، افريقيا الشرق ، ط٢ ، بيروت ، ١٩٩٨.

٤٠. منذر الشاوي، **الدولة الديموقراطية في الفلسفة السياسية و القانونية** ، شركة المطبوعات للتوزيع و النشر،بيروت، ٢٠٠٠.

٤١. ميشل ميتاس، **هيجل و الديموقراطية** ، ت: د. امام عبدالفتاح امام، التنوير للطباعة و النشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٠.

٤٢. هبرماس ، **القول الفلسفي للحداثة**، ت: د.فاطمة الجيوشي ،منشوات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق ، ١٩٩٥ .

٤٣. هربرت ماركوزه، **العقل و الثورة** ، ت: الدكتور فؤاد زكريا، الهيئة المصرية العامة للتأليف و النشر، القاهرة، ١٩٧٠.

٤٤. هيجل، **اصول فلسفة الحق** ، ت: د. امام عبدالفتاح امام، الجزء الثاني، التنوير للطباعة والنشر و التوزيع، بيروت، ٢٠١٠.

٤٥. وليام ليلي، **مقدمة في علم الاخلاق**، ت: علي عبد المعطى محمد، منشأة المعارف، الاسكندرية، ٢٠٠٠.

٤٦. يورغن هابرماز ، **اتيقا المناقشة و مسألة الحقيقة**، ترجمة وتقديم: د. عمر مهيبل، الدار العربية و ناشرون و منشورات الأختلاف، الجزائر- بيروت، ٢٠١٠.

٤٧. يورغن هابرماس، **الحداثة وخطابها السياسي**، ت:د. جورج تامر، دار النهار للنشر، بيروت، ٢٠٠٢.

٤٨. يورغن هابرماس، **المعرفة والمصلحة** ، ت:حسن صقر، مراجعة: ابراهيم الحيدري، منشورات الجمل، كولونيا- المانيا،٢٠٠١.

٤٩. يورغين هابرماس ، **التقنية والعلم كأيدولوجيا- دراسة علمية** ، ت: د.الياس حاجوج، منشورات وزارة الثقافة في الجمهورية العربية السورية، دمشق،١٩٩٩.

٥٠. يورغين هابرماس، **التقنية والعلم كأيدولوجيا** ت: حسن صقر، منشورات منشورات الجمل، كولونيا، ٢٠٠٣.

ب. كتێبه فارسيه‌كان:

٥١. ارسطو، **اصول حكومت آتن** ، ت: باستانى پاريزى، نشر علم، چ٤، تهران، ١٣٨٣(٢٠٠٤).

٥٢. ارسطو، **سياست** ، ت: د. حميد عنايت، شركت سهامى كتابهاى جيبى، چ٣، تهران، ١٣٥٨(١٩٧٩).

٥٣. استيون وايت ، **خرد، عدالت و نوگرايي- نوشته‌هاى اخير يورگن هابرماس** ، ت: محمد حريرى اكبرى ، نشر قطره ،تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).

٥٤. افلاطون، **دوره اثار افلاطون**، ت: محمد حسن لطفى، جلد ٢، شركت سهامى انتشارات خوارزمى،چ٣، تهران،١٣٨٠(٢٠٠١).

٥٥. آنتونى گيدنز، **جامعه‌شناسى** ، ت: منوچهر صبورى، نشر نى ، چ ١٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).

٥٦. آنتونى گيدنز، **راه سوم – بازسازى سوسيال دمكراسى** ،ت:منوچهر صبورى كاشانى، شيرازه، تهران، ١٣٧٨(١٩٩٩).

٥٧. آنتونى گيدنز، **چشم اندازهاى جهانى**،ت: محمد رضا جلائى پور، گرح نو، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).

٥٨. اندرو لوین، **طرح ونقد و نظریه لیبرال دمکراسی** ، ت: د.سعید زیبا کلام، سازمان مطالعه وتدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).
٥٩. ایو کوسه و استفن آبه، **واژگان مکتب فرانکفورت** ، ت: افشین جهاندیده، نشر نی، چاپ ٢، تهران، ١٣٨٩(٢٠١٠).
٦٠. بابك احمدی ، **مدرنیته و اندیشه‌ی انتقادی** ، نشر مرکز، چاپ ٦، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).
٦١. بابك احمدی ، **مارکس و سیاست مدرن** ، نشر مرکز، چاپی٣، تهران،١٣٨١(٢٠٠٢).
٦٢. تد بنتون و یان کرایب، **فلسفه‌ی علوم اجتماعی**، ت: شهناز مسمی و محمود متحد، مؤسسه‌ی انتشارات آگه، تهران،١٣٨٤ (٢٠٠٥).
٦٣. توماس هابز، **لویاتان** ، ت: حسین بشیریه، نشر نی، چ٣، ١٣٨١(٢٠٠٢).
٦٤. تئودور و. ادورنو – **ماکس هورکهایمر،دیالکتیك روشنگری**،ت:مراد فرهادپور و امید مهرگان،گام نو،چاپ ٣ ، تهران،١٣٨٧(٢٠٠٨).
٦٥. پیتر میلر ،**سوژه ،استیلا و قدرت** ، ت: نیکو سرخوش و افشین جهاندیده ، نشر نی، تهران ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٦٦. جان ار. گیبینز و بوریمر، **سیاست پست مدرنیته** ، ت: منصور انصاری، گام نو چ٢، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٦٧. جان سیوارت میل، **حکومت انتخابی** ، ت:علی رامین، نشر نی، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧).
٦٨. حاتم قادری، **اندیشه‌ی سیاسی در قرن بیستم**، نشر سمت، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).
٦٩. حسین بشیریه، **اندیشه‌های مارکسیستی** ، جلد اول، نشر نی، تهران، چاپ ٧،١٣٨٦ (٢٠٠٧).
٧٠. حسین بشیریه، **لیبرالیسم و محافظه‌کاری** ، جلد دوم، نشر نی،چ٧، تهران، ١٣٨٦(٢٠٠٧).
٧١. حسینعلی نوزری، **بازخوانی هابرماس**، نشر چشمه ، تهران، ١٣٨١(٢٠٠٢).
٧٢. حسینعلی نوزری، **نظریه‌ی انتقادی مکتب فرانکفورت**، مؤسسة انتشارات آگه ، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥)
٧٣. د.منصور انصاری ،**دموکراسی گفتوگویی–امکانات دمکراتیك اندیشه‌های میخائیل باختین و یورگن هابرماس** ، نشرمرکز، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥).

٧٤. ژان ژاك روسو، **قرارداد اجتماعی- متن و در زمینه متن** ، ژرار شومین، انـدره سـنیك، كلود مورالی، ژوزه مدینا، ت: مرتضی كلانتریان، مؤسسة انتشـارات آگه، چ ٤، تهران، ١٣٨٥(٢٠٠٦).

٧٥. ژان فرانسوا لیوتار، **وضعیت پست مدرن – گزارشـی دەربـارە دانـش** ، ت: حسـینعلی نوزری، گام نو ، چ٢، تهران، ١٣٨١ (٢٠٠٢).

٧٦. رابرت آودی و مارشال برمن و ئەوانیتر، **پست مدرنیته و پست مدرنیزم** ، ت: حسینعلی نوزری، انتشارات نقش جهان، چ ٢، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).

٧٧. رابرت هولاب، **یورگن هابرماس – نقد در حوزه عمومی** ،ت:د.حسین بشیریه ،نشر نی ، چاپ ٤ ،تهران ،١٣٨٦(٢٠٠٧).

٧٨. زیگمونت باومن، **اشارتهای پست مدرنیته** ، ت: حسن چاوشـیان، انتشـارات ققنـوس، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).

٧٩. ژان فرانســوا لیوتــارن، **پســامدرن بــرای بچــەها**، ت: آذیــن حســین زادة، نشــر ثالـث، تهران،١٣٨٤(٢٠٠٥).

٨٠. سی. بی. مك فرسون، **سه چهره دموكراسی**، ت: مجید مددی، نشر دیگر، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣).

٨١. شــاهروخ حقیقــی، **گذار از مدرنیتــه** ، مــؤسســه انتشــارات آگــه، چ٣، تهــران، ١٣٨٣(٢٠٠٤).

٨٢. گی ارمه، **فرهنگ و دیموكراسی**، ت: مرتضی ثافت، ققنوس، تهران، ١٣٧٦(١٩٩٧).

٨٣. فردریش نیچه، **فراسوی نیك و بـد**، ت:داریــوش اشــوری ، شــركت ســهامی خــوارزمی، چاپ٣، تهران، ١٣٧٩(٢٠٠٠).

٨٤. كارل پوپر، **جامعه باز و دشمنان آن** ،ت: عزت الله فولادوند، انتشارات خـوارزمی، چ٢، تهران،١٣٧٧(١٩٩٨).

٨٥. كلاوس مولر، **حاكمیت ، دموكراسی و سیاست جهانی**، ت: لطفعلی سمینو، نشر اختران، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).

٨٦. مایكل لسناف، **فیلسوفان سیاسی قرن بیستم** ، ت: خشایار دیهیمی، نشر كوچك، تهران، ١٣٧١(١٩٩٢) .

٨٧. مایكـل پیـوزی، **یـورگن هابرمـاس**، ت: احمـد تـدین، انتشـارات هـرمس، تهـران، ١٣٧٩(٢٠٠٠).
٨٨. منصور میر احمدی، **اسلام و دمكراسی مشورتی**، نشر نی، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٨٩. منوچهر صالحی، **دمكراسی و جامعه مدنی**، انتشارات پژوهش ، هامبورگ،٢٠١٠.
٩٠. نصرالدین نانسی و حسین هرسیج، **پوپر و دموكراسی** ، انتشارات مهر قـائم، اصـفهان، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩١. هیوبرت دریفوس، پل رابینوا، **میشل فوكو فراسوی سـاختگرایی و هیرمنیوتیـك** ، ت: حسین بریه، نشر نی، چ ٣، تهران، ١٣٨٢(٢٠٠٣).
٩٢. ویلیام اوث وایت ، **هابرماس- معرفی انتقادی** ،ت: لیلا جوافشانی و حسـن چاوشـیان، نشر اختران ، تهران.
٩٣. یورگن هابرماس، **بحران مشروعیت – تئوری دولت سرمایەداری مـدرن** ، ت: جهـانگیر معینی، گام نو، تهران، ١٣٨٠(٢٠٠١).
٩٤. یورگن هابرماس ، **نظریه كنش ارتباطی-عقل و عقلانیت جامعـه**، جلد ١ ، ت: كمـال پولادی ، انتشارات مؤسسه ایران ، تهران ،١٣٨٤ (٢٠٠٥).
٩٥.یورگن هابرماس ، **نظریەی كنش ارتباطی - جهان زیسـت و نظـام** ، جلـد ٢، ت: كمـال پولادی، انتشارات مؤسسه ایران ، تهران ،١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩٦. یورگن هابرماس، **جهانی شدن و آیندەی دمكراسی – منظومـەی پسـاملی**، ت: كمـال پولادی، نشر مركز، چ ٣، تهران، ١٣٨٤(٢٠٠٥).
٩٧. یورگن هابرماس، **دگرگونی ساختاری حوزه عمومی - كاوشی در باب جامعه بوژوایی** ، ت: جمال محمدی، نشر افكار، چاپ ٣، تهران، ١٣٨٨(٢٠١٠).
٩٨.یوسف اباذری، **خرد جامعەشناسی** ، طرح نو، چ ٢، تهران، ١٣٨٧(٢٠٠٨).

III. تێزی دكتۆرای بڵاْونەكراوە:

٩٩.شوان عمر خلیل ، **العقلانیة و الدولة القانونیة- دراسة في الفكر الفیلسوف الالماني المعاصر یورغن هابرماس**، اطروحة الدكتوراة غیر منشـورة، جامعـة صـلاح الـدین-اربیـل، كلیـة قانون والسیاسة، ٢٠٠٩.

١٠٠. محمد الأشهب ، **مذهب التواصل في الفلسفة النقدية ليورغن هابرماس** ، اطروحة الدكتوراه في الفلسفة، غيرمنشورة ، جامعة سيدي محمد بن عبدالله ، فاس ، السنة الدراسية ٢٠٠٦ -٢٠٠٧.

IV. گۆڤار و رۆژنامەكان:

بەعەرەبی:

١٠١. ابراهيم الحيدري ، **هابرماس الفيلسوف الألماني: هناك اورثودكسية متحجرة في الغرب كما في الشرق**، جريدة الشرق الأوسط، العدد ٨٣٦٥، ٢٣/اكتوبر/٢٠٠١.

١٠٢. حسن مصدق ، **أسس علم التواصل في الفكر الألماني المعاصر** ، مجلة العرب والفكر المعاصر، دار الأنماء القومي ، بيروت، العدد ١٣٠-١٣١.

١٠٣. رينر روشلتز، ماركس، **هابرماس و الديمقراطية الراديكالية** ، ت: سليم قندلفت، مجلة الفكر السياسي، مجلة فصلية تصدر عن اتحاد الكتاب العرب، العدد ٨، دمشق ، شتاء ٢٠٠٠.

١٠٤. ستيفان هابر، **هابرماس: سبل الديمقراطية الراديكالية**، ت: محمد سهمي، مجلة فكر و نقد، عدد ٢٩.

١٠٥. مالفي عبدالقادر، **مفهوم الديمقراطية عند هابرماس**، مجلة اوراق فلسفية، عدد ١٠،القاهرة، ٢٠٠٤.

١٠٦. يورغن هابرماس، **ثلاثة نماذج معيارية للديمقراطية**، ترجمة و تقديم: محمد الأشهب، مراجعة: د.عزالدين الخطابي، منشور في مجلة (ثقافات)، مجلة علمية محكمة تعني بدراسات الثقافية تصدرها كلية الآداب بجامعة البحرين، العدد ٢٢، سنة ٢٠٠٩.

بە فارسی:

١٠٧. جوشا كوهن، **مشورت و مشروعيت دمكراتيك** ، ت: سيد على اصغر سلطانى، فصلنامه فرهنگ انديشه، سال ٢، شماره ٥، بهار ١٣٨٢(٢٠٠٣).

١٠٨.يورگن هابرماس، **علم و تكنولوژى در مقام ايدئولوژى**، مجله ارغنون ،فصلنامه فلسفى ادبى فرهنگى، تهران، شماره ١ ١٣٨١(٢٠٠٣).

١٠٩.يورگن هابرماس، **سيطره عمومى** ، ت: هالـه لاجـوردى، فصـلنامه فلسـفى، ادبـى، فرهنگى ارغنون، تهران، شماره ٢٠.

V. كتێبە ئینگلیزییەكان:

110. Adorno. Th. & Horkheimer. M., **Dialectic of Enlightenment**, N.Y, the Seabury Press,1972.

Articl:
Article:

111. Barber, Benjamin, **Jihad vs. McWorld**, New York. 1995.
112. Benhabib, Seyla (editor), **Toward a Deliberative Model of Democrati legitimacy**, in Democracy and diffrence ,contesting the boundaries of the Political , Princeton University Press, Princeton, New Jersey,1996.
113. Cohen Joshua, **Procedure and Substance** in Deliberative Democracy, in Democracy and Difference.
114. Cohen, Jean : « **Discourse ethics and civil society** » in volum. III, p : 209.
115. Colin Farrelly, **Introduction to Contemporary Political Theory**, SAGE Publications, London, Cromwell Press, Trowbridge, Wiltshire, SAGE Publications Ltd, 2004.
116. David Held ,**Models of Democracy**, Polity Press, Cambridge, UK, 1988.
117. Gatt ,Helena , **Democracy in Practice** ,Routledge, USA and Canada.

118. Glenn p. Hastedt , **American Foreign Policy-Past ,Present, Future**, Jemes Madison University, 2006.p7.
119. Green, Philip (ed), **Democracy –Key Concepts in Critical Theory**,NewJersey, Humanities Press, 1993.
120. Habermas, Jürgen ,**The Future of Human Nature** ,Polity press,Cambridge,UK,2003.
121. Habermas, Jürgen ,**The Structural Transformation of the Public Sphere** ,translated by Thomas Burger with the assistance of Frederick Lawrence ,MIT Press ,Fifth printing ,Massachusetts, USA ,1992.
122. Habermas, Jürgen ,**Theory and Practice** ,Translated by Jhon Viertel ,Beacon press , Boston.
123. Habermas, Jürgen, , ,**Three Normative Model of Democracy** ,Constellations Volume I, No I, 1994.. Published by Blackwell Publishers, I&9 Cowley Road, Oxford OX4 IJF, UK and Cambridge, MA 02142, USA.
124. Habermas, Jürgen, **Between Facts and Norms**, Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy, translated by William Rehg, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, Second printing, 1996.
125. Habermas, Jürgen, **Communication and the Evolution of Society**, Translated by Thomas McCarthy,Beacon Press,Boston,1979.
126. Habermas, Jürgen, **The Postnational Constellation -Political Essays** ,translated by Max Pensky, Polity Press, Cambridge, Massachusetts,2001.
127. Habermas, Jürgen, **the Theory of Communicative Action -Reason and the Rationalization of society** ,Volume1,Translated by Thomas McCarthy, Beacon Press, Boston,1984.
128. Horkheimer,**the Eclipse of Reason** ,Continun , New York, 1974.
129. Joseph Schumpeter, Capitalism, Socialism and Democracy,2nd ed, New York ,1947.

130. Kearney, Richard and Dooley, Mark, **Questioning Ethics**, Contemporary debates in philosophy, Routledge , London and New York, 1999.
131. Pusey, Michael ,**Jurgen Habermas** ,Routledge , New York and London , 2003.
132. Steven Whealty, **Deliberative Democracy and Minorities**, EJIL,Vol.14,No.3-507-527,2003,P.4.
133. Weber, Max, **the Theory of Social and Economic Organization**, trans. by A. M. Henderson and t. Parsons, Oxford Univ. Press،, 1947.

VI. کتێبە ئەڵمانیەکان:

134. Habermas, Jürgen, “**Drei Normative Modelle der Demokrate** ” in
Jürgen Habermas, Die Einbeziehang des Anderen: Studien Zur politischen Theorie, Suhrhump,f/m, 1996.
135. Habermas, Jürgen, **Strukturwandel der Öffentlichkeit**,F /M ,1990.
136. Jürgen Habermas, **Faktizität und Geltung**, Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtssaats, Suhrkamp, Frankfort, 1994.

VII. ماڵپەڕی ئینەرنێت:

وتاری عربی:

١٣٣. ابراهيم الحيدرى ، مدرسة فرانكفورت.. تأسيس نظرية نقدية للمجتمع ، لەم سايتەى خوارەوە:
http://www.bohothe.blogspot.com/2010/03/blog-post_27.html .

١٣٤. احمد اغبال، **الليبرالية السياسية و مسألة العدالة لدى جون راولز** ، لەم سايتە لە ڕێکەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٧وەرگیراوە : le blog www.sohpia.mht
١٣٥. جۆشوا کۆهن ، ماڵپەڕی تایبەت لەسەر سایتی ویکی پیدیا:

(http://en.wikipedia.org/wiki/Joshua_Cohen_(philosopher

١٣٦. دانيلو مارتوشلي، **يورغن هابرماس – العقلنة و الديمقراطية**، ت: ابراهيم بومسهولي، ل ١٨لـة ٢٥ پێشتر لە گۆڤاری فكر و نقد ژمارە ٤١ بلاّو كراوەتەوە ، لەم سایتە خوارەوە لە رێكەوتی ٢٠١٠/١٢/٥وەرگیراوە: .http://www.fikrwanakd.aljabriabed.net

١٣٧. عبد الله السيد ولد أباه ،**المواطنة في عصر ما بعد الدولة الوطنيـة –مفهـوم المواطنـة الدستورية لدى هابرماس** ، لەم سایتە لە رێكەوتی ٢٠١٠/٨/١٢ وەرگیراوە .http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=459

١٣٨. عزالدين الخطابي، **الأخلاق والحرية بين ضرورة الواجب وعقلانية التواصل الـديموقراطي (من كانط إلى هابرماس)**، لەرێكەوتی ٢٠١٠/١٢/٢٢ وەرگیراوە لەم سایتەی خوارەوە: http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=587

١٣٩. محمد الحاج، **مـن كـانط إلى كـارل أتـو آبـل : نحـو أخلاقيـة النقـاش** ، لـە رێكـەوتی ٢٠١١/٢/٢٠ لەم سایتەی خوارەوە وەرگیراوە: .http://melhaj.maktoobblog.com/644816%D9%85%D9%86

١٤٠. ياسر قنصوه ،**الشرعية الديمقراطية في العـالم الحـديث (مرجعيـات واحـدة.. تطبيقـات مراوغة**، لەم سایتەی خوارەوە لەرێكەوتی ٢٠١٠/٩/١١ وەرگیراوە: http://www.altasamoh.net/Article.asp?Id=538.

وتـاری فارسی:

١٤١. جلال حاجی زاده، **بازنمايی دموكراسی رايزنانه در انديشەهای سياسی هابرماس، لەم سایتەی خوارەوە لە رێكەوتی** 16/12/2010 وەرگیراوە: http://www.helwist.com/Nuseran/Celal%20Hacizade/11%20%207%20%20Habermax.htm.

١٤٢. دتلف هوستر، **هابرماس و سياست** ، ت: پريش كوششی ، لـەم سـایتەی خـوارەوە لـە رێكەوتی ٢٠١٠/١٠/٢١ وەرگیراوە: http://www.aftab.ir/articles/view/religion/philosophy/c7c1250177134_jurgen_habermas_p1.php

١٤٣. رۆژنامەی فارسی آفتاب :

http://www.aftab.ir/articles/view/religion/moral/c7c1132049730p1.php/29\12\2010

١٤٤. سيد محمد ناصر تقوى، **الگوهاى دمكراسى** ، لـەم سـايتەى خـوار وەوە لـە ڕێكـەوتى ٢٠١٠/٦/١
http://www.hawzah.net/Hawzah/Articles/Articles.aspx?LanguageID=1&id=88528

١٤٥. عوضعلي سعادت، **هابرماس در دگرگونى حوزه عمومى**، ل ٢ لە ١٣. لـەم سـايتەى خوارەوەلە ڕێكەوتى ٢٠١٠/٧/٢٢ وەرگيراوە:
http://www.sociogroup.parsiblog.com/-315834.htm

١٤٦. مارتين ليت، **يورگن هابرماس و ديموكراسى مشورتى** ، ت: مهدى براتعلى پـور، لـەم سايتەى خوارەوە لە ڕێكەوتى ٢٠١٠/٩/٣ وەرگيراوە:
http://www.hawzah.net/per/magazine/nm/index.htm.

١٤٧. محمـــد ضـــميران د. ، **دمكراســـى و حقـــوق انســـانى از نظـــر هابرمـــاس**، لەڕێكـــــــــــــــــەوتى٢٠١٠/١٢/١٦وەرگـــــــــــــــــيراوە:
http://www.bazyab.ir/index.php?option=com_content&task=view&id=37917&Itemid=43.

١٤٨. يورگن هابرماس، **پايەهاى پيشا سياسـى دولـت قـانونى دمكراتيـك**، ت: منوچـهر صالحى، لەم سايتە لەڕێكەوتى ٢٠١٠/٩/١٥ وەرگيراوە :
http://www.manouchehr-salehi.de/My%20archiv/My%20Translationsarticle/Habermas-1.htm.

١٤٩. يورگن هابرماس، **دين در عرصه عمومى** ، لە ڕێكەوتى ٢٨ نۆڤەمبەرى ٢٠٠٥ ئـەم وتارەى پێشكەش كردووە لە كاتى وەرگرتنى خەڵاتى هولبێرگ لە نـەرويج. ل ٢ لـە ١١ لەم سايتەى خوارەوە وەرگيراوە ، لە ڕێكەوتى ٢٠٠٩/٧/٢٢ :
http://www.maghal.com/bank/?p =74

وتارى ئينگليزى:

١٥٠. ڕوبرت دال، ماڵپەڕى تايبەت لەسەر سايتى ويكى پيديا:
http://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Dahl.

١٥١. سيلا بن حبيب ، ماڵپەڕی تایبەت لەسەر سایتی ویکی پیّدیا:
http://en.wikipedia.org/wiki/Seyla_Benhabib

١٥٢. فرانك میشلمان ، لەسەر سایتی ویکی پیّدیا:

http://en.wikipedia.org/wiki/Frank_Michelman

کورتەیەك لە ژیاننامەی یورگن هابرماس

یورگن هابرماس لە ١٨ی تەمووزی ١٩٢٩ لە شاری دوسیلدۆرفی ئەڵمانی لە دایك بووە، یەکێکە لە گەورەترین تیۆریسیەنەکانی فەلسەفە و هزری کۆمەڵایەتی هاوچەرخ کە بواری کارکردنی بەشێکی گەورەی پانتایی زانستەکان و تیۆرە جیاوازەکان لەخۆ دەگرێت. لە ساڵی ١٩٦١ لە مالبۆر پلەی ئوستازی بە دەست هێناوە. تێزی دکتۆراکەی (کە لەساڵی ١٩٥٤ بلاّو کراوەتەوە) سەبارەت بە ناتەبایی "رەها" و "مێژوو" بووە لە هزری شیلینگ دا. لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦١-١٩٦٤ وانەی فەلسەفەی لەهایدیبێرگ وتووەتەوە، و لە نێوان ساڵانی ١٩٥٦تا ١٩٥٩ لەقوتابخانەی فرانکفۆرت یاریدەدەری ئادۆرنۆ بووە و پاش ئادۆرنۆ و هۆرکهایمەر ماوەیەك بوو بە سەرۆکی ئەنیستیتوتی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی زانکۆی گۆتێ کە دواتر بە قوتابخانەی فرانکفۆرت ناسرا. لە ساڵی ١٩٦٤- ١٩٧١ ئوستازی کورسی فەلسەفە و کۆمەڵناسی بووە لە زانکۆی فرانکفۆرت پاشان بووە بە بەڕێوەبەری دەزگای ماکس پلانك لە سترانگبێرگ، تا ئێستا لە ژیان دا ماوە و دەیان توێژینەوەی زانستی و کتێبی فەلسەفی نووسیوە کە هەندێك لە بەرهەمە گرنگەکانی بریتین لە:

- قوتابی وسیاسەت، بەهاوکاری لەگەڵ ل.ف. فرید بورگ، ش.ئولەر و ف.فیلیتس، ١٩٦١.
- گۆڕانی بونیادی پانتایی گشتی بۆرژوازی، ١٩٦٢.
- تیۆر و پراکتیك ، ١٩٦٣.
- تیۆری زانستی شیکاری و دیالێکتیك، ١٩٦٣
- لۆژیك و زانستە کۆمەڵایەتییەکان، ١٩٦٧.

- مەعریفە و بەرژەوەندی، ١٩٦٨.
- پەیوەندی و پەرەسەندی کۆمەڵگا، ١٩٧٩.
- تیۆری کردەی پەیوەندیکاری، بەرگی یەکەم، عەقڵ و بە عەقلانی کردنی کۆمەڵگا، ١٩٧١.
- قەیرانی شەرعیەت لە سەرمایەداری پێشکەوتوودا، ١٩٧٣.
- تیۆری کردەی پەیوەندیکاری، بەرگی دووەم، سیستەم و جیهانی ژین، ١٩٧٣.
- بەرەو کۆمەڵگایەکی عەقلانی، ١٩٨٤.
- لە نێوان فاکت و نۆرمەکاندا، ١٩٩٢.
- مەنزومەی پۆست نەتەوەیی، ١٩٩٨.

فەرهەنگۆك		
English	العربية	کوردی
Discourse ethics	اخلاقيات المناقشة	ئەخلاقی گفتوگۆ
Morality	أخلاقية	ئەخلاقیەت
Will / volition	إرادة	ئیرادە/ ویست
Good will	إرادة الخيرة	ئیرادەی چاکەخوازی
Euro centrism	مركزية الأوربية	ئیرۆسەنتەریزم
Fairness	انصاف	ئینساف
Other	الآخر	ئەویتر
Emancipation	تحرر	ئازادبوون
Commodity Exchange	تبادل السلع	ئالۆویری کالاّ
Idealism	مثالية	ئایدیالیزم
Object	موضوع	بابەت
Objectivism	موضوعية	بابەتیەتی
Well-ordered	ذات التنظم الجيد	باش – ڕێکخراو
Better argument	أفضل الحجة	باشترین ئەرگۆمێنت
Political domination	هيمنة السياسية	بالادەستی سیاسی
Validity claim	ادعاء الصلاحية	بانگەشەی دروستی
Idealization	أمثلة	بە ئایدیالی کردن
Globalization	عولمة	بەجیهانی بوون
Institulization	مأسسة	بەدەزگایی کردن
Stateification of Society	دولنة المجتمع	بەدەوڵەتی بوونی کۆمەڵگا

Democratization	الدمقرطة	بەدیموکراتی کردن
Knowledge-constitutive interest	المصالح الموجهة للمعرفة	بەرژەوەندی مەعریفەساز
Emancipator Cognitive Interest	مصلحة المعرفة المتحررة	بەرژەوەندی مەعریفەی رزگاریخوازانە
High-tech	تكنلوجيا العليا	بەرزە تەکنەلۆژیا
Productivity	إنتاجية	بەرهەمداری
Reification	تشييء	بەشت کردن/بەشت بوون
Public use of reason	الاستعمال العمومي للعقل	بەکارهێنانی گشتی عەقڵ
Socialization	تنشئة الاجتماعية	بەکۆمەڵایەتی کردن
Societalization of the State	جتمعة الدولة	بەکۆمەڵگایی بوونی دەوڵەت
Modernization	تحديث	بەمۆدێرن کردن
Instrumentalization	استعمال الأداتي	بەئامرازکردن
Inputs	مدخلات	بۆچوو
Neutralize	محايد	بێلایەن
Transcendence	متعال / استعلائي	ترانسێندنتال/بەرزێتی
Communicative competence	كفاءة التواصلية	توانستی پەیوەندیکاری
Reflection	تفكرية / تأملية	تێرامانی
Theory of communication	نظرية التواصل	تیۆری پەیوەندیکاری
Critical theory	نظرية النقدية	تیۆری رەخنەیی

Theory of consciousness	نظرية الوعي	تیۆری ئاگایی
Protectionism	نزعة الحمائية	پاراستنگەرایی
legal protection	حماية القانونية	پاراستنی یاسایی
Rationally justifying	تبرير العقلاني	پاساوی عەقلانی
Public sphere	فضاء العمومي / مجال العام	پانتایی گشتی
Bourgeois public sphere	فضاء العمومي البرجوازي	پانتایی گشتی بۆرژوازی
Political public sphere	الفضاء العمومي السياسي	پانتایی گشتی سیاسی
Literary public sphere	الفضاء العمومي الأدبي	پانتایی گشتی ئەدەبی
Veil of Ignorance	ستار الجهل	پەردەی نەزانی
Conversation	تحاور	پەیڤین
Interpersonally Relation	علاقة بين الشخصية	پەیوەندی نێوان کەسی
Distorted communication	تواصل المشوه	پەیوەندیکاری شێواو
Pragmatic	تداولية	پراگماتیك
Principle of rule of law	مبدأ دولة الحق والقانون	پرەنسیپی دەوڵەتی ماف و یاسا
Discourse principle	مبدأ المناقشة	پرەنسیپی گفتوگۆ
Moral principle	مبدأ الأخلاقي	پرەنسیپی ئەخلاقی
Democratic process	عملية الديمقراطية	پرۆسسی دیموکراتی

persistent disturbances	اضطرابات الدائمة	پشێوی بەردەوام
Positivism	الوضعية	پۆزەتیڤیزم
post-metaphysic	مابعـــــــــــد الميتافيزيقية	پۆست- میتافیزیکی
Culture industry	صناعة الثقافة	پیشەسازی کلتور
Pre-political	ما قبل - سياسي	پێش-سیاسی
Public body	جسم العام	جەستەی گشتی
Community	جماعة	جڤاك
Ideal communication community	جماعـــة تواصـــل مثالية	جڤاکی ئایدیالی پەیوەندیکاری
- world-life	عالم المعيش	جیهانی ژین
-Prejudice or-prejudgment	الحكم المسبق	حوکمی پێش وەختە
- Moral Judgement	حكم الأخلاقي	حوکمی ئەخلاقی
- Subject of right	صاحب الحق	خاوەن ماف
- Solipsism	توحدية / متوحدية	خۆپەرستی
- subject	ذات	خود
Self-steering-	القيادة الذاتية	خود- سەرکردایەتی
Self-legislation	تشريع الذاتي	خود- یاسادانەری
- self-determination	تحديد الذاتية	خود-بڕیاردەری
- Autonomy	إستقلالية	خودموختاری/ ئۆتۆنۆمی
- self-consciousness	وعي الذاتي	خودئاگایی
- Justice as fairness	عدالة كإنصاف	دادپەروەری وەك ئینساف

Intersubjective acknowledgement	اعتراف البيذاتي	دانپیانانی نێوانخودی
Output	مخرجات	دەرچوو
Communicative power	سلطة التواصلية	دەسەڵاتی پەیوەندیکاری
Social welfare state	دولـــة الرفـــاه الاجتماعية	دەوڵەتی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی
Democratic state governed by law	دولة الحق والقانون الديمقراطية	دەوڵەتی ماف و یاسای دیموکراتی
Institutionalized opinion and will formation	تشـــكيل مأسســ لرأي العام	دروست بوونی دەزگایانەی رای گشتی
Formation Will and Opinion	تكـــوين الأرادة و الرأي	دروست بوونی ئیرادە و ڕا
Validity	صلاحية	دروستی
Rightness of moral norms	صـــحة المعـــايير الأخلاقية	دروستی نۆرمە کۆمەڵایەتیتەکان
Property-Owning Democracy	ديمقراطيــة ملكيــة الملكية	دیموکراسی خاوەنداری موڵکایەتی
Deliberative Democracy	ديموقراطيـــــــة التشاورية	دیموکراسی راوێژگەری
Procedural Democracy	ديمقراطية الأجرائية	دیموکراسی ڕێکاریی
Mass Democracy	الـــــديمقراطيات الشعبية	دیموکراسی جەماوەریی
Good life	حياة الجيدة او الخيرة	ژیانی خۆش یان چاك

Authenticity	صدق	راستگۆیی
Interpretation	تأويل	راڤە
Original situation	وضعية أصلية	ڕەوشی سەرەکی
Ideal speech situation / ideal discourse situation	وضعية مثالية للكلام	ڕەوشی ئایدیالی قسە
Enlightenment	الأنوار / التنوير	ڕۆشنگەری
Agreement	اتفاق	ڕێککەوتن
Late capitalism	رأسمالية متأخرة	سەرمایەداری ئەم دواییە
Social solidarity	تضامن اجتماعي	سۆلیدارێتی کۆمەڵایەتی
Utilitarism	المنفعة	سوودگەرایی
Politics of acknowledgement	سياسة الاعتراف	سیاسەتی دانپیانان
Deliberative politics	سياسة التشاورية	سیاسەتی ڕاوێژگەری
Context of the life world	سياق العالم المعيش	سیاقی جیهانی ژین
Legitimacy	شرعية	شەرعیەت
Identity	هوية	شوناس
Postnational identity	هوية ما بعد الوطنية	شوناسی پۆست نەتەوەیی
Public Goods	خير العام	چاکە/ خێری گشتی
Common good	خير المشترك	چاکەی هاوبەش
Presupposition of argumentation	الافتراضات الحجاجية	گریمانەی ئەرگۆمێنت خوازی
Publicity	عمومية	گشتیەت

Representative publicness	عمومية التمثيلية	گشتییەتی نوێنەرانە
Practical discourse	مناقشة عملية	گفتوگۆی/گوتاری کردەیی
Discursive	خطاب	گوتار
Rationality	عقلانية	عەقلانیەت
Substantive Rationality	عقلانية الجوهرية	عەقلانیەتی جەوهەری
Formal Rationality	عقلانية الشكلية	عەقلانیەتی شکلی
Cognitive-instrumental rationality	عقلانية المعرفية- الآداتي	عەقلانیەتی مەعریفی_ ئامرازی
Normatively regulated actions and expressive	عقلانية المعيارية و التعبيرية	عەقلانیەتی نۆرماتیڤ و تەعبیری
Objective mind	عقل الموضوعي	عەقڵی بابەتی
Communicative reason	عقل التواصلي	عەقڵی پەیوەندیکاری
Practical reason	عقل العملي	عەقڵی کردەیی
Instrumental rationality	عقلانية الغائية / الأداتية	عقلانیەتی ئامانجدار/ئامرازی
Categorical imperative	الأمر المطلق	فەرمانی رەها
Multiculturalism	تعددية الثقافية	فرەکلتوری
Speech	كلام	قسە
Labor	عمل	کار
Interaction	تفاعل	کارلێك
Action	فعل	کردە

Communicative action	فعل التواصلي	کردەی پەیوەندیکاری
normatively regulated action	فعــل التنظيمـــي المعيارى	کردەی ڕێکخستنی نۆرماتیڤ
Strategic Action	فعل الستراتيجي	کردەی ستراتیژی
dramaturgical action	فعــل المســرحي/ درامي	کردەی نمایشی/دراماتیکی
Purposive Action	فعل الفائي	کردەی ئامانجدار
Speech act	فعل الغوي	کردەی زمانی
Elocutionary act	فعل الكلام	کردەیی قسەیی
Consensus	إجماع	کۆدەنگی
Cosmopolitism	كســموبوليتية /كونية	کۆسمۆپۆلەتیزم/گەردوونی
Republicanism	نزعة الجمهورية	کۆماریخوازی/کۆماری
Alienation	اغتراب	لەخۆ بێگانەبوون/ نامۆبوون
Inclusive	شمول	لەخۆگر
Depoliticized	لاسياسي	لەسیاسەت خراو
Understanding	تفاهم	لێك تێگەیشتن
Privacy Right	حق أو قانون الخاص	مافی تایبەت
Subjective right	حق ذاتي	مافی خودی
Public Right	حق العام / قـانون العام	مافی گشتی
Macro- subject	ذات الكبرى/ماكرو ذات	ماکرۆ-خود

Meaning	معنى / دلالة	مانا/ دەلالەت
Condition of validation	شروط الصلاحية	مەرجەکانی دروستی
Cognitive	معرفي	مەعریفی
Ego	انا	من
Historicity	تاريخانية	مێژوویەتی
Deregulate	غير المنظم	نارێکخراو
Moral norms	معايير الأخلاقية	نۆرمە ئەخلاقیەکان
Valid norm	معيار الصالح	نۆرمی دروست
Constitutional patriotism	وطنية دستورية	نیشتمانیەتی دەستووری
Intersubjectivity	بيذاتية ، تذاوت ، بين الذاتية	نێوانخودی
Medium	وسط/وسيط	نێوەند/نێوبەند
Citizenship	مواطنة	هاوولاّتی بوون
Multicultural citizenship	مواطنة التعددية الثقافية	هاوولاّتی فرەکلتوور
Totality	كلي	هەمەکی
All affected	كل المعنيين بالأمر	هەموو پەیوەندیدارەکان
Hermeneutics	هرمنوطيقا	هیرمنیرتیك
Facticity	واقع الفعلي / العيانية	واقعی بەرچاو/ داکەوتی بەرهەست
Integration	اندماج/ تكامل	یەکانگیری
Universalism	كونية/كلية	یونیڤێرسالّی/هەمەکی/گەردوونی

Deliberative Democracy in

Jürgen Habermas's

Political Philosophy

By: Idris Sh. Sharafi

الديمقراطية التشاورية

في فلسفة

"يورغن هابرماس"

السياسية

تأليف

ادريس ش. شَرَفي